

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

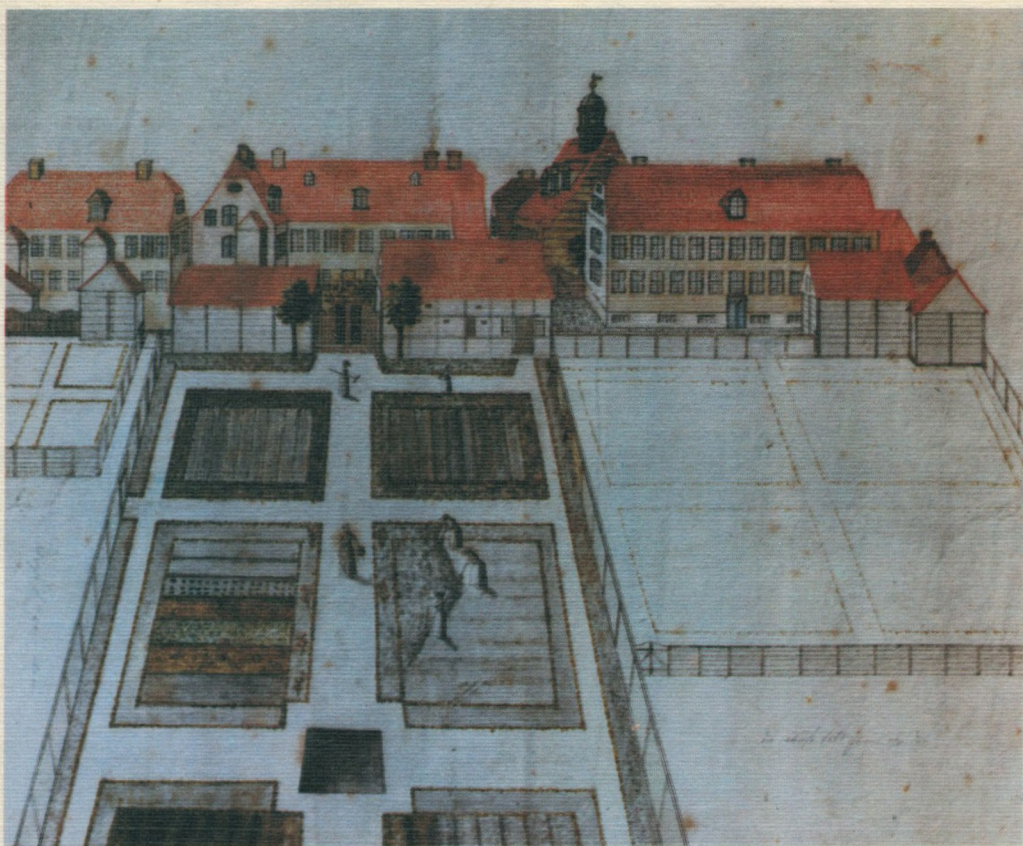
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HERRNHUTER-SAMFUNDET

I

CHRISTIANSFELD

*Redigeret af
Anders Pontoppidan Thyssen*

BIND II

HERRNHUTER-SAMFUNDET
I
CHRISTIANSFELD

HERRNHUTER-SAMFUNDET
I
CHRISTIANSFELD

*Redigeret af
Anders Pontoppidan Thyssen*

SKRIFTER UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
NR. 59
ÅBENRÅ 1984

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd
Sparekassen Sydjylland, Christiansfeld

ISBN 87-7406-050-3

Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev

J. P. Møller Bogbinderi, Haderslev

Det farvelagte billede på bindets forside er fra 1790. Det viser fra venstre pigekostskolen, i midten Søstrehuset med den velpassede have og til højre Enkehuset. Bag Enkehuset ses kirkesalen med den kuppeldækkede tagrytze.

Indholdsfortegnelse

BIND I

Det store og det lille herrnhutersamfund <i>af Anders Pontoppidan Thyssen</i>	11
Befolkning og fattigforsorg <i>af Tove Elklit</i>	103
Håndværk og fabriksvirksomhed <i>af Thomas Bloch Ravn</i>	143
Landbruget <i>af Anne-Lise Schou-Pedersen</i>	275
Handelshuset Spielweg & Co. <i>af Henrik Fode</i>	333

BIND II

Byplan og bygninger <i>af Hans Henrik Engqvist</i>	417
Salshuset <i>af Jens Chr. Varming</i>	491
Kostskolerne 1774–1832 <i>af Thomas Bloch Ravn</i>	513
Kostskolernes opblomstring 1832–1864 <i>af Thomas Bloch Ravn og Anders Pontoppidan Thyssen</i>	541
Skolevæsenet 1864–1920 <i>af Inge Bundsgaard</i>	579
Musik og sang <i>af Sybille Reventlow</i>	633
De liturgiske former og deres forudsætninger <i>af Helge Rønnow</i>	709
Litteraturfortegnelse	771
Værkets forfattere og billedredaktion	780
Personregister	781

Byplan og bygninger

Af Hans Henrik Engqvist

Det første år

Johannes Prætorius og Jonathan Briant, der begge tidligere havde haft vigtige hverv indenfor forskellige brødrementigheder, var af centralledelsen udvalgt til at forestå anlæggelsen af den ny brødrementighedsby på Tyrstrupgårds jorder. I denne forbindelse blev de begge opfordret til at fremkomme med forslag såvel til byens placering som til byplanens udformning. Da deres forslag, som de forelagde for unitetsledelsen ved et møde i Barby i september måned 1772, blev fundet ligeværdige, lod man – som det var skik og brug i brødrementighederne – en lodkastning træffe afgørelsen. Og loddet faldt på Briants placering og på Prætorius' byplanforslag, der i øvrigt skal have stor lighed med brødrementighedsbyen Gnadaus byplan, hvis udformning Prætorius havde kendskab til fra sin medvirken ved byens anlæggelse fem år tidligere.

Ved samme møde valgtes Johan Gottfried Arndt, der tidligere havde været skriver (retssekretær) hos amtmanden i Guben, til bygnings- og økonomiinspektør (Bau- und Wirtschafts Inspektor) og året efter fik Arndt status som kongelig official i Christiansfeld.

Prætorius' byplanforslag blev – efter at der var foretaget forskellige mindre ændringer – tegnet op, og i de følgende måneder blev byens gadenet og grundskel udmålt og udstukket. 15. december ankom Arndt til Tyrstrupgård og allerede 5. januar 1773 blev der skrevet kontrakt med murermester Jacob Høffner fra Haderslev om opførelsen af de første fire bygninger. 9. marts ankom Høffner med svende og håndlangere til Christiansfeld, hvor man straks tog fat på opførelsen af arbejds- og opholdsskure på det kommende gæstehus' grund (på Lindegades nordside umiddelbart øst for Kongensgade).

1. april kunne man så under stor højtidelighed nedlægge grundstenen til »Det første Hus« på hjørnet af Kirkepladsen og Lindegade, der bl.a. skulle rumme den foreløbige forsamlingsaal. Samme dag blev grundste-

nen nedlagt til såvel menighedens gæstehus som til Prætorius' og Briants privathuse, der skulle ligge på Lindegades sydside ud for Kirkepladsen.

Sidst i august – efter en opførelsestid på knapt fem måneder – blev de to privathuse indviet, hvorefter man forlagde residensen fra Tyrstrupgård til Christiansfeld. 3. november kunne også forsamlingsalen i »Det første Hus« indvies. Menighedens gæstehus var da forlængst taget i brug som bolig for de mange udenbys håndværkere, der var beskæftiget ved byggeriet. Endnu en bygning kom under tag i 1773. Det var snedkermester J. Chr. Schramms eget hus, der udgør en lille del af underetagen i det sidenhen delvis nybyggede Nørregade 5. I 1773 tog man ydermere fat på brolægningen og beplantningen af Lindegade, ligesom også kirkegårdens anlæggelse blev påbegyndt dette år.

*Sprøjtehuset på Kirkepladsen, opført 1778.
Foto: Hans H. Engqvist 1946.*

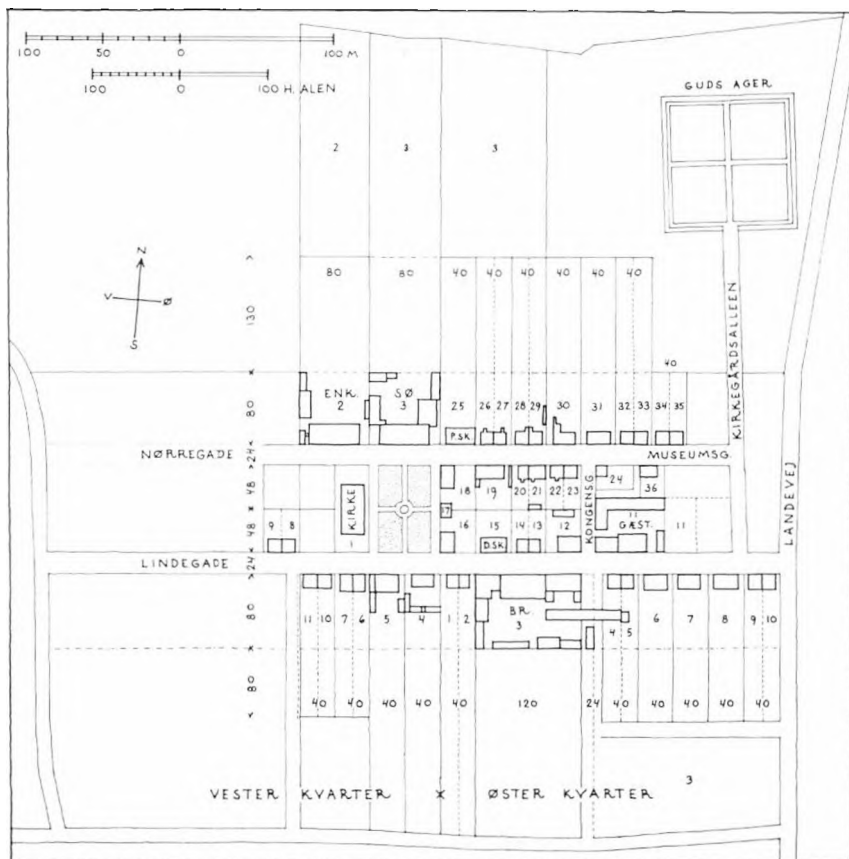
Byplanen

Christiansfelds byplan er som nævnt konciperet af Johannes Prætorius – vist nok med den i 1767 grundlagte brødremenighedsby Gnadau ved Magdeburg som forbillede. De væsentligste træk i Christiansfelds byplan er de to knapt 500 m lange øst-vestgående gader og den mellem disse i byens midte udsparede kirkeplads. En smal – nu nedlagt – gade mod vest (Travestien) og den væsentlig bredere Kongensgade mod øst samt den søndre del af Kirkegårdsalleen i byens østre udkant udgør de øvrige forbindelsesled mellem de to parallelgader.

Lindegade (tidligere Søndergade), der mod øst mandede ud i den gamle Kongevej mellem Kolding og Haderslev og mod vest i vejen til Tyrstrupgård og Stepping, var i mange år den eneste af byens gader, der havde forbindelse med omverdenen, hvorfor den da også altid har været betragtet som hovedgade. Da den gamle Kongevej i 1853 blev nedlagt og den ny nord-sydgående hovedlandevej – på Brødremenighedens tilskyn-delse – ulykkeligvis blev ført igennem byen, ændredes dette mønster hårdt og brutalt og meget blev ødelagt. Idag er trafikken heldigvis ført uden om byen, men gennembruddet og dets uheldige følger slipper man næppe nogensinde af med.

Indtil 1853 var byen helt klart afgrænset på de tre sider. Mod øst var det således den gamle Kongevej og mod vest Tyrstrupvejen, der dannede skel mellem land og by, medens det mod syd var forbindelsesvejen »Bag Haverne«, der opfyldte denne mission. Mod nord var afgrænsningen mindre overskuelig. Bl.a. strækker Brødremenighedens smukke og ejendommelige kirkegård sig her et godt stykke uden for selve byområdet med den lange kirkegårdsallé i byens østre udkant som eneste forbindelsesled.

Af byplaner, bygningstegninger og regnskaber fremgår det, at man i Christiansfeld – såvel ved gadenettets og grundenes afsætning som ved bygningernes opførelse – har betjent sig af hamburgermål – »Hamburger Mass«, som det ofte direkte står anført. En hamburgeralen er lig med 57,3 cm.

Byplan med den indtil 1785 opførte bebyggelse. Planen viser også den oprindelige udstykning i grunde af 40 hamburgeralens bredde og disse grundstykkers opdeling og sammenlægning. Byen er opdelt i et øster- og vesterkvarter med hver sin ejendomsnummerering. Tegning af HHE (AB) gengivet i mål 1:5000.

Ved en nøjere gennemgang af byplanen viser det sig, at der ved dennes udmåling er anvendt et modul – en måleenhed – på 8 hamburgeralen. Således måler samtlige grunde – i alle tilfælde i de ældre dele af byen – 40 alen (5 × 8 alen) i bredden. Endvidere måler de to øst-vestgående gader 24 alen (3 × 8 alen) i bredden, medens afstanden mellem dem er 96 alen (12 × 8 alen), hvilket giver en dybde på 48 alen (6 × 8 alen) for de grun-

des vedkommende, der er placeret i karréerne mellem de to gader. Hvad grunddybden nord for Nørregade og syd for Lindegade angår, så er denne væsentlig større og samtidig mere divergerende fra sted til sted. Byplanen har således karakteren af et netværk med rektangulære masker, hvor grundbredden og de fra nord til syd gennemgående grundskel udgør den »lodrette« opdeling og de øst-vestgående gader og grundskel den »vandrette«. (Se tegning side 420).

Denne opdeling var indtil 1853 helt konsekvent gennemført nord for Nørregade. Her har vi mod vest Enkehusets og Søstrehusets store grunde, der begge fra først af målte 80 alen (2 × 40 alen) i bredden, medens arealet videre østpå var udstykket i syv 40 alens grunde, der for de flestes vedkommende blev bebygget med dobbelthuse og hermed opdelt i to grunde à 20 alen.

Også den midterste del af udstykningen mellem de to øst-vestgående gader var indtil for få år siden helt klar. Således var karréen mellem Kongensgade og Kirkepladsen opdelt i fire 40 alens grundbredder, som hver omfattede to grunde – en mod Nørregade og en mod Lindegade. Selve Kirkepladsen optog fra først af et areal svarende til to 40 alens grundbredder, idet pladsens østre og vestre afgrænsning flugtede med Søstrehusets skel og med de tilsvarende skel syd for Lindegade, som omslutter grundene, hvorpå Prætorius og Briant opførte deres huse.

Karréen mellem Kirkepladsen og Travestien er opdelt i tre 40 alens grundbredder, hvoraf den nærmest Kirkepladsen lige fra først af har været reserveret opførelsen af menighedens store forsamlingsaal. Da man i 1776 gik i gang med byggeriet, blev forsamlingsaalen (eller kirken, som den nu altid kaldes) imidlertid placeret midt inde på grunden, hvilket medførte, at det visuelle rum indenfor de omkringliggende bygninger blev forskudt i vestlig retning i forhold til pladsens oprindelige midtakse og hermed også i forhold til de bygninger mod nord og syd, der respekterede de på forhånd fastlagte grundskel.

Når karréen vest for Travestien aldrig nogensinde synes at have været indpasset i det ovenfor beskrevne system, hænger det sikkert sammen med, at dette areal lå ubebygget hen i godt 30 år, idet den første udstykning fandt sted så sent som i 1806. Det er iøvrigt sandsynligt, at Travestien, der nok har haft en lille uofficiel stikvej som forgænger, også først er anlagt på dette tidspunkt.

Mere påfaldende er det unægteligt, at heller ikke karréen øst for Kon-

gensgade lader sig indordne i systemet, thi her ligger Brødremenighedens gæstehus, hvis ældste del på karréens sydvestre hjørne blev påbegyndt allerede den 1. april 1773. Denne placering indebærer iøvrigt, at også den ganske korte Kongensgade, der heller ikke indgår i noget system, må have været anlagt – eller i alle tilfælde planlagt – på dette tidspunkt.

Efterhånden som gæstehuset udbygges og ydermere udstyres med staldbygninger og have, kommer det til at optage en stor del af karréen, medens resten udstykkes i fire mindre grundstykker, hvoraf de to, der stadig udgør karréens østligste del, har den normale 40 alens bredde, medens de to andre, der lå ud til Museumsgade, var væsentlig mindre.

Byområdet syd for Lindegade gennemskæres idag af to nord-sydgående gader, af hvilke den vestre, der bærer navnet Lysestøbervej, må være anlagt før 1788 – at dømme efter en kortskitse i Brødremenighedens arkiv. Den østre, nuværende Kongensgade, synes – som redegjort for i næste afsnit – at have indgået i det oprindelige byplanprojekt. Imidlertid anlægges der først omkring 1800 en ganske smal tilkørselsvej på dette sted, som så i 1853 ved hovedlandevejens forlægning får den nuværende bredde og placering. Arealet mellem disse to gader er opdelt i otte 40 alens grundstykker. Af disse bebygges de fem vestre med Prætorius' og Briants privathuse samt tre dobbelte familiehuse, medens de tre østre optages af det store Brødrehuskompleks med tilhørende gård- og haveanlæg.

Arealet mod øst ud til den tidligere bygrænse er opdelt i fem 40 alens grunde, hvis naboskel imidlertid ligger forskudt i forhold til de øvrige nord-sydgående skel, der indgår i systemet. Den direkte årsag til denne forskydning må være, at der lige fra først af har været udlagt et 24 alen bredt grundstykke mellem Brødrehuset og den nærmeste af de fem østfor liggende grunde. Udsparingen af en grundstrimmel, der har samme bredde som de to øst-vestgående gader, kunne tyde på, at her har været planlagt et vejforløb, der fra Lindegade skulle føre syd på ud af byen. Dette formodede projekt må imidlertid hurtigt være skrinlagt, idet man allerede i 1775 i tilknytning til Brødrehuset opfører en lang bagbygning (»Das Anstalt und Professions Haus«), der ikke blot strakte sig tværs over den 24 alen brede grundstrimmel men også hen over den østfor liggende grund, hvilket indebærer, at Brødrehuset må have haft dispositionsretten over disse grundstykker.

Selvom der på arealet mellem Lysestøbervej og byens vestgrænse findes flere grunde, som måler 40 alen i bredden, antyder udparcelleringen (der påbegyndes i 1792 og først afsluttes i 1826), at man her til en vis grad har rettet sig efter den enkeltes ønske og behov.

I det forslag til byplanen, som blev godkendt af unitetsledelsen ved mødet i Barby i september 1772, indgik utvivlsomt også placeringen af byens mere betydningsfulde bygninger. Dette må således have været tilfældet med den store forsamlingsal (kirken) og Søstrehuset, der i 1776 opføres på byens centrale plads, idet kirken som bekendt kommer til at ligge langs den vestre langside og Søstrehuset ud for den nordre kortside.

Meget bevidst forekommer også placeringen af byens »første hus«, der bl.a. rummede den foreløbige forsamlingsal. Dette lægges således på pladsens østside med gavlen ud mod Lindegade og kommer herved til at udgøre en hjørnestein i pladsanlægget. Når Prætorius og Briant i 1773 bygger deres privathuse ud for Kirkepladsens søndre kortside virker dette ikke mindre bevidst, selvom denne disposition måske ikke indgik i den i 1772 godkendte plan.

Dette må til gengæld have været tilfældet med hensyn til placeringen af Enkehuset (påbeg. 1779) og Pigeskolen (opf. 1784) henholdsvis vest og øst for Søstrehuset, idet de bygninger, der beboedes og anvendtes af pigerne, de ugifte søstre og enkerne, herved kom til at udgøre en samlet enklave umiddelbart nord for kirken, d.v.s. kun få skridt fra den nordre kirkedør, som førte ind til den del af kirkesalen, der var forbeholdt kvinderne.

Når Brødrehuset, der påbegyndtes i 1774, kom til at ligge i Lindegades østre halvdel – og således ikke fik en til Søstrehuset svarende central placering, er det utvivlsomt også udtryk for en bevidst planlægning. Omkring Brødrehuset med dets mange værksteder og småvirksomheder har der skullet være plads til forventede og måske allerede projekterede udvidelser, ligesom det sikkert ved valget af byggegrunden har været af afgørende betydning, at der i Brødrehusets umiddelbare nærhed fandtes egnede arealer til opførelse af forskellige enkeltvirksomheder, som man måtte regne med ville udvikle sig af nogle af de værksteder, der havde til huse i Brødrehuskomplekset.

Og dette holdt stik. Brødrehuset kom således med side- og bagbygninger og det store haveanlæg til at beslaglægge tre – ja en overgang næsten fire – 40 alens grunde. Og mellem 1774 og 1783 opførtes på fem grunde

Byplan 1812 udført af N. Staunager. Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld. Her gengives i mål 1:5000. Nederst til højre liste over alle byens institutioner og virksomheder.

øst for Brødrehuset og på en enkelt grund vest for ialt ni gårde og huse, hvortil der var knyttet forskellige større og mindre virksomheder.

Efter nedrivningen af det til Brødrehuset hørende »Anstalt- und Professions Haus«, blev den herved frigjorte grund øst for Brødrehuset i 1802 bebygget med dobbelthus, i hvis vestre halvdel der indrettedes et bageri. På det store grundstykke, som lå øst for den sydlige del af Brødrehusets have, opførtes i årene før 1811 et garveri og en møllegård med en hollandsk vindmølle. En smal vej, der optog ca. $\frac{1}{3}$ af den tidligere omtalte

24 alen brede grundstrimmel (mellem den oprindelige Brødrehusgrund og grunden øst for) førte fra Lindegade ned til disse to virksomheder. Hele grundstrimlen – tillige med det areal hvorpå garveriet og møllegården sidenhen opførtes – må senest i 1775 have været tillagt Brødrehuset.

Den østre halvdel af byområdet syd for Lindegade kom således til at udgøre et samlet håndværkerkvarter med Brødrehuset som den centrale institution. Også en del af bebyggelsen på Lindegades nordside må i øvrigt betragtes som hørende til dette kvarter. Dette gælder således Brødremenighedens handelshus (Spielwerg og Co), der i 1778 opførtes lige over for det ældste Brødrehus med gavlen vendende ud mod Kongensgade. Og det samme er tilfældet med de håndværkerhuse, der mellem 1793 og 1800 blev bygget på begge sider af Kirkegårdsalléen.

Placeringen af denne samlede håndværkerbebyggelse (der i højere grad end den øvrige del af byen havde visse udadvendte funktioner) i umiddelbar nærhed af indkørslen fra den gamle kongevej, må utvivlsomt også være resultatet af en bevidst planlægning, ligesom det forekommer rimeligt, at menighedens i 1773 påbegyndte gæstehus fik sin plads i netop denne del af byen.

Drengeskolen, der havde nær tilknytning til Brødrehuset – ligesom pigeskolen til Søstrehuset – var fra først af installeret i det »Anstalt- und Professions Haus«, der i 1775 blev rejst i gården bag det ældste Brødrehus. I 1781 opføres en ny skolebygning på Lindegades nordside over for den vestre del af Brødrehuset. Denne bygning, der kun var i en etage, opgives allerede i 1788 til fordel for en toetages skolebygning, der dette år blev rejst på en ubebygget grund på Lindegades nordside umiddelbart vest for kirken. Denne bygning (Lindegade 15) blev sidenhen forlænget og indgår idag i Realskolekomplekset. Skolebygningen fra 1781 findes også stadigvæk. Den blev i 1788 ombygget til et tofamiliehus og i 1797 forhøjet til to etager (nuv. Lindegade 19, ses på foto side 427, jvfr. s. 516).

Inden vi forlader byplanen, skal vi se lidt på Kirkepladsens videre udbygning. Her opføres i 1778 midt på den østre langside et lille sprøjte- og vægterhus og i 1780 på samme langsides nordre hjørne en pendant til »Byens første Hus«, der siden 1773 havde udgjort Kirkepladsens sydøstre hjørneste. Med et hjørnehus mod nord og syd og det lille gavlvendte sprøjtehus til markering af tværaksen var der skabt en klar og samtidig harmonisk afgrænsning af pladsens østre langside.

En tilsvarende præcisering af den vestre langside fik man først i 1796

ved kirkebygningens udvidelse med de to korte tværfløje, der som siderisalitter springer ca. 1,4 m frem foran den oprindelige bygnings østre langside. (Se foto side 505). Da grunden nu udnyttes i hele dens længde, kommer kirkens nord- og sydside til at ligge i flugt med de øvrige facader i såvel Nørregade som Lindegade. Og hermed bliver de fremspringende tværfløje – i lighed med hjørnehusene på den modsatte side – faste holdepunkter for den visuelle begrænsning af pladsens vestre langside. Da risalitterne imidlertid ikke går helt frem til kirkegrundens skel mod pladsen, opstår der – som tidligere berørt – en lille forskydning i vestlig retning af det visuelle pladsbillede i forhold til de oprindelige grundskel, og hermed også i forhold til pladsens øvrige bebyggelse. Da de ti bygninger, der opføres i de første år af byens levetid, alle er i en etage – og dette gælder også større bygninger som Brødrehuset og Menighedens gæstehus – kunne det se ud til, at man fra først af har tænkt sig en lav by af en etages huse, hvorover det projekterede salshus (kirken) – som den mest betydningsfulde bygning – har skullet rejse sig og hermed udgøre det dominerende element i bybilledet.

Uanset om disse første års lave byggeri nu skyldes en bevidst planlægning eller blot et manglende behov for at bygge i højden, sker der i alle tilfælde en ændring af byens karakter, da Søstrehuset i løbet af sommeren 1776 med sine to etager rejser sig over den øvrige bebyggelse.

Til slut skal vi endnu en gang dvæle ved Kirkepladsen, der i de ældste arkivalier betegnes som »Die Quarre«. Det er påfaldende, at bygningerne omkring denne plads har en rigere dekorativ facadeudsmykning end bebyggelsen i den øvrige del af byen. At dette er bevidst kan der næppe herske tvivl om, derimod er det ikke sikkert, at der er tale om et på forhånd fastlagt program. Det er nemlig sådan, at alle bygninger, der blev opført de to første år, har – eller har haft – en eller anden form for facadeudsmykning. »Det første Hus« og Brødremenighedens gæstehus var således fra først af udstyret med murede vinduesindfatninger, medens Brødrehuset og dobbelthuset Lindegade 30–32 havde kvaderliséner på hjørnerne. Hertil kommer så Prætorius' hus, der er udstyret såvel med murede vinduesindfatninger som med hjørnekvadere, og Briants hus med den store gavlkvist og de tilbageliggende murfelte. (Se tegn. side 456 og fotos side 450 og 448).

Sidenhen bliver de glatte etagebånd den eneste form for udsmykning,

man tillader sig ude omkring i byen, medens det med opførelsen af den storartede refendfugede Kirkebygning i 1776 slås fast, at bebyggelsen omkring Kirkepladsen skal fremtræde rigere end byens øvrige bebyggelse. Og dette følges op i 1778 med opførelsen af sprøjtehuset, hvis gavl ud mod pladsen er udstyret med fire kvaderliséner. Trods sin lidenhed er det en meget væsentlig bygning, der fastholder pladsens tværakse og samtidig spiller op til kirkebygningen på den modstående side. I 1780 opføres huset på Kirkepladsens nordøstre hjørne, der som sin pendant på det sydøstre hjørne («Det første Hus») udstyres med murede vinduesindfatninger. (Foto s. 453). Helt konsekvent blev dette udsmykningsprogram dog ikke gennemført, idet det 1776–80 opførte Søstrehus på pladsens nordside i det ydre blev præget af stor enkelhed. I virkeligheden må Søstrehuset nok i arkitektonisk henseende betragtes som det første eksempel på det, vi forstår ved et typisk Christiansfelderhus.

Lindegade 19 og 21. Lindegade 19 er bygget som énetages skolebygning og blev opgivet som skole i 1788 og ombygget til et tofamiliehus, i 1797 forhøjet til to etager. HHE foto 1946.

Brødrehuset

14. april 1774 nedlægges grundstenen til Brødrehuset i Lindegade, som er det første korhus, der opføres i Christiansfeld. Dette ældste Brødrehus, der stadig udgør underetagen i den lave østre del af det nuværende Brødrehuskompleks, er en ti fag lang og 11,2 m dyb bygning, hvis plan-disposition afviger ganske væsentligt fra alle senere opførte korhusbygninger i Christiansfeld. Det bør også nævnes, at længden er 40 hambur-geralen og at bygningen således optager hele grundbredden.

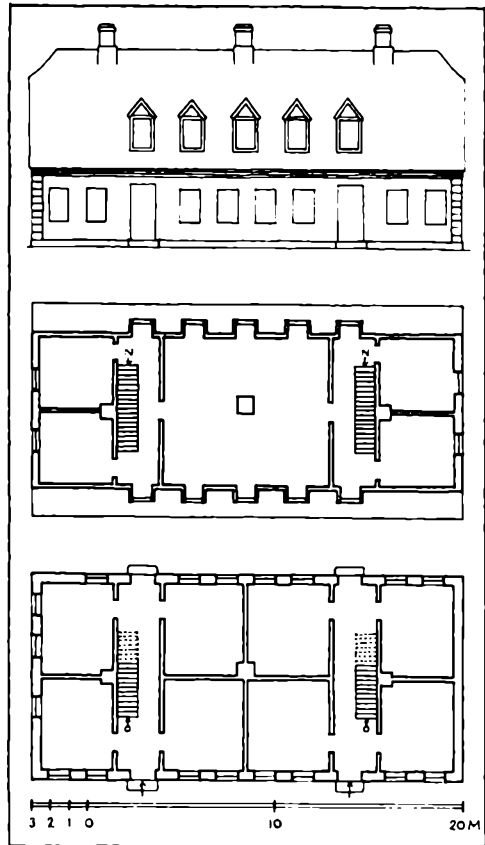
Det ældste Brødrehus er også ene blandt korhusene om at kunne frem-vise en udvendig udsmykning, der dog er såre enkel, idet den blot består i at hjørnerne ud mod Lindegade er prydet med kvaderliséner. Den ene af disse hjørneprydelser ses stadig ved sammenbygningen med det senere tilkomne »store Brødrehus«. Den anden forsvandt, da det nordøstre hjørne i 1938 fik sin meget uheldige skrå afskæring.

På grundlag af spor i murværket og en kort beskrivelse i de oprinde-lige bygningsregnskaber kan det fastslåes, at facaden mod Lindegade har haft to indgangsdøre, der var symmetrisk placerede i tredie fag fra gav-lene. Endvidere at hver af disse døre førte ind til en tværgående forstue, hvorfra der var adgang til de fire tilgrænsende rum og opgang til tag-etagen. Denne havde samme plan som stueetagen med to rum i hver gavl, blot var der mellem de to tværgange – d.v.s. over stueetagens fire mid-terrum – indrettet en stor sal. (Se rekonstruktion side 429).

Hvordan de enkelte rum har været benyttet, ved vi intet sikkert om, udover at der var køkken og spisekammer i stueetagens sydvestre hjørne og formentlig spisestue i et tilgrænsende lokale. De øvrige rum, der alle betegnes stuer, har sikkert for størstedelens vedkommende fungeret som arbejdsrum – bortset fra det store midterrum i tagetagen, der utvivlsomt anvendtes som sovesal for de 18 ugifte brødre, der var tilknyt-tet menigheden, da bygningen – efter en opførelsestid på syv måneder – blev taget i brug 18. november 1774.

Før vi går videre med Brødrehusets bygningshistorie, skal vi se lidt på det to år yngre Søstrehus i Nørregade, hvis opførelse påbegyndtes 1.

Første Brødrehus opført 1774. Rekonstruktion i mål 1:400 af oprindelig plandisposition (med tværgange) og oprindelig facade mod Lindegade. Udført på grundlag af bygningsbeskrivelse og spor i murværket af HHE (AB).

april 1776. Selvom det kun er den vestre del af bygningen ud til Kirkepladsen, der opføres dette år, idet den østre først kommer til i 1780, viser en bygningstegning, der er dateret 22.2.1776, at plandispositionen for bygningen i hele dens udstrækning har været fastlagt på dette tidspunkt.

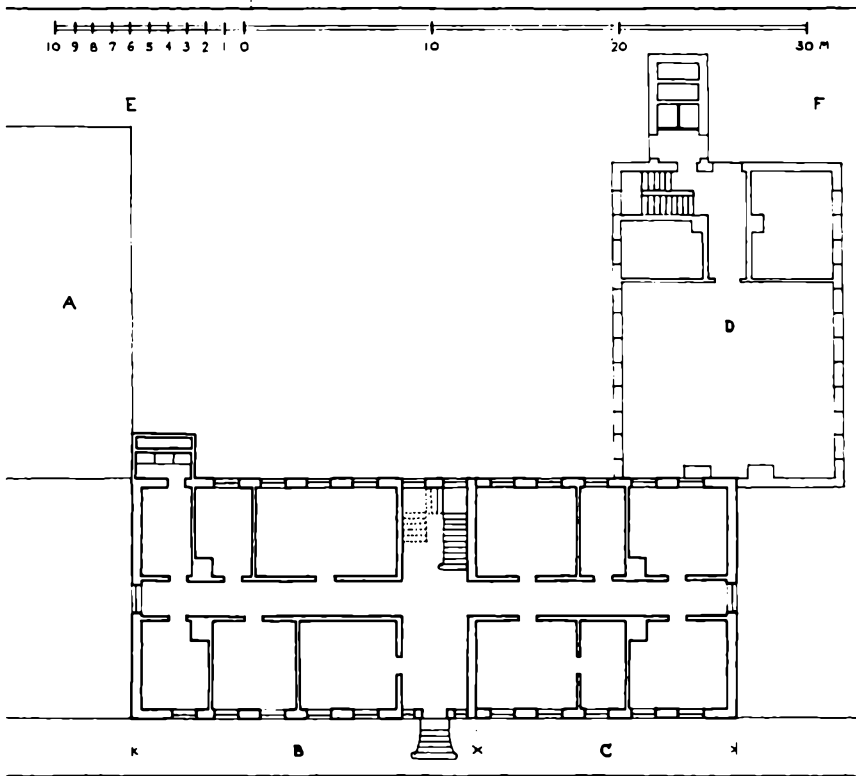
Søstrehuset har en husdybde på 12,6 m (22 hamburgeralen) og en længde – efter tilføjelsen af den østre halvdel – på godt 32 m (56 hamburgeralen). Denne bygning er således noget dybere og væsentlig længere end det ældste Brødrehus. Og så omfatter den to fulde etager samt en højtliggende kælder og – ligesom Brødrehuset – en udnyttet tagetage. Hvad der imidlertid er væsentligt i denne forbindelse, er frem for alt den større husdybde, som hænger sammen med, at bygningen er udstyret

med en langsgående 1,72 m bred midtergang, der får dagslys fra et stort vindue i hver af gavlene. Indgangsdøren i gadesidens midtakse, hvor op til der fører en trappe på seks trin, giver adgang til en bred tværgående forstue, som krydser den længdegående midtergang og i øvrigt får rigeligt med dagslys fra vinduer i begge langsider. En magelig trappe, der fører op til etagen oven over, er smukt placeret i den del af forstuen, som vender ind mod gården. (Se planskitse side 431).

Dette velbelyste korsformede gangsystem, der fra en centralt placeret hovedindgang giver direkte adgang til samtlige rum i begge etager, har uden tvivl det knapt 20 år ældre Søstrehus i Herrnhut som direkte forbillede, idet denne bygning, der ganske vist er noget større (ca. 15 × 41 m) og iøvrigt udstyret med samtlige sidefløje, har en ganske tilsvarende plandisposition. På et enkelt punkt afviger Søstrehuset i Christiansfeld dog fra det i Herrnhut, idet førstnævnte bygning – før opførelsen af den vestre sidefløj (1799–1800) – var udstyret med en bitrappe, der i det nordvestre hjørne førte op til den store sovesal i tagetagen og samtidig gav adgang til den udbygning, der rummede husets toiletter.

Også til det ældste Brødrehus findes der et forbillede i Herrnhut. Af en planskitse fra omkring 1760 og fotografier fra årene før 1938 fremgår det således, at det 13 fag lange og to stokværk høje »Gemein Haus« eller »Magden Stifft« var – og formentlig stadig er – udstyret med to symmetrisk placerede tværgående forstuer, der lå i 3. fag fra gavlene mellem to tofags stuer (bag hinanden) i yderfagene og den såkaldte »Kleine Saal«, der i længden strakte sig over overetagens syv midterste fag. Denne bygning skal være opført 1724–25 som en af de første i Herrnhut. Dog har den sidenhen undergået adskillige ændringer, sidst vistnok i 1748.

Vi vender nu tilbage til Christiansfeld, hvor man i 1775 – et år efter opførelsen af det første Brødrehus, lod dette udvide med en lang bagbygning, der betegnes som »Das Anstalt und Professions Haus«, og således må have omfattet den første drengeskole samt lokaler til nogle af de værksteder og småindustrielle foretagender, der blev drevet af brødrene. Det har været et ret omfattende byggeri, idet byggesummen svarer til $\frac{2}{3}$ af det beløb, der året forinden var medgået til opførelsen af det første Brødrehus. Det må være denne bygning, der ses på det mellem 1784 og 1788 udarbejdede bykort og iøvrigt også på Meno Haas stik fra 1780 (side 105) som en ca. 42 m lang længe, der halvvejs nede i Brødrehusgården strækker sig i østlig retning fra det første Brødrehus' vestgavl og

Søstrehusets plandisposition med midtergang og tværgående forstue. Bygningsanlægget i 1785 efter opførelsen af den østre sidesfløj. A. Vaskehus opført 1775, B. Vestre del af hovedbygning 1776. C. Østre del af hovedbygning 1780–81. D. Østfløj med korsal i 2. etage 1784–86. E. Vestfløj 1799–1800. F. Forlængelse af østfløj 1798–99. Rekonstruktion gengivet i mål 1:400. HHE (AB).

tværs over den senere Kongensgade til skellet mellem nuværende nr. 36 og 38 i Lindegade.

I 1777 går man så igang med opførelsen af det såkaldte »Store Brødrehus«, der kom til at udgøre en vestlig forlængelse af det første Brødrehus, idet det dog fik helt andre dimensioner. Det store Brødrehus er således ca. 30 m (52 hamburgeralen) langt og inddelt i 11 fag, der er væsentlig større end fagene i den ældre bygning. Mere påfaldende er nok højden, idet det store Brødrehus – ligesom Søstrehuset – kom til at omfatte

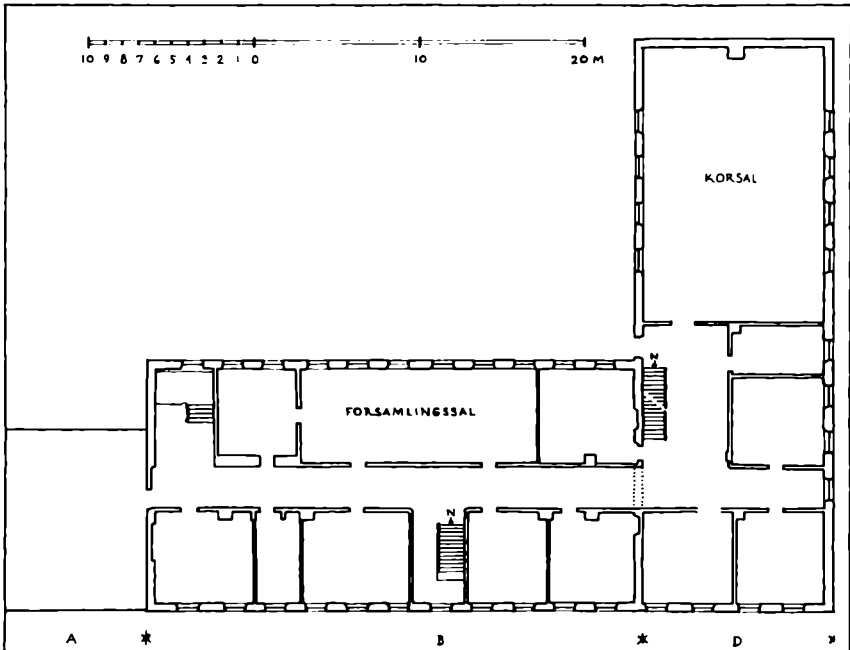
to fulde etager, der var hævet over en højtliggende kælder. Mest bemærkelsesværdig er imidlertid husdybden, som udgør ca. 15 m (26 hamburgeralen) og dermed er den største, vi præsenteres for i Christiansfeld.

Plandispositionen er stort set den samme som i Søstrehuset med en langsgående midtergang og hovedindgangsdør i midtaksen, der fører ind til en bred forstue, som imidlertid ikke går længere end til midtergangen, idet trappen til overetagen her er placeret ud mod gaden i faget vest for indgangsdøren. En belysning af midtergangen svarende til den, der findes i Søstrehuset, lod sig imidlertid ikke gennemføre i det store Brødrehus, hvor den første Brødrehusbygning og en nybygning af lignende dimensioner mod vest stillede sig hindrende i vejen for anbringelsen af de nødvendige gavlvinduer.

Men bortset herfra er det store Brødrehus et smukt og velbygget hus med hvælvede kældre og 2,4 m brede midtergange. Af listen over de bygninger, der opførtes i det første tiår, fremgår det da også, at denne bygning har været den kostbareste af dem alle. (jvfr. s. 128).

Ved at sammenholde de udmærkede opmålinger og undersøgelser, som blev foretaget i 1980, med byggeregnskaberne i Brødremenighedens arkiv, lader det store Brødrehus' oprindelige indretning sig helt utvetydigt rekonstruere. (Se planer s. 433). I stueetagen lå der således ud mod gaden en række stuer, som i øvrigt ikke har undergået større ændringer sidenhen. Her findes som nævnt også forstuen med trappen op til 2. etage. Ind mod gården, hvor stueetagen idag er opdelt i mange små rum, lå der længst mod vest et stort firefags køkken, og herefter en spisesal, der ligeledes optog fire fag, samt en tofags stue og en forstue, hvorfra der var udgang til gården.

I 2. etage svarede rumdelingen mod gaden til den i stueetagen. Det meste af siden ind mod gården var fra først af optaget af en seks fag lang forsamlingsal, som flankeredes af to tofags værelser. Af disse tre rum var salen og det vestre værelse udstyret med store hulkehlgesimser, som i øvrigt stadig eksisterer. En bitrappe i bygningens sydøstre hjørne fører i lighed med den i 1799 nedlagte trappe i Søstrehuset op til den store sovesal i tagetagen. Denne sovesal er knapt 23 m lang og lidt over 10 m bred. Den oplyses af seks høje, slanke kviste, der er symmetrisk anbragt i de to langsider. Mod gade og gård har vægge og skråvægge været panelerede, ligesom lofterne har været pudsede og udstyret med hulkehlgesimser. Fragmenter af såvel paneler som lofter ses stadigvæk.

Del af Brødrehuskomplekset's 2. etage efter opførelsen i 1793 af den grundmurede vestfløj med korsalen. Tegnet af AB på grundlag af opmåling og undersøgelse foretaget af arkitekt Jørgen Jessen (Karsien Rønnows tegnestue). Her gengivet i mål 1:400.

I forbindelse med opførelsen af det store Brødrehus rejses der ved dettes vestgavl en enetages bygning af bindingsværk med grundmuret gadeside, som har udgjort en pendang til det ældste Brødrehus ved østgavlen, idet det store Brødrehus hermed kom til at fremtræde som et højt midtparti i den samlede Brødrehusbebyggelse langs Lindegade. Den ny bygning kom udover en portgennemkørsel til at rumme et sæbesyderi og et lysestøberi. Langs det vestre skel opførtes fra denne bygning og sydpå en godt 18 m lang bindingsværksslænge, hvori der indrettedes slagteri og stald, og i dennes forlængelse ydermere et 13 m langt og noget smallere træskur til opbevaring af salt og brænde. På Meno Haas stik fra 1780 (s. 105) får man et godt indtryk af det samlede Brødrehuskompleks efter denne udbygning. Af stikket fremgår det også, at der mellem gården og den store have har lejret sig en række skure og småhuse. Derimod ser

man ikke den grundmurede toetages toiletbygning (»commoditæt«), som i følge regnskaberne opføres umiddelbart øst for det store Brødrehus.

Men Brødrehusets udbygning er ingenlunde slut. I 1780 opføres der et møbel- og bygningsssnedkeri, i 1785 et garveri, i 1789 nogle træskure og en vaskeritilbygning, i 1790 en køkkentilbygning og en kødbod og i 1793 et bødkeri og et karetmagerværksted. Samme år opføres der et nyt slagteri med røgekammer og stald samt flere skure og en lade til andre virksomheder. I 1794 får Brødrehuset et kleinsmedeværksted og en »Fremdenstube« samt en bageribygning. Endelig opføres der i årene 1799–1800 nye bygninger til garveriet, der formentlig ved denne lejlighed flyttes fra Brødrehuset til arealet syd for ejendommene Lindegade 36, 38 og 40. En del af de omtalte værksteder har sikkert været placeret mellem gården og haven, hvor de kom til at indgå i den lange længe, der stadig findes på dette sted.

Når der i 1793 opføres et nyt slagteri med tilhørende stald, hænger det sammen med, at de blot 15 år gamle enetages huse, der lå op mod det vestre grundskel, dette år udskiftes med den stadig eksisterende toetages sidebygning, hvis gavl ud mod Lindegade fremtræder som en firefags forlængelse af det store Brødrehus. Denne ny sidefløj kom bl.a. til at omfatte brødrenes korsal, som fandt sin plads i den søndre del af fløjens 2. etage. Ydermere blev det store Brødrehus' midtergang forlænget tværs gennem den ny fløj, hvorved det blev muligt gennem et stort vindue i fløjens vestside at skaffe direkte dagslys til en del af gangen. Endelig blev der mellem midtergangen og korsalen anlagt en meget bred sidegang, der med trappe fra stueetagen kom til at fungere som opgang og forstue til korsalen.

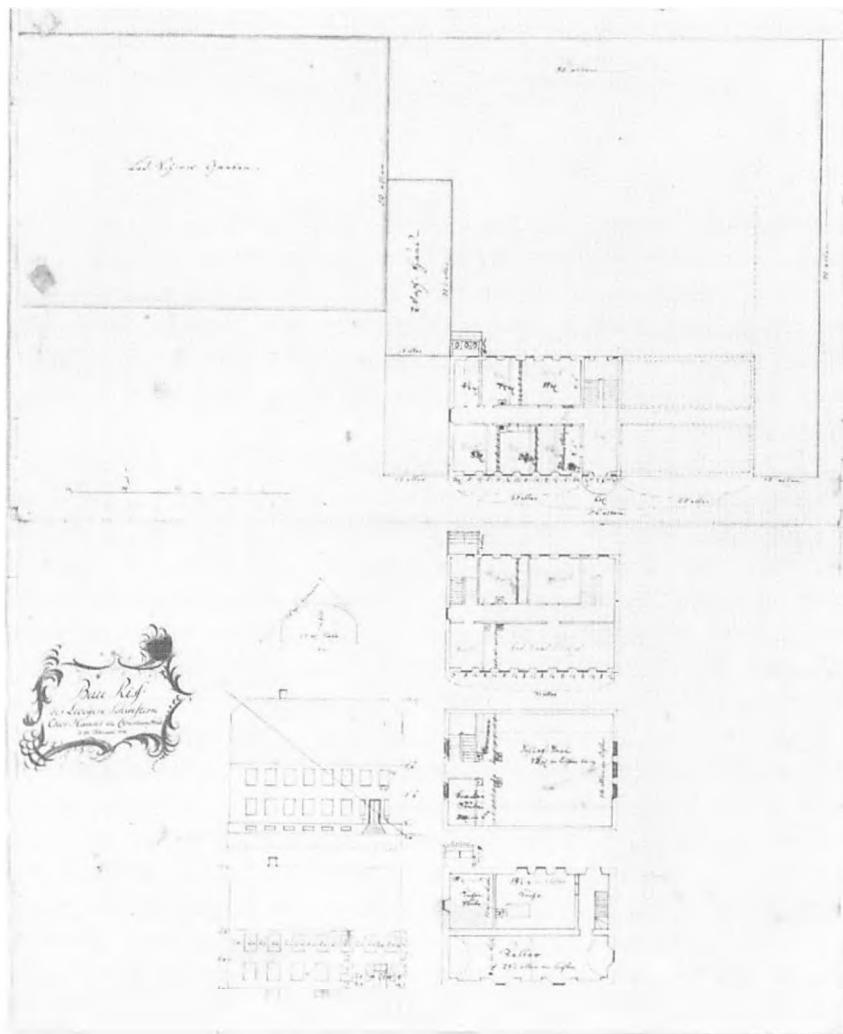
Endnu en betydelig udvidelse af Brødrehuskomplekset fandt sted i 1801, da det første Brødrehus blev forhøjet med en etage. Et godt indtryk af det fuldt udbyggede Brødrehus giver Staunagers byplantegning fra 1812 (s. 424). Her ser vi den lukkede Brødrehusgård med brønden i midten og portåbningen i baghusbebyggelsen, der gav adgang til det store haveanlæg. På tegningen ses også den smalle vej, der fra Lindegade førte ned til garveriet og møllegården i byens sydlige udkant. Vi kan ydermere konstatere, at det lange »Anstalt- og Professionshus«, der opførtes i 1775 i tilknytning til det ældste Brødrehus, er forsvundet – formentlig i forbindelse med flytningen og nyopførelsen af garveriet, da det jo lå i vejen for gennemførelsen af en vejforbindelse til denne virksomhed.

Søstrehuset

Søstrehusets hovedbygning, der i 1776 og i 1780 opførtes ud mod Kirkepladsen, er tidligere berørt, ligesom denne bygnings korsformede gangsystem er fremhævet. Vi skal nu se lidt nærmere på indretningen og sidenhen på Søstrehuskompleksets videre udbygning. I denne forbindelse må det nævnes, at Søstrehuset er det bedst oplyste af korhusene, idet der er bevaret originaltegninger til en stor del af bygningerne og fuldstændige regnskaber til hele byggeriet.

Når hovedbygningen opførtes i to halvdele skyldtes det pengemangel. Selvfølgelig har man fra først af tænkt sig, at hele bygningen skulle opføres under ét, hvilket da også fremgår af korrespondancen med unitetsdirektionen i Tyskland, som i 1775 godkender et forslag til en toetages bygning. Måneden efter tilbagekalder unitetsdirektionen imidlertid denne godkendelse på grund af økonomiske vanskeligheder i Christiansfeld, idet man samtidig udbeder sig en tegning til en enetages bygning. Hvad der sidenhen sker i sagen er noget uklart. Imidlertid er der i bygningsregnskaberne for Søstrehusets 1. etape indklæbet en tegning dateret 22. februar 1776, som viser det halve Søstrehus nøjagtigt i den skikkelse, det sidenhen fik. (Tegningen gengivet på side 436). Det bemærkelsesværdige ved denne tegning er, at den rummer to facadeforslag, der er lige lange, men hvor det ene, som er overstreget og således forkastet, omfatter otte tætsiddende vinduesakser, medens det andet, som lykkeligvis blev fulgt, kun har syv vinduer i længden. Der er ydermere den forskel på de to forslag, at det med de otte fag har kvartvalme og brede murpiller i begge gavle, hvilket indebærer, at det – i alle fald i nogle år – har kunnet tage sig ud som en afsluttet bygning, medens det forslag, der blev ført ud i livet, lige fra først af må have stået og råbt på sin østre halvdel. Og dette har utvivlsomt også været hensigten. At forslaget med de otte vinduesakser er udgangspunktet, viser også de fire etageplaner, som svarer til dette forslag, men sidenhen er blevet rettet med primitive overstregninger for at kunne indgå i et syvfags hus.

Den udmærkede tegning viser også placeringen på den dengang 80 ×

Bygningstegning til Søstrehusets vestre del dateret 22. februar 1776 (indheftet i byggesagen). Den foreslåede facade er streget ud og den udførte facade omfattende 7 vinduesakser (i stedet for 8) er tegnet nedenunder. Også på stueplanen er der foretaget rettelser. Gengivet i mål ca. 1:700.

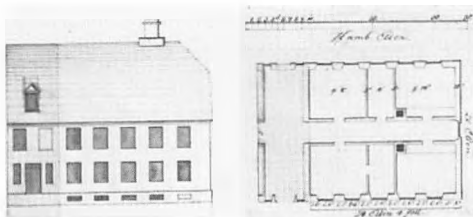
80 hamburgeralen store grund såvel af det aktuelle halve hus som af bygningen i dens endelige udstrækning. I sidstnævnte tilfælde måler den som nævnt 56 hamburgeralen i længden, idet afstanden fra gavl til grundskel er 12 alen såvel mod vest som mod øst. Den vestre først opførte del af bygningen er målsat til 31 hamburgeralen, og dette mål såvel som den 12 alens afstand til det vestre grundskel blev nøjagtigt fulgt ved opførelsen.

På beliggenhedsplanen ses også søstrenes vaske- og badehus, der lå langs det vestre grundskel, hvor det i en bredde af 12 hamburgeralen strakte sig $3\frac{1}{2}$ hamburgeralen i nordlig retning, idet det lige netop berørte Søstrehusets nordvestre hjørne. Da vaskehuset imidlertid blev opført i 1775, d.v.s. året før den vestre halvdel af Søstrehuset, må man efter alt at dømme allerede på dette tidspunkt have lagt sig fast på, at det kommende Søstrehus skulle have en husdybde på 22 hamburgeralen. I øvrigt synes det af byggeregnskaberne at fremgå, at man i efteråret 1775 var i fuld gang med funderingsarbejderne til Søstrehuset – til trods for, at de endelige byggeplaner først blev vedtaget i foråret 1776 og grundstensnedlæggelsen først fandt sted den 1. april dette år.

Om indretningen af den ældste del af Søstrehuset fortæller tegningen følgende: I kælderetagen var der i den overhvelvede del mod gaden opbevaringsrum og mod gården et stort køkken og en køkkenstue. (I Menighedens arkiv findes der i øvrigt en tegning til dette køkken). Stueetagen, hvis østre del var optaget af forstue og trapperum, havde tre stuer mod gaden og på gårdsiden af den langsgående midtergang to stuer samt længst mod vest en lille gang, der førte ud til etagens toiletter, som lå i en udbygning på gårdsiden. I 2. etage var der en sal og en mindre stue mod gaden og mod gården – foruden den store trappe fra stueetagen – to stuer samt mod vest en mindre trappe, der førte op til den store sovesal i tagetagen. Fra denne trappes mellemreos var der udgang til de toiletter, der skulle betjene de to øverste etager. (Ses på tegningen fra 1790, som er gengivet på side 54).

Det nye Søstrehus udstyres også med brønd og pumpe. Og i de nærmest følgende år opføres en kostald og et slagtehus samt forskellige bræddeskure, ligesom der foretages en indhegning af gårdspladsen. Endvidere anlægges den ældste del af Søstrehushaven og samtidig påbegyndes brolægningen af Nørregade.

1. april 1780 kan man endelig nedlægge grundstenen til den østre del af Søstrehusets hovedbygning, som så i løbet af det følgende år får sit nuvæ-

Udsnit (facade og stueplan) af bygningstegning til Søstrehusets østre del opført 1780–81. Tegningen indlagt i byggesagen Her gengivet i mål ca. 1:700.

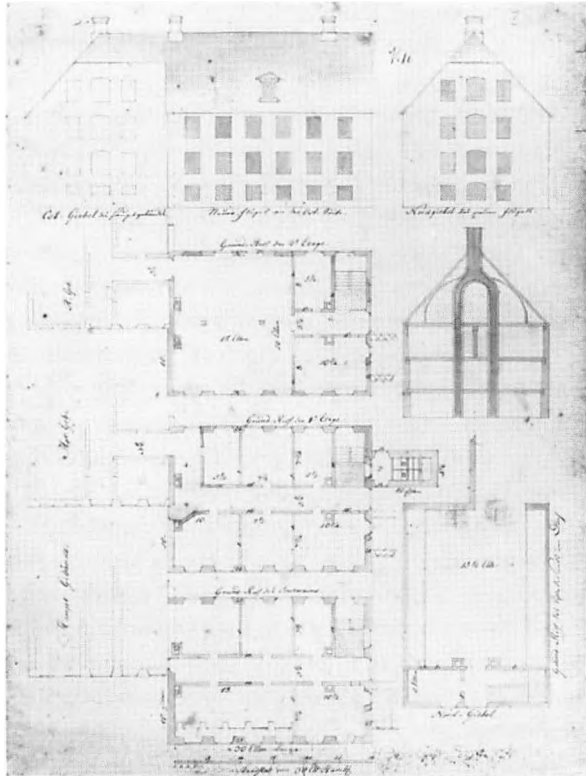
rende udseende. Med denne udvidelse forøges antallet af større og mindre stuer, ligesom der indrettes en stor spisestue i kælderen.

Den ydre arkitektoniske udformning af Søstrehusets hovedbygning er det nok værd at se lidt nøjere på. I den enkle og velproportionerede facade mod Kirkepladsen markeres midten blot af indgangsdøren med de smalle flankerende forstuevinduer og af den høje fladbuede kvist i taget. Til gengæld er den vandrette opdeling – der iøvrigt også kendetegner det store Brødrehus – ganske markant. Forneden har vi således den høje sokkel, der med sine røde mursten klart skiller sig ud fra bygningens øvrige bleggule murflader, og midtvejs mellem sokkel og gesims – d.v.s. i højde med bjælkelaget over stueetagen – et fem skifter højt uprofileret bånd, der kun springer nogle få cm frem foran murplanet. Endelig er der så foroven under tagskægget den rigt profilerede hovedgesims, der er sammensat af formsten og retkantede skifter.

Set i forhold til facadens nærmest spartanske enkelhed virker den store østgavl livfuld og spændende med sine fem tætsiddende vinduesakser, de mange vandrette bånd og den flot svungne nedre afslutning på den skrånende taggesims. Midten markerer sig – trods sammenbygningen med østfløjen – helt klart ved de kurvehanksbuede gangvinduer, der er højere og bredere end de øvrige vinduesåbninger. Meget bevidst aftager højden på de vandrette bånd opefter. Båndet mellem de to hovedetager er således fem skifter højt, medens det ud for hovedgesimsen er på fire skifter og det øverste ud for hanebjælkelaget på tre. (Foto side 441).

Også til denne del af bygningen findes den originale bygningstegning, som er indklæbet i regnskabet (gengivet side 438). Af de heri opregnede udgiftsposter fremgår det også, at der i 1780–81 bygges et grundmuret lysthus (Gartenhaus) i Søstrehushaven. Det var murermester Werner fra Ekerneførde samt tømrer Kiergaard og snedker Schramm i Christiansfeld, der stod for opførelsen af Søstrehusets hovedbygning.

Bygningstegning (indlagt i byggesagen) til de 6 sydligste fag af Søstrehusets østfløj opført 1784–86. Her gengivet i mål 1:700.

9. december 1783 skrives der kontrakt med murermester Høffner i Haderslev om opførelsen af Søstrehusets østre sidefløj, der skulle have samme husdybde (22 hamburgeralen) som hovedbygningen. I første omgang drejede det sig dog kun om de godt 17 m (30 hamburgeralen), der lå nærmest hovedbygningen, hvilket svarer til de seks sydligste vinduesakser. At den ny fløj skulle bygges op mod hovedbygningens gårdside, så denne bygnings østgavl kom til at fremtræde i sin fulde bredde, har utvivlsomt hele tiden været meningen. Derimod synes der at have hersket en vis usikkerhed med hensyn til den nye fløjs placering i forhold til det østre grundskel. Der findes således to gennemtegnede forslag til denne ny fløj. I det ene af disse forslag (gengivet på side 439) er breddemålet på den synlige del af fløjens sydgavl 10 hamburgeralen, d.v.s. at der kun bliver to alen fra fløjens østre langside til grundskellet. I det andet

forslag, er denne afstand ca. 5½ alen, hvilket betød, at kun en mindre del af fløjens sydgavl ville blive synlig. At det var det førstnævnte forslag, der kom til at danne grundlaget for den opførte bygning kan vi kun være tilfredse med, thi set fra Kirkepladsen virker denne sammenbygning på en gang spændende og velafbalanceret. (Se foto side 441).

Den ny fløj, der opførtes 1784–85, er i kælder- og stueetagen udstyret med en midtergang, som står i forbindelse med hovedbygningens midtergang via to korte tværgange, der mødes i en ret vinkel i fløjens sydvestre hjørne. I fløjens kælderetage indrettedes en vævestue, og – hvad der er meget væsentligt – i 2. etage en korsal, der optog to trediedele af etagearealet. Endelig blev det meste af tagrummet anvendt til sovesal. I det nordvestre hjørne installeredes en endnu eksisterende trappe, der går fra terrænniveau og helt op til sovesalen i tagetagen. Fra denne trappe var der udgang til en lille grundmuret toiletudbygning på nordgavlen. På den tidligere omtalte tegning fra 1790 ses Søstrehuset, som det tog sig ud efter opførelsen af den østre sidefløj (gengivet på side 54).

En udateret tegning i Brødremenighedens arkiv viser, at man en overgang har haft planer om at bygge en vestfløj, der i længden skulle svare til den 1784–86 opførte østfløj, hvorved anlægget som helhed ville være blevet symmetrisk. Imidlertid beslutter man sig i 1798 til at opføre den nuværende væsentlig større vestfløj – formentlig for at få plads til en virkelig stor korsal.

Arbejdet på dette imponerende bygværk påbegyndtes 17. februar 1799 og afsluttedes i november 1800. Hvad længden og dybden angår svarer vestfløjen stort set til Søstrehusets hovedbygning, men i højden overstiger den – på grund af korsalens højdemål – denne bygning med en meter.

Bortset fra Kirkesalen er Søstrehusets ny korsal det største rum i Christiansfeld. Og det er et ualmindelig smukt og velproportioneret rum, som belyses af seks høje kurvehanksbuede vinduer i hver af de to langsider. Trods disse relativt mange og temmelig store vinduer, er dagslys belysningen forunderlig mild, hvilket må skyldes rammernes sprodsopdeling, der bryder lysindfaldet. Hvad proportionerne angår, udgør salens højde ca. en trediedel af bredden, som igen stort set svarer til den halve længde.

Som alle betydningsfulde rum i Christiansfeld er korsalen udstyret med en stor hulkehlgesims. Fire symmetrisk placerede Louis-Seize-fløj-døre er med deres lette hvidgrå oliemalede flader i høj grad medvir-

Sammenbygningen mellem Søstrehusets østgavl og den i 1784 påbegyndte østfløjs nordgavl. Bemærk østgavlens kurvehanksbuede vinduer, der belyser hovedbygningens midtergang samt de glatte murede etagebånd. HFE foto 1946.

kende til at give den store hvidkalkede sal sit særpræg. Og så må vi ikke glemme de morsomme smedjærnslysekroner, der med deres á la grecque-formede arme indfører en næsten pjanket tone i den i øvrigt så stiltfærdige og kølige korsal.

Loftet over korsalen er ophængt i hængestolper, som er fastspændt i tagværket. Om kælder- og stueetagen er blot at sige, at de er udstyret med en midtergang, flankeret af større og mindre stuer. I øvrigt har fløjen trapperum ved begge gavle.

I januar 1799 – d.v.s. knapt en måned før man tog fat på vestfløjen – gik man igang med at forlænge den 15 år gamle østfløj, utvivlsomt for at opveje den kommende vestfløj og hermed skabe en vis balance i det tre-fløjede Søstrehusanlæg. Det var muremester Herzer, der sammen med bl.a. tømrer Kiergaard og snedker Magnus Hultén kom til at stå for såvel østfløjens forlængelse som for opførelsen af den store vestfløj.

Også baghusbebyggelsen, der fra tid til anden havde undergået adskillige udvidelser og ændringer, blev der bragt orden i. Den blev således udformet som to vinkelbygninger, der var adskilt af en bred gang, som i anlæggets midtakse førte fra gården ud til den store Søstrehushave. På Staunagers kort fra 1812 (gengivet på s. 424) ses anlægget fuldt udbygget. Dog er baghusbebyggelsen her yderligere udvidet med to korte fløje, der skyder sig nordpå ud i haven langs det østre og det vestre grundskel.

Enkehuset

6. august 1779 nedlægges grundstenen til Enkehuset, der som bekendt ligger umiddelbart vest for Søstrehuset. Det er en stor og på alle måder veldisponeret bygning, der i længden overgår såvel det store Brødrehus som Søstrehuset efter dettes udbygning 1780–81. I den regelmæssige og meget sikkert proportionerede facade, der omfatter 13 vinduesakser, danner dørfaget og det overliggende vindue sammen med de brede flankerende murpiller et diskret midtparti, som ydermere fremhæves af den høje, fladbuede kvist, der længe var ene om at bryde den store tagflade. Bemærkelsesværdig er også den smukke og velbevarede fløjdør, der sammen med overvinduet går tilbage til bygningens opførelsestid. (Foto side 469). Og medens vi er ved det ydre, må vi ikke glemme den enkle og samtidig meget sikkert udformede østgavl, der iøvrigt har bevaret de oprindelige smårudede vinduer. (Se foto side 116).

Fra indgangsdøren med den høje sidevendte fritrappeløb træder man ind i en bred velbelyst forstue, der også giver plads til en storartet rokokotrappe, som fører op til 2. etage. Ganske som i det store Brødrehus går forstuen kun til midtergangen, hvormed den indtil for få år siden, da Enkehuset blev opdelt i lejligheder, dannede et velbelyst og fint fungerende kommunikationssystem. Om indretningen skal herudover blot nævnes, at kælderetagens rum ind mod gården er overhængende. Efter at have stået under opførelse et godt års tid blev Enkehuset indviet 31. august 1780. For murerarbejdet havde mestrene Werner og Marcus ansvaret, medens Kiergaard og hans svende tog sig af tømmer- og snedkerarbejdet.

I årene 1797–99 udvides Enkehuset med en vestfløj, der er et par meter kortere, men samtidig både en ubetydelighed dybere og noget højere end den knapt 20 år ældre hovedbygning. De to bygninger er ikke direkte sammenbyggede men blot forbundne med en kort og ganske smal muret gang, hvis gårdside flugter med den ny fløjs gårdside. Den nordre halvdel af fløjens 2. etage optages af den 12 × 15 meter store korsal, som for få år siden blev genskabt efter i en længere årrække at have været op-

delt i mindre rum. Den øvrige del af bygningen er i alle etager udstyret med en midtergang, der ved sydgavlen munder ud i en tværgående gang, som dels rummer fløjens oprindelige Louis-Seize trappe, dels fører hen til forbindelsesbygningen, der tidligere forbandt de to bygningers gangsystemer. Korsalen blev indviet 30. april 1799, hvilket formentlig er ensbetydende med, at også den øvrige del af fløjen har været fuldført på dette tidspunkt. (Se foto nedenfor).

I øvrigt har man måttet udvide den fra først af 80 hamburgeralen brede grund for at få plads til den ny vestfløj, idet denne tillige med hovedbygningen og den 12 alens afstand til det østre grundskel har krævet en grundbredde på mindst 88 hamburgeralen. (På Staunagers kort fra 1812 er Enkehusgrunden i bredden målsat til 105 hamburgeralen).

Til slut skal nævnes, at murermester Herzer i 1802 opførte det endnu eksisterende ottekantede lysthus i Enkehusets have, hvortil originaltegningen findes i Brødremenighedens arkiv.

Enkehusets og Søstrehusets bræddebeklædte sidefløj set fra nordvest. HHE foto 1946.

Brødremenighedens gæstehus (Hotellet)

Den ældste del af gæstehuset, der stod under opførelse i foråret og sommeren 1773, var en enetages bygning med en højtliggende, delvis overhvelvet kælder. Dette hus, der indgår i den vestre trediedel af hotellets nuværende hovedbygning, omfattede fem vinduesakser og var 27 hamburgeralen (ca. 15,4 m) langt. I stueetagen rummede det stuer og gæsteværelser samt køkken og spisekammer og i tagetagen seks mindre gæsteværelser. Hertil kom en toiletbygning i gården, endvidere stald og vognport og selvfølgelig brønd og pumpe. I 1776 blev den sidstnævnte del af anlægget udvidet med et baghus og en portbygning ud til Kongensgade.

1778 forlænges forhuset langs Lindegade med en 31 hamburgeralen (ca. 17,8 m) lang enetages bygning, der omfattede seks vinduesakser og i øvrigt var noget dybere end den ældste del. I det vestligste af de nytilkomne fag anbragtes indgangsdøren med sin fritrappel. Da de flankerende murpiller var gjort særligt brede, kom dette fag med tilgrænsende murværk til at udgøre et klart antydet midtparti i den nu 11 fag lange facade ud mod Lindegade. I forbindelse med denne udvidelse fik også baghuset sin forlængelse, som kom til at rumme hestestald og vognremise. Meno Haas stik fra 1780 giver et anskueligt billede af gæstehusgrundens bebyggelse efter udvidelsen i 1778. (Se side 105).

I årene 1792–93 bliver hovedbygningen atter forlænget, men denne gang med en toetages bygning på fire fag, der imidlertid kom til at fremtræde som et femfags hus, idet man samtidig forhøjede det østligste af de i 1778 opførte fag med en etage.

Først i 1854, da hovedvejen førtes ind gennem byen og man i denne anledning gik over til almindelig hoteldrift, blev resten af hovedbygningen forhøjet til to etager. Af senere tilbygninger, der i æstetisk henseende må betegnes som mindre heldige, kan nævnes den store koncertsal fra 1899 og køkkenudbygningen i gården. På grund af den voldsomme gennemkørende trafik i Kongensgade så man sig i 1938 nødsaget til at forkorte hovedbygningen med $2\frac{1}{2}$ m, idet man yderligere gennemførte den meget uheldige skrå afskæring af hjørnet ud mod Lindegade. Ved denne lejlighed blev hotellets hovedindgang mod Lindegade flyttet et fag østpå samtidig med at man ændrede vinduestakten i den vestlige del af stueetagen.

Brødremenighedens handelshus (Spielwerg & Comp.)

Handelshuset (»Der Kaufmanns Laden« eller »Gemein Laden«) på hjørnet af Lindegade og Kongensgade opførtes i 1778 som en temmelig dyb to-etages bygning, der fra først af kun omfattede fem vinduesakser i længden. Med sine to etager har denne bygning endnu på dette tidspunkt været et særsyn i Christiansfeld. På grunden opførtes også et mindre baghus, hvori der blev indrettet tobaksfabrik.

I 1794 blev handelshuset forlænget i vestlig retning, idet der dog stadig var friholdt et areal mellem den ny vestgavl og det vestre grundskel. Også baghuset blev udvidet og synes i 1812 at have optaget hele grundbredden.

I forbindelse med hovedvejens forlægning udstyres handelshuset i 1856 med det endnu eksisterende runde hjørne, der viser hvor fantasifuldt og samtidigt sikkert i arkitektonisk henseende en sådan hjørneafskæring lader sig udforme. Den runde altan med sit støbejernsgelænder og det fornøjelige navneskilt hidrører formentlig fra denne ombygning. I samme omgang opføres også den seks fag lange to-etages bygning langs Kongensgade.

Sidenhen forlænges hovedbygningen helt hen til det vestre grundskel og får hermed sin nuværende udstrækning. Selve butikken med tilhørende butiksfacade har i tidens løb undergået adskillige ombygninger og er desværre ikke blevet bedre med årene. (Se ill. s. 333).

Familiehusene

I april 1773 – den dag man fejrede nedlæggelsen af grundstenen til »Det første Hus« på hjørnet af Kirkepladsen og Lindegade – var der også grundstensnedlæggelse på Lindegades sydside ud for Kirkepladsen, hvor Prætorius' og Briants huse i den kommende tid skulle rejse sig. Arbejdet gik som tidligere nævnt hurtigt fra hånden og allerede den 29. og 31. august kunne de to huse indvies.

Briants og Prætorius' huse ligner slet ikke hinanden og samtidig afviger de begge – ikke mindst på grund af deres rige ydre udsmykning – bemærkelsesværdigt fra størstedelen af byens øvrige bebyggelse.

Briants hus (den nuværende præstebolig, Lindegade 26) er en ret kort og samtidig temmelig dyb bygning (14 × 11 m), som domineres af en stor gavlkvist, der optager de tre midterste af husets fem fag. (Foto side 448). Murfladerne er udstyret med en række brede rent dekorative blændinger – fem mod gaden og fire i hver af gavlene. Af disse blændinger, som udgår fra overkanten af den høje sokkel, er de tre i gavlkvisten og de to midterste i gavlene ført igennem til husets hanebåndshøjde, som svarer til gavlkvistens tagfod. Yderblændingerne i gadesiden afsluttes et skifte under husets hovedgesims, medens yderblændingerne i gavlene er ført op til underkanten af den gesims, der følger de skrå tagflader. Lisénerne, der adskiller de enkelte blændinger, ligger i plan såvel med husets sokkel som med gavlfelterne over de høje blændinger. Umiddelbart under blændingernes øvre kant er lisénerne udstyret med små »ører«, bestående af et retkantet, et afrundet og et retkantet led. I de glatte gavlfelter over blændingerne er der ud for hanebåndsløftet anbragt nogle småvinduer, som ikke indgår i det arkitektoniske facadeskema. Herudover er der i gavlspidsen mod gaden et lille ovalt vindue med en muret halvstensindfatning, som ydermere er smykket med fire slutsten, medens de to endegavle foroven afsluttes med den lille kvartvalm, der går igen på så at sige alle Christiansfelderhuse.

En anden bemærkelsesværdig detalje, der ligeledes er uhyre udbredt i

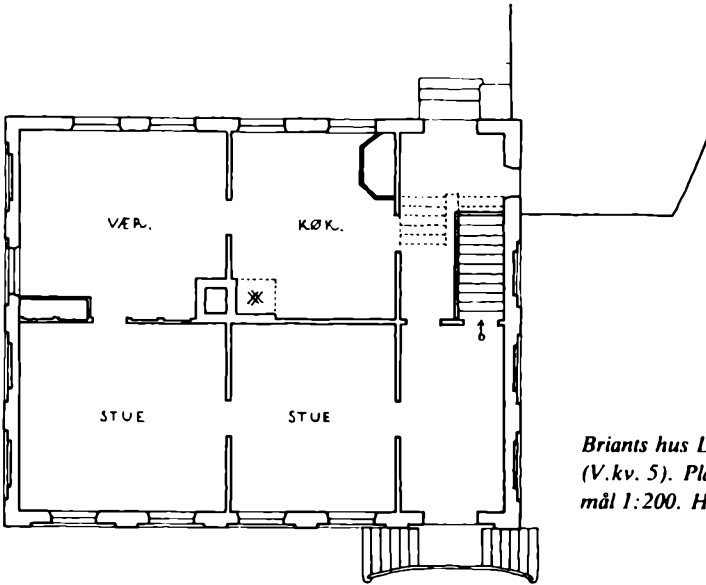

Lindegade 26 (V.kv. 5) opført 1773 for Brødremenighedens forstander Jonathan Briant. HHE foto 1982.

Christiansfeld, er de skrå gavlgesimsers nedre afslutning. Disse gesimser, der på Lindegade 26 består af et retkantet, et afrundet og retkantet skifte, bøjer således ud og bliver til ingenting umiddelbart over husets vandrette hovedgesims.

I Briants hus er der imidlertid tale om en ualmindelig delikat udførelse af murerarbejdet. Bl.a. har man over vindues- og døråbninger ladet det første vandrette skifte være gennemgående, så det kunne støtte selve stikket under dettes opmuring og samtidig borteliminere stikkets buede underside. Denne detalje har tilsyneladende ikke fundet anvendelse andre steder i Christiansfeld. Også gavlkvisten må siges at være en fremmed fugl, idet den ellers i Christiansfeld kun optræder på bygninger, der er opført efter år 1800.

Særlig bemærkelsesværdig er den dobbeltløbede fritrappe med det elegante – og formentlig oprindelige – smedejernsgelænder, samt den smukke tofløjede indgangsdør, der ligeledes må formodes at gå tilbage til

*Briants hus Lindegade 26
(V.kv. 5). Plan af stueetagen
mål 1:200. HHE (AB).*

husets opførelsestid. (Se foto side 468). Når indgangen er anbragt i det vestre yderfag og ikke i midtaksen, som man kunne forvente i dette strengt symmetriske hus, er det fordi man har valgt en iøvrigt såre almindelig plantype, hvor den gennemgående forstuegang altid er placeret i et yderfag. (Se planskitse ovenfor). I forstuegangen i Briants hus er der trappe op til tagetagen og døre såvel til den forreste stue mod gaden som til køkkenet, der vender ind mod gården. Af stuerne mod gaden har den forreste vel fungeret som kontor eller modtagelsesværelse (idag er det præstens studerekammer), medens den anden, der er noget større, må formodes at have udgjort husets dagligstue. En stue af nogenlunde samme størrelse ind mod gården kan have fungeret enten som dagligt opholdsrum eller som soveværelse. (Det sidstnævnte var det normale i huse med denne plandisposition).

Det usædvanligt høje og stejle tag omfatter to etager, af hvilke den underste rummer en stor stue i gavlkvisten og to gavlkamre. Også i den øvre tagetage, der er udstyret med vinduer og kviste, har der utvivlsomt været indrettet forskellige mindre kamre.

Prætorius' hus, Lindegade 28, har som nævnt en hel anden karakter. Det er således kun lidt over 8 m dybt. Og så er det – til trods for at det

*Lindegade 28 (V.kv. 4)
opført 1773 for Brødre-
menighedens præst
Johannes Prætorius.
HHE foto 1946.*

blot er en meter længere end Briants hus – inddelt i syv fag med indgangsdøren og den toløbede fritrappeløb anbragt i midterfaget. Endelig må det nævnes, at huset fra først af kun omfattede kælder, stue- og tagetage, idet overetagen først blev påbygget i 1778. (Foto ovenfor).

Også husenes dekorative udformning er yderst forskelligartet. Således er Prætorius' hus udstyret med hjørnekvadre og murede halvstensindfatninger omkring de tætsiddende vindues- og døråbninger, hvilket yderligere forstærker indtrykket af, at gadeside og gavle er udnyttet til bristepunktet. Plandispositionen er selvfølgelig også en anden end den, vi lærte at kende i Briants hus. Fra gangdøren i midtaksen træder man således ind i en tofags forstue, der kun optager halvdelen af husdybden. Her findes trappen til overetagen (den tidligere tagetage), ligesom der herfra er indgang til de to stuer mod gaden og til det midterste rum ind mod gården. Af stuerne ud mod gaden var den vestre på to fag formentlig præstens studerekammer (Prætorius var jo menighedens første præst), medens trefagsstuen mod øst må have fungeret som husets dagligstue og det tilsvarende rum ind mod gården som soveværelse. Hvordan køkkenforholdene har været, er noget uklart.

Inden vi forlader Prætorius' hus, må vi kaste et blik på den pragtfulde og særdeles velbevarede enfløjede gangdør, der er udstyret med pålagte pilastre og svungne fyldinger. Der kan næppe være tvivl om, at denne dør er jævngammel med det enetages hus, selv om dørhåndtaget nok er en 20–30 år yngre. (Foto side 469).

Forsøger man at vurdere de to huse i stilistisk henseende, bliver resultatet, at Briants hus synes beslægtet med samtidig sønderjysk arkitektur, medens Prætorius' hus bærer præg af et vist kendskab til sachsisk-schlesisk byggeskik, hvorfor det må antages, at et mere eller mindre direkte forbillede har været at finde i Herrnhut.

Af fotografier og stik fremgår det, at en del af Herrnhuts bygninger er eller har været udstyret med hjørnekvadre og murede vindues- og dørindfatninger. Dette gælder således bl.a. det i årene 1755–56 opførte Søstrehus. Den nære tilknytning til Herrnhut understreges ydermere af flere af de bygningstegninger, der befinder sig i arkivet i Christiansfeld, idet disse tegninger må være udarbejdet for unitetsledelsen som modforslag til projekter, fremsendt af Brødremenigheden. Der tænkes her især på unitetsledelsens forslag til den ny drengeskole, Lindegade 15, som opførtes i 1788, idet facaden på denne tegning er udstyret med såvel hjørnekvadre som murede vindues- og dørindfatninger. Stort set synes forslaget at være fulgt, idet man dog undlod den rige facadeudsmykning, som forlængst var forladt i Christiansfeld, hvor gode materialer og proportioner og en nærmest spartansk enkelhed hurtigt var blevet de fremherskende arkitektoniske virkemidler.

Vi vender nu for en kort stund tilbage til Briants hus for at efterspore blændingsmotivet, som er så karakteristisk for denne bygning. Og her bør vi især fæstne os ved blændingernes ringe dybde og de mellemliggende liséners profilerede ører.

Blændinger med retkantede lisénører er i Nord- og Sydslesvig anvendt på en del bygninger opført i årene mellem 1760 og 1790. De har dog alle kun ringe lighed med huset i Christiansfeld. Derimod findes der i og omkring Haderslev nogle få bygninger, der er opført af bleggule mursten og udstyret med blændinger af samme karakter som på Briants hus, og dette gælder såvel den ringe blændingsdybde som lisénørernes profilering. Det drejer sig om Aastrupgaard fra 1780–81, Gåskærgade 29 fra 1781 og annekset til Hertug Hans Hospital fra 1787. Også Lavgade 12, der dog først er opført i 1812, burde måske nævnes i denne forbindelse,

da det i gavlen mod gaden er udstyret med fire gennemgående blændinger, hvoraf de to yderste er ført op til gesimsen langs de skrå tagflader og de midterste til den vandrette gesims under gavlens halvvalm. Det beklagelige er blot, at disse bygninger alle er yngre end Briants hus. Der er selvfølgelig den mulighed, at huset i Christiansfeld har dannet forbillede for de nævnte Haderslevbygninger. Men det er nok mere rimeligt at tænke sig, at de tre bygninger repræsenterer en byggemåde og et stilpræg, der tidligere har været mere udbredt, og at Haderslevmuremesteren Jacob Høffner, der opførte Briants hus, har bragt motivet med sig fra sin hjemby.

»Det første Hus«, Lindegade 17, hvis grundsten som nævnt blev nedlagt 1. april 1773, var bestemt til i en årrække at skulle fungere som midlertidigt menighedshus (Interims Gemein Haus), idet det bl.a. skulle rumme den foreløbige forsamlingsal. Imidlertid synes det at fremgå såvel af den ydre udformning som af plandispositionen, at den lille bygning – når den endelige forsamlingsal var rejst – var tiltænkt en fremtid som tofamiliehus. Denne plan blev dog først gennemført i 1782, idet der i årene umiddelbart efter forsamlingsalens (kirkens) indvielse i 1777 var indrettet pigekostskole i bygningen. Af regnskaberne fremgår det således, at den midlertidige forsamlingsal, der optog stueetagens søndre halvdel, i 1777 blev opdelt i to stuer, idet der samtidig blev indrettet sovesal vistnok i tagetagen. Endvidere ses det, at der i 1782 bl.a. blev indrettet køkken i stueetagens søndre halvdel. Tilsyneladende har der lige fra først af været en lille lejlighed med køkken i den nordre halvdel.

I 1780 lod menighedsdiakoniet på Kirkepladsens nordøstre hjørne opføre et tofamiliehus med samme ydre udformning som »Det første Hus«, hvorved der skabtes fuldkommen balance i bebyggelsen langs pladsens østre langside.

Af de to huse, der er – eller i alle tilfælde har været – nøjagtig ens, også hvad plandispositionen angår, vil vi nøjes med at behandle det nordre, Nørregade 7, som er bedst bevaret og iøvrigt både målt og undersøgt. (Foto side 453). Nørregade 7 er et femfags hus, der måler 24 hamburgeralen (13,7 m) i længden og 17 alen (9,8 m) i dybden. Det omfatter en kælder, en højtliggende stueetage og en delvis udnyttet tagetage. Alle synlige murflader er opmuret af bleggule flensborgersten, som i alle tilfælde en overgang har stået gulkalkede. Dette gælder dog ikke den høje sokkel, som for store deles vedkommende stadig står rødkalket – formentlig for

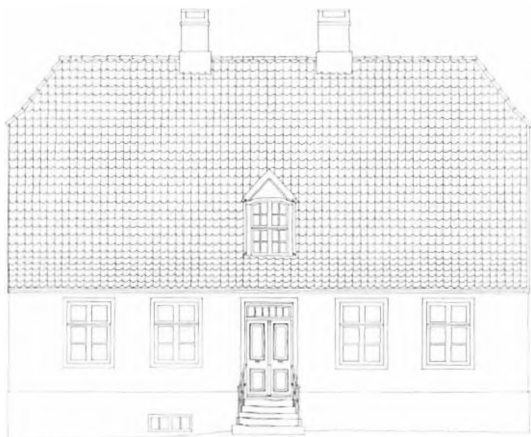

Nørregade 7 (Ø.kv. 18). Sydgavl og facade mod Kirkepladsen. Opført 1780 af Brødremenigheden som pendent til »Det første Hus« på pladsens sydøstre hjørne. HHE foto 1983.

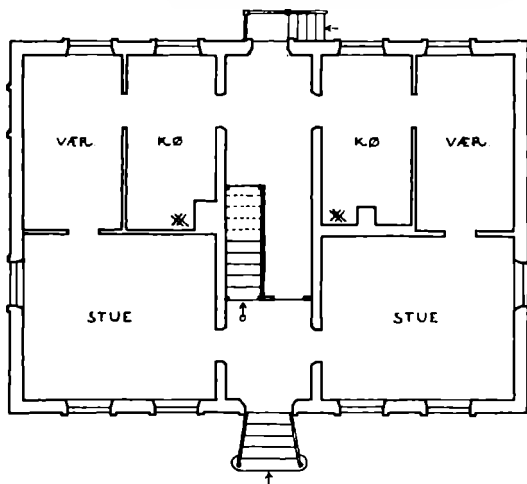
at svare til de øvrige huses sokler, der næsten altid er opført af røde sten. Om dør- og vinduesåbninger er der murede halvstensindfatninger. Dette gælder også et lille ovalt vindue, som er anbragt øverst oppe under gavlens kvartvalme og her er halvstensindfatningen ydermere prydet med fire slutsten.

I facaden mod Kirkepladsen optages midterfaget af indgangsdøren, hvoroptil der fører en fem trin høj trappe. Over denne dør er der i tagfladen anbragt en høj, slank kvist med et firerammet, kurvehanksbuget vindue og udsvejfede vindsceder på fronten. (Se opmåling side 454).

Fra indgangsdøren træder man ind i en gennemgående fællesforstue (benævnt Vorhaus), som rummer trappen op til tagetagen. I den forreste del af forstuen er der døre ind til de to lejligheders opholdsstuer og i den bageste del til husets køkkener. Fra forstuen er der tillige udgang til

Nørregade 7 (Ø.kv. 18).
Symmetrisk tofamiliehus.
Plan tegnet af AB på grundlag
af opmåling foretaget i 1946
af studerende på
Kunstakademiets Arkitektskole.
Facade reproduceret direkte
efter opmålingen. Mål 1:200.

gården. Hver af stuerne har to vinduer i facaden ud til Kirkepladsen og et i henholdsvis nord- og sydgavlen.

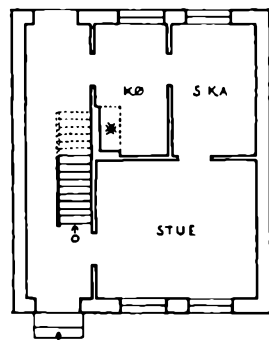
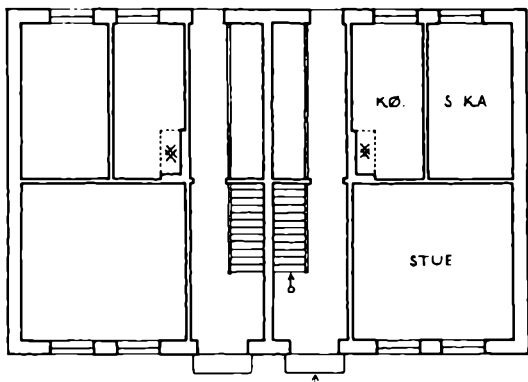
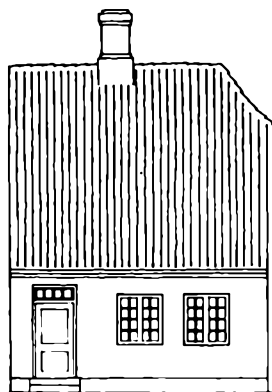
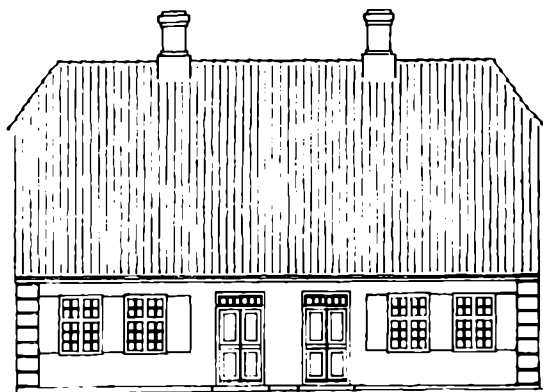
Sengekamrene ligger bag stuerne – side om side med køkkenerne, og såvel kamre som køkkener er udstyret med et vindue, der vender ud til gården. Køkkenerne havde tidligere åbne hjørneildsteder, der støttede sig til de svære murede forstuevægge og i øvrigt var udstyret med en kort muret vange ind mod stuerne, idet husenes længdeskillerum er væsentligt mindre end de tværgående forstuevægge. I tagetagen var der lige fra først af et kammer i hver gavl (som oftest benævnt Giebelstube).

En gammel tegning i Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld giver en bygning med en planudformning, der har stor lighed med den ovenfor beskrevne, men iøvrigt helt afgjort hører hjemme i det sachsisk-schlesiske område. Tilstedeværelsen af denne tegning kunne tyde på, at forbilledet for de christiansfeldske tofamiliehuse – selvom typen bestemt ikke virker fremmedartet her i landet – som så meget andet skal søges i Herrnhut.

I 1774 opføres det første dobbelthus – en bygningstype, der i en år-række skulle blive næsten enerådende, når det gjaldt den christiansfeldske familiebolig. Motiveringen for at vælge dobbelthuset frem for enfamiliehuset har utvivlsomt været, at det herved blev muligt at foretage en opdeling af den oprindelige grundstruktur uden at dette medførte nogen ændring af det fra først af fastlagte bebyggelsesmønster. Da opdelingen blev gennemført som en nøjagtig halvering af den oprindelige 40 alens grundbredde, kom dobbelthusene – ligesom de øvrige bygninger – altid til at ligge midt på storgrundene med en rimelig afstand til naboskel, hvilket er et så karakteristisk træk, at det må anses for at have været et næsten ufravigeligt krav – i alle tilfælde i det første kvarte århundrede af byens levetid.

Det dobbelthus, der her er tale om, er Lindegade 30–32, hvor hver halvdel fra først af omfattede tre fag, medens de tilsammen havde en længde på 24 hamburgeralen ganske som »Det første Hus« og dets pendant på hjørnet af Nørregade – og kun lidt mindre end Prætorius' privat-hus, der lå på nabogrunden vest for. (Se tegn. af Lindegade 30–32 side 456).

Lindegade 30 er i dag erstattet af en nybygning, medens nr. 32 i tidens løb har undergået adskillige ændringer. Huset er således forlænget to gange (første gang i 1781) og sidenhen forhøjet til to etager. Imidlertid kan der næppe være tvivl om, at hvert af husene ved opførelsen i 1774 – udover en forstue, der lå i faget nærmest skillevæggen mellem de to halv-huse – har rummet en stue mod gaden og køkken og sengekammer mod gården. De to bygherrer var urmageren Johann Georg Lüderitz (nr. 30) og Chr. Ehrgott Müller (nr. 32). Sidstnævnte fik i 1775 menighedens tilladelse til – ved siden af sit håndværk – at drive handel med isenkram og Nürnbergerkram. Det var for at få plads til en butik, at han i 1781 lod huset forlænge i østlig retning. Iøvrigt har begge huses gadesider været udstyret med kvaderliséner på de frie hjørner, ligesom det fremgik af

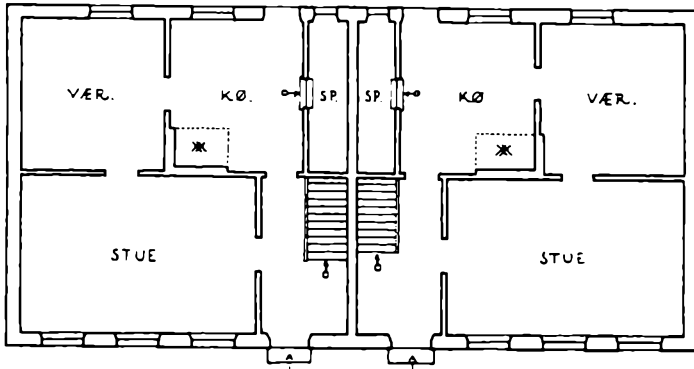
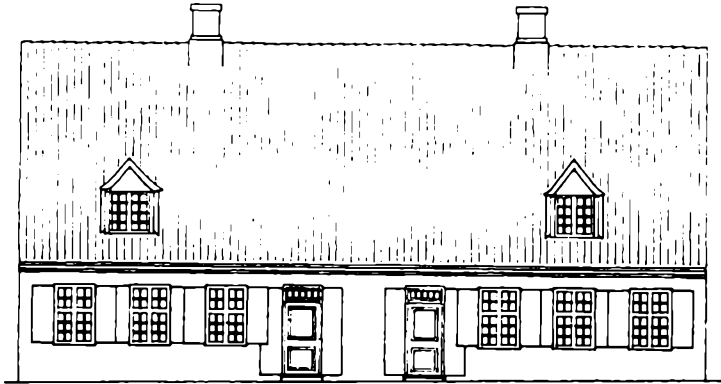

Lindegade 30-32 (Ø.kv. 1 og 2). Byens første dobbelthus opført 1774. Bemærk kvaderlisé-
nerne på hjørnerne. Nørregade 3 B (Ø.kv. 20) opført 1780. Rekonstruktionsforsøg i mål 1:200
udført af HHE på grundlag af beskrivelse og bygningsundersøgelse. (AB).

nr. 30 før nedrivningen, at gavlene havde haft kvartvalme og herunder små ovale vinduer, hvis indfatninger var prydet med fire slutsten.

I 1775 opfører Fr. Sigismund Vogel og skomagermester David Ernst Grosser et sidenhen forsvundet dobbelthus, som lå på sydsiden af Nørregade lige ved hjørnet af Kongensgade. Hvert af de to halvhuse har efter alt at dømme været på tre fag og planen har formentlig haft en vis lighed med Lindegade 30-32.

I 1777 opføres dobbelthuset Nørregade 4 og 6 af henholdsvis Georg

Lindegade 11-13 (V.kv. 9 og 8). Symmetrisk dobbelthus opført 1781. Planrekonstruktion og facade i mål 1:200 tegnet af HHE (AB) på grundlag af opmåling fra 1946. (se Nørregade 7).

Kastrup og menighedsdiaconiet. Her er der imidlertid tale om to fire-fagshuse, hvoraf dog kun nr. 4 er nogenlunde velbevaret. I dette hus, der er beskrevet i bygningsregnskaberne, finder vi den for dobbelthusene så karakteristiske ruminddeling med en gennemgående forstue i faget op til skillevæggen mellem de to halvhuse, en stue på tre fag mod gaden, og køkkenet med spisekammer (nærmest forstuen) samt sengekammer mod gården. Under en del af huset findes en lille hvælvet kælder og i tagetagen et enkelt gavlværelse. Trappen til tagetagen og kældernedgangen lå i forstuens bageste del. Endvidere var dette hus mod gården udstyret med en

toiletudbygning (commodit t) af træ samt en brønd, der var fælles for de to halvhus.

I de følgende år bygges der en række lignende dobbelthuse, alle i en etage og to gange fire fag i længden. Således Nørregade 8 og 10 i 1778, Lindegade 11 og 13 i 1781, Museumsgade 1 og 3 i 1782, Lindegade 46 og 48 i 1783, Museumsgade 5 og 7 i 1784, og endelig i 1794 – efter en pause på 10 år – Lindegade 14 og 16.

Af disse skal vi først se lidt nærmere på det i det ydre stadig velbevarede Lindegade 11 og 13, som blev målt og undersøgt i 1946, d.v.s. f r man beklageligt nok rev hele indmaden ud for at indrette husene til skolestuer. (Rekonstruktion af facade og plan side 457). Indgangsd rene er – som i de ældre af byens dobbelthuse – anbragt side om side i de to midterste fag, og af planopm lingen fremgår det, at disse døre fører ind til hver sin forstue, der i modsætning til forstuerne i de tidligere beskrevne familiehuse ikke er gennemgående, men standser op ved det langsgående hovedskillerum, der i Christiansfeld næsten altid er placeret midt i bygningen, d.v.s. nogenlunde lige langt fra gade- og gårdside.

I forstuerne er der en trappe op til tagetagen og døre såvel til en trefagsstue mod gaden som til køkkenet, der ligger ind mod gården. Her bagtil finder vi også et nærmest kvadratisk sengekammer, der er tilgængeligt såvel fra stuen som fra køkkenet, samt op mod skillevæggen mellem de to boliger et smalt spisekammer, der er forsænket nogle få trin i forhold til køkkengulvet.

I skillevæggene ind til stuen og sengekammeret angav de 24 cm tykke vangemure endnu i 1946 placeringen af k kkenernes åbne hj rneildsteder. Begge køkkener havde udgang til gården. Hertil skal føjes, at det vestre halvhus engang i forrige århundrede blev forlænget med et enkelt fag. Som tidligere nævnt er Lindegade 11 og 13 opført i 1781, og de to bygherrer var knappemager Peter Chr. Gr nkier (nr. 11) og Hans Schade (nr. 13).

Medens de ældre dobbelthuse var helt symmetriske og tilsammen udgjorde en helhed, har de yngre mere karakteren af sammenbyggede enfamiliehuse. Dette gælder således Lindegade 14 og 16, der er opført i 1794 for – og utvivlsomt også af – murermester Christian Herzer. Her er det  stre halvhus, der beboedes af Herzer selv, 75 cm længere end det vestre. Ydermere er der forskel på fordelingen af gadesidens vindues- og døråbninger i de to firefags halvhus og endelig er gaded rene i begge

Lindegade 16 (V.kv. 14). Østre del af dobbelthus opført 1794. HHE foto 1946.

huse anbragt i det vestligste fag, hvilket vil sige, at man nu for dobbelthusenes vedkommende har forladt den strengt symmetriske opbygning, der i de første år synes at have været et ufravigeligt krav.

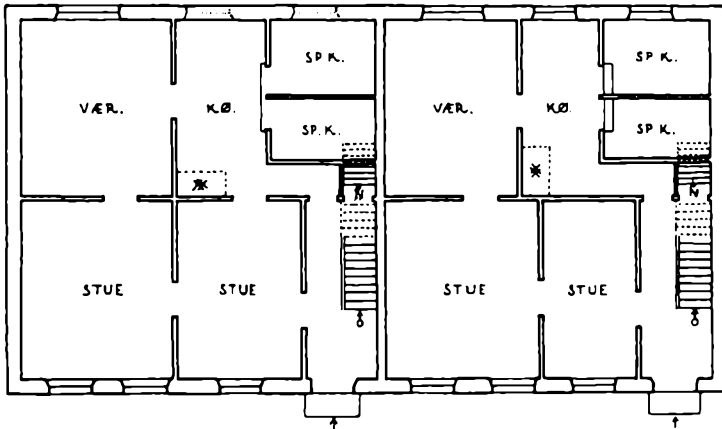
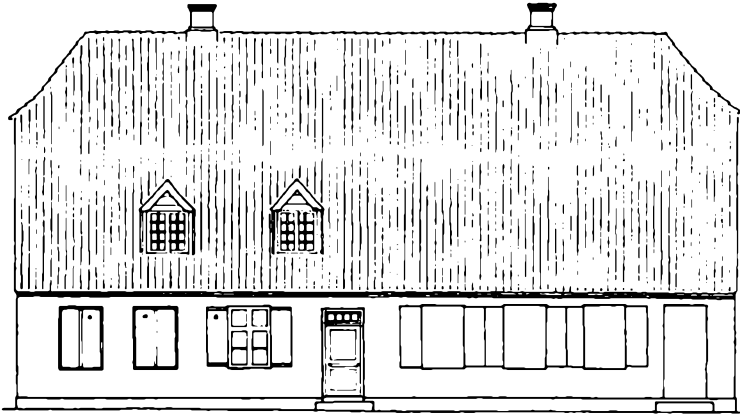
Begge halvhuse er idag stærkt ombyggede – især hvad det indre angår, og dette gælder ganske særligt nr. 14, hvor indgangen er flyttet ud i en temmelig sen tilbygning ved den vestre gavl. Indtil for nogle år siden stod nr. 16 som et af de bedst bevarede familiehuse i byen, hvorfor det da også blev undersøgt og målt under Kunstakademiets studiebesøg i 1946.

Før vi ser på opmålingstegningen (gengivet på s. 461) for herigennem at lære husets oprindelige plandisposition at kende, må vi kaste et blik på indgangsdøren, der går tilbage til husenes opførelsestid og iøvrigt er enestående godt bevaret med det oprindelige dørgreb og låsetøj i behold.

Gennem denne dør, der som nævnt er anbragt i halvhusets vestligste fag, træder vi ind i en forstue, der kun optager den halve husdybde. Her er der trappe til tagetagen og en dør såvel til den forreste stue mod gaden som til køkkenet, der ligger ind mod gården. I modsætning til de tidligere beskrevne dobbelthuse har dette hus to stuer mod gaden, af hvilke den inderste (den østligste) med sine to vinduesfag er den største. Bag denne stue er der mod gården et værelse af samme størrelse, der utvivlsomt har fungeret som sengekammer, og side om side hermed findes husets køkken med det endnu i 1946 bevarede åbne hjørneildsted.

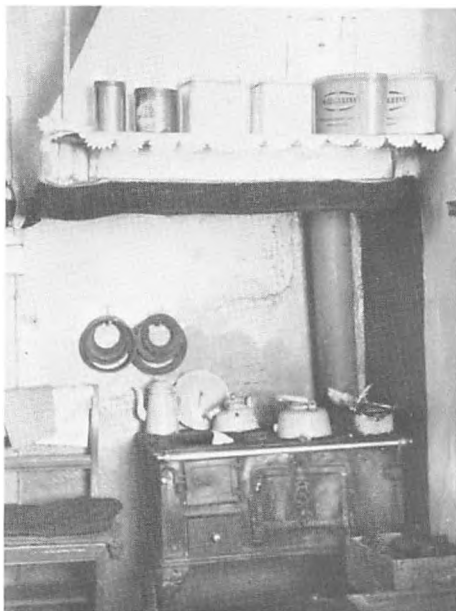
Dette ildsted, der nu er helt forsvundet, havde murede helstens vanger i væggene ind mod stuen og kammeret. Fra disse vanger udgik de to skorstenshamre af egetræ, som bar den pyramideformede murede kappe. I det frie hjørne var de to sammenbladede skorstenshamre ophængt i en smedet jernstang, der var fastgjort i det ovenover liggende bjælkelag. Den murede ildstedsbænk var i 1946 forlængst erstattet af et støbejernskomfur. (Se foto s. 462). Ved siden af køkkenet er der to mindre rum – formentlig spisekammer og fadebur (eller pigekammer?) – som begge ligger op mod skillerummet mellem de to halvhuse – hævet nogle trin over en lav kælder. Efter alt at dømme har nr. 14 haft samme planudformning.

Der blev imidlertid også bygget andre former for flerfamiliehuse i Christiansfeld. Således det allerede i 1777 af menighedsdiaconiet opførte Lindegade 24, som var et otte fag langt symmetrisk dobbelthus i to etager, omfattende fire normale lejligheder i de to hovedetager og to ganske små lejligheder i tagetagen.

Lindegade 14–16 (V.kv. 15 og 14). Usymmetrisk dobbelthus opført 1794 af murermester Chr. Herzer, som beboede den østre halvdel. Plan og facade i mål 1:200 tegnet af HHE (AB) på grundlag af de arkitektstuderendes opmåling fra 1946.

Hvert halvhus havde egen indgangsdør og forstue med trappe op til de overliggende etager. Og her var gangdøre og forstuer symmetrisk placeret i dobbelthuset's to midterste fag. De normale lejligheder har haft en trefagsstue mod gaden samt sengekammer og køkken mod gården, medens de to lejligheder i tagetagen hver har omfattet to små stuer og et diminutivt køkken.

*Lindegade 16 (V.kv. 14).
Oprindeligt køkkenildsted.
foto 1946.*

I Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld findes en tegning til en ny skolebygning, som i 1780 eller 81 skal være fremsendt af unitetsledelsen i Barby. På denne tegning ses et ganske tilsvarende toetages dobbelthus, der dog har skolestuer i den ene halvdel og to familieboliger i den anden. Selvom tegningen synes at være tre-fire år yngre end Lindegade 24, tyder den påfaldende lighed dog på, at forbilledet for dette meget specielle dobbelthus skal søges i Herrnhut – så meget mere som tegningen og Lindegade 24 også har visse ydre træk til fælles.

Et andet toetages dobbelthus, som er opført 1783–84, indgår i apotekets bygning, Lindegade 21, s. 427. Det var et hus på 2 × tre fag, hvor indgangsdørene var anbragt i yderfagene. Således sidder døren, der fører ind til apotekets officin på samme sted som den oprindelige indgangsdør til det vestre halvhus. I sidste halvdel af forrige århundrede udvidedes huset mod øst og vest og kom hermed til at optage grunden i hele dens bredde – uden at dette dog medførte nogen ændring af den oprindelige fagdeling.

En meget speciel og i Christiansfeld helt enestående udformning af et dobbelthus har vi i Lindegade 10 og 12, som er opført i 1797 af Michael Müller og dr. Niels Møller. Det består af et ca. 20 m langt toetages for-

hus, der har en ualmindelig stor husdybde, hvortil kommer, at det ydermere er udstyret med to samtidige sidehuse, som også omfatter to etager.

Hvert halvhus, der således har en L-formet grundplan, er mod gaden opdelt i fire fag med indgangsdøren til den højtliggende stueetage placeret i det andet fag fra gavlen. Fra denne dør førte en forstue tværs gennem forhuset og muligvis et lille stykke ind i sidebygningen.

Medens den forreste del af dobbelthuset ikke afviger bemærkelsesværdigt fra den ældre christiansfeldske bebyggelse – måske lige bortset fra størrelsen – virker de samtidige sidebygninger og hermed hele plan-dispositionen som et fremmedelement, der formentlig skyldes en vis påvirkning fra de sønderjyske købstæder, hvor det ved midten af 1700-årene blev mode at ændre de ældre gavlhuse, som var udstyret med en lille sidebygning langs gaden, så de i det ydre fik karakteren af langhuse med en sidebygning ind mod gården. Det er i øvrigt sandsynligt, at det store dobbelthus i Lindegade lige fra først af har rummet to selvstændige lejligheder i overetagen.

Til familiehusene hører også de noget større bygninger, der beboedes af håndværkere, hvis virksomhed krævede særlige arbejdsrum. Blandt disse er Lindegade 44, der opførtes i 1781 for pottemageren og ovnbyggeren Abraham Goll, nok det klareste og bedst bevarede. (Opmåling på side 172). Det er en syv fag lang enetages bygning (28 × 17 hamburgeralen) med indgangsdøren anbragt i midtaksen, som ydermere fremhæves af en lille kvist i tagfladen. En forstuegang, der fører tværs gennem huset og har udgang til gården, opdeler stueetagen i to nogenlunde lige store halvdele, hvoraf den til højre udgør pottemagerens bolig.

Denne omfatter – i lighed med en del andre familieboliger – en tofags stue (Wohnstube) og et etfags kammer (Nebenkammer) mod gaden samt et værelse (Schlafkammer) og køkkenet mod gården. I køkkenet ses endnu (1946) vangerne fra det åbne ildsted, der stod i hjørnet ind mod stuen og soveværelset, som begge var udstyret med kakkellovne. Spisekammeret lå på den anden side af forstuen, hvor vi også finder trappen op til tagetagen, som bl.a. rummede to gavlkamre.

Til venstre for forstuen var der mod gaden en trefags butik og bag denne et værkstedslokale, hvorfra der var udgang til en temmelig stor – stadig eksisterende – sidebygning, der udover et lagerrum med indkørselsport også omfattede den store pottemagerovn tillige med forskellige

mindre værkstedslokaler. Denne sidebygning, der formentlig er fra tiden omkring midten af forrige århundrede, har afløst en væsentlig mindre, som var samtidig med forhuset og beliggende med sin østre langside i flugt med forhusets østgavl.

Til håndværkerhusene hører også det smukke og i det ydre meget velbevarede Lindegade 40, der er opført i 1782 til bolig og bageri for Benjamin Preibsch. (Se foto side 184). Det er en toetages bygning (26 × 18 hamburgeralen) med en lav overetage, der har kvadratiske vinduer. Såvel overetagens begrænsede højde som det kvadratiske vinduesformat er i øvrigt et særsyn i Christiansfeld. Gadesiden, der omfatter fem vinduesakser, er symmetrisk opbygget med en tofløjet dør med overvindue i midtaksen og to tætsiddende vinduespar, der er anbragt midt mellem gavlene og midterfagets lodrette false. Et andet karakteristisk træk er det flade uprofilerede etagebånd, der er anbragt godt 20 cm over stueetagens vinduer.

Om den oprindelige indretning af bager Preibsch' hus foreligger der tilsyneladende ikke noget skriftligt. Imidlertid er det blandt de bygninger, der blev målt i 1946, og det var endnu dengang tydeligt, at bageren havde haft sin bolig – bestående af stue, sengekammer og køkken – til venstre for forstuen, medens der i den højre del af stueetagen havde været butik (mod gaden) og bageri. I den lave overetage har der formentlig fra først af været mellager og muligvis enkelte kamre.

Også til dobbelthusene kunne der være knyttet mindre værksteder. Dette var således tilfældet med Lindegade 46 og 48, som begge ved opførelsen i 1783 blev udstyret med små sidebygninger, der uden tvivl har rummet hattemager Neubauers og strømpevæver Freys arbejdsrum.

I det helt forbyggede Nørregade 2 indgår betydelige dele af det »Fabriks- og Farvehus«, der blev opført så tidligt som i 1776 og således var en af de aller første håndværksvirksomheder, der placeredes uden for Brødrehuskomplekset. I bygningsregnskaberne, hvor vi træffer betegnelsen broder Schloezers hus (og i anden forbindelse broder Schlöfers uldfabrik) får vi at vide, at det drejer sig om et lille vinkelanlæg, bestående af et forhus, der måler 12,6 m i længden og 8 m i bredden (22 × 14 alen) og en mindre sidebygning, der blot er 5,8 m lang og 4,6 m bred.

Efter beskrivelsen at dømme rummede forhuset et værkstedslokale (Werkstube) og en stue (Wohnstube), som begge må formodes at have ligget ud mod gaden, samt to kamre (Stubenkammern) og to små køkke-

ner, hvilket antyder en plandisposition svarende til den vi kender fra de symmetriske tofamiliehuse som f.eks. Nørregade 7. I sidebygningen omtales udover farveriet (Farberey Einrichtung) en lille stue og et køkken. Med sine tre små lejligheder har det lille anlæg således mere haft karakteren af en boligbebyggelse, hvortil der var knyttet nogle få arbejdsrum, end nogen egentlig fabriksvirksomhed. Selvom det ikke direkte nævnes, må vi tro, at uldvæveriet var anbragt i forhusets værkstedslokale.

Endnu et familiehus med tilknyttet virksomhed skal omtales. Det er sæbesyderiet, Lindegade 18, der opførtes i 1792 for Brødremenigheden. Anlægget omfatter et stort velproportioneret forhus, der fra først af var syv fag (30 hamburgeralen) langt med indgangsdøren placeret i midtaksen. Hertil kommer på hver sin side af gårdspladsen to mindre bygninger, hvoraf den ene nu er sammenbygget med forhuset. Disse bygninger fandtes i alle tilfælde i 1812, men deres nøjagtige alder kendes ikke.

Forhuset er en enkel, fornem og meget velbevaret bygning med høj sokkel og en dobbeltløbet fritrappel, der fører op til indgangen, som stadig har sin oprindelige tofløjede dør i behold. Også de to små tagkviste, der er anbragt over 2. og 6. vinduesfag fra øst, og således understreger facadens symmetriske opbygning, er formentlig oprindelige.

I tidsrummet mellem 1812 og 1878 blev den vestre sidebygning forlænget helt ud til facadeflugten, hvorved dens nordgavl kom til at fremtræde som en udvidelse af forhuset. I dag har denne udvidelse to vinduer ud mod gaden, men tydelige spor i murværket viser, at der tidligere har været en portåbning på dette sted. (Facadeopmåling side 213).

Selvom de få bygninger, der opføres i årene mellem 1800 og 1826, stadig kan fremvise en række af de træk, der kendetegner de første 25 års christiansfeldske byggeri, bærer de dog samtidig præg af en vis tilnærmelse til byggeskikken ude omkring i landet. Således er Lindegade 9 fra 1806 og Lindegade 2 fra 1824 mod gaden udstyret med en bred gavlkvist over de tre midterste fag. I begge tilfælde er der tale om symmetriske syvfagshuse med en lisénsindrammet indgangsdør i midtaksen. Dog fremtræder Lindegade 2 idag som en usymmetrisk bygning, idet den vestre halvdel i 1878 blev forlænget med tre fag. Indtil for få år siden stod Lindegade 9, der var opført for dr. Niels Møller, i sin oprindelige skikkelse med udvendige vinduesskodder og en fornem klassicistisk indgangsdør samt udsvejfede vindskeder på gavlene. Også det indre var stort set intakt. (Opmåling side 466).

Lindegade 9 (V.kv. 18). Gavlkvisthus opført 1806 for dr. Niels Møller. Tegnet af AB på grundlag af facadeopmåling fra 1946. Mål 1:200.

Af de øvrige bygninger fra første fjerdedel af 1800-årene skal nævnes det meget enkle Lindegade 8 fra 1813, som også er et symmetrisk syvfagshus med indgangsdør i midterfaget. Det er formentlig opført som et tofamiliehus med fælles indgangsdør. Lindegade 7 fra 1819 er tilsyneladende også opført som et symmetrisk tofamiliehus på syv fag, der så sidenhen er blevet forlænget i vestlig retning. Huset er bemærkelsesværdigt bl.a. på grund af de gode tidstypiske gadedøre, hvoraf den sydlige, der er klassicistisk og utvivlsomt går tilbage til husets opførelse i 1819, er meget velbevaret og i øvrigt udstyret med et elegant overvindue. Også husets østgavl, der er udstyret med vindskeder og gesimsbræt, står tilsyneladende i sin oprindelige skikkelse.

Ydre detaljer – gadedøre

En række fine og ofte meget specifikke detaljer er ikke blot medvirkende til at præge de enkelte bygninger men også bybilledet som helhed. Der tænkes her bl.a. på de mange gode *gadedøre* og på de smukke udvendige trapper, hvis gelænderværk kan være smedet, støbt eller udført af træ – og da blot bestående af en ganske enkel håndliste, der forneden støttes af en stolpe. Også de høje, smalle og her i landet fremmedartede tagkviste gør i høj grad deres virkning, ikke mindst fordi de altid er meget bevidst anbragt enten over gadesidens midterste fag, der herved bibringes en ekstra akcent, eller – når der er flere på samme bygning – symmetrisk fordelt henover den nederste del af tagfladen. Endelig må vi ikke glemme de små tagvalme, der bryder alle gavlspidser og således udgør et meget væsentligt træk i bybilledet.

Hvad der måske falder mindre i øjnene, er den særprægede vinduesudformning, som bl.a. er bevaret i store dele af Brødrehuset og Søstrehuset. Disse vinduer har indadgående rammer, der er faldende over en bred plankekarm, og det mest påfaldende er nok, at postene vender deres profiler udad, hvad der får postekrydset til at fremtræde mere markant end vi ellers er vant til at se det her i landet. Ligesom de høje smalle kviste er denne vinduestype almindeligt forekommende i store dele af Mellem- og Sydtykland. (Foto side 490).

I dag har de fleste vinduer i Christiansfeld en klassicistisk opdeling med to ruder i de nederste rammer og en enkelt rude i de øverste. Men endnu finder man mange steder – især på de sider af bygningerne, der vender bort fra gaden, den oprindelige opdeling med seks ruder i de nederste rammer og fire i de øverste. Og dette gælder uanset om vinduerne i konstruktiv henseende følger danske eller mellemtyske traditioner. I denne forbindelse bør det nævnes, at det kun synes at være i de ældre korbuse, man har anvendt konstruktionen med de indadgående rammer, idet man i alle de øvrige bygninger idag kun finder den traditionelle danske (nordtyske) vinduesudformning.

Brians hus (nuv. præstebolig) Lindegade 26 (V.kv. 5). Trappe med smedejernsrækværk og indgangsdør fra 1773. HHE foto.

Af de nævnte enkeltheder skal vi især se lidt nærmere på de mange gode gadedøre, hvoraf størstedelen – der iøvrigt næsten alle er at finde i de nordvendte facader – går tilbage til de respektive bygningers opførelsestid.

Meget flot og ganske ejendommelig er døren i Prætorius' hus (Lindegade 28), som stod færdigbygget i eftersommeren 1773. Det er en bred enkeltfløjet dør, der dog tager sig ud, som om den var tofløjet, idet den er udstyret med tre pilastre. I partierne mellem pilastrene er der forneden lave fyldinger og herover et bredt tværramstykke, der er opdelt af en profilliste, som er forkrøppet omkring pilastrenes postamenter. Fra denne forkrøppede liste udgår selve pilastrene med deres let tilspidsede skafter, som er udstyret med profilerede baser forneden og kapitæler foroven. De høje smalle overfyldinger er dobbeltsvungne såvel forneden som foroven. Ydermere er det brede overramstykke opdelt med en profilliste, der følger fyldingernes svungne overkant og samtidig er forkrøppet omkring pilastrene umiddelbart under disses kapitæler. Den

*Prætorius' hus, Lindegade 28
(V.kv. 4). Indgangsdør fra 1773.
HHE foto 1983.*

*Enkehuset. Indgangsdør fra 1779.
Trappegelænder fra forrige århundrede.
HHE foto 1983.*

brede karm, der optager hele murtykkelsen, er rigt profileret i siderne og bærer foroven et fremskudt vindue, som er opdelt med en halvcirkulær sprosse og krydsende radiære sprosse. Disse sidste udgår fra et lille halvrundt, rosetsmykket bundstykke. I stilistisk henseende må denne dør nærmest betragtes som en overgangsform mellem barok og rokoko. (Se foto ovenfor).

Døren i Briants hus (Lindegade 26) er tofløjet og væsentlig enklere. Hver fløj har en lav fylding forneden og herover et bredt tværramsstykke, der er opdelt med en profilliste, samt en høj overfylding med dobbeltsvunget overkant. Den spinkle slagliste danner et balusterformet postament, der over tværramsstykkets profilliste fortsætter i en pilaster, hvis kapitæl bærer et vasselignende topstykke. Overramstykket er også udstyret med en profilliste, der følger fyldingernes svungne overkant og ydermere er forkrøppet omkring pilastrens topstykke. Det meget enkle fremskudte overvindue synes umiddelbart at være væsentlig yngre end dørføjene. Til gengæld må den dobbeltløbede fritrappes yndefulde smedjernsgelænder formodes at være jævngammelt med huset. (Se foto side 468).

Den rendyrkede rokoko præsenteres vi for i de to meget elegante kir-

kedøre, der er anbragt ud mod Kirkepladsen i de i 1796–97 tilbyggede fløje. Dørene er imidlertid 20 år ældre, idet de i 1797 blev overført til deres nuværende plads fra den ældste del af kirkebygningen, hvis indvielse fandt sted 13. august 1777. (Foto side 472).

Disse døres fløje har forneden et fremspringende (pålagt) felt med profileret sokkel, udsvejfede sider og en svungen profilliste som øvre afslutning. Ydermere er fladen udsmykket med en fyldingslignende dekoration, hvis indramning er dannet af iltert svungne konkave og konvekse udskæringer, der er gjort med stor sikkerhed og ynde. De slanke fyldinger over de lave postamentlignende felter har forskelligartede smukt svungne afgrænsninger foroven og forneden. Slaglisten er udformet som tre halvrunde stave, der foroven breder sig ud i et meget elegant topstykke. Når dette topstykke ikke betegnes som et kapitæl, er det fordi det er udformet med en almindeligt forekommende rokokoprofil som udgangspunkt og således intet har at gøre med klassisk inspirerede kapitælformer.

Enkehusets indgangsdør ud mod Nørregade har meget brede fløje med retkantede fyldinger over og under de brede tværramsstykker, der – som i de fleste ældre døre i Christiansfeld – er opdelt med en profileret liste. Fyldingernes spejl har hjørneafskæringer med konvekse kvartcirkelslag. Slaglisten svarer i alt væsentligt til kirkedørenes slagliste. Efter alt at dømme må Enkehusets dør være fra 1779–80 ligesom selve bygningen. I øvrigt har den stor lighed med samtidige døre i et par af familiehusene. (Foto side 469).

De oprindelige gadedøre i familiehusene kan enten være tofløjede, hvilket nok har været det almindeligste, eller enkeltfløjede. Den tofløjede dørtype går tilbage til 1773, idet den findes i »Det første Hus« på hjørnet af Lindegade og Kirkepladsen. Her har hver af fløjene en lavere fylding forneden og en noget højere fylding over det brede tværramstykke, der er opdelt af en vandret profilliste. Den lodrette slagliste er i lighed med kirkedørenes slaglister udformet som tre halvrunde stave, der foroven afsluttes med et topstykke. Fyldingsfladerne (spejlene) har afskårne hjørner, der er udformede som konvekse kvartcirkelslag begrænset af korte retkantede led. Hertil kommer den flot svungne øvre afslutning af overfyldingernes spejl, der nærmest er at ligne med et bølgeslag. Disse detaljer har afgjort rokokokarakter, dog vil deres lige næppe være at finde andre steder her i landet.

*Lindegade 10 (Ø.kv. 1), gadedør 1773.
HHE foto.*

*Lindegade 40 (Ø.kv. 6), gadedør 1782.
HHE foto 1983.*

Udadtil er gadedøren i »Det første Hus« udstyret med rokokoskilt og dørreb i smedjern. Dørgrebet er udformet som en opadsvunget bladlignende kartouche, der passer godt i håndfladen, når grebet trykkes ned. Herudover er der på tværramstykket fastgjort en oval knop, som anvendes når dørfløjen trækkes til. Selve låsemekanismen er indkapslet i en jernkasse, som er anbragt på dørens inderside. Vi står her over for fremmedartede beslagformer, som antyder, at de i Christiansfeld arbejdende beslagsmede har lært deres håndværk i tyske Herrnhuterbyer. (Se foto af døren Lindegade 40 ovenfor).

Fløjdøre svarende til den ovenfor beskrevne findes i det i 1774 opførte – og sidenhen totalt ombyggede dobbelthus Lindegade 30–32, samt i det ligeledes ombyggede Museumsgade 7 fra 1784. Det sidstnævnte sted er

*Kirkens søndre indgangsdør 1776.
HHE foto 1946.*

*Kirken. Dør i nordgavl ca. 1800.
HHE foto 1983.*

døren dog muligvis overført fra en anden (ældre?) bygning. Døren i »Det første Hus« såvel som dørene i flere af dobbelthusene har lave overvinduer, der er opdelt med lodrette sprosser.

Nogle år endnu vedbliver man at anvende denne type fløjddøre, idet enkelte detailformer dog undergår visse ændringer. Således har gadedøren i huset på Kirkepladsens nordøstre hjørne (Nørregade 7), der som tidligere nævnt er opført i 1780 som pendant til »Det første Hus«, en mere klassicistisk præget slagliste, der er retkantet og udstyret med et meget enkelt kapitæl, blot bestående af et afrundet tværbånd og en profileret øvre afslutning. Ydermere er fyldingsspejlene kun udstyret med de konvekse hjørneafskæringer.

De tofløjdede døre i Lindegade 40 fra 1782 og i Lindegade 20 og 22 fra 1783–84 har slaglister svarende til den ovenfor beskrevne (Foto af døren

Lindegade 40 side 471). Det skal også nævnes, at de tre sidstnævnte døres overvinduer er opdelt med en halvcirkelformet sprodse, der krydses af radiære sprodser. Endelig bør det bemærkes, at døren i Lindegade 40 har bevaret sine oprindelige beslag, der har samme rokokoudformning, som beslagene på den ni år ældre dør i byens første hus på hjørnet af Lindegade og Kirkepladsen.

Enkeltfløjede gadedøre findes i Nørregade 3 fra 1778–80, i Lindegade 44 fra 1781, i Lindegade 46 fra 1783 samt i Lindegade 16 fra 1794. Også dobbelthuset Lindegade 11 og 13 fra 1781 har haft enkeltfløjede gadedøre, som nu er udskiftede med mindre gode kopier. De enkeltfløjede døre har ligesom de tofløjede en lav fyldning forneden og en væsentlig højere fyldning over det brede tværramstykke. Som oftest har fyldings-spejlene i disse døre også hjørneafskæringer svarende til dem vi lærte at kende på de tofløjede døre.

Gadedøren i Lindegade 16, der er opført så sent som i 1794, afviger fra de øvrige enkeltfløjede gadedøre, idet den har glatte fyldinger og en vandret profileret liste på det brede tværramstykke. Denne dør, der umiddelbart virker ældre end selve huset, har et ualmindelig flot rokokodørgreb med tilhørende skilt. Især er dørgrebets opadvungne akanusblad beundringsværdigt.

Vi vender herefter tilbage til de tofløjede gadedøre og skal se lidt nærmere på en sekundært placeret dør, der tidligere sad ud mod gaden i den østre del af dobbelthuset Lindegade 12, som så dagens lys i 1797. Denne dør har tillige med en tilsvarende dør i Kirkens nordgavl retkantede postamentlignende felter forneden, som er udstyret med sokkel og tand-snitgesims og herover høje slanke fyldinger med todelt spejl. De nederste spejl, der er langt de største, har vinkelrette hjørneafskæringer, medens de øverste er ganske lave og udstyrede med nedadrettede ører. Den retkantede slagliste har et tilbagemiddelt midterfelt og foroven et triglyflignende fremspring med hængedråber. Et yderligere fremspringende kvadratisk led, der er udstyret med en retkantet gesimsliste og en cirkulær flade med skråstillet kærnv, udgør slaglistens øvre afslutning. Vi står her overfor to døre, som helt klart hører hjemme i den tidligklassicistiske stilperiode, der bærer betegnelsen Louis-Seize, hvilket antyder, at man nu er begyndt at modtage direkte impulser fra de gængse stilarter ude omkring i Europa. (Foto side 472).

Og denne tendens fortsætter, hvilket bl.a. fremgår af de få bevarede

Lysthus v. Kirkegårdsalleen. Detalje af dør ca. 1800. HHE foto 1983.

gadedøre fra tiden efter 1800. Her skal blot nævnes døren i Lindegade 9 fra 1806, der endnu kan fremvise enkelte Louis-Seize prægede detaljer, og døren i Lindegade 7 fra 1819, der er klassicistisk og i øvrigt udstyret med et meget elegant overvindue. Endelig er der apotekets morsomme tredelte dør, som må formodes at være fra tiden omkring 1825. I virkeligheden er det en skæv fløjddør, hvoraf de to trediedele udgør den gående fløj og den sidste trediedel den stående. De meget enkle slaglister, hvoraf den ene er falsk, har – ligesom slaglisten på døren i Lindegade 7 – et lille ombøjet akantusblad som topstykke. Partierne mellem slaglisterne har lave fyldinger foroven og forneden og en høj smal fylding i midten, der er udstyret med en smukt skåret hvirvelroset. (Se tegn. side 486).

Der findes også enkelte eksempler på senklassicistiske døre med dobbelte slaglister og fire kvadratiske fyldinger over hinanden. En dørtype fra tiden omkring 1860, som her hjemme var uhyre udbredt såvel i byerne som på landet.

I Museumsgade ligger op mod nordgavlen på den tidligere museumsbygning et lille meget velbevaret – omend noget forfaldent – klassicistisk *lysthus*, som det vil være rimeligt at omtale på dette sted. Det er faktisk en lille perle i arkitektonisk henseende og må idag betegnes som enestående – i alle tilfælde her i landet.

Lysthuset, der er 4,5 m bredt og godt tre meter dybt, er opført helt af

træ. Ydervæggens beklædning, der er af brede brædder, opsat med mellemrum, har skullet tage sig ud som refendfuget murværk. Mest bemærkelsesværdig er dog nordsidens lille søjleportal, der indrammer en tofløjet dør med rundbuet overvindue. Portalen er udstyret med joniske søjler og afsluttet opadtil med en lav trekantgavl. Selve døren har lave fyldinger forneden og seksrude vinduer foroven. Fyldingsspejlene er udstyret med vinkelrette hjørneafskæringer, hvori der er anbragt en cirkelrund flade med skråtstillet kær. Den glatte, retkantede slagliste har foroven et triglyfformet fremspring med hængedråber, medens det vandrette parti mellem døren og overvinduet er smykket med en à la grecque bort. Den halvrunde indfatning omkring overvinduet har en enkel, retkantet profilering. Selve vinduet er opdelt med radiære sprosser. (Foto af lysthuset side 474).

Alle profiler og detaljer er meget præcist og korrekt formede, hvilket viser at den, der har udført dette lille bygværk, har haft et intimt kendskab til tidens formsprog. Også det morsomme à la grecque-formede håndgreb, der iøvrigt er velkendt i Christiansfeld, er ganske sikkert gjort. Lysthuset, der ses på Staunagers byplan fra 1812, må være opført lige omkring århundredskiftet. Af Staunagers plan fremgår det også, at det, der stadig ligger på sit oprindelige sted, var placeret for enden af midtergangen i den sydligste af de haver, der lå mellem Kirkegårdsalléen og den østre bygrænse.

Husenes indre

I husenes indre – og her tænkes der især på det så smukt bevarede Søstrehus – er alt lyst, enkelt og renfærdigt, præget af en brugsbetonet og samtidig meget yndefuld formgivning. De hvidkalkede vægge og lofter, de sandskurede gulve og de gråmalede fyldingsdøre udgør en egen stilfærdig farveholdning, der sammen med materialernes fine stoflighed, har kendetegnet Christiansfelderhusenes interiører helt op til vor tid.

Også *trapperne*, der nu og da kan te sig helt sprælske i de ellers så spartanske forstuer og gange, er i høj grad medvirkende til at give bygningernes indre deres særpræg. Og her præsenteres vi i de første 25 år af byens levetid for i det mindste fire forskellige udtryksformer.

Ældst – også i stilistisk henseende – er trappen i Prætorius' hus, Lindegade 28, som blev taget i brug omkring 1. september 1773. (Foto s. 477). Denne trappe har vaseformede bræddebalustre og firkantede mæglere, hvis frie sider er prydet med let fremspringende, kantprofilerede felter, der foroven og forneden afsluttes med halve cirkelslag. Stilpræget er vel nærmest senbarokt.

Også »Det store Brødrehus«, der opførtes i 1777 har en bræddebaluster-trappe, men her er balusterformen – ligesom alle øvrige detaljer – langt mere rokokopræget. Bl.a. er denne trappe udstyret med afrundet klosttrin og kvartsvingsmæglere, der indgår i gelænderværket og foroven afsluttes af den gennemgående håndliste. (Foto side 477).

Allerede i 1776 udstyres Søstrehuset og Kirken med rene rokokotrapper, der har rigt udsvejfede huller i gelænderværket, og i det følgende årti finder trapper af denne såkaldte hulgelændertype anvendelse i en række af de nyopførte bygninger. Dette gælder således Enkehuset fra 1779 og Søstrehusets østre sidebygning fra 1784 samt af familiehusene bl.a. Lindegade 24 fra 1777, Nørregade 7 fra 1780 og Lindegade 40 fra 1782. (Enkehusets trappe gengivet på side 478).

Hullerne, der har givet navn til denne trappetype, er udskåret i tynde, tætsiddende brædder, som er indfældet mellem vange, håndliste og mæg-

*Lindegade 28, Prætorius' hus.
Trappe 1773 (senbarok).
Christiansfeld foto, Elise Petersen 1983.*

*Store Brødrehus. Trappe 1777
(tidlig rokoko). Christiansfeld foto,
Elise Petersen 1983.*

lere. I modsætning til hvad vi ellers er vant til her i landet – og for øvrigt også i Nordtyskland – har hullerne i Christiansfeldtrapperne – som allerede antydte – en yderst kompliceret form, der er sammensat af konvekse og konkave ovaludsnit. Ydermere er der i partierne mellem disse huller udskåret et lille aflangt hul, der nærmest har form af en fladtrykt oval. Herudover er også den nederste kvartsvingsmægler ved trappens klodstrin gennembrudt og i øvrigt udsvejjet i forkanten. Her gør håndfanget sig fri af mægleren og slutter med et kækt opadgående svej. Også denne udformning af mægler og håndfang er ukendt på vore breddegrader.

I begyndelsen af 1790-erne optræder en ny og langt enklere udformning af trappernes gelænderværk, hvor hullerne er rektangulære med små retkantede ører foroven og forneden. Det ældste eksempel på en

*Enkehuset. Trappe 1779 (rokoko).
Christiansfeld foto,
Elise Petersen.*

*Søstrehusets vestfløj. Trappe 1779
(Louis Seize). Christiansfeld foto,
Elise Petersen 1983.*

trappe med denne gelænderudformning, der i stilistisk henseende vel nærmest hører hjemme i den tidlige klassicisme (Louis Seize) findes i Brødrehusets vestfløj, som nyopførtes i 1793.

Ganske tilsvarende trapper installeres i den fløj, der i 1797-99 føjes til Enkehuset og i den ny vestfløj, som 1799-1800 tilbygges Søstrehuset. Hertil kommer den trappe, der i 1801 opsættes i Brødrehuset i forbindelse med forhøjelsen af den ældste del af Brødrehuskomplekset. (Trappen i Søstrehusets vestfløj ses ovenfor).

Da rokoko- og Louis Seize-trapperne i Christiansfeld på en række afgørende punkter adskiller sig fra tilsvarende danske (og nordtyske) trapper, må forbillederne for de christianfeldske trapper helt afgjort søges længere sydpå, og det må da være rimeligt først og fremmest at se sig om i Herrnhut. Af det her i landet tilgængelige billedstof fremgår det, at

der ganske rigtigt i Herrnhut findes (eller fandtes) en række trapper, hvis stilpræg og konstruktion kan minde en hel del især om den yngste trappetype i Christiansfeld. Imidlertid er der også træk, der er så væsensforskellige, at Herrnhut hvad trapperne angår næppe kan have været det direkte forbillede.

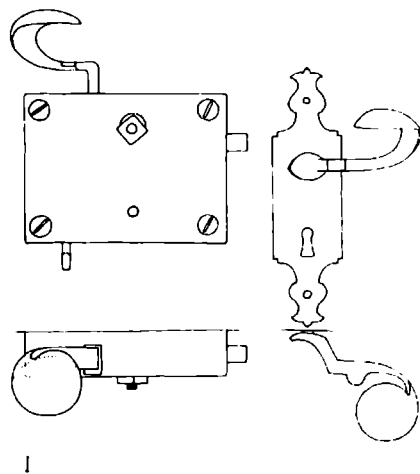
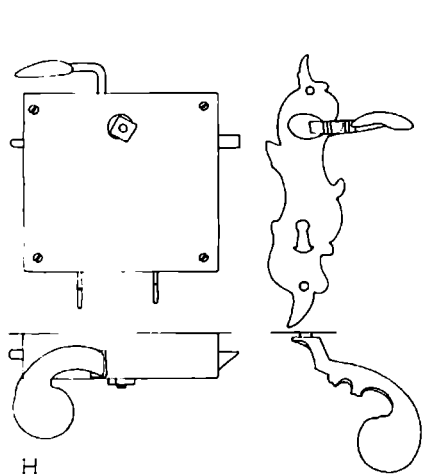
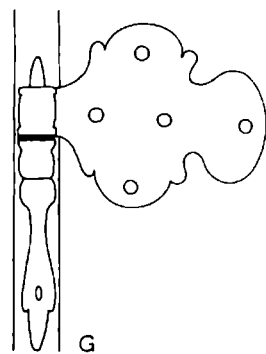
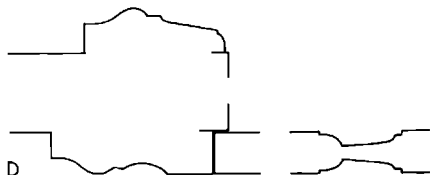
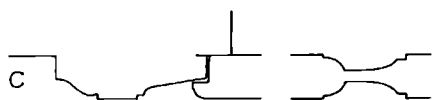
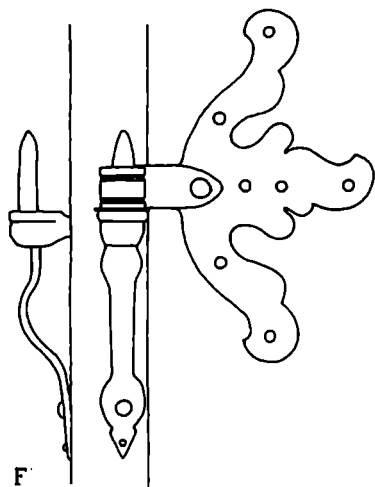
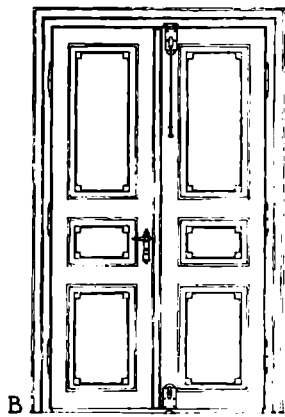
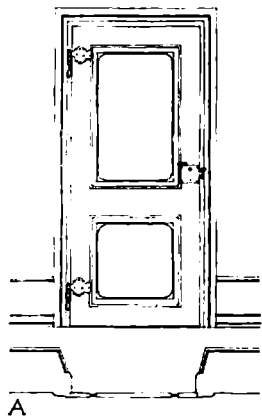
Inden vi forlader bygningernes indre, skal vi se lidt på de *indvendige døre*, der i så høj grad er medvirkende til at præge stuer og gange. De ældre døre er så at sige altid enfløjede og udstyret med en lavere fylding forneden og en noget højere foroven. I de ældste døre (som bl.a. findes i Brødrehuset) er der ikke stor forskel på højden af de to fyldinger, så her kan låsetøjet anbringes ud for tværramstykke, hvad der såvel i æstetisk som i konstruktiv henseende er at foretrække – i alle tilfælde når dørene er udstyret med udvendige kasselåse, som det i reglen er tilfældet i Christiansfeld.

I de noget yngre døre (som f.eks. i Søstrehuset) er den underste fylding kvadratisk og den øverste væsentligt højere, hvilket bevirker at låsetøjet her må placeret ud for den øverste fylding. I begge de nævnte dørtyper er ramtræet omkring fyldingerne udstyret med en fladrundet profil, ligesom fyldingernes spejl har konvekse hjørneafskæringer. (Se opmåling side 480).

I modsætning til dansk tradition, hvor dørfløjen ligger i en fals i karmtræet, slår dørfløjene i Christiansfeld blot an mod karmen, idet de som regel er falsede over indfatningen. Og dette er ikke blot en konstruktiv detalje, det betyder også en hel del i æstetisk henseende, idet dørfladen hermed kommer til at ligge i plan med indfatningen, hvilket medfører, at døren som helhed kommer til at springe frem foran murfladen. (Se detailopmåling s. 480). Traditionelle danske døre ligger i plan med murfladen, her er det blot indfatningerne, der springer frem og danner ramme omkring dørfløjen.

Lås, greb og langskilt på de indvendige døre svarer temmelig nøje – både hvad konstruktion og udformning angår – til de låsetøjer, der er beskrevet under omtalen af gadedørene. Det skal ydermere nævnes, at dørfløjene er beslået med smukt smedede laphængsler, der drejer på stabler, som er anbragt på indfatningen.

Henimod slutningen af århundredet ændrer dørene karakter. Alle profiler bliver retkantede og såre enkle, og fyldingsspejlene får vinkelrette hjørneafskæringer. Tofløjede døre vinder nu indpas – især hvor

det drejer sig om større rum. Søstrehusets korsal, der blev indviet 3. december 1800, er således udstyret med høje, slanke fløjdøre, der har tre fyldinger over hinanden, hvoraf den midterste er ganske lav. Også beslagene er ændrede, idet man nu anvender indstukne låse og hollandske hængsler svarende til hvad der allerede længe havde været skik og brug i den øvrige del af landet. (Se opmåling side 480).

Indvendige døre 1:50. A. Søstrehuset 1776 og 1780. B. Søstrehusets korsal 1799. Dørprofiler 1:5. C. Brødrehuset 1777. D. Søstrehuset 1776 og 1780. E. Søstrehusets korsal 1799. Hængsler 1:5. F. Brødrehuset 1777. G. Søstrehuset 1776 og 1780. Låsetøjer 1:5. H. Omkring 1775–80. I. Omkring 1795–1800.

Hvad bygningsregnskaberne kan fortælle

For de bygninger, der er opført med Brødremenigheden som bygherre, er der i arkivet i Christiansfeld bevaret omhyggeligt førte regnskaber, der ikke blot oplyser alt om, hvornår vedkommende bygning er opført og hvad den har kostet, men også om hvilke byggematerialer, der er anvendt, og hvor de er fremstillet – eller i alle tilfælde hvor de er erhvervet. Endvidere gives der i en del tilfælde en beskrivelse af bygningen og dens indretning, ligesom vi som oftest får at vide hvilke håndværksmestre, der har været beskæftiget ved vedkommende byggeri. Og alt dette gælder ikke blot bygninger som kirken, korhusene, skolerne, gæstehuset og handelshuset, men også det ikke helt ringe antal familiehuse, der er opført for menighedens regning. En stor del af regnskaberne er ført og underskrevet af J. G. Arndt, der som nævnt var Brødremenighedens bygnings- og økonomiinspektør, official.

En anden vigtig kilde til vor viden om Christiansfelds bygningshistorie udgør to lister, som opregner samtlige byggearbejder, der fandt sted de første 10 år fra 1773 til 1782. Der er således tale om to opgørelser over de arbejder, hvortil der i henhold til koncessionen blev ydet et offentligt tilskud på 10 % af byggesummen. Når det nævnes, at der findes to lister, er det fordi der i visse tilfælde er forskel på disse listers betegnelse af de enkelte bygninger, hvilket kan være ganske oplysende. F.eks. kan den ene liste opgve virksomhedens art og den anden bygherrens navn.

På grundlag af disse kilder er det bl.a. muligt, at danne sig et pålideligt indtryk af byggeintensiteten år for år, og det viser sig da, at der i perioden 1773–86 er tale om en temmelig stor og nogenlunde jævnt fordelt byggevirkomhed, medens byggeriet de følgende fem år ligger så at sige helt stille, idet Drengeskolen (Lindegade 15) er den eneste nybygning, der ser dagens lys i denne periode.

I årene 1792–94 opfører Brødremenigheden sæbesyderiet (Lindegade 18) samt Brødrehusets nye vestfløj og gæstehusets østligste udvidelse, ligesom der i disse år rejses nogle få familiehuse. I 1795 sker der intet,

men herefter kommer der i årene 1796–1801 en femårig periode, hvor Brødremenigheden iværksætter en række store bygningsudvidelser, begyndende med kirkens fløje i 1796–97. Herefter følger Enkehusets og Søstrehusets fløje (1797–1800) og endelig i 1801 forhøjelsen af den ældste del af Brødrehuset. Men hermed er det også stort set slut, idet der i de følgende 25 år kun opføres seks familiehuse. Og så sker der absolut intet før forlægningen af landevejen mellem Kolding og Haderslev i 1853 medfører visse bygningsændringer og opførelsen af nogle ganske få nybygninger.

I en del tilfælde kan man af bygningsregnskaberne også aflæse, hvor lang tid en bygning har stået under opførelse. Og så ser det i øvrigt ud til, at man især de første år har lagt vægt på, at grundstensnedlæggelsen fandt sted 1. april. Når dette var tilfældet kunne et familiehus stå færdigt omkring 1. september – d.v.s. efter en opførelsestid på fem måneder, medens en væsentlig større bygning som det store Brødrehus kunne indvies 18. oktober efter en opførelsestid på godt 6½ måned, hvilket må siges at være en ganske imponerende præstation. Kom man først igang hen på sommeren, hvad der ikke sjældent synes at have været tilfældet i de senere år, kunne et familiehus nok stå færdigt inden vinterens komme, medens færdiggørelsen af de større bygninger som oftest trak ud til midt på sommeren det følgende år. Et eksempel herpå har vi i enkehusets store hovedfløj, der blev påbegyndt 6. august 1779 og først indviet 31. august 1780.

En gennemgang af bygningsregnskaberne afslører endvidere det bemærkelsesværdige, at der til en stor del af bygningerne er anvendt langt flere røde end bleggule *mursten*, hvilket vil sige, at disse bygninger hovedsageligt er opført af røde sten og at de bleggule sten (der i regnskaberne betegnes som hvide) fortrinsvis har fundet anvendelse i de ydre murflader. I øvrigt ser det ud til, at man i de allerførste bygninger næsten udelukkende anvendte »hvide« mursten. Dette gælder såvel Lindegade 17 (»Det første Hus«) og til en vis grad også den ældste del af Gæstehuset, der begge opførtes i 1773. I den ældste del af Brødrehuset (1774) og den vestre halvdel af Søstrehuset (1776) blev der stort set anvendt lige mange røde og hvide sten. I den østre del af Søstrehuset (1780) udgjorde de hvide dog kun 1/7 af det samlede antal anvendte mursten, hvilket imidlertid nok må skyldes, at der har været et stort parti hvide sten til overs fra opførelsen af den vestre halvdel.

Sidenhen synes de hvide mursten i almindelighed at udgøre mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ af det samlede antal anvendte sten. Dog træffer man også bygninger, hvortil der i følge regnskaberne udelukkende skulle være anvendt røde mursten. Og undersøger man disse bygninger nøjere, viser det sig, at de vitterligt har røde sten i de ydre murflader, der imidlertid står gulkalkede for ikke at skille sig ud fra den øvrige del af bebyggelsen. Drengekolen (Lindegade 15) fra 1788 er et eksempel på en bygning, hvortil der udelukkende er anvendt røde sten. Den stod da også tidligere gulkalket, men blev ulykkeligvis for nogle år siden afrenset. En anden rødstensbygning, der heldigvis stadig står gulkalket er Lindegade 44, der i 1781 opførtes for pottemageren og ovnbyggeren Abraham Goll.

I øvrigt ser det ud til, at også en del af de bygninger, der i dag fremtræder med bleggule sten i de ydre murflader, i alle tilfælde en overgang har stået gulkalkede – endog nu og da med fugerne trukket op med hvidtekalk. Også soklerne, der som regel er udført af den mere hårdtbrændte røde sten, står ikke sjældent rødkalkede. Et eksempel herpå har vi i Nørregade 7, hvis nordgavl endnu står gulkalket med dodenkopfarvet sokkel.

I følge bygningsregnskaberne kom de bleggule (hvide) mursten fra Holnæs på sydsiden af Flensborg fjord samt fra Kollund og Egersund teglværkerne på fjordens nordside, medens de røde sten blev producerede på teglværkerne i Frørup, Vonsild, Aller og Skovhus, der lå i en ring uden om Christiansfeld. Hertil kom menighedens egen teglovn, der var opført på Tyrstrupgaards jorder. I de senere år kunne også Vonsild, Aller og Skovhus nu og da levere ganske store partier af de gule sten. Tagstenene synes udelukkende at komme fra Egersund. Bl.a. træffer man ind imellem på en bemærkning om, at broder H. Henningsen i Egersund har skænket menigheden et parti »tagpander«.

Af bygningsregnskaberne fremgår det endvidere, at følgende *håndværksmestre og håndværkere* har været beskæftiget med byggeriet i Christiansfeld i årene mellem 1773 og 1802:

Murermester Jacob Höffner fra Haderslev stod i årene 1773–74 for alt murerarbejde samt i 1784–86 for opførelsen af Søstrehusets østfløj. Murermester Werner fra Ekernførde opførte i årene 1776–81 bl.a. Kirkebygningens ældste del og det store Brødrehus samt Søstrehusets og Enkehusets hovedfløje.

Murermester Christian Herzer, der var medlem af Brødremenighe-

den og boede i Christiansfeld, udførte i årene 1788–1802 murerarbejdet bl.a. ved Drengeskolen (Lindegade 15), Brødrehusets vestre sidefløj, Gæstehusets østligste del, Kirkebygningens udvidelse samt Enkehusets og Søstrehusets vestre fløje. Han stod også for opførelsen af flere familiehuse. Bl.a. byggede han i 1794 for egen regning dobbelthuset Lindegade 14–16, hvor han selv beboede den østre del (nr. 16).

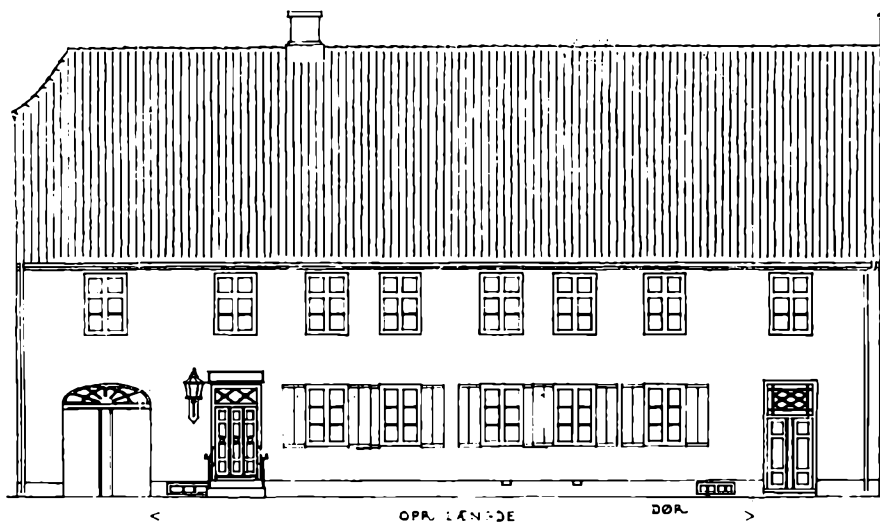
Tømrer Andreas Kiergaard drog i 1773 direkte fra Vesløs i Thy til Christiansfeld, hvor han blev optaget i menigheden og kom til at medvirke ved opførelsen af de fleste af de bygninger, der blev rejst i årene mellem 1773 og 1800. Han påtog sig også i flere tilfælde murerarbejdet, bl.a. i årene 1780–85 og 1791–92. I 1778 byggede han eget hus i Nørregade (de fem østre fag af nr. 3), som ses på fotografiet side 154.

Snedker Johann Christoph Schramm var født i Ruppin i Brandenburg og havde i en halv snes år arbejdet som snedker og tømrer i brødrementighederne i Neuwied, Zeist, Herrnhut og Neusalz før han i 1773 slog sig ned i Christiansfeld, hvor han samme år byggede eget hus i Nørregade (del af nuværende nr. 5). I Christiansfeld kom han til at udføre snedkerarbejdet i de fleste af de bygninger, der opførtes i den første store byggeperiode, som afsluttedes med indvielsen af Søstrehusets østfløj i 1786. Snedker Schramm udførte i 1774 også porten ind til kirkegården, som dog nok er udskiftet flere gange siden da.

Blandt de meget få andre snedkere, der figurerer i regnskaberne, skal kun nævnes Peter Andreas Lorentzen, der var uddannet som bødker og i 1780 byggede egen bolig med handelsbod og lagerlokaler (Lindegade 42). I begyndelsen drev han kun handelsvirksomhed – bl.a. med træ – men sidenhen virkede han også ind i mellem som snedker.

Medens maler- og glarmesterarbejdet udførtes af forskellige, der også havde andet erhverv, var låse- og beslagsmede uddannede håndværkere, hvad deres efterladte arbejder da også i høj grad bærer præg af. I regnskaberne møder vi mestrene Gerhard og Fischer, der formentlig var udenbyes, samt Heinrich Lange, Immanuel Koch og Friedrich Jacob Janny, af hvilke i alle tilfælde de to sidstnævnte var medlemmer af Brødremenigheden og hjemmehørende i Christiansfeld. Immanuel Koch opførte i året 1800 Lindegade 31, som hans enke to år senere solgte til Janny. Det kan i denne forbindelse nævnes, at ejendomme ved ejerskifte meget ofte overgik til en person, der havde samme erhverv som den foregående ejer.

Hvad *kakkelovnene* angår, betjente man sig de første år af jernovne, som bl.a. indkøbtes i København og Drammen. I 1780 træffer vi for første gang Christiansfelderpottemageren Abraham Golls smukke og meget karakteristiske glacerede lertøjsovne i regnskaberne. De var utvivlsomt udført i et værksted i Brødrehuskomplekset, men allerede i 1781 opførte Abraham Goll Lindegade 44 med bolig, butik og værksted og fra da af blev de berømte Christiansfelderovne tilvirkede i denne smukke og stadig meget velbevarede ejendom.

Lindegade 21, Apoteket. Facadeopmåling 1946.

Byens særpræg

Udover den klare og meget stramme byplan er det frem for alt den konsekvent gennemførte homogenitet i materialeanvendelsen tillige med den enkle, velproportionerede og som oftest strengt symmetriske disposition af såvel planer som facader, der giver byen dens særpræg. Karakteristisk er ydermere den fremragende håndværksmæssige kvalitet, der præger udførelsen af de forskellige bygningsarbejder.

Når man i Christiansfeld valgte den bleggule (såkaldte hvide) flensborgersten som byggemateriale, var det vel fordi, der var en vis tradition for anvendelsen af denne sten i landsdelen – og det er da også sandsynligt, at det har været den sten, der var lettest at få fat i. Men herudover er det i høj grad tænkeligt, at stenens lyse farve har tiltalt menigheden. I alle tilfælde holdt man stædigt fast ved denne farveholdning, hvilket bl.a. ses deraf, at ydermurene blev kalket gule, når man nu og da af mangel på gule sten har været nødsaget til at anvende de røde.

At den nære tilknytning til moderbyen Herrnhut har sat sit præg på arkitekturen i Christiansfeld, kan der ikke herske tvivl om. Klarest træder dette frem i korhusene, hvor såvel hoveddispositionen som en række detaljer må anses for at være direkte overført. Således findes der i Herrnhut – som tidligere nævnt – forbilleder såvel for tværgangsplanen i det første Brødrehus som for midtergangsplanen i de senere opførte korhuse.

Af detaljer, der har deres forbillede i Herrnhut, kan bl.a. peges på de store kurvehanksbuede gavlvinduer, der belyser korhusenes midtergange. Og så er der tagkonstruktionen, hvis hængestolper i de store sovesale er udformet som toscanske søjler. Endvidere er vinduesudformningen med de indadgående rammer og det udadtil profilerede postekryds – tillige med de høje, slanke firerammede kviste – almindeligt forekommende overalt i Herrnhut. Men her er der – ligesom for dørenes og dørbeslagenes vedkommende tale om bygningsdele, hvis konstruktive og dekorative udformning er karakteristisk for store dele af det sachsisk-

schlesiske landområde og således ikke kan siges at være træk, der er specielle for Brødremenighedens arkitektur.

De små halvvalme (kvartvalme), der findes på så at sige alle bygninger i Christiansfeld – og i øvrigt også på Brødremenighedens bygninger i de tidligere danske kolonier – ses i Herrnhut, hvor mansardtaget så at sige er enerådende, kun på nogle ganske få, temmelig sene bygninger med vinkeltag i byens udkanter. Små halvvalme har også fundet anvendelse i andre af de mellemeuropæiske Brødremenighedsbyer, men tilsyneladende kun på et fåtal bygninger – og da altid på bygninger med vinkeltag. Dog kan den karakteristiske lille halvvalm måske trods alt føres tilbage til Herrnhut, idet den kan være opstået som en efterligning af mansardtagenes gavlvalm, der altid begrænser sig til den øvre del af tagkonstruktionen.

Som antydnet er det langt fra alle christiansfeldske træk, der har deres rod i Herrnhut. Udover byggematerialet og den lette gule farveholdning tænkes her frem for alt på den påfaldende enkelhed, der præger bebyggelsen – lige bortset fra de ældste bygninger, hvis hjørnekvadre og murede vinduesomramninger må formodes at være inspireret af tilsvarende detaljer i det senbarokke Herrnhut. At der også i de første års byggeri indgår visse sønderjyske træk, viser bl.a. det i 1773 for Jonathan Briant opførte privathus, som er udstyret med gavlkvist og ydermere beriget med rammelisener og tilbageliggende felter i murfladerne. Et andet ganske ejendommeligt træk, der kendes fra flere sønderjyske byer, udgør gavlgesimsernes nedre afslutning, hvor de enkelte profilled blot svajer ud og bliver til ingenting umiddelbart over langsidegesimsernes øverste led. Denne udformning af gavlgesimserne, som bl.a. findes på byens første hus, gentages på en række bygninger helt op til årene umiddelbart efter 1800.

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at man i Herrnhut – trods rokokostilens blomstring i det nærliggende Dresden – fastholder det senbarokke stilpræg langt op i tiden. Dette fremgår bl.a. af ændringsforslag og fortegninger, der så sent som i 1788 blev fremsendt til Christiansfeld, hvor man allerede i 1776 med opførelsen af den ældste del af Søstrehuset havde anslået den enkelhed i arkitektonisk henseende, der stadig udgør en så væsentlig side af byens særpræg.

At denne ændring af det arkitektoniske formsprog har forbindelse med det stilskifte, der her i landet finder sted omkring 1775, kan der

næppe være tvivl om. En bekræftigelse herpå har vi bl.a. i de mange lighedspunkter, der lader sig påvise ved en sammenligning mellem den 1774–76 opførte tidligt klassicistiske hovedbygning på herregården Frederiksgave (Hagenskov) på Vestfyn og de mellem 1776 og 1796 opførte bygninger i Christiansfeld – og dette gælder såvel helhedsvirkningen som en række detaljer.

Kilder

Publikationer:

»Christiansfeld«, opmålingshefte udgivet af »Målcren« i 1922.

F. C. Høy: »Christiansfeld 1773–1923«, 1923.

Jens Holdt: »Brødrekolonien Christiansfeld til år 1800« i Sønderjyske Årbøger 1940.

»Christiansfeld i Fortid og Nutid« udgivet af Turistforeningen for Christiansfeld og omegn, 4. udgave 1946.

»Bevaringsplan Christiansfeld« udarbejdet af Det særlige Bygningssyns sekretariat, Arkitektens Forlag 1966.

Herrnhut i Kunst- og Baudenkmäler des Königreich Sachsen, bind XII, Löbau 1910.

Helmut Rudolf: »Herrnhuterbaukunst und Raumgestaltung«, Hefte zur Brüdergeschichte nr. 3, 1938.

Herudover er forskellige topografiske værker omhandlende Tyskland, Østrig og Polen konsulteret. Dette gav dog kun lidt om Herrnhuterbyerne, men en del om den stedlige bygningskunst i de forskellige områder, hvilket ikke har været uden interesse i denne forbindelse.

Arkivalier:

I Brødremnighedens arkiv i Christiansfeld er der hentet vigtige bygningshistoriske oplysninger i følgende arkivgrupper:

Vorsteher Arkiv: VA R 18 I, Forskellige bygninger; II, Bygninger i Øster kvarter; III, bygninger i Vester kvarter; IV, Løse tegninger (heri bl.a. en del bygnings-tegninger).

Brüderhaus Arkiv: BA II R 9, Byggesager.

Schwesterhaus Arkiv: SA II R 9, Byggesager, heri indheftet og indlagt forskellige originaltegninger.

Prediger arkiv: PA II R 7, Lebensläufe.

Oplysninger der vedrører tegningsmaterialet.

I 1946 foretog et hold studerende fra Kunstakademiets Arkitektskole en studierejse til Christiansfeld (den første efter krigens afslutning).

Under ledelse af forfatteren til dette afsnit blev der målt gadebilleder samt planer og facader af en række enkeltbygninger. I denne forbindelse blev der også foretaget en del bygningsundersøgelser. Dette arbejde er sidenhen fulgt op af forfatteren ved forskellige lejligheder, bl.a. i forbindelse med de i årenes løb stedfundne restaureringsarbejder. På

H. Engqvist

grundlag af disse opmålinger og undersøgelser er forlæggene til de her gengivne tegninger udarbejdet af forfatteren (mrk. HHE i billedteksterne), medens rentegningen og oprækningen skyldes arkitekt Agnete Blinkenberg (mrk. (AB) i billedteksterne). Enkelte tegninger er reproducerede direkte efter de arkitektstuderendes egne opmålinger.

De i 1946 udførte opmålinger med tilhørende måleblade og undersøgelsesnotater befinder sig i Samlingen af Arkitekturtegninger ved Kunstakademiets Bibliotek.

Den rekonstruerede plan af en del af Brødrhuskomplekset, som dette tog sig ud i 1793, er udarbejdet på grundlag af en opmåling og en rekonstruktionstegning, der er udført af arkitekt Jørgen Jessen (Karsten Rønnows tegnestue). I den her gengivne version er der foretaget visse mindre ændringer og tilføjelser, som bygger på forfatterens egne iagttagelser.

Om de gengivne fotografier er blot at sige, at de for største delens vedkommende er optaget af forfatteren (mrk. med HHE og årstal i billedteksterne). Enkelte optagelser og et par affotograferinger af originaltegninger i Brødremenighedens arkiv skyldes fotograf Elise Petersen (Christiansfeld Foto). De øvrige her gengivne optagelser af originaltegninger fra menighedens arkiv befinder sig i Nationalmuseets 2. afdeling.

*Hjørne af Brødrhusets gård
med de oprindelige indad-
gående vinduer.
HHE foto 1946.*

Salshuset

Af Jens Chr. Varming

Christiansfelds brødre menighed, der ved byens anlæggelse i 1773 kun talte 22 medlemmer, kunne i et par år finde plads i forsamlingsalen i »det første hus«, men menigheden var i stærk vækst, og allerede i 1775 var der flere end 100 medlemmer. Den lille sal, der målte ca. 5 m × 9 m, var nu for trang for menigheden, og når dertil føjedes de mange gæster, der søgte de offentlige prædikener, blev der så stor mangel på plads, at opførelsen af en ny, stor sal ikke længere kunne udskydes.

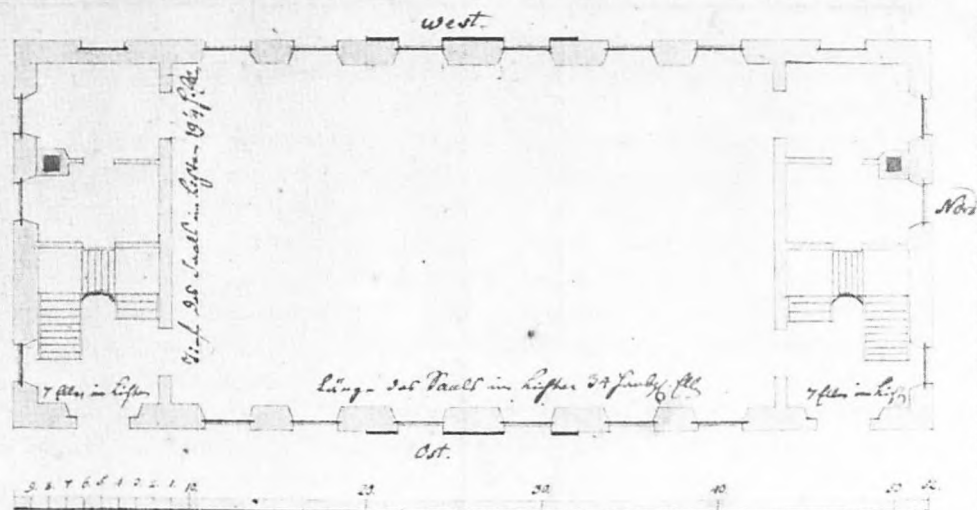
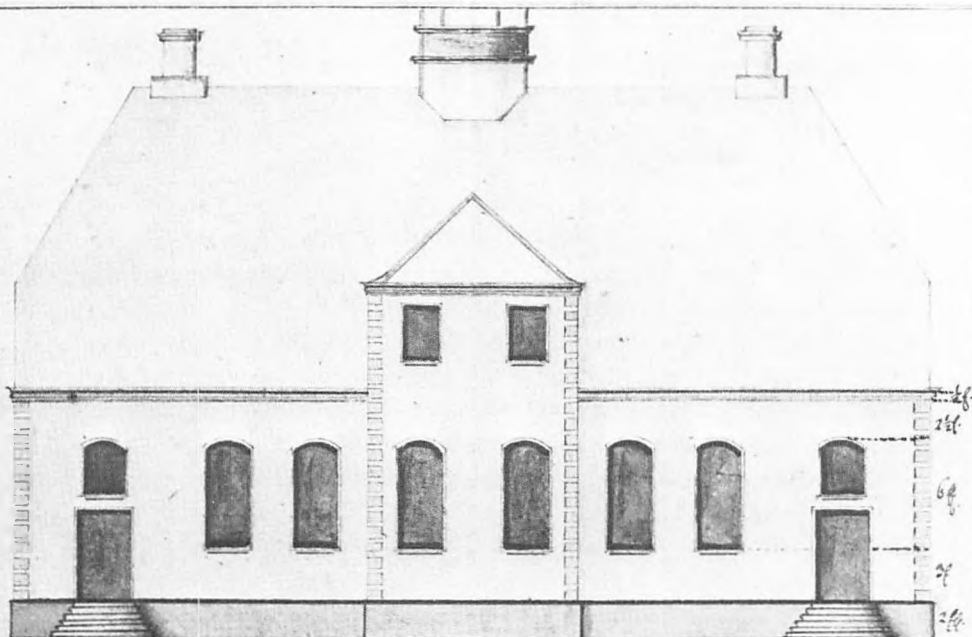
Et inventarium fra 1776, hvor menighedens størrelse blev opgjort til 155, giver indblik i pladsforholdene i den første sal, hvor der var opstillet 32 bænke, nemlig 2 bænke med ryglæn til ældre og fremtrædende medlemmer af menigheden, 5 almindelige bænke på 6 alen, 17 på 5 alen og 8 på 3 alen. Det gav højst plads for ca. 170 gæster og almindelige medlemmer af menigheden, svarende til fire personer pr. m², og det gav forståeligt nok stor pladsmangel og en møblering, der var helt urimelig tæt. Den stadigt voksende tilstrømning har ganske tydeligt truet med at gøre forholdene umulige.

Situationen er blevet erkendt i 1775 og er baggrunden for et »Pro Memoria«, hvori menighedens ledelse fremlægger beslutningen om i førstkommande år 1776 at bygge en rummeligere menighedssal, hvis placering ved byens grønne plads allerede var forudset i byplanen.

Overslaget for byggeriet var på 5.000 rdl., og finansieringen skulle ske ved at optage et lån på hele summen til 4 %. Afbetalingen skulle løbe over fem år. Menighedens medlemmer skulle efter enhvers evne tegne sig for et antal hele lodder på 5 gange 2 rdl. Mindrebemidlede kunne nøjes med halve eller kvarte lodder. De 600 lodder, der skulle udbydes, ville således på fem år indbringe 6.000 rdl. til afdrag og forrentning af lånet.

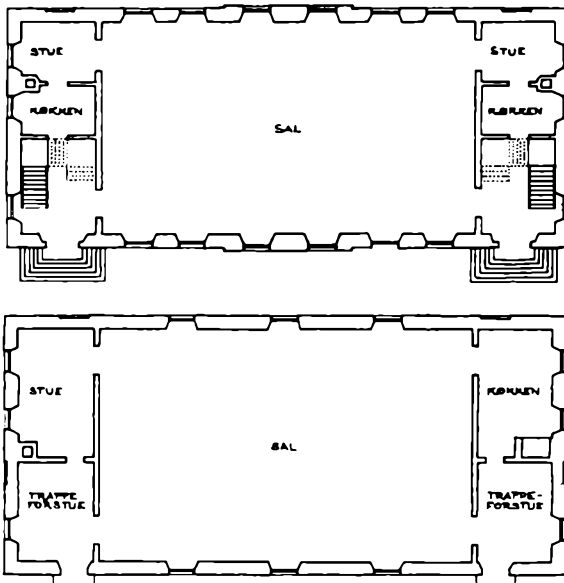
Til slut udtrykker ledelsen ønske om at anskaffe et større orgel til afløsning af det lille positiv, som var anskaffet i 1774, og som formentlig er identisk med det lille orgel, der nu hører til Søstrehusets korsal. Ledelsens ønsker omfattede også en klokke og et ur med slagværk.

Gemein Saal in Christiansfeld
22 Ellen lang 22 Ellen tief.

Tegning af plan og facade af salshus, formentlig fra 1775.
Brødreminighedens arkiv. Christiansfeld foto, Elise Petersen.

En lille udateret tegning til en »Gemein Saal« er bevaret i brødremenhedens arkiv. Tegningen er utvivlsomt udført i 1775 og har været fremlagt for unitetsdirektionen i Barby, som skulle konfirmere hele planlægningen af byggeriet. Planen som sådan vandt tilslutning, men det fremlagte forslag til bygningen blev stærkt kritiseret. Man fandt arkitekturen dårligt proportioneret og påpegede bl.a., at taget var for højt. Et blik på tegningen overbeviser os straks om kritikkenes rimelighed; forslaget er ganske dilettantisk. Unitetet kritiserede videre forslaget ud fra funktionelle betragtninger. Salen var for lille, den skulle være stor nok til mindst 500 personer. Derfor burde bygningens dybde ændres til 24 alen. Der var for mange vinduer, hvilket ville gøre bygningen for dyr at bygge og for kold at opholde sig i om vinteren. Man foreslog i stedet fire eller endnu bedre tre vinduer i hver side. Vinduer og døre burde have samme bredde i facaden, og den høje sokkel og dermed trapperne foran dørene burde falde bort.

Planer i 1:400 til salshuset. Øverst planen fra 1775. Nederste plan er udtegnet på grundlag af Unitetets skriftlige anvisninger.

Senere i den grundige og konstruktive kritik gives direkte anvisning på muråbningers og pillers målforhold. Blandt tre alternativer fremhævede man især et, og med dette forslag som grundlag er hosstående plan udtegnet. Endog en detaille som afblændingen af det ene vindue i begge gavle var forudset. Anvisningen blev i virkeligheden fulgt meget tæt ved udformningen af det endelige projekt.

Indretningen kritiseredes bl.a. for den pedantiske symmetri, der ville medføre, at der kom et køkken i begge ender af bygningen. Ét køkken måtte være tilstrækkeligt, fastslog man lidt spidst i bemærkningerne, og således ville der i den anden ende kunne indrettes en smuk konferencestue. Desuden anså man salens proportioner for dårlige og foreslog dybden til 21 alen og længden til 34 alen, et interessant målforhold, idet de to tal indgår i rækken 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34 o.s.v., hvor ethvert led (bortset fra de to første) er summen af de to foregående. Forholdet mellem to efter hinanden følgende led konvergerer mod »det gyldne snit«, som således synes at bestemme gulvets foreslåede proportion. Salens højde burde efter Unitetets opfattelse øges, f.eks. skulle der naturligvis på korbalkonerne være tilstrækkelig højde til, at et orgel kunne finde plads her. Da salen efter tegningen at dømmes var foreslået 12 alen høj, må Unitetet formodentlig have peget på 13 alen som et bedre mål. Nok et tal fra den magiske talrække kan således have været bragt i forslag. Det skulle dog ikke blive det gyldne snit, men nogle simple talforhold, der blev brugt i det endelige projekt.

I Christiansfeld blev Unitetets svar forelagt for ældsterådet den 29. januar 1776, og med bemærkningerne in mente må der straks være udarbejdet et revideret – eller man burde vel sige: nyt – projekt. Hoveddispositionen er næsten den samme, som det i det følgende skal blive påvist, men ellers er der et svælg mellem det ubehjælpssomme udkast og det storartede endelige projekt. Den nye bygning skulle blive et originalt værk, med konsekvent og klart komponerede facader, om end ikke helt fri for en vis formalisme i langsidernes og gavlenes indbyrdes forhold, der sammen med en række blandede vinduer stedvis røber en konflikt mellem eksteriør og interiør.

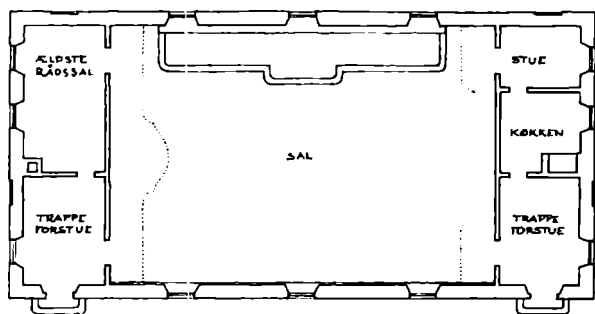
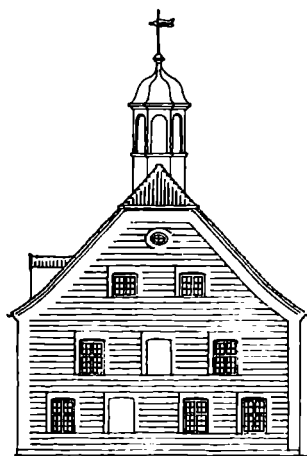
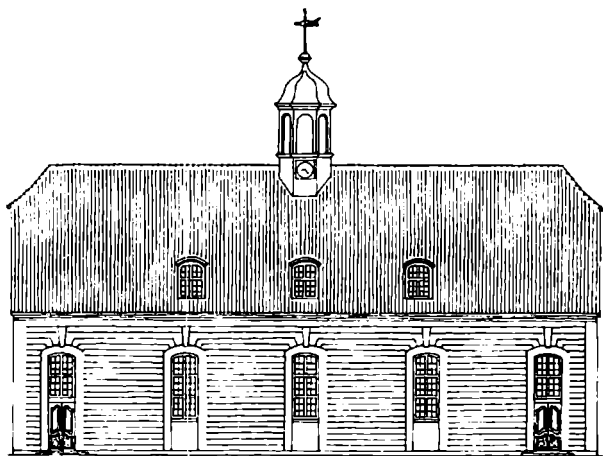
Christiansfelds salshus var af ydre et ganske egenartet bygningsværk, som næppe har haft tydelige forbilleder iblandt de herrnhutiske salsbygninger. Det var et hus, der på den naturligste måde med yderst beherskede midler hævdede sig som det arkitektoniske midtpunkt iblandt de

asketiske og dog så yndefulde små og store huse i Christiansfeld. Selv blandt de i størrelse jævnbyrdige korbuse fremtrådte salsbygningen som herskabshuset, hvor det lille samfund havde sit åndelige centrum, og dermed havde arkitekturen tjent sit mest ophøjede formål.

Man fornemmer, at to forskellige mennesker har udarbejdet henholdsvis skitsen og det færdige projekt, hvis ophavsmand har været i besiddelse af en klar, professionel og især kunstnerisk overlegenhed. Johann Gottfried Arndt har været nævnt som salshusets arkitekt, men det eneste, der med sikkerhed vides, er, at Arndt har haft tilsyn med og varetaget den økonomiske styring af byggeriet. Der er heller intet, der tyder på, at han har haft uddannelse som arkitekt og bygmester. Arkiverne mangler ganske tilkendegivelser om, hvem der udformede de projekter, som blev forelagt og godkendt i opsynskollegiet og ældsterådet.

Undertiden var projekterne, som i salshusets tilfælde, inspirerede bearbejdelser af retningslinier, skriftlige eller tegnede, fra ledelsen i Barby. Det anes, at personer eller myndigheder i København undertiden har givet deres bidrag, men det må have været i beskedent omfang, da Christiansfelds arkitektur i den grad har sit eget præg, påvirket af sønderjysk, slesvigsk og nordtysk arkitektur, og således helt anderledes end den danske enevældes officielle arkitektur. Da byen samtidig skiller sig klart ud blandt de øvrige herrnhutiske byer, i hvert fald som de er overleveret i dag, synes den mest nærliggende forklaring at være, at byens ledelse har haft arkitektonisk ekspertise til rådighed blandt sine egne medlemmer. I menigheden har man ikke fundet det af betydning at nævne, hvem der udarbejdede planerne. Anonymiteten i planlægningsarbejdet har sandsynligvis været et princip, et udtryk for, at arbejdet blev gjort for fællesskabet, hvorfor det ikke ville være rigtigt at fremhæve enkelte for deres indsats. Og vi fornemmer stadig, at den arkitektur, som man skabte i Christiansfeld, er et håndgribeligt udtryk for de tanker, der lå til grund for dette samfund.

Det endelige projekt bygger i sin planudformning klart på den første skitse og de vejledende bemærkninger fra Barby. Salsbygningens oprindelige udseende kan rekonstrueres ud fra de bevarede dele af den, d.v.s. dens langsider og tagværket, fra afdækkede fundamenter af de nedrevne gavle og skillevægge og fra samtidige beskrivelser og oplysninger i arkivet i Christianfeld. Johann Gottfried Arndt anfører i det endelige bygningsregnskab fra 1777, at bygningen er 54 alen lang og 25½ alen bred

*Facade, nordgavl og plan
i 1:400 af salshuset,
således som det blev
bygget i 1776-77.*

(Hamburgeralen = 57,3 cm) eller 30,9 m × 14,6 m. I virkeligheden var den lidt større, nemlig 31,2 m × 15,0 m. Højden til gesimsen var 14 alen eller 8,0 m.

Murene beskrives som »Quadratur Arbeit«, og det refendfugede murværk fandtes på alle bygningens fire sider. Der er her tale om en ganske egenartet brug af dette arkitektoniske virkemiddel, der sædvanligvis benyttes til at fremhæve og give vægt. En bygningens facade kan leddes med risalitter, forlæg og pilastre, og virkningen heraf kan forstærkes ved at gennemskære disse arkitektoniske elementers murflader med refendfuger. Den optiske virkning af lysets gang over en sådan murflade eller pilaster er ikke meget ulig virkningen af strejflys over murværk af

svære materialer som kvadre, hvilket giver beskueren et indtryk af soliditet og tyngde. Det udnyttes også gerne på den måde, at underfacader refendfuges for at virke som solide fundamenter for høje facaders arkitektur.

På salshusets mure er virkningen en helt anden, fordi refendfugningen er brugt på en helt utraditionel måde. Bygningens hjørner og murværket omkring vinduerne er nemlig udført i glat mur, der ligger i plan med eller endog lidt dybere end de tilbageliggende skifter i »Quadratur«-murværket. De plane murflader opfattes som det primære murplan, fordi de er samlet om facadernes hovedelementer: hjørner og vinduer. Det refendfugede murværk skifter herved så at sige fortegn, da fugerne nu ikke længere opfattes som skåret ud i murplanet. »Quadratur«-murværket opfattes derfor som brede striber eller bånd af ganske let frempringende murværk, lagt som en dekoration uden på muren, der således fremhæves ved sin struktur samtidig med at al tyngde synes at være ophævet.

Ved netop at fjerne dekorationen fra de steder, hvor hjørnekvadre og vindueschambranler som regel lægger en dekorativ tyngde på facaderne, har salshusets arkitekt på en overbevisende og helt original måde benyttet det arkitektoniske subtraktionsprincip, som f.eks. i Eigtveds rokokoarkitektur kendes ved anvendelsen af blændinger i murfladerne. Den letthed, som dette skaber på salshusets facader, der med sine store vinduer ellers nemt kunne have fremtrådt i en voldsom og bastant arkitektur, er naturligvis ganske bevidst, og ideen er fulgt i sin yderste konsekvens, idet arkitekten også har udeladt den høje sokkel, som byens øvrige store huse er forsynet med. Det graciøst udformede murværk er udspændt fra terrainlinie til gesims, og hele huset synes at svæve. Uden på nogen måde at ville pege på forbilleder i veneziansk arkitektur finder jeg, at det mønster, der breder sig over murværket på Dogepaladsets øverste etager har samme funktion, idet al tyngde synes ophævet og den vældige husblok bæres ubesværet af paladsets buegange.

Den høje sokkel findes på det første projekt, og den blev som nævnt kritiseret ud fra funktionelle betragtninger. At gøre efterlevelsen af denne kritik til en arkitektonisk nødvendighed viser også en side af den ukendte arkitekts store overblik og enestående talent.

Som nævnt fik salen andre proportioner end det gyldne snits forhold, som var foreslået af Unitetsdirektionen i Barby. Arndt angiver, at salen

indvendig målte 36 × 24 × 12 alen (målene er lidt idealiserede), og der var ingen piller eller søjler, men et ubrudt gipsdække med hulkehl. I den ene ende var der en korbalkon med plads til et orgel og i den anden ende en korbalkon med to standloger. Fra de to forrum i yderfagene gik trapper op til balkonerne, hvorunder der var to værelser og et køkken.

Tagværket, der stadig kan ses, er foruden de nødvendige tagstole forsynet med et hængeværk, hvori det store fritbærende tagbjælkelag er ophængt. I tagrummet findes resterne af en mindre, gipset sal, der oprindeligt var belyst af tre kvistvinduer, og ved hver gavlfandt ifølge beskrivelsen et rummeligt kammer.

Taget kronedes af en lille tagrytter, som var ca. 8 alen høj (4,6 m) og 4 alen (2,5 m) i tværmål, dækket af en kuppel. På tagrytteren sad et par urskiver, og i lanternen hang klokken. Så vidt Arndts beskrivelse. To ganske gode afbildninger af rytteren kendes, dels den på side 54 gengivne farvelagte tegning og dels stikket af byen fra 1780.

Endnu fyldigere oplysninger kan udledes af selve byggeregnskabet. Det begynder med en opregning af de mange læs grundsten, som blev udlagt efter udgravning af grunden, som antagelig har været forberedt i marts 1776 forud for den højtidelige grundstensnedlæggelse, der efter sædvane skete 1. april. Opmuringen har derefter taget fart, først med fundamentsmurene, hvortil brugtes røde sten af et parti på over 170.000, som også gik til bagmur og skillevægge. 77.400 af disse sten var allerede indkøbt i 1775 og figurerer ikke i Arndts regnskab.

Murene over terrain opmuredes i såkaldte »hvide« sten, d.v.s. lysegule flensborgsten fra »den Flensburger Ziegel Hütten« og der medgik ialt 270.000 sten. Til gesimserne var der leveret »Grosse Sims Steine«, nogle fine profilsten i overstørrelse, som muret i rulskifter stadig former gesimsens profiler. Salsbygningens mure skød i vejret præcis midt på den store grund, der var udset til byggeriet. Murene var fuldført sammen med taget den 30. november samme år.

Det enorme tagbjælkelag på 23 bjælkefag blev lavet af 12 gennemgående bjælker, 10 pommerske på 12" × 12" og to kalmarbjaelker, der var lidt kleinere. Resten måtte stødes af to stykker. Tagværket, der er opbygget med tagstole, blev forsynet med fire særligt svære kobler spær under tagrytteren. Tagværket blev afbundet i august og september, og blev rejst den 5. oktober 1776. Det meste af dette tømrerarbejde findes endnu, men tagrytteren er borte.

Udsnit af Haas' prospekt af Christiansfeld fra juni 1780, jvfr. s. 105. Salshuset ses fra bagsiden. Det anes, at de yderste vinduesfag var blændede.

Hovedtømmeret til tagrytteren bestod af otte stykker egetræ af 13 alens længde, som fra en tømret krans på hanebåndslaget rejste sig over taget som et ottekantet prisme. Herved kan højden til kransgesimsen under kuplen fra tagrytteren beregnes til 4,0 m, forudsat at egetømmerets længde har været fuldt udnyttet. Lanternens bund var dækket med bly, og tagrytterens gesims var indklædt i bly. Kuplen var dækket af bejdsede egespån, og langs graterne var der tætnet med tjærede strimler af sejldug neden under egespånene. Fløjstangen var prydet med en kugle af træ og en vejrfane med årstallet 1776. Træværket var anstrøget med »beliebter Farbe« og den spånklædte kuppel med grøn farve.

Allersidst indeholder regnskabet den mærkelige oplysning, at der var betalt 10 rdl. for en tegning af tag og tårn, og at tegningen blev tilsendt fra København, desværre uden nærmere angivelse af afsender. Tømrerarbejdet på tagrytteren udførtes i perioden fra 12. oktober til 16. november 1777, d.v.s. efter kirkesalens indvielse, som fandt sted den 13. august 1777.

Kirkens vinduer opregnes nøje. Der var fremstillet seks store vinduer med seks rammer à seks ruder og med buede overstykker, desuden to af samme slags, dog kun med fire rammer, over indgangsdørene. På taget var der tre firrammede kviste med to rammer à seks ruder og to à fire ruder med buede overstykker og buet gesims på kvistene. På hver gavl var der øverst et ovalt vindue og syv almindelige firrammede vinduer med samme antal ruder som i kvistene. De syv vinduer var fordelt med tre i underste etage (foruden et blændet fag), i salsetagen to, som belyste

korbalkonerne, og øverst to vinduer til gavlværelserne i tagetagen. Af oversigten kan vi slutte, at bagsidens yderfag, som spændte over begge etager ligesom salens vinduer, var afblændede. Dette bekræftedes iøvrigt ved restaureringen i 1975, hvor knækkopper fra de borthugne blændinger kom til syne i salens yderfag mod vest.

Kirkens oprindelige yderdøre, de smukke, rokokoprægede døre, som sidder i de tilbyggede fløje, er intakte med alt det beslag og låsetøj, som anføres i regnskaberne. De sad, som anført, i yderfagene under to afkortede vinduer af samme slags som salens vinduer.

Indvendig fandtes fire par fløjdøre til salen. De to par havde som nu glasfyldinger for oven med otte ruder i hver. Der er al grund til at tro, at det er disse oprindelige døre, der endnu findes i salen. Mellem de mindre rum, køkkenet og forstuerne var der tre døre, og to magen til førte ind til de små rum under trapperne, som beskrives med gelænder på begge sider. Alt dette er givetvis også genbrugt ved udvidelsen, bl.a. bemærker man, at trappernes gelænderværk nøje svarer til Søstrehusets og andre samtidige trapper fra 1770'ernes byggeri.

Korbalkonerne svarer efter beskrivelserne også til de nuværende på nær de to lukkede »standloger«, der dengang fandtes på søstrenes korbalkon. Disse loger var forsynet med døre, vinduer og panelvægge. Til gengæld nævnes der intet om panelvægge eller døre omkring trapperne, som har været åbne. De fire vinduer, der belyste balkonerne i dybden, var forsynet med »galleri«, d.v.s. balusterværk, hvilket kunne tyde på, at gulvene på disse balkoner har været stigende mod gavlene. Det kan dog ikke ses af regnskaberne, at gulvlejerne har været opbygget amfiteatralsk. Derimod nævnes forhøjningen på den store sals gulv langs vestvæggen.

Fløjdørene til de nuværende korbalkoner, den ene symmetrisk, den anden pudsigt asymmetrisk med en bred gående fløj af hensyn til søstrenes krinolineskørter, kan tænkes at hidrøre fra den tidligere så smukke »gegipster kleinerer Saal«, som ifølge regnskaberne havde to fløjdøre. Heroppe var trapperne aflukkede mod salen og begge værelserne i gavlene og mod spidsloftet. Et par små, aflukkede trapper førte op til dette loft.

De håndværksmestre, der arbejdede på kirken, træder også frem gennem regnskaberne oplysninger. Murermester Johann Friedrich Werner var en af dem. Han var medlem af menigheden og bosat i

Ekernførde. Han blev bistået af broder Caspar Schultz, der boede i Christiansfeld. To tømrmestere arbejdede ligeledes sammen, nemlig broder Andreas Kiergaard fra Christiansfeld og tømrmester Peter Therkelsen, der kom fra Fredericia, og som ved sin afsked i 1777 fik udbetalt 10 rdl., som erkendtlighed for sit arbejde.

Inventar i 1778

I salsbygningens lokaler var der fire ovne, nemlig en stor jernovn med pyramideopsats i den nederste store stue mod syd, en mindre toetages jernovn i det lille lokale ved køkkenet og to ovne i værelserne oven over i tagetagen. Salene var uopvarmede. Skorstenene må have befundet sig ved gavlene og har fordret svære skorstensstole for at blive trukket under halvvalmene og op i kippen. I øvrigt er skorstenspiberne ikke vist på de to afbildinger af kirken, som kendes. Måske har de virket for pro-saiske på tegnerne. Det er således ikke til at sige med sikkerhed, hvor piberne har siddet.

Den store sal var møbleret med 13 nye bænke med ryglæn og 48 ordinære bænke. Flere af disse eksisterer sikkert stadig. Til den lille sal var der lavet 16 ordinære bænke. Bragt så vidt havde bygningen kostet 7893 rdl. 5 mk. 6 sk. Det var en betragtelig overskridelse på næsten 58 % i forhold til det oprindelige overslag på 5.000 rdl. Og dertil kom så anskaffelsen af de berømte urmagere Peter og Jonathan Greens urværk og en klokke og endelig orgelbyggeren fra Itzehoe, Daniel Busch's 15-stemmige orgel, der blev leveret i 1778. Ifølge den bevarede kontrakt om dette instrument skulle orgelfacaden være hvidmalet og smykket med forgyldte udskæringer. Nogle fragmenter af denne facade er bevaret i ringe stand på Brødrehusets loft.

Med de to sidste anskaffelser til 400 rdl. (kontrakten med Peter Green skriver 360 rdl.) og 760 rdl. (som kontraheret) kan Arndt afslutte kir-kens regnskab med en saldo på 9.053 rdl. 5 mk. og 6 sk. Der forlyder in-tet om, hvorledes man fremskaffede de godt 3.000 rdl., som ikke dække-des af det første lån, der iøvrigt var 1.000 rdl. større end det oprindelige overslag. Men pengene blev skaffet, og i arkivet ligger endvidere den kvitterede obligation på 6.000 rdl. med långiveren Joan Bornowskys nav-netræk og med Prætorius' og Briants laksegl og gennemklippede under-skrifter.

Lighuset

I 1780 blev der opført en mindre tilbygning på vestsiden af menigheds-salen, nemlig den såkaldte »Leichen-Gewölbe«. Byggesagen er ikke videre velbelyst, men den er forøvrigt heller ikke særlig interessant i sig selv. Tilbygningen var en beskedent knast, beliggende midt for vestsiden, bygget fortrinsvis i røde sten, men med gule facadesten og med tegtag. Indvendig var gulvet belagt med ølandsfliser. Byggeomkostningerne var beskedne, kun 189 rdl. 6 mk. og 6 sk.

Det, der påkalder sig opmærksomhed i denne sag, er den omstændighed, at man i Christiansfeld så sig i stand til at klistre denne ret ligegyldige gevækst på den fornemt udarbejdede menighedssal, der dog burde stå som byens fineste hus. Det har været en umulig opgave ud fra et arkitektonisk synspunkt at lave denne tilbygning, og sammenstødet mellem lighusets tegtag og det smukke murværks refendfugning må have gjort ondt. Bygningen er ikke at se på stikket af Haas, der således er tegnet mens vestsiden endnu stod i sin oprindelige skikkelse.

Inventarium 1783

Mellem byggeregnskabernes billeder af byggeprocessernes forløb ligger inventarierne som en slags status over aktiverne. Et sådant inventarium er bevaret fra 1783, og blandt de talløse genstande, som her nævnes, er Busch's orgel. Inventariet oplyser i øvrigt, at det lille positiv er flyttet til enkehusets korsal. Peter og Jonathan Green's tårnur og to klokker nævnes i forbindelse med tagrytteren.

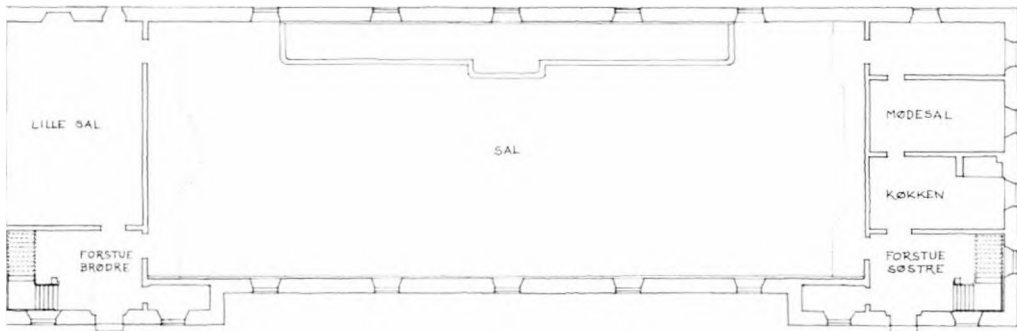
I salen hænger seks lysekroner med jernarme og vægte. De er formentlig lavet straks efter indvielsen til salens belysning, men afregning for dem kendes ikke. Som påvist af pastor Helge Rønnow har menigheds-salen i Zeist haft kroner af lignende udformning.

Salshusets udvidelse

Kun 16 år efter byggeriets afslutning følte menighedssalen atter for lille for den hastigt voksende menighed, hvis medlemstal allerede for længst havde passeret de 500. En tegning til en udvidelse forelægges den 19. december 1794 for opsynskollegiet, hvorunder alle bygningsanliggender

sorterede. Indgrebet var vanskeligt, og der var da også stor uenighed om forslaget, der gik ud på at gøre den store sal 30 alen længere, hvilket nogle fandt var for meget.

Sagen udviklede sig overordentlig trægt i begyndelsen. Den 14. august 1795 forhandlede der atter, og et andet forslag fremsattes. Det gik ud på at udvide kirkesalen med en udbygning mod vest, men forslaget ansås for alt for dyrt, dyrere end den tidligere foreslåede udvidelse i længden. Forslaget ville heller ikke kunne gennemføres uden at salen blev delt af en række piller, hvilket man fandt besværligt og dårligt. Desuden kunne kirken evt. sammenbygges med drengeskolen, hvis man ville udvide den mod syd. Den 21. august fortsattes forhandlingerne, med stor uenighed, idet en helt tredje mulighed nu også fremsattes: Man kunne bygge en helt ny kirke, da udbygningen af den eksisterende tilsyneladende var så besværlig. Det gamle forslag om udvidelse i begge ender havde dog fortsat flest tilhængere, og det må formodes, at planlæggerne derefter gik i gang med at udforme det endelige projekt. Den 4. december holdtes den sidste rådslagning om udvidelsen og sammenbygningen med drengeskolen. Alle betænkeligheder synes nu ryddet af vejen. Det fremgår af referatet, at der indrettes port mellem salsbygningen og drengeskolen. Byggeriet kom meget hurtigt i gang. Presset fra 635 medlemmer i menigheden fremtvang den hurtige afgørelse. Det bør dog nævnes, at hver kirkegænger fortsat havde ca. fire gange så meget plads som i 1775 forud for salshusets opførelse.

Plan i 1:400 af salshuset efter udvidelsen i 1796-97.

I januar 1796 betales for indkøbte materialer, tømmer, brædder og 9000 tagsten, som var afskibet i september 1795 fra Henning Henningsens teglværk, Egersund. Tagstenene har temmelig sikkert været sortglaserede sten, da salshusets røde tag efter al sandsynlighed blev udskiftet med et sort tag i forbindelse med ombygningen.

Salens snedkerarbejde nedtages i februar, og sidst på måneden nedriver daglejerne skillevægge og renser sten. I begyndelsen af marts påbegynder murermester Christian Heinrich Hertzner og tømmermester Andreas Kiergaard deres entrepriser. I april indkøbte Hertzner til fundamentene 40.000 røde sten fra to teglværker i Frørup vest for Christiansfeld, og i maj indkøbes ca. 20.000 gule sten til ydermure, hovedparten fra de samme teglværker. Opmuringen af ydermurene kan begynde, og der tages nu hul på de gamle gavle i hjørnerne, hvor der skal mures i forbandt. På to uger afrenses over 10.000 sten. Til midten af august afrenses fortsat mindre mængder af sten, men så nedrives resterne af gavlene helt, og på to uger afrenses over 23.000 sten, næsten en trediedel af hele den mængde på ca. 75.000 stk., der reddes til genbrug. Stenmængden i gavlene har været ca. 90.000 stk., så spildprocenten har været ret beskedet.

De mange afrensede gule sten er nok fortrinsvis benyttet til facade-murværket, idet tilbygningernes mure næsten ikke afviger i farven fra det ældre murværk, hvortil stenene var indkøbt i Flensborg, ikke i Frørup. De to stenpartier er dog blandet med hinanden med det resultat, at tilbygningernes mure er blevet lidt varmere i farven. På det sydøstlige hjørne af fløjen mod Lindegade ses en sådan genanvendt sten med årstallet 1776.

I sidste halvdel af september 1796 må der være holdt rejsegilde, idet der udbetales »Grundgeld« til murerne og »Richtgeld« til tømmerne. I oktober nævnes snedkeren Peter Anders Lorentzen i regnskabet. Han aflønnes ikke særskilt og har derfor nok arbejdet for Kiergaard. Han lægger bl.a. nyt gulv i salen og tilpasser og reparerer de gamle bænke. Han har endvidere nedtaget og genopstillet orglet og trolig nok alt det øvrige inventar, som blev genanvendt.

Den mindre sal i tagrummet havde kun været sparsomt benyttet, og efter udvidelsen og sammenbygningen med skolen overgik den til brug for nogle af skolens kostelever som sovesal. I 1796 udførte Peter Lorentzen fire nye døre til salen, som i regnskaberne kaldtes »Schlaf-Stube«.

Salshuset set fra kirkepladsen (fra nord). Hans H. Engqvist foto 1946.

Byggearbejdet kan følges til udgangen af november 1796, men man fornemmer ikke, at alt da er færdigt. F.eks. indeholder regnskabet intet om tagets omlægning med sortglaserede sten eller om træbeklædningen på

vestsiden, som senest må være kommet i forbindelse med udvidelsen. Det kunne nemlig tydeligt ses ved den sidste fornyelse af beklædningen, at nordfløjens murværk bag brædderne aldrig havde været fuget, og at de lægter, der bar beklædningen, var indmuret i det senere murværk. Der må således mangle et regnskab for 1797, muligvis også et fra 1798. Et af disse må tillige have omfattet fornyelsen af tagrytteren. I 1798 er salen i hvert fald færdig, og der betales for 4 nye lysekroner til supplering af de 6, der fandtes i forvejen.

Det er sjældent, at vi får mulighed for at følge en byggeproces så tæt gennem arkivalisk materiale som i menighedssalens tilfælde. Læses bygge-regnskaberne med indlevelse er de fortællende som en dagbog, der beretter om et stykke dagligdag af den slags, som i næsten alle tilfælde forlængst er glemt. At dagbogen slutter midt i den interessante byggesag er beklageligt; som nævnt mangler oplysningerne om et af de mest afgørende indgreb: hvornår blev spiret fornyet og hvorfor blev det fornyet?

Ved udvidelsen blev tagryggen, der oprindeligt var 27 m lang, forlængt til 42½ m. Den lille tagrytter, hvis totale højde var ca. 9 m eller 1/3 af

Salshusets facade efter 1797. Brødremenighedens arkiv.

rygningen før udvidelsen, blev uanselig, da dens højde kun var godt $\frac{1}{3}$ af de $42\frac{1}{2}$ m. Det æstetisk utilfredsstillende heri har måske været en afgørende impuls, men desværre er der ikke fundet oplysninger om hverken opsynskollegiets eller ældsterådets overvejelser i denne sag. Vi ved kun, at et nyt spir med en total højde på ca. 13 m rejses på kirken sidst i 1790'erne, og vi kender dets udseende fra en udateret tegning i arkivet og fra nogle ganske få fotografier. De mange prospekter fra forrige århundrede gengiver spirets proportioner og profilering ret unøjagtigt.

Gennem vort kendskab til dets udseende kan vi se, at det havde nogen lighed med spiret på salshuset i Gnadenberg. Desværre mangler vi oplysninger om byggeåret for denne tagrytter, men der er næppe tvivl om dels at den er ældre end tagrytteren i Christiansfeld og dels at ligheden ikke er tilfældig. Også i dette tilfælde er det klart, at menighedens bygmester har udført en inspireret bearbejdelse af forbilledet, der er kompakt i forhold til det elegante, opadstræbende spir, der rejses over salshuset i Christiansfeld.

I næsten hundrede år stod dette spir som et vartegn over byen. Da Slesvig blev afstået til Tyskland efter nederlaget i 1864, blev grænsen draget mindre end en mil nord for byen. For den rejsende fra Danmark, der drog sydpå ad Kongevejen, markerede dette spir, der løftede sig over bakkerne, den første station i det tabte land.

Tårnstyrtet og det nye spir

»I en orkanagtig Storm Mandag den 12. Februar 1894 knækkedes Spiret af det gamle Taarn, styrtede ned, borede sig med Spidsen igjennem et Sparretræ og blev saaledes hængende på den østlige Side af Kirketaget«. Dette korte og klare referat fandtes på en papirlap, som var indlagt i kobberkuglen på kirkens spir. Notitsen blev fundet under den seneste restaurering. Den var blevet affattet på dansk, hvilket giver anledning til eftertanke. Den videre beretning lyder således:

»Saasnart det kunde lade sig gjøre, blev der begyndt paa at sætte et nyt Spir paa og i det hele at reparere Taarnet, derved viste det sig imidlertid meget snart, at Taarnet var saa raadden og daarlig, at det vilde være uforsvarlig, at udføre den paatænkte Reparatur. Efter at have tilkaldt flere Sagkyndige, som ogsaa stadfæstede de af os nærede Betænelighe-

der ved en Reparatur, blev det efter grundige Overvejelser besluttet, at der skulde bygges et nyt Taarn, efter Udførelsen af foreløbige Overslag blev dette Byggeforetagende i Entreprice overdraget til Magnus Hansen Mur & Bygmester i Christiansfeld, som overdrog Udførelsen af selve Tømmerarbeidet til Tømmermester N. Jürgensen's Byggeforretning i Haderslev under særlig Ledelse af Jürgen Jürgensen Techniker, Tækkerarbeidet til Blikkenslager og Skiferdækker N. J. Lindstrøm i Christiansfeld, Smedarbeidet udførte Chr. Jensen Smed sammest. og Malerarbeidet Malermester Lohfert sammest.« Medarbejdere nævnes også, og de kom mange steder fra: Tyrstrup, Vejle, Harburg, Kellinghusen.

Hovedansvaret for udformningen fik tømmrermester Jürgensen, som tegnede et meget højt og meget spidst tårn, der med sine fremmedartede detaljer ikke stemte særlig godt overens med kirkens (eller for den sags skyld byens) arkitektur. I stedet for det gamle spirs kobberbeklædning havde det nye spir både beklædninger af træ, inddækninger af kobber eller zink og tagbeklædning af skifer.

En anden seddel, som var indlagt i kuglen, meddeler: »Den 25 October 1894 er denne Kugle og Fløjen bleven sat på Spiret og er Taarnets Bygning dermed under Guds naadige Bistand tilendebragt uden at der er skeet nogen Ulykke under Opførelsen, hvorfor vi have Grund og Aarsag, til at takke Ham for hans naadige Velsignelse, Endnu feiler at faa Klokkerne hængt op, som endnu ikke ere ankomne, Gud give at dette Taarn maatte staa i *mange* Aar og Klokkerne derfra forkynde Guds Ære og sammenkalde Menigheden til Hans Lov og Priis og til Menighedens Opbyggelse«.

Spirets genrejsning kostede godt 7.000 mark inklusive to nye klokker fra Th. Werners klokkestøberi i brødrebyen Kleinwalka i Sachsen. Den største af disse klokker krævedes i 1917 afleveret til den tyske krigsindustri, og klokken blev transporteret til Altona, men inden man nåede at få den omsmeltet, sluttede krigen, og i 1919 kom klokken tilbage til Christiansfeld.

I 1938 blev tårnet repareret under ledelse af bygmester Herbert Grell, og en notits blev, som det var sædvane, lagt ind i den blykapsel i kobberkuglen, som rummede de ældre meddelelser. Reparationen var ikke dybtgående, men vindfløjen og kobberkuglerne blev påny forgyldt, og de delvis fornyede træbeklædninger blev malet grønne i stedet for den tidligere brune farve.

Under krigen led tårnet en del overlast, fordi tyske soldater, der var indkvarteret i skolen, fik det indfald at skyde til måls efter vindfløjen. Både kobberkuglerne og fløjfanen var gennemhullet af flere skud. I 1960'erne var det tydeligt, at forfaldet var vidt fremskredet, hvilket bl.a. sås deraf, at spirets spinkle top ikke længere stod i lod.

Forandringer i det indre

Johan Daniel Busch's orgel skulle i 1813 hovedrepareres, og der blev tegnet kontrakt med orgelbygger Jürgen Marcussen, der havde etableret sig i 1806 i Sottrup på Sundeved med et orgelbyggeri, der som bekendt senere under navnet Marcussen & Søn har markeret sig ganske afgørende. I 1865 leverede firmaet det endnu eksisterende orgel til afløsning af Busch's gamle instrument. Det nye orgel fik et betydeligt større stemmemateriale bestående af 21 registre fordelt på to manualer og pedal. (Se iøvrigt Sybille Reventlows bidrag om Musik og sang).

Ved at betragte dette orgel overbevises man om det fornuftige i Unionsdirektionens henstilling i 1775 om at sørge for tilstrækkelig højde netop af hensyn til opstillingen af et orgel. Marcussens orgelfacade er udformet i en lidt stivbenet nygotik, der ikke rigtig får lov at udfolde det opadstræbende gotiske. Pinaklerne er knuget af loftet på grund af den ret sparsomme højde på brødrekoret. Man kan med god ret hævde, at et bedre resultat nok ville være opnået, hvis facaden havde været udformet efter et arkitektonisk princip, der var mere i overensstemmelse med de givne rammer.

I 1873 fejredes hundredåret for Christiansfeldts grundlæggelse. I anledning af festlighederne blev kirken istandsat, og nye vægpaneler blev føjet til de gamle, der dengang kun fandtes på bagvæggen mod kirkepladsen og på den del af vestvæggen, hvor det to trin høje podium befinder sig. Således blev samtlige vægflader dækket med panel for neden. Da pannelselterne er meget høje, fik forandringen den arkitektonisk set lidt kedelige virkning, at de fire døre ind til salen druknede og kom til at virke trykkede.

I 1906 kasseredes hovedparten af kirkens 14 gamle jernlysekroner (en enkelt blev hængende i arkivet), og i deres sted ophængtes i salen tre store ringformede messingkroner til gaslys. De blev senere, i 1922, om-

bygget til elektrisk lys. Forandringen, som ud fra belyningsmæssige synspunkter var meget forståelig, havde imidlertid en meget negativ indvirkning på salens arkitektur. De bastante messingkroner var unødigt dominerende i det hvide rum, hvor alt burde være let.

En større ombygning fandt sted i 1908. De væsentligste indgreb bestod i en udvidelse af den søndre sal, idet skillevæggen mod kirkesalen blev rykket helt ud til forkanten af brødrekoret. Dette indgreb svækkede bjælkelaget så meget, at det blev nødvendigt at konstruere et hængeværk af jernstroppe, der bar et underslag i salen. Alligevel måtte bjælkelaget sikres med interimistiske stolper mellem underslaget og salens gulv, når der ved missionsmøder ventedes mange mennesker til kirken. Der kunne ved disse lejligheder være omkring 2000 i kirken på en gang, og trængselen på brødrekoret var da så stor, at man ikke turde løbe nogen risiko med det svækkede bjælkelag over den lille sal. Skillevæggen mellem salene var i øvrigt gennembrudt af fire skydevinduer, således at de to sale kunne sættes i åben forbindelse med hinanden, praktisk, men i sin udformning desværre ret uroligt.

Søstrekorets bageste del blev adskilt fra salen med en væg med to glassdøre, en, der fra et afdelt forrum ved trappen giver adgang til den endnu åbne del af søstrekoret og en anden, der fører ind til et rum, som indrettedes til bibliotek og arkiv. I dette rum opbevares Brødremenighedens enestående embedsarkiver og dokumentssamlinger.

Salens arkitektur var desværre i betydelig grad blevet svækket som følge af disse mere eller mindre vellykkede indgreb. Et besøg i den velbevarede korsal i Søstrehuset, hvor alt fremtrådte ubeskrivelig lyst og yndefuldt, var dengang det klareste udsagn om, hvor meget fællessalen i kirkebygningen havde sat til af sin oprindelige skønhed.

Restaureringen i 1970'erne

Af Helge Rønnow

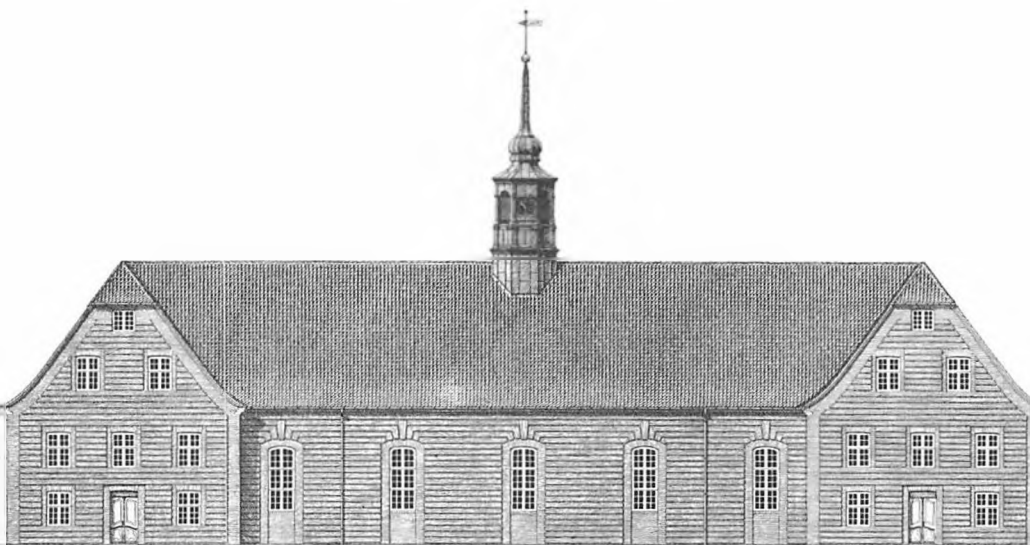
I 1970 lod Statens særlige Bygningssyn Jens Chr. Varming fra Karsten Rønnows tegnestue foretage en opmåling af kirkebygningen med henblik på en restaurering, der fandt sted i årene 1972–1977. Det var hensigten at føre »salhusets« ydre og indre tilbage til den skikkelse, bygningen havde efter udvidelsen i 1796.

I det ydre bemærkes det især, at den nye tagrytter er kobberbeklædt, ligesom den oprindelig havde været. Den gamle arkitekttegning fandtes ikke, hvorfor rekonstruktionen skete på grundlag af gamle frihåndstegninger og stik. Bygningens røde tag blev udskiftet med et sort, og man regner med at kirkebygningens ydre er ført tilbage til den oprindelige skikkelse i så vid udstrækning, som det er muligt.

I kirkesalen blev det oprindelige gulv udskiftet med nye gulvbrædder i Douglasgran. Stammerne var efter et stormfald i 1967 blevet stillet til rådighed fra Langesø Gods på Fyn. De blev opskåret på Hansborgs Tømmerhandel i Haderslev, lagret fem år på friland og derefter i det tidligere ældsterådsværelse i kirkebygningens nordfløj. Under kirkegulvet var der tidligere et sandlag. Dette blev erstattet af en moderne isolering og et betonlag; samtidig blev radiatorerne til opvarmning af kirkesalen anbragt i en kanal langs ydermurene dækket af en træliste.

Tidligere var der i væggen mellem kirkesalen i kirkebygningens hovedfløj og den i søndre sidefløj beliggende lille sal monteret aftagelige vinduer, således at den lille sal kunne benyttes i forbindelse med den store. Disse vinduer blev fjernet, og muren lukket. Ligeledes blev panelerne på kirkesalens nord- og sydvæg fjernet tillige med to lave paneler på vestvæggen, der forbandt det høje panel med kirkesalens øvrige paneler. I de to forstuer (våbenhuse) nedtog man de skillerum, der dér var opsat til værn mod kulden.

Desuden skal det nævnes, at man ved restaureringen også søgte at genskabe tidligere tiders belysning. Det er sket ved genophængning af de 14 lysekroner, som udgjorde kirkesalens oprindelige belysning, suppleret

Facade i 1:400 efter restaurering i 1972–77.

med 39 lampetter, der er anbragt på de to langvægge. Den samlede belysning udgjordes af 107 levende lys. Selv om denne belysning er meget smuk, er den ganske utilstrækkelig ved aftengudstjenester, hvorfor Det særlige Bygningssyn gav tilladelse til opsætning af en lanternebelysning i midten af loftet. Lyskilden er skjult bag en matteret glasplade i niveau med loftet og omgivet af en stuklignende profileret træliste. På denne måde er der skabt en nogenlunde rimelig belysning i kirkesalen, samtidig med at man har bevaret hovedindtrykket af, hvorledes kirkesalen har været belyst i slutningen af forrige århundrede. Den oprindelige belysning var allerede ved 100-årsjubilæet i 1877 blevet suppleret af lampetter.¹

Bortset fra lanternebelysningen var restaureringen tilendebragt i 1977. Genindvielsen fandt sted på 200-årsdagen for kirkens indvielse, den 13. august 1977.

Noter

1. Om de nærmere omstændigheder ved belysningshistorien i kirkesalen se »En byttehandel« af Helge Rønnow i Ny Carlsbergfondets årsskrift 1979. Forlaget Rhodos, side 105–108.

Kostskolerne 1774-1832

Af *Thomas Bloch Ravn*

I det store topografiske værk »Den danske Atlas« fra 1781 berettes om Christiansfeld som »en nye opbyggt regulair og smuk Bye«, og der gives her den første, bredt publicerede omtale af byens særlige skolevæsen:

Der findes og en Dreng og en Pige Skole eller saa kaldede Pensions-Anstalter, hvor Børn fra 6 til 12 a 14 Aar imod en aarlig Pension nyder Opdragelse, Undervisning og Forplegning af visse dertil udsæete studerede og ellers dygtige Personer. 1777 fandtes der hæderlige Folks Børn endog fra adskillige udenrigs Stæder, som af Credit for Brødre-Menigheden, har der betroet deres smaae Børn til Opdragelse; Naar Børnene opnaae den Alder, at de snart skal gaae til Confirmation, disponere Forældrene over deres videre Opdragelse, med videre«.

I Brødremenigheden tillagde man principielt skoleundervisningen to formål, et religiøst-opdragende og et kundskabsformidlende¹. Brødrene anså selv den religiøse opdragelse for den afgjort vigtigste; men tiden skulle vise, at skolerne fik stor betydning på begge områder, idet de både hvad angår opdragelses- og uddannelsesideal i vidt omfang foregreb det borgerlige samfund, som i Danmark voksede frem i løbet af 1800-tallet.

De forholdsvis få børn fra Christiansfeld² modtog naturligvis undervisning i skolerne. Men som det påpeges i ovenstående beskrivelse, var skolerne først og fremmest »Pensions-Anstalter«, altså kostskoler. Dette forhold skulle senere ændre sig³, men da man ved skolernes 50-års jubilæum i 1825 opgjorde periodens samlede elevtal, viste det sig, at af ialt 988 elever, var de 790 kommet udefra, mens kun 198 var kommet fra selve byen⁴.

Det er tanken med det følgende at give en kort oversigt over skolernes almindelige historie, herunder de forskellige sider af skolelivet, som det navnlig formede sig for de mange kostskoleelever. Tidsmæssigt behandles perioden fra de første års store fremgang, over den almindelige stagnation og tilbagegang i kriseårene efter 1810, og frem til den fornyede fremgang, der på skoleområdet som på så mange andre områder⁵ satte ind i begyndelsen af 1830'erne.

Christiansfelds skolehistorie er førhen navnlig blevet behandlet af Jens Holdt i afhandlingen »Kostskolerne i Christiansfeld«⁶. Herudover bygger nærværende oversigt på dele af et upubliceret manuskript af Henry Petersen »Episoder af skolens historie i Christiansfeld«^{6a}, som jeg har haft lejlighed til at gennemlæse, samt på enkelte mindre kildestudier i materiale fra Brødremenighedens arkiv.

Fremgang og vækst 1774-1810

Begyndelsen

Allerede 10. november 1774 forelå den første skoleplan for Christiansfeld. Den omfattede 17 punkter og udgjorde det praktiske grundlag for skolernes virke i de første år.

Planen bestemte, at skolerne skulle være pensionsanstalter, altså kostskoler, for henholdsvis drenge og piger. Da menigheden ikke besad midler til skoledriften, var denne helt afhængig af forældrenes indbetalinger. Den årlige pensionspris fastsattes til 64 rdl. for drenge og 52 rdl. for piger. For denne betaling fik eleverne så opdragelse og undervisning, kost og logi med lys og varme og vask. Klæder og sengeudstyr måtte medbringes, og udgifter til undervisningsmidler mv. blev skrevet på regning.

Optagelsesalderen skulle være fra 6 til 10 år, og når eleverne havde nået 12-13 års alderen, skulle de efter planen vende hjem. For at kunne optages, skulle de være »forhåbningsfulde børn« med vidnesbyrd om »at Helligånden arbejder i deres hjerter«. Børn, der var blevet »vildledt« ved slet selskab, eller hvis skrøbelige helbred krævede særlig pasning, var udelukket.

De første år skulle skolernes daglige ledelse varetages af menighedens præst, Johannes Prætorius, og dennes hustru under ældsterådets auspicier; sidenhen fik skolevæsnet sin egen organisation og sine egne embedsmænd (jvf. senere). Undervisning og opsyn skulle indtil videre bestrides af to ugifte brødre og to ugifte søstre.

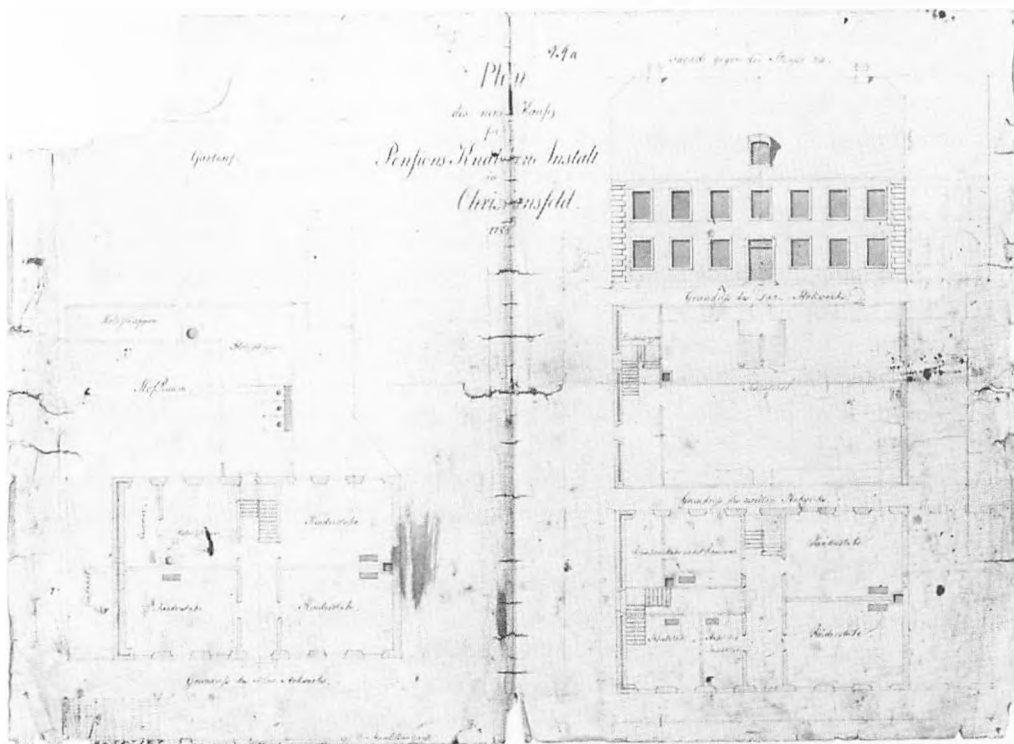
Læsning, skrivning og regning samt naturligvis religion skulle være fællesfag for både drenge og piger; særfag for drengene skulle være latin, for pigerne syning og strikning. Og man forudså med tiden indført privatundervisning i historie, geografi, græsk og fransk. Undervisningssproget skulle være tysk, og om muligt efterhånden også dansk⁷.

Omtrent samtidig med færdiggørelsen af skoleplanen, nemlig 9. november 1774, ankom skolens første lærer, David Piesch, til Christiansfeld. Dagen efter ankom den første elev, Margrethe Maria Isager.

Som ugift broder kunne Piesch ikke undervise den lille pige, så den egentlige skoleundervisning har sikkert først taget sin begyndelse 4. januar 1775, da præstesønnerne Johannes og Christian Ewald fra Hviding som de første elever kom til drengeskolen. En månedstid senere, den 15. februar, startede pigeskolen med nævnte Margrethe Isager fra Vestjylland og Elisabeth Fabricius fra Humptrup præstegård⁸.

Inden året var omme, var der indskrevet endnu 11 elever, således at det samlede elevtal nu var 15, 9 drenge og 6 piger. Tilvæksten fortsatte de følgende år (se næste afsnit) og man fik brug for stadig mere plads til undervisning og logi.

Drengeskolen startede i Brødrehuset, men allerede 30. oktober 1775

Drengeskolen, Lindegade 15, opført 1788, indgår i dag i Realskolekomplekset. Bygningstegninger i Brødremenighedens arkiv, Christiansfeldt, jvfr. s. 425.

flyttede den ud i den nyopførte bagbygning, det såkaldte »Anstalt und Professions Haus«, der foruden drengeskolen omfattede lokaler til nogle af de værksteder og småindustrielle foretagender, der blev drevet af brødrene. Godt to år senere, efter udvidelsen af Brødrehuset, flyttede skolen tilbage og drengene fik en »geräumlicher Wohnung im alten led. Brüder-Hause«⁹. Pigeskolen havde de første år til huse i det ældste menighedshus på hjørnet af Kirkepladsen og Lindegade, men allerede i 1784 fik de deres egen toetages skolebygning. Fire år senere fik drengene tilsvarende faciliteter, og med disse to bygninger var de fysiske rammer skabt for skolernes fortsatte virke¹⁰.

De hurtigt voksende kostskoler var markante institutioner i det tidlige Christiansfeld, og det kan næppe undre, at de hurtigt vakte offentlighedens opmærksomhed. I efteråret 1776 indgav amtmanden og de gejstlige myndigheder en mindre gunstig indberetning til myndighederne i København, hvori de bl.a. forlangte nøjere kontrol med kostskolerne og deres elever, ja åbenbart helst et forbud, undtagen for byens egne børn. Truslen affødte en sand diplomatisk offensiv fra brødrenes side, hvori man bl.a. inddrog højtstående personer fra unitetsdirektionen samt sympatisører i den danske centraladministration, og resultatet udeblev da heller ikke. Tyske Kancelli resolverede, »at det ikke skulle være forbudt nogen af kongens undersåtter, som bekender sig til brødrenes lære, selvom han ikke bor i Christiansfeld, at lade sine børn opdrage dersteds, med undtagelse dog af de i embede værende lutherske præster, med hvis embedspligter sådant ikke lod sig forlige«¹¹. Denne undtagelse ramte 4 præstebørn, heriblandt drengeskolens to første elever Johannes og Christian Ewald fra Hviding, som nu måtte forlade Christiansfeld. Fra midten af 1780'erne begyndte der dog på ny at komme en del præstebørn til Christiansfeld uden at det tilsyneladende skabte problemer¹².

Som helhed betragtede menigheden afgørelsen som en sejr for skolerne, idet de mente, at myndighederne hermed havde været så nådige »dieses Institutionen überhaupt im Gnades zu billigen«¹³. Hermed var de sidste formelle forhindringer fjernet for skolernes videre ekspansion.

Eleverne

Antallet af elever er et godt barometer for skolernes fremgang. Der findes imidlertid ikke for denne tidlige periode samlede oversigter over elevtallet, kun spredte oplysninger.

De første år var der kun få elever fra Christiansfeld, så de førømtalte 15 kostskoleelever ved udgangen af 1775 – 9 drenge og 6 piger – udgjorde formentlig det samlede elevtal. Ifølge årsberetningernes spredte oplysninger, havde skolerne i 1778 19 drenge og 12 piger, i alt 31, i deres pleje, i 1784 60, og i midten af 1790'erne var der alene i drengeskolen 56 kostskoleelever plus 28 skolebørn fra selve byen¹⁴. Fra 1796 begyndte menighedens årsberetninger at angive antallet af kostskoleelever ved årets udgang – skolebørn fra selve byen blev ikke omtalt –, så fra dette år er det muligt at lave en samlet oversigt.

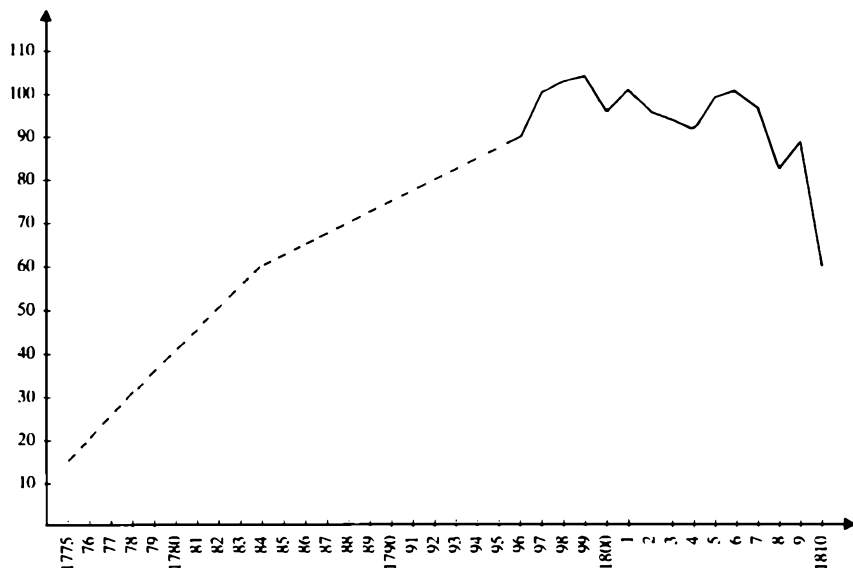

Fig. 1. Antal udenbys elever ved kostskolerne i Christiansfeld 1775/96–1810.

Kilde: Jahresberichte, PA II R6 A (Christiansfeld).

Selvom årsberetningernes oplysninger synes at være noget upræcise, så giver fig. 1, der bygger på disse, formentlig et udmærket indtryk af udviklingens hovedtendens: en stærk fremgang indtil omkring 1800, derefter stagnation og fra ca. 1810 markant tilbagegang. I sin omtale af »die Pens. Anstalten« beretter årsberetningen fra 1810 således, at »der Zahl der Zöglinge sehr abgenommen haben«, idet de fleste forældre fra kongeriget pga. »die gegenwärtigen Zeitumstände« havde set sig nødsaget til at hente deres børn hjem¹⁵.

Hvem var nu disse kostskoleelever og hvor kom de fra? Til oplysning herom findes der et godt materiale i de årlige opgørelser over nyoptagne elever, idet de udover elevens navn også oplyser hjemsted og faders stilling¹⁶.

Den ret høje pris for opholdet på kostskolerne – i 1774 64 rdl. for drenge og 52 rdl. for piger – betød, at børn af jævnt stillede forældre ville have haft svært ved at komme til Christiansfeld¹⁷. Det afspejler sig naturligvis også i elevfortegnelserne, hvor man navnlig finder børn af embedsmænd, præster og officerer samt handels- og industrifolk. Børn af håndværkere og gårdmænd kan dog også findes i fortegnelserne, men særlig i de første år var de meget få.

Tabel 1. Elever i kostskolerne 1775-1810, fordelt efter hjemsted i %

	Drenge	Piger
Jylland.....	5,8	5,7
København.....	5,8	14,7
Øvrige Danmark.....	6,8	11,0
Slesvig/Holsten	28,9	34,7
Norge.....	7,9	7,8
Sverige	34,1	15,5
Finland	–	0,4
Tyskland	4,1	4,5
Holland	0,3	0,8
Grønland.....	0,6	–
Vestindien	0,9	2,9
Rusland	1,5	–
Ikke fastlagt.....	3,3	2,0
	100,0	100,0

Kilde: Henrik Fode: Et handelshus og en menighed. Spielwerg og Co. i Christiansfeld, Erhvervsarkivet 1980 s. 95, dupl.

Tabel 1 viser, at Christiansfeld havde et vældigt skoleopland, som, hvis man medregner børn fra Brødremenighedens vidtspændende missionsforetagender, omfattede det meste af verden. Det egentlige elevopland var dog de tre skandinaviske hovedlande Danmark (med hertugdømmerne, især det nordlige Slesvig), Norge og Sverige. Til dette område var skolerne bestemt og her fik de deres betydeligste indflydelse.

Ledelse og organisation

Skolevæsenets omfang og betydning gjorde det efterhånden nødvendigt at oprette en særlig ledelse for skolerne. Der oprettedes derfor i 1780 – samtidig med indførelsen af menighedens forfatning – et *inspektør-embede* og i 1785 tillige en særlig *husfaderstilling*.

Disse skulle i forening varetage den daglige ledelse af kostskolerne, dog således at inspektøren først og fremmest havde ansvaret for undervisningen, mens husfaderen og hans hustru navnlig skulle drage omsorg for elevernes fysiske og sjælelige vel samt danne forbindelsesleddet til deres hjem. I 1810 slog man dog igen begge opgaver sammen i ét embede, skolelederens.

Til støtte for den daglige ledelse oprettedes i 1783 endvidere en særlig *skoledirektion* bestående af menighedens to forstandere (menighedshjælperen og -tjeneren), præsten og skoleinspektøren. Rådet fungerede generelt – trods vekslende indflydelse – som baggrundsorgan for ledelsen.

Sager af større rækkevidde hørte under *ældsterådet*, lokalmenighedens øverste organ. I overensstemmelse med Brødremenighedens stærkt centraliserede embedsmandsstyre skulle alle vigtige beslutninger forelægges ældsterådet til afgørelse; i den første tid endda optagelsen af hvert enkelt barn i kostskolerne. I det hele taget var alle tråde samlet i dette råd, der også stod som formidler af den vigtige korrespondance til unitetsdirektionen, der her som på så mange andre områder spillede en betydelig rolle¹⁸.

Unitetet havde navnlig stor indflydelse på uddannelsen og ansættelsen af lærere. Det havde sine egne højere skoler, de såkaldte pædagogier og seminarier, hvor egnede elever, efter indstilling fra de enkelte menigheder, kunne opnå en højere uddannelse med henblik på aktiv tjeneste indenfor unitetet, f. eks. som skolelærere i lokalanstalterne.

Ansættelse og forflyttelse af lærere skete altid via unitetsdirektionen, omend de lokale ældsteråd synes at have haft en vis vetoet. I skolernes opblomstringsperiode var man i Christiansfeld ofte i bekneb for kvalificerede lærerkræfter, og man henvendte sig da til unitetsdirektionen, som efter loddets godkendelse kunne tildele menigheden en ledig eller nyuddannet lærer. Direktionen kunne også vælge at sende en lærer, der allerede havde embede; det kunne være en forflyttelse – eventuelt pga. samarbejdsvanskeligheder – eller det kunne være en forfremmelse¹⁹.

Hvorom alting er, så flyttede lærerne meget rundt, og først når en overordnet stilling var opnået, kunne de gøre sig håb om en vis stedfasthed.

Lærerne

De ansatte i kostskolerne bestod af to grupper: de lærde brødre, der omfattede inspektør og lærere, og de læge brødre, som var almindelige menighedsmedlemmer, primært ansat til opsyn og praktiske opgaver i skolerne (se også afsnittet om kostskolelivet). Sådan var det i hvert fald i drengeskolen.

I pigeskolen var opdelingen ikke helt så klar, for selvom det var bestemte søstre, der stod for undervisningen, så udgjorde de ikke et egentlig lærd element, idet de ikke havde gennemgået nogen uddannelse. I hele den her behandlede periode savnede man indenfor Brødremenigheden en egentlig lærerindeuddannelse, og måtte derfor i vidt omfang klare sig med lokale kvinder, som af skolelederen blev fundet modne og kvalificerede til at deltage i undervisningen²⁰.

Karakteristisk er således skattemandtallet fra 1810, der for drengeskolen anfører fire brødre »zum Unterricht« og ligeledes fire »zur Bedienung«, mens der for pigeskolen under ét blot anføres otte søstre »zum Unterricht und Bedienung«²¹.

Forskellen mellem lærere og lærerinder gik igen i lønningernes størrelse. I 1788 fastsattes årslønnen for en lærer til 106 rdl. (47½ for kost, 58½ i rede penge), mens en lærerinde kun fik 70 rdl. (30 for kost, 40 i rede penge). Sammenligner man disse lønninger med f.eks. pensionsprisen, som 1785 var 60 og 50 rdl. for henholdsvis drenge og piger, eller med købmand Spielwergs årsløn, der i begyndelsen af 1780'erne fastsattes til 300 rdl., så forekommer de meget lave²². Og de bekræfter således det almindelige indtryk, at lærergerningen var embedskarrierens nederste trin indenfor Brødremenigheden.

Den fremtalte internationalisme indenfor Brødremenigheden satte sit tydelige præg på de lærde brødre. Bl.a. vidner skoleinspektørernes fødesteder om en stor geografisk horisont; de var født i byer som London, Odense, Königsberg, Kiel, Hellevad, Drammen og Halberstadt eller i områder som Thüringen og Sachsen²³. Hertil kom, at de ofte tillige var meget berejste indenfor Brødremenighedens kæmpemæssige bagland.

Sönnich Sönnichsen, der var skoleinspektør i Christiansfeld i perio-

derne 1801-04 og 1810-32, kan tjene som eksempel. Han blev født 1770 i Hellevad ved Åbenrå og var 1780-84 pensionær på drengeskolen i Christiansfeld. Han blev derpå sendt sydpå til Brødremenighedens pædagogium og seminarium i Niesky og fik 1793 embede som lærer sammensteds. Året efter blev han sendt tilbage til Christiansfeld som lærer, og 1801 overtog han inspektørgerningen og indtrådte samtidig i byens ældsteråd. Allerede i 1804 kaldte unitetsledelsen ham dog til Berthelsdorf som protokolfører, og samtidig fik han tilladelse til at indgå ægteskab med Anne Sophie Kiørboe. Han blev dog først for alvor stedfast, da han i 1810 igen blev sendt til Christiansfeld for dér at overtage inspektør- og husfaderembedet, som herved igen blev samlet i én person, skolelederen²⁴.

Skole og dagligliv

Menneskesyn og opdragelsesprincipper

Herrnhuternes menneskesyn og opdragelsesprincipper bundede i en luthersk inspireret betoning af menneskenaturens totale fordærvelse; og menneskesynet blev konkret udformet i opposition til »die natürlichen Leute«, dvs. de almindelige uomvendte mennesker²⁵.

Brødremenigheden anså det som en af sine vigtigste opgaver at civilisere disse »natürlichen Leute«. Og gennem personlig sjælesorg samt et ordnet og disciplineret fællesliv i korhusene søgte man at bekæmpe den gamle, traditionalistiske livsstil, den almindelige accept af driftslivet og den nydelsesorienterede arbejdsopfattelse. Man ønskede at skabe en ny mennesketype, kendetegnet ved dyder som sædelighed, flid, nøjsomhed, beskedenhed, sparsommelighed og lydighed – allesammen nøgleord i Christiansfeldts menighedsordning fra 1780²⁶. Brødrenes virke blev derved i et lidt længere perspektiv et led i skabelsen af den disciplinerede, sædelige og arbejdsomme mennesketype, som kendetegner det borgerlige samfund²⁷.

I forlængelse heraf mente man indenfor Brødremenigheden, at enhver »naturlig« livsytring måtte helbredes og helliges ved en såkaldt »ikklædning i Jesus«. Dvs. en tilegnelse og efterligning af hans almindelige væsen og karakter – naturligvis som det fremstod i Brødremenighedens fortolkning, udformet i synodalvedtægterne.

I børneopdragelsen betød det, at drengene skulle opdrages til at betragte drengen Jesus som deres forbillede, så de altid kunne forestille sig, hvad han ville have gjort, og efterligne hans vækst i visdom og nåde, hans lydighed, flid og »arbejdssved«. Pigerne skulle bevares fra alt ondt ved fortrolig omgang med frelseren og tænke på, at han valgte en jomfru til moder²⁸.

Opdragelsen skulle omfatte alle livsstadier, og selvom man i vidt omfang tog hensyn til forskelle i udviklingstrin, så fandt menighedens to overordnede opdragelsesprincipper – korsystemet og den personlige

sjælesorg²⁹ – anvendelse indenfor alle grupper: små og store børn, voksne og gamle. Og netop kombinationen af det kønsopdelte, regulerede og overvågede liv i korene med den personlige sjælesorgs åndelige kontrol og vejledning, satte snævre rammer og udstak klare retningslinier for medlemmernes personlige udvikling. Dels i form af en stram *ydre* disciplin og dels ved at fremme den enkeltes tilvænning til *indre* moralsk selvopdragelse.

Også kostskolerne var underlagt disse principper. Og selvom elevernes forhold til kor og menighed løsnedes noget efter 1800 og navnlig efter 1811³⁰, så betragtede man stadig skolerne som vigtige instrumenter i menighedens missionerende og civiliserende arbejde. Sönnich Sönnichsen, inspektør 1801-04 og skoleleder 1810-32, erklærede således ligeud, at han betragtede »Opdragelsesinstitutterne som et Redskab, hvormed Brødremenigheden kan bidrage saare meget til Kristi Riges Udbredelse«³¹.

Undervisningen

Indførelse i kristendommen og Den hellige skrift blev i menighedsordningen naturligt nok gjort til undervisningens hovedformål. Her ville man ikke forlade sig på tilfældige lærerkræfter og lagde derfor denne opgave i hænderne på menighedens præst³².

Undervisningen i de øvrige *fag* blev varetaget af det egentlige lærerkorps. Ifølge en skoleplan fra ca. 1785 skulle undervisningen foruden religion omfatte følgende fællesfag – NB ikke fælles undervisning – for piger og drenge: læsning, skrivning, regning, historie og geografi. Særfag for drengene skulle være brevskrivning og senere i forløbet latin, fysik og geometri; for pigerne »diverse kvindelige arbejder«. Herudover var der mulighed for privatundervisning i fransk, tegning og musik³³.

Den store udskiftning i lærerkorpsset samt vanskeligheder med at få ledige embeder besat betød dog, at undervisningen blev mindre stabil end planen lader ane. Ikke blot blev kontinuiteten brudt i mange undervisningsforløb; også udbuddet af fag må have været vekslende. Henimod slutningen af århundredet var faget historie f.eks. gledet ud i pigeskolen; samtidig begyndte man til gengæld at udbyde privatundervisning i svensk, specielt af hensyn til det store antal svenske børn, der frekventerede skolen på denne tid. Og af fremmedsprog er der, foruden fransk, formentlig blevet tilbudt privatundervisning i engelsk, i hvert fald fra 1796³⁴.

Hvorom alt er, så lå *undervisningsniveaue*t i Christiansfeld langt højere end i almueskolen, hvor børnene kun undervistes i religion og læsning – mod særlig betaling dog også i skrivning og regning³⁵. Den mest nærliggende parallel til Brødremenighedens kostskoler var nok det københavnske borgerskabs realskoleinitiativer »Efterslægtsselskabets Skole« og »Borgerdydsskolen«, hvis fagtilbud i det store og hele var identisk med det ovennævnte³⁶. Blot havde religionsundervisningen ikke den samme centrale placering som i Christiansfeld, hvor man betragtede formålet med skolerne som ensidigt religiøst³⁷.

Der findes ikke nogen samtidige elevtilkendegivelser om undervisningens beskaffenhed. Men en Georg van Deurs, der gik på kostskolen fra sit 7. til sit 14. år i 1832-39 og som iøvrigt forholdt sig stærkt kritisk til hele Brødremenigheden, giver følgende positive vurdering:

Der er ingen tvivl om, at undervisningen ved denne skole var af høj rang. Vi blev instrueret i alle forskellige lærefag for at uddanne os til et nyttigt, virksomt liv. Vi var så forberedte, da skolen sluttede, at vi med det samme kunne fortsætte studierne ved landets universiteter³⁸.

Hvordan greb man så undervisningen an, hvilken *pædagogik* anvendtes? Herom findes der ingen pålidelige oplysninger, så vi ved det ikke. Men der eksisterer nogle formulerede pædagogiske principper, fortrinsvis fra Zinzendorfs hånd, som må antages at have udgjort en moralsk-pædagogisk ballast for de enkelte undervisere, hvor forskellige de end måtte være.

Erkendelsen af barndommen som et særligt livsstadium var udgangspunktet for Zinzendorfs pædagogiske principper. Han fremhævede, at barnet skulle behandles som barn og ikke før tiden gøres til voksen; man skulle erkende og respektere dets individualitet og dets gradvise vækst frem mod personlig erkendelse. Opdragelsens tempo skulle derfor ikke på nogen måde forceres, men følge barnets naturlige vækst og udvikling³⁹.

I Christiansfeld udmøntedes dette princip f.eks. i den niveaudelte undervisning. I sin undersøgelse af pædagogikken i Christiansfeld skriver Henry Petersen, at »fagene var opdelt i »Schulen« (niveaue), således at det enkelte barn kunne deltage i en given »Schules« forskellige trin efter evner og viden, ikke efter alder ... Det var således muligt f.eks. at deltage i historie på højeste trin, mens man frekventerede et lavere i regning«⁴⁰.

Denne undervisningsform tog udgangspunkt i det enkelte barns individualitet og det siger sig selv, at man herved kunne nå optimale resultater indenfor de enkelte fag.

Zinzendorf betonede videre »kærlighedens og frihedens« metode overfor dressurens og tvangens. En lærerinde ved pigeskolen har udtrykt det på den måde:

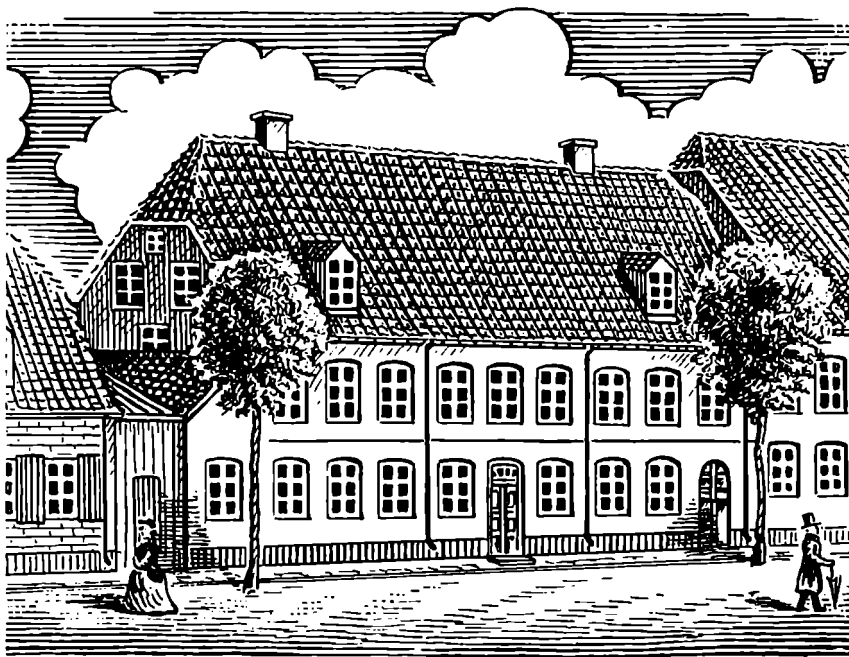
Vækkelsen af Barnets Interesse er al Pædagogiks egentlige Maal ... efter Grundsætningen: Hvad der kommer fra Hjertet, gaar til Hjertet ... Hav selv Interesse for det, du laver, saa vil du ogsaa vække Interessen hos dine Elever⁴¹.

Til forskel fra den hårde børnetugt i tidens »sorte« skole, var det i Brødremenigheden forbudt at bruge korporlige straffe. Det kunne dog hænde for lærerne, at naturen gik over optugtelsen, men anker over legemlige straffe var ikke mange i Christiansfeld. Vedrørende sanktioner, refererer Henry Petersen iøvrigt en betænkning fra skoledirektionen:

En lærer burde ikke lægge ud med de hårdeste straffe (dvs. hjemsendelse) ... Han kom derved let selv i forlegenhed. For at undgå denne var det bedst at beråde sig med inspector inden iværksættelsen af strengere straf. Det forventedes, at man afholdt sig fra uddeling af slag, hvad enten det skete i hidsigthed eller med overlæg. Anstalten ville i modsat fald komme i dårligt ry. Desuden var legemlig straf sjældent det bedste middel til forbedring af børn. Bedst »betjente« man dem med et alvorligt væsen, med kærlighed og sagtomdighed. Disse dyder skulle gerne være at spore i al »brødrenes« omgang med eleverne⁴².

På de her refererede punkter var Brødremenighedens pædagogiske principper helt i pagt med oplysningstidens pædagogiske nybrud⁴³. Men de beroede ikke på oplysningstidens almindelige værdsættelse af barnenaturen. Pontoppidan Thyssen understreger her, at tankegangen tværtimod har sin negative baggrund i de farer, der lurer fra den fordærvede menneskenatur og verdens forførelser. Børnene var nok »Jesu ejendom«, men de nedbrydende magter gjorde sig stadig stærkere gældende under deres opvækst; man måtte derfor på enhver måde beskytte dem for at undgå »skader«⁴⁴.

I opposition til oplysningspædagogikken måtte Brødremenighedens børneopdragelse – trods mildheden – derfor få et stærkt præg af autoritet og kontrol. Børnene skulle vænnes til subordination og orden, og på samme måde som det disciplinerede fællesliv i korhusene, spillede kostskolelivet her en central rolle.

Drengekostskolen i 1859. Efter Christiansfeld. Udg. af Turistforeningen for Christiansfeld og Omegn 1968.

Kostskolelivet

Zinzendorf var af den opfattelse, at menigheden bedst kunne opdrages og disciplineres gennem mindre ensartede grupper, hvor sjælesorgen kunne tage hensyn til gruppens særlige problemer og hvor fælleslivet muliggjorde et grundigt opsyn og en høj grad af gensidig kontrol. Konkret udmøntedes disse tanker først i Brødremenighedens særlige korordning og noget senere i de såkaldte »Pensions-Anstalter«.

I den tid eleverne var på kostskolen måtte de helt indordne sig og betragte den som deres midlertidige hjem. *Forbindelsen med hjemmet* holdtes derfor nøje under kontrol. Familiebesøg sås ikke gerne, idet sådanne kunne føre til forstyrrelser i opdragelsens gang; og fik et barn besøg, skulle en foresat altid overvære samværet mellem de besøgende og barnet; besøg i hjemmene var yderst sjældne⁴⁵. Endelig måtte korrespondancen mellem barn og hjem altid gå gennem skoleledelsens censur; det var

endnu tilfældet i 1830'erne, hvorom den førnævnte Georg van Deurs beretter:

Det var sædvane på skolen, at to drenge om morgenen gik til inspektørens hjem, hvor alle breve adresseret til skolen blev afleveret. Inspektøren gav drengene brevene og disse to drenge skulle overgive dem til lærerne, og efter at de havde læst dem, blev navnene på dem hvortil der var breve råbt op⁴⁶.

Kernen i kostskolernes daglige liv var *stuen* med i regelen 10-12 elever i hver. De sov og spiste sammen – vistnok i større sove- og spisesale – og stod under fælles opsyn af en lærd broder, der tillige underviste, og en mindre lærd – normalt kaldet opsynsmand eller husholder («Aufseher oder Wirtschaftler») –, der navnlig tog sig af de praktiske opgaver. Til sammen havde de ansvaret for stueselskabets ydre anstand⁴⁷.

I drengeskolen fra 1788 var der plads til 3, højst 4 stuer. Men de nye rammer blev hurtigt sprængt, idet man allerede i 1795 måtte indrette en 5. stue ude i byen; der var da 56 kostskoledrenge og 28 fra selve byen. Den 5. stue indrettedes sandsynligvis i den lille sal i tagrummet over kirken (se Jens Chr. Varmings bidrag). De følgende år udvidedes skolen i flere omgange⁴⁸, så de 60 kostskoledrenge, som er opført i folketællingen 1803 har givetvis alle haft deres bopæl i skolebygningen. Herudover beboedes den af skoleinspektør Sönnichsen, 6 lærere, 6 »Aufseher oder Wirtschaftler« og 1 nattevægter⁴⁹. Da tilbagegangen for alvor satte ind i 1810 måtte antallet af stuer atter bringes ned på 3⁵⁰.

Børnene skulle som nævnt tidligt vænnes til subordination og orden. Påbud skulle overhovedet ikke begrundes udover med dette: »Der Heiland will das haben«. Og børnene blev til stadighed holdt under *opsyn*: i skolen, når de sov, arbejdede, gik tur, talte sammen, klædte sig af osv. Alle uordner blev påtalt, f.eks. at drengene på spadsereturen ikke holdt sig til vejen eller brækkede grene af, stod op før tiden for at være alene, eller efter middagen gik rundt i korhusene »ausser aller Ordnung« o.lign.⁵¹ Efter et besøg i Christiansfeld i 1798, nedskrev den fynske bonde Eskild Sørensen følgende indtryk af kostskoledrengene:

Man har heller ikke at frygte for overfald af drengene som i nogle andre købstæder, thi når drengene på opdragelsesanstalten gå ud at spadserer, så følger der altid en ældre person med. De ere da ikke blot stille, men også høflige og tage hatten af for den mødende, om det så var en stodder⁵².

Til den ydre disciplin føjede man gennem *sjælesorgen* en indre opdragelse. Af de større børn fordrede man en ubetinget åbenhjertighed overfor korbjælperen, som var den, der forestod sjælesorgen. Ingen tanker måtte hemmeligholdes, navnlig da ikke dem, der vedrørte den seksuelle udvikling. Overfor vidtgående, nyfigne spørgsmål i den henseende skulle korbjælperen henvise til, at frelseren, da han var på deres alder, rigtignok havde andet at beskæftige sine tanker med. Det bedste råd mod alskens fristelser var overalt: »gleich auf der Stelle zum Heiland« – og dernæst fuld åbenhed overfor korbjælperen, som skulle være de unges eneste fortrolige i dette anliggende⁵³.

Da Jonathan Briant i 1790 visiterede skolerne i Christiansfeld affattede han et memorandum, der giver et godt indblik i menighedens bestræbelser på at opdrage eleverne og give dem et godt midlertidigt hjem. Det skal gengives i oversættelse:

Af Institutfaderen, som forestår de to pensionsanstalter for Dreng og Piger i Christiansfeld, ventes det:

1. At han bærer Opdragelsen af den ham betroede Ungdom for Frelseren paa sit Hjerte og helt lever for denne sin Opgave;
2. At han er opmærksom paa Børnenes aandelige Udvikling («Herzens Gang») og i det Øjemed staar i fortrolig Tankudveksling med Kor-Plejerne [dvs. korbjælperne, TBR], og lader det være sin Hovedopgave at faa Børnene til at holde af Frelseren, saa de gaar frem i Kærligheden til og Erkendelsen af Ham, og bliver bevarede for alt, som besmitter;
3. At han sørger for Dannelsen af de unges Sind og Tanke, saa at et klart, oprigtigt, ædelt, uaffekteret Væsen ved Guds Naade maa indpodes i deres Hjerter, og det mørke, dulgte, indeklemte, trodsige, saa vel som det frække, raissonerende, satiriske maa holdes nede;
4. At der vaages over Flid og Troskab i Skolegangen, at Lektierne læses regelmæssigt og ordentligt, hvilket alt til Stadighed drøftes sammen med Skoleinspektøren;
5. At Velopdragethed og gode Sæder fremmes, og de unge stadig tilskyndes hertil;
6. At der nøje agtes paa Børnenes Sundhed og alt undgaas, som kunde skade denne, overhovedet at der i det Stykke udvises den Troskab og det Tilsyn overfor sunde og syge, som Forældre vilde udøve;
7. At der holdes paa Renlighed og Orden, saa vel hos hvert Barn særskilt, som paa Stuerne og i Klasserne;
8. At de Børnene tilhørende Ting som Klæder, Vasketøj og Værdigenstande holdes i Orden og god Stand, som overhovedet den ydre Omsorg for Institutbørnene paahviler Husfaderen og -moderen;
9. At der ogsaa vaages over Stue-Brødrenes og -Søstrenes hele Opførsel, deres Behandling og Vejledning af Børnene, saavel disses legemlige Pleje;

10. At der føres ordentligt Regnskab over Indtægter og Udgifter, korresponderes med Forældrene, og Institutplanen i det hele overholdes; overhovedet at Institutfaderen og hans Hustru staar i stadig forbindelse med Institutdirektionen paa Stedet, intet af Vigtighed foretager sig uden at raadføre sig med denne, fra Tid til anden fremlægger Instituttets økonomiske Status, og i stort som smaat anser sig som ansvarlig for denne⁵⁴.

Oplysningerne om *dagligdagen* på kostskolerne er uendelig få. Briants memorandum giver et indtryk af de vilkår, man bestræbte sig på at give børnene. Hertil kan føjes lidt om forplejningen og sundhedstilstanden.

Forplejningen leveredes fra korhusenes køkkener indtil skolerne i 1841 fik deres eget⁵⁵. Kosten var jævn, og da vandet i Christiansfeld som så mange andre steder ikke var værd at drikke, fik børnene øl til maden – let øl naturligvis. Om forplejningens kvalitet og kvantitet fortæller en del klager, navnlig fra 1790'erne⁵⁶. Mange følte sikkert som Georg van Deurs godt 30 år senere:

Skønt vi ikke sultede, kunne vi dog godt mange gange have spist noget mere. Vi var altid rede til at spise et måltid. Vi var aldrig mætte⁵⁷.

Sundhedstilstanden og hygiejnen har været forholdsvis god, i hvert fald i forhold til tidens normale standard. Fra tid til anden blev skolerne dog hjem søgt af epidemiske sygdomme, hvoraf kopper var den mest frygtede. Det voldte naturligvis megen bekymring, og selvom man forsøgte sig med alskens forebyggelse og diverse medicinske midler, kunne dødsfald ikke undgås. Indtil 1825 døde ialt 16 af skolens elever under deres ophold i Christiansfeld⁵⁸.

Som en afrunding på behandlingen af kostskolelivet kunne det være interessant at se hvordan et normalt *dagsprogram* tog sig ud for skolernes elever. De blev vækket kl. 5 (om vinteren dog noget senere) og sang derefter morgensang og spiste morgenmad. Derpå var der lektielæsning indtil skolen begyndte kl. 7. Undervisningen varede ved indtil middag kl. 12, kun afbrudt af en halv times frokost med frikvarter kl. 9. Efter middagen havde eleverne fri indtil skolen begyndte igen kl. 14. Kl. 15 var der mellemmad og kl. 16 var skoledagen forbi. De følgende tre timer indtil kl. 19 skulle dels anvendes til lektielæsning – »und zu andern nützlichen Beschäftigungen«, dels til spadsereture – naturligvis under opsyn. Kl. 19 spiste de aftensmad og havde derpå fri indtil sengetid kl. 21⁵⁹.

I den sparsomme fritid deltog eleverne mere eller mindre i Brødre-

menighedens religiøse kultus, der udover de faste børnearrangementer også omfattede en lang række af menighedens særlige dage og fester. Alt i alt havde børnene næppe nogen reel fritid i betydningen lejlighed til at være sig selv – og det var just meningen.

Stagnation og tilbagegang 1810-32

I året 1810 blev både skoleinspektøren, Wunderling, og husfaderen, Senft, kaldet til andre opgaver indenfor Brødremenigheden. Hermed stod begge de ledende embeder ved kostskolerne i Christiansfeld ledige, og det voldte unitetsdirektionen stort besvær at få dem nybesat. Man foreslog derfor at slå de to embeder sammen til ét, der skulle bestrides af en gift skoleleder som inspektør for begge skoler og husfader i drengeafdelingen. Hans hustru skulle tilsvarende fungere som »husmoder« i pigeafdelingen.

Unitetsdirektionen bragte den tidligere inspektør Sönnich Sönnichsen i forslag, og da loddet approberede og Sönnichsen accepterede, kunne han tiltræde allerede samme år. Hermed indledtes en lang periode med tiltrængt stabilitet i ledelsen, idet Sönnichsen blev i embedet i hele 22 år, indtil 1832.

Ledelsen var imidlertid stort set det eneste, der var stabilt i denne periode. De andre lærere skiftede og elevtallet var meget svingende og iøvrigt generelt faldende. I et tilbageblik fra 1838 skrev Sönnichsen, at da han i 1810 påny overtog ledelsen af skolerne »var tilstanden allerede så nedslående, at jeg helst atter ville have været fritaget for mit embede, ... og derefter måtte jeg under kummer og møje afvekslende med håb ... holde ud i over 22 år«⁶¹.

Fig. 2 giver et billede af det stærkt svingende antal kostskoleelever i Sönnichsens periode – eleverne fra selve Christiansfeld findes der ingen opgørelser over; og sammenligner man med fig. 1 s. 518, står det klart, at der var tale om en *generel tilbagegang* i forhold til perioden 1775-1810.

Ved Sönnichsens fratræden i 1832 var antallet af betalende kostskoleelever helt nede på 13 (plus 9 elever fra selve byen)⁶², og det var naturligvis et alt for spinkelt grundlag – ikke mindst økonomisk. Pga. skolernes økonomiske forfald havde unitetsdirektionen fulgt nøje med i udviklingen i Christiansfeld, og den fandt det i 1832 opportunt at tilbyde Sönnichsen

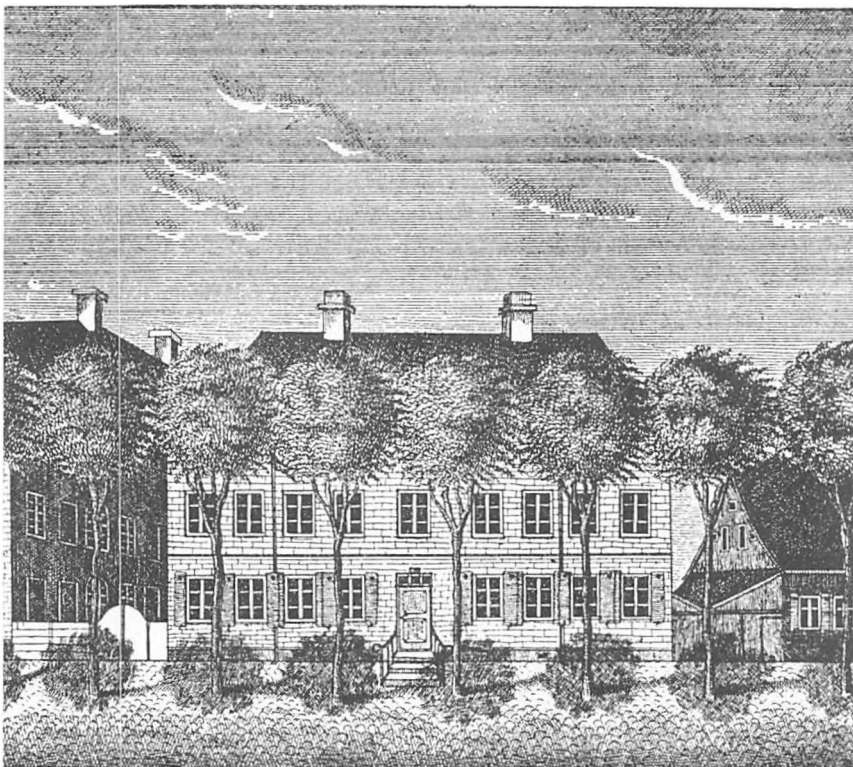

Fig. 2. Antal udenbys elever ved kostskolerne i Christiansfeld 1810–1832.

Kilde: Jahresberichte, PA II R6 A (Christiansfeld).

embede som konferensskriver ved Unitetet. Sönnichsen forstod vinket og opsagde stillingen som skoleleder, og inden årets udgang tiltrådte han sit nye embede i Berthelsdorf⁶³.

Betragter man skolernes genopblomstring i den følgende periode under Roentgens ledelse, kunne man forledes til at sætte stagnations- og nedgangstiden i forbindelse med Sönnichsens person. Men det vil næppe være rimeligt, for hvordan så forklare skolernes store succes i hans første inspektørperiode (1801-04) eller den trods alt betydelige fremgang efter 1814 (se fig. 2)? Sönnichsen var utvivlsomt en dygtig og markant skoleleder, og selvom man kunne pege på de sidste par års mangel på initiativ og nytænkning, vil det være forkert udelukkende at sætte nedgangen i forbindelse med hans person. Heller ikke undervisningen eller de stadige udskiftninger i lærerstaben har spillet nogen afgørende rolle for tilbagegangen, idet forholdene her stort set var uændrede i forhold til tidligere. Det synes kort og godt ikke så meget at være indre problemer, der var årsag til nedgangen.

Pigeskolen, Nørregade 12. Efter Christiansfeld. Udg. af Turistforeningen for Christiansfeld og Omegn 1968.

Det meget kraftige fald i elevtilgangen i årene 1810-14 berøede naturligvis primært på de særlige forhold, der fulgte med *krigen*. Den voldsomme inflation i kongeriget fjernede for mange familier det økonomiske grundlag, der kunne have givet deres børn adgang til skolerne i Christiansfeld. Dertil kom for de svenske og norske elevers vedkommende, at krigsforholdene hæmmede og efterhånden ligefrem afbrød samfærdslen mellem de skandinaviske lande.

Mens navnlig det svenske elevkontingent førhen var meget stort, så faldt antallet af elever nu drastisk; og det ikke blot i årene 1810-14, men også generelt. Den primære årsag hertil var formentlig konkurrencen fra den *skole i Göteborg*, som den tidligere lærer i Christiansfeld, E.

Stare, havde oprettet dér. Også de norske elever var få i årene lige efter bruddet med Danmark i 1814, men i perioden 1827-30 steg antallet igen. Herudover var der ikke sket væsentlige ændringer i Christiansfeldts skolepland, som nu endnu mere udpræget var hertugdømmerne og kongeriget⁶⁴.

Skolernes almindelige tilbagegang i forhold til den foregående periode hænger naturligvis i høj grad sammen med de *dårlige økonomiske konjunkturer*, som for alvor begyndte med landbrugskrisen 1818 og varede ved indtil begyndelsen af 1830'erne. Men tilbagegangen var ikke udelukkende økonomisk bestemt. Der synes nemlig i denne periode også at kunne spores en begyndende *uoverensstemmelse mellem menighedens idealer og samfundets behov*. Sönnichsen kom selv ind på dette i et brev, han skrev kort tid efter sin fratræden. Han giver her samtidig en karakteristik af skolerne og af sig selv som leder, hvorfor jeg skal citere ret udførligt:

Herren, som ved at jeg ville være gået helt til grunde, om jeg skulle have været øjenvidne til opløsningen af disse anstalter, har efter sin godhed ført mig bort til rette tid. Jeg har viet dem min bedste livskraft, arbejdet møjsommeligt for dem, sørget og bedt – jeg kan sige uafbrudt – uden at tale meget derom; thi sådant er ikke min stil. Men jeg føler dog den dybeste smerte, når jeg tænker derpå. At anstalterne ikke havde mistet deres Credit her i landet mht. den grundige undervisning og den omhyggelige behandling af ungdommen, derom har jeg hørt mange mundtlige forsikringer og fået skriftlige tilkendegivelser, som vel nok kunne trøste mig noget i min sorg, men som jeg af beskedenhed ikke plejede at snakke op om. Også har jeg den beroligelse, at disse anstalters grundholdning, en ægte bibelsk opdragelse af børnene, var bekendt overalt; ... men desværre har man i mit fædreland ingen rigtig smag for den! Men der kan komme bedre tider, og jeg vil glæde mig af hjertet, om du oplever dem, og at det atter bliver bedre med skolebesøget ...⁶⁵.

Sönnichsen tænker her formentlig på den voksende uoverensstemmelse mellem Brødre-menighedens religiøse opdragelsesprincipper og menneskeideal og så den rationalisme og individualisme, som fra o. 1800 blev stadig mere udbredt i de kredse, der hidtil havde sendt deres børn til Christiansfeld⁶⁶. Mens man her endnu stærkt fremhævede undervisningens religiøse formål og principperne om subordination og autoritetstro, så betonedede man i købmands- og embedskredse nu i højere grad evnen til at handle selvstændigt og rationelt.

Udbredelsen af disse holdninger er et udtryk for den mere individualistiske mentalitet, der i løbet af 1800-årene voksede frem med det bor-

gerlige samfund. Som føromtalt havde Brødremenigheden på sin vis selv foregrebet væsentlige sider af det borgerlige menneskeideal, dels hvad angår arbejds- og seksualmoral og dels ved prioriteringen af de reale fag i skoleundervisningen. Men nu i Sönnichsens periode var den almindelige samfundsudvikling så vidt fremskreden, at også oplysningstidens individualisme og rationalisme var begyndt at bundfælde sig i bredere kredse. Og disse idealer var direkte uforenelige med Brødremenighedens principper om religiøst livsfællesskab og individuel subordination.

Den voksende uoverensstemmelse førte formentlig til, at adskillige af kostskolernes potentielle elever i stedet blev sendt til de realskoler, der nu efterhånden blev almindelige i København og de større købstæder. Her kunne de få en undervisning af principielt samme karakter og kvalitet som i Christiansfeld og tillige blive opdraget i overensstemmelse med det moderne borgerlige menneskesyn⁶⁷.

Afslutning

Da tilgangen til kostskolerne kulminerede i årtierne omkring 1800 var samfundet inde i en brydningsperiode, hvor den gamle enevældes idealer brødes med de opkommende borgerlige lags virkekrang og behov for ny indsigt. Og netop i den periode formåede Brødremenigheden med sin særlige blanding af realundervisning og opdragelse til subordination at kombinere centrale aspekter af de forskellige idealer i ét skolesystem.

Dette blev vanskeligere i 1820'erne, da rationalismen og individualismen vandt stærkt frem. I andre lande voksede Brødremenighedens kostskoler indtil begyndelsen af 1820'erne, men i Christiansfeld betød denne udvikling sammen med de dårlige økonomiske konjunkturer en almindelig tilbagegang.

Mens kostskolerne således i deres første blomstringstid repræsenterede en succesrig overgangsform mellem den sorte skoles kirketugt og den borgerlige realskole, var de ved Sönnichsens afgang i 1832 sakket uhjælpeligt agterud. Enten måtte der ske en indre fornyelse eller også måtte der – som Sönnichsen håbede – komme andre tider. Tilsyneladende skete begge dele (jvf. følgende bidrag).

Indtil da havde skolerne på flere områder spillet en betydelig rolle. *Kundskabsmæssigt* havde de gennem undervisning i reale, dvs. nyttige fag som geografi, historie, matematik, fysik og moderne sprog medvirket til udbredelsen af de nyttige videnskaber – en proces, der efter sin begyndelse i renæssancen forstærkedes i oplysningstiden for at blive fuldbyrdet hen imod slutningen af 1800-årene.

På det *pædagogiske område* brød Brødremenighedens kostskoler ikke blot med den hårde børnetugt; de medvirkede også til at fremme forståelsen af barndommen som et livsstadium, der fordrer særlige hensyn. Hermed virkede skolerne i samme retning som oplysningstidens pædagogik, omend udgangspunkterne var principielt forskellige.

I modsætning til oplysningspædagogikkens værdsættelse af menneskenaturen, betragtede herrnhuterne den som totalt fordærvet, og man så

det som sin primære opgave at medvirke til skabelsen af en *ny menneske-type*. Kostskolerne var her et fortrinligt instrument. Gennem det disciplinerede fællesliv og den personlige sjælesorg udøvede menigheden en utrolig stærk påvirkning af det åbne barnesind og næppe nogen elev er forblevet upåvirket af denne massive indoktrinering og tankekontrol. Den førnævnte Georg van Deurs erkendte dette i sine erindringer om skoletiden i Christiansfeld:

Vi forstod alle, at den atmosfære som omgav os og som vi indåndede, måtte udøve en indflydelse på os. – Jeg må indrømme, at indflydelsen på mit sindelag dengang, har mere eller mindre gennem hele livet udøvet en påvirkning på mig⁶⁸.

I et lidt større perspektiv fungerede denne påvirkning eller »civilisering« som en begyndende tilpasning til den nye tids ændrede vilkår; også selvom opdragelsesidealene samtidig indeholdt elementer, der stemte bedre overens med enevældens subordinationsideologi end med det borgerlige samfunds krav om selvstændighed. Som skoletype var Pensions-Anstalterne i Christiansfeld således et overgangsfænomen i spændingsfeltet mellem enevælden og det borgerlige samfund.

Noter

1. Brüderliches Einverständniss V § 5 c.
2. Om det lave børnetal i Brødremenigheden se Tove Elklit: *Befolkning og fattigforsorg*.
3. Se Inge Bundsgårds afsnit om skolerne 1864-1920.
4. F. C. Høy: *Christiansfeld 1773-1923*, Christiansfeld 1923, 62.
5. Sdj.s Hist. IV, 179 f.
6. Sdj. Årb. 1943, 1-49.
- 6a. Redaktionel bemærkning: Det har voldt vanskeligheder at finde en forfatter til det længste afsnit af kostskolernes historie indtil 1864. På et forholdsvis sent tidspunkt tog lektor Henry Petersen opgaven op, men nåede kun igennem en del af det omfattende materiale i Christiansfeld-arkivet, for hele perioden til 1864 navnlig den store korrespondance om skolerne fra unitetsdirektionen og menighedens årsberetninger med »Personalien«. Den på dette grundlag forfattede fremstilling »Episoder af skolens historie i Christiansfeld«, har, som det fremgår af titlen, en episodisk karakter. Men den har været udgangspunkt for de følgende oversigter over perioderne 1774-1832 og 1832-64, der også inddrager andre kilder og anlægger andre synspunkter.
7. Prospekter der Anstalten, AA R 8.
8. Henry Petersen: *Episoder samt Jens Holdt: Kostskolerne*, 2.
9. *Jahresberichte 1777*, PA II R 6 A 1.
10. Petersen: *Episoder*.

11. Citeret efter Jens Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800, Sdj. Årb. 1940, 147; jvf. også Petersens grundige behandling i Episoder.
12. Se Jens Holdt: Elev-Fortegnelse fra Christiansfelds Kostskoler, Sdj. Årb. 1944, 98.
13. Jahresberichte 1777, PA II R 6 A 1.
14. Jahresberichte div. år.
15. Jahresberichte 1810.
16. Disse er samlet og publiceret i Holdt: Elev-Fortegnelse, Sdj. Årb. 1944.
17. Nøjere undersøgt hos Petersen: Episoder.
18. Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld, 148; samme: Kostskolerne, 2; Petersen: Episoder.
19. I Petersen: Episoder er der nævnt adskillige eksempler herpå.
20. Petersen: Episoder, 11.
21. Mannzahlregister von Christiansfeld zum Behuf der ausgeschriebene Steuer nach der Königl. Verordnung vom 8de Febr. 1810, VA R 3 II 2-5, Einkommensteuer, Gewerbesteuer u. a.
22. Petersen: Episoder, 17 f. samt VA R 9 A I 1, Opsynskollegiets protokol 1780-84, 45.
23. Holdt: Kostskolerne, 5 f.
24. Sst., 7 ff.
25. Thyssen IV, 65.
26. Brüderliches Einverständniss.
27. Om dette civilisationsperspektiv se Søren Olsen: Den moderne mennesketypes opståen i Danmark, Den jyske historiker 21, 1982 samt Thomas Bloch Ravn: Arbejdet mellem nødvendighed og dyd, Den jyske historiker 26, 1983.
28. Thyssen IV, 65 og 98.
29. Se Pontoppidan Thyssens indledningsafsnit; for en nærmere redegørelse se Thyssen IV.
30. Thyssen IV, 97.
31. Citeret efter Holdt: Kostskolerne, 9.
32. Brüderliches Einverständniss IV § 5 c; Thyssen IV, 49.
33. Prospekter der Anstalten, AA R 8 om musikundervisningen se Sybille Reventlows bidrag.
34. Petersen: Episoder, 62.
35. Herom Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784, Kbh. 1916.
36. Aksel H. Nellenmann: Den danske skoles historie, Kbh. 1966, 64 f.
37. Det ensidigt religiøse synspunkt på opdragelsen er stærkest fremhævet af Thyssen IV, 97.
38. En barndoms og ungdom i lidelsens tegn. Et tidbillede fra Christiansfeld 1832-1845. Af Georg van Deurs ved Hans Gorssen, duplikat, Christiansfeld 1972.
39. Holdt: Kostskolerne, 25 og 28.
40. Petersen: Episoder, 63.
41. Efter Holdt: Kostskolerne, 21.
42. Petersen: Episoder, 60.
43. Herom Hans Kyrre: Vor skole, Kbh. 1933.

Th. Bloch Ravn

44. Thyssen IV, 99.
45. Holdt: Kostskolerne, 18.
46. En barndom og ungdom i lidelsens tegn.
47. Petersen: Episoder.
48. Sst., 26 f.
49. Folketælling for Christiansfeld 1803, RA.
50. Jahresberichte 1810, PA II R 6 A 1.
51. Thyssen IV, 99.
52. En fynsk bondes besøg i Christiansfeld 1798, ved sognepræst P. S. Nyeberg, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk., I, 1889-91.
53. Thyssen IV, 100 f.
54. Citeret efter Holdt: Kostskolerne, 18 f.
55. Sst.
56. Petersen: Episoder, 34 ff.
57. En barndom og ungdom i lidelsens tegn.
58. Petersen: Episoder, 29-38 og Holdt: Kostskolerne, 5.
59. Beskrivelsen af denne normaldagligdag bygger dels på et dagsprogram fra 1840'erne (refereret fra Jens Holdt: Kostskolerne, 17 f.), dels på van Deurs erindringer fra 1830'erne (En barndom og ungdom i lidelsens tegn) og dels på forskrifterne i synodalvedtægterne 1818 (Christiansfeld).
60. Petersen: Episoder, 64.
61. Sst., 68.
62. Jahresberichte 1832, PA II R 6 A 1.
63. Petersen: Episoder, 66.
64. Holdt: Elev-Fortegnelse; Petersen: Episoder.
65. Citeret efter Petersen: Episoder, 67.
66. Om rationalismens udbredelse se Thyssen IV, 172 f.
67. Aksel H. Nellemann: Den danske skoles historie, Kbh. 1966, 102 ff; Politikens Danmarks Historie X, 428 f.
68. En barndom og ungdom i lidelsens tegn.

Kostskolernes opblomstring 1832-1864

Af *Thomas Bloch Ravn* og *Anders Pontoppidan Thyssen*

Roentgens inspektorat

*Fremgangstiden til 1848 (A.P.Th.)*¹

I sommeren 1832 besøgte *F. R. Früauf* Christiansfeld. Han var leder af Brødremenighedens kostskoler i Zeist (Holland) og en ældre ven af Christiansfeld-menighedens præst fra 1827, Ph. J. Roentgen, hvis støtte han senere blev som medlem af unitetsdirektionen (fra 1836). I 1832 havde de navnlig drøftet kostskolernes tilbagegang i Christiansfeld. I sin tak til Roentgen for opholdet, dateret 5. oktober, konkluderede Früauf, at skolernes kredit helt syntes forsvundet. »Deres skib er løbet på grund, og så må der ske noget afgørende for igen at bringe det flot«.

Af samme brev fremgår, at *Roentgen* ikke længe efter Früauf's besøg havde afløst Sönnichsen som inspektør for både drenge- og pigeskolen. Det var en besparelse, for Roentgen fik i forvejen løn som præst og »Gemeinhelfer«. Men situationen var fortsat kritisk, da antallet af »Pensionairs« faldt til 13 ved udgangen af 1832 (iflg. årsberetningen). Dermed menes sikkert, hvad der i senere årsberetninger kaldes »fremde« eller »auswärtige Pensionairs«; ifølge andre opgørelser fra 1832-33 var der derudover 8-9 »pensionærer«, men de var formodentlig »Gemeinkinder«, menighedsbørn til nedsat pris. Hertil kom, at 10 elever forlod kostskolerne i foråret 1833, så de nu syntes »at nærme sig deres fuldstændige opløsning«; spørgsmålet om deres lukning blev da også rejst i forhandlinger med unitetsdirektionen (årsberetningen for 1833). Den svigtende tilgang gjorde kostskolerne til et økonomisk problem.

Men Roentgen tog fat på opgaven med stor energi. Han skrev til sine bekendte i udlandet og bad dem anbefale skolerne, annoncerede i en svensk avis og rejste selv til Sverige og Norge for at samle elever (1835). Samme år opfordrede han direktionen til at sende missionærbørn til Christiansfeld, og efter nogen tøven blev dette ønske imødekommet, antagelig under indflydelse af Früauf². Desuden fik han økonomisk støtte til

Philip Jacob Roentgen (1777–1855) var præst i Christiansfeld 1827–51 og fra 1832 samtidig inspektør for drenge- og pigeskolen. Han bragte i denne periode skolerne frem til en ny blomstring. Efter Sdj. Årb. 1943.

skolerne. Fra sine tidligere skoler i Neuwied, som stadig blomstrede, udbad han sig en større gave, helst 1000 Rtl.; og året efter, i 1834, fik han virkelig skænket et beløb; dets størrelse kendes ikke. I 1835 modtog skolerne en testamentarisk gave fra »broder Andersen«, og i 1836 kom et betydeligt beløb på 500 gylden. Giveren var formodentlig Früauf, der samme år var blevet Christiansfelds korrespondent i unitetsdirektionen og viste stor interesse for byens kostskoler. Allerede i 1835 og 36 var økonomien rettet op; regnskaberne for disse år overtraf unitetsdirektionens forventninger³.

Elevtallet voksede dog kun langsomt, da tilgangen ikke var meget større end afgang. Ifølge årsberetningerne var nettotilgangen udefra i årene 1834-38: + 2, + 1, + 2, + 9, + 7. Året 1839 bragte ingen tilvækst, men årsberetningen sonderer nu mellem tre grupper: der var 34 »fremde Pensionairs«, 21 andre »Zöglinge« i kostskolerne, som ved optagelsen betegnes »Gemeinkinder«, både i denne og i de foregående årsberetninger; og hertil kom 21 børn, som »die Schulen der Anstalten besuchen«, altså dagelever, der bortset fra tre privat indlogerede også var menighedsbørn⁴.

Først efter 1839 begynder en stejl stigende kurve (se s. 574), som nok hang sammen med de nu gunstigere landbrugskonjunkturer. Fra 1842 er årsberetningernes oplysninger om eleverne så ensartede, at der kan opstilles følgende skema over hele elevbestanden:

Tabel 1. Elevtal 1842-47

	Kostskoleelever		Kostskolerne		I alt
	»Fremmede«	Andre	i alt	Dagelever	
1842	53	16	69	25	94
1843	74	16	90	26	116
1844	74	17	91	21	114
1845	80	13	93	16	109
1846	79	12	91	15	106
1847	81	15	96	16	112

Det fremgår heraf, at skolerne i disse år havde et relativt højt og stabilt årligt elevtal, og det beroede ikke kun på »de fremmede pensionærer«. Men de var afgørende for skolernes økonomi, da de betalte den fulde pris, ca. 100 rdl. årligt. Gruppen »andre« var utvivlsomt Gemeinkinder, dels fra Christiansfeld, dels børn af missionærer, diasporaarbejdere o.l. For missionærbørn betalte unitetsdirektionen fra 1838 en fast nedsat pris, og prisen var sikkert nedsat for alle i denne gruppe⁵. Af dageleverne var ifølge Holdts elevfortegnelse 35 indlogeret privat, hvorfor de kun betalte for undervisningen. Resten af dageleverne var menighedsbørn fra Christiansfeld, hvis skolegang blev betalt af hele menigheden, »in so fern die Eltern allein dazu nicht vermögend sind«⁶. De fremmede pensionærer var derfor den bærende gruppe, hvis vækst og gennemsnitlige stabilitet er det vigtigste vidnesbyrd om skolernes oplomstring i 1840'erne.

På den anden side viser en sammenligning mellem tilgangs- og afgangslister en relativt hurtig »gennemtræk«. De fleste tilrejsende elever besøgte kun skolerne få år eller mindre forud for konfirmationen, der som regel fandt sted i Christiansfeld (med Roentgen som præst). Ifølge de oprindelige principper optog man helst børn i alderen 5-7 år. De 13 drenge, der blev optaget i 1796, havde faktisk en gennemsnitsalder på 7,2 år, varierende fra den yngste til den ældste over 5 år. Men i 1846 – 50 år

efter – indmeldtes 20 drenge med en gennemsnitsalder på 12,3 år, varierende over 9 år. De 10 piger, der indmeldtes 1796, havde gennemsnitsalderen 10,1 år; men i 1846 indmeldtes 15 piger med gennemsnitsalderen 13,6 år⁷.

Under disse ændrede vilkår udviklede skolerne sig dog igen til *store institutioner*. Ved udgangen af 1833 var der kun én »stue« i hver kostskole, men fire ansatte i drengeskolen og tre i pigeskolen. I 1836-37 fik begge kostskoler to stuer og i 1840'erne fire stuer, og i 1845 var skolerne gældfri. Da hver stue talte 10-12 elever, ledet af en lærer og en »Aufseher«, fordrede de otte stuer i 40'erne mindst 16 ansatte, hvortil kom andet personale, bl.a. til eget køkken fra 1841⁸. Det blev svært at skaffe lærere nok; men Roentgen lagde sig stærkt i selen for at få de bedst egnede, hvorunder hans omfattende kendskab til de tyske menigheder kom ham til nytte. Det førte til mange diskussioner med Früauf, som også måtte tage andre hensyn. Der var overalt rift om de forholdsvis få »kandidater« fra Brødremenighedens præsteseminarium i Niesky. Roentgen fik virkelig flere dygtige lærere, men de blev som regel forfremmet efter få år til større opgaver andetsteds. Til gengæld måtte han også antage nogle problematiske personer, dog kun i få år. Som helhed var lærerpersonalet – ligesom hidtil – præget af hyppige udskiftninger⁹.

Skolernes opblomstring fik stor betydning for menighedens anseelse og forbindelser udadtil. Det gjaldt også lokalt, ikke blot gennem den vidtspændende elevkreds, som vi skal vende tilbage til. Da skolerne i 1840'erne hver sommer holdt offentlige eksaminer, kom adskillige omegnspræster til stede, og afslutningen formede sig som en folkefest. I 1841 blev der stiftet en pædagogisk forening i »sand kristelig ånd«. Den havde Christiansfeld som centrum og omfattede foruden lærerne en række unge teologer på egnen. Disse kontakter til den slesvig-holstenske landskirke er typiske for Roentgens tid, og de var sikkert inspireret af ham¹⁰.

I foråret 1848 havde skolerne nået et højdepunkt, som nytårsberetningen for 1847 viser. Men deres skæbne ændredes helt af treårskrigen 1848-50. Roentgen virkede som skoleinspektør indtil 1851, men krigen og de nationale modsætninger afbrød fremgangslinien; og de problemer, der opstod, fortsatte efter Roentgens tid. Året 1848 satte derfor skel i skolernes historie.

Nye retningslinier (Th. B. R.)

Kostskolernes fremgang under Roentgens ledelse beroede på såvel ydre som indre forhold. I løbet af 1830'erne bedredes de økonomiske konjunkturer væsentligt og det blev muligt for stadig flere forældre at sende deres børn i skole i Christiansfeld; hertil kom en kirkelig reaktion, som, kombineret med de nye folkelige vækkelser, nu skabte bedre ideologisk klangbund for det herrnhutiske menneskesyn.

Men det afgørende var, at Roentgen som ny leder forstod at udnytte de nye muligheder. Det skyldtes ikke blot hans energiske ledelse og agitation for skolerne, men også en fornyelse af deres program. Han gik bort fra ensidigt at fremhæve kostskolernes religiøse formål og betonedede nu lige såvel undervisningen i de reale fag, og i det hele taget begyndte man generelt i Christiansfeld at gennemføre en indre fornyelse efter det nye, mere borgerlige og individualistiske århundredes vilkår.

Udarbejdelsen af de nye *skoleplaner* blev indgående drøftet med Roentgens mangeårige ven, F. R. Früauf, der var medlem af unitetsdirektionens skoledepartement og forhenværende skoleleder i Zeist (Holland). Früauf betonedede overfor Roentgen, at skoleplanerne skulle være korte og ikke for vidtløftige i fremhævelsen af skolernes religiøse formål. Det var ikke så meget det, forældrene så efter når de kiggede planen igennem; de »begærer kun videnskab« og om videnskab skulle skoleplaner handle. Men derudover, fortalte Früauf, lykkedes det ham ofte – uden forældrenes viden, »ja ofte mod deres hensigt« – at give eleverne »det kosteligste for intet og liste dem det ind i hjertet«. Når forældrene så »den skønne virkning«, spurgte de ikke efter kilden hertil, men berømmede anstalterne, og »børnene ... har jeg derved haft lejlighed til at vise vejen til det evige liv«¹.

I 1846 udsendte ledelsen den hidtil mest udførlige skoleplan, »Kort Efterretning om Opdragelses-Institutterne for Dreng- og Pigebørn i Christiansfeld i Hertugdømmet Slesvig«. Planen, som blev trykt i både en dansk og en tysk udgave², giver et fremragende indblik i kostskolelivet, som ledelsen ønskede det skulle tage sig ud og som det sikkert også i det store og hele har formet sig. Jeg skal derfor referere planen ret udførligt.

Skolernes »doble Bestemmelse« formuleres her således: »deels den at danne Mennesket for det jordiske Liv, deels og fornemmelig den, at

danne det til Borger for hin salige Evighed« (s. 3). Man var dog varsom med ikke at underbetone den reale uddannelse i forhold til den religiøse opdragelse, idet man senere i skriftet fandt det nødvendigt at præcisere følgende:

Tidligere er der ofte bleven gjort os den Bebreidelse, at vi satte denne [dvs. Aandens Uddannelse, TBR] tilbage mod Hjertets religiøse Dannelse, ja, at vi endog forsømte den; dog dette med Urret. Vi sætte Priis paa sand Dannelse og søge paa enhver Maade at fremme den ved vore Opdragelsesinstituter, men vi troe ikke, at den videnskabelige Underviisning skal udrides af Forbindelsen med Livet, og derfor søge vi at undgaae al død, abstrakt Lærdom (s. 6-7).

Målet blev søgt nået »1) ved Evangeliets Prædiken, 2) ved Aandens Uddannelse og 3) ved det udvortes Menneskes Opdragelse« (s. 3). Og skoleplanen er overordnet inddelt efter disse tre punkter.

Af det første punkt, *Evangeliets Prædiken*, fremgår det, at *forkyndelsen* stort set foregik som førhen med elevernes overværelse af de almindelige kirkelige ceremonier og forsamlinger; herudover deltog de i de særlige børnetimer, dvs. »korte Taler, der svare til den ungdommelige Fatteevne og i det Høieste vare en halv Time« (s. 3), samt i skolernes morgenandagt og aftenbøn.

Under dette punkt omtales også »*Tugten*«, som »hos os (grunder sig) i den faste og ufravigelige Orden, som hersker i vore Instituter«. Primært fremhæves her »det stedsevarende Opsyn over eleverne«; men det betones at opsynet ikke skal være »politimæssigt. Lærerne ville ikke være deres Elevers Skolemestre, men deres Venner« (s. 4). Opsynet lettedes ved det særlige *stuesystem*:

Eleverne ere, efter deres Alder, fordeelte paa Værelser, sædvanligen 12 paa hvert, og over disse føre stedse to Lærere Opsynet, af hvilke den første, for det meste en theologisk Candidat, leder Elevernes videnskabelige Uddannelse ogsaa udenfor Skoletiden, medens den anden, der stedse besidder en god Skoledannelse, tillige besørger de ydre Anliggender, f.Ex. Klæder, Vask o.s.v. Forenede maae begge sørge for deres Klasses legemlige og aandelige Vel, og begge dele derfor ogsaa Ansvaret for deres Elevers Fremskridt og Velværen. Den sidst omtalte Lærer boer i et og samme Værelse med Eleverne, og er altså nærværende naar de klæde sig paa og spise Frokost o.s.v. (s. 4).

Herudover omtales *straffene*, som for det meste bestod af »offentlig Irettesættelse« og »overordentlige Opgaver for Skolen«, aldrig af »legemlig

Tugtelse«. Og som et sidste punkt i forbindelse med tugten understreges nødvendigheden af *punktlighed* og en bestemt *inddeling af tiden*, et forhold som blev stadig mere vigtigt i takt med fremvæksten af det borgerlige samfund. Mens tidens inddeling i det gamle bondesamfund blev bestemt af naturens rytme og de deraf følgende arbejdsopgaver, så fordrede arbejdsdelingen og markedsøkonomien i det borgerlige samfund en abstrakt inddeling; samtidig blev »tid til penge«, hvorfor det blev nødvendigt at holde hus med den³. Skoleplanen siger herom:

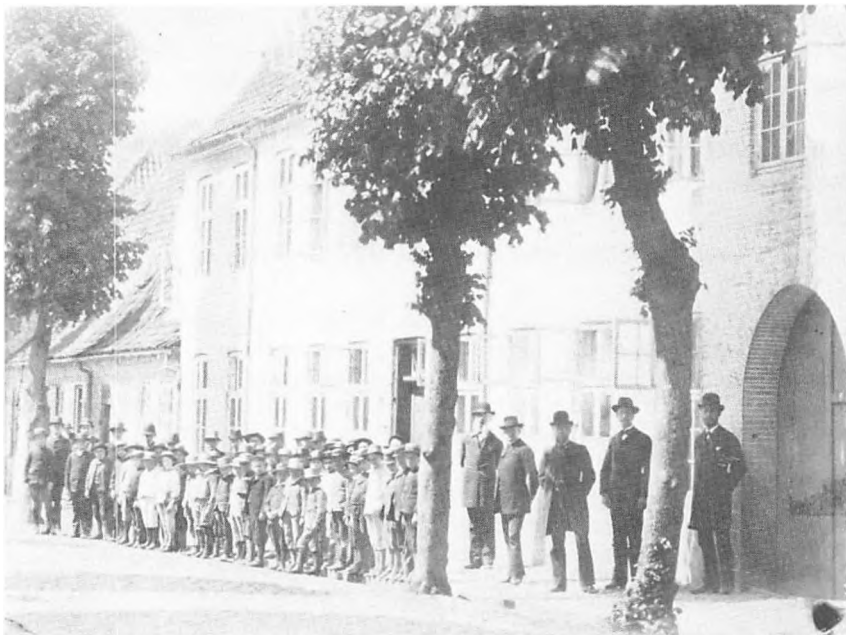
At benytte sin Tid samvittighedsfuldt, er vist en kostelig Gave for hele Livet; men dette maae, hvis det ellers skal vorde varigt, læres i Ungdommen. Derfor er Punktighed ogsaa en Hovedsag i vor Huusorden. Vel kan en saa streng Inddeling af Tiden i Begyndelsen være trykkende for mangen Elev; dog snart bliver den til Vane for ham, idet han seer, hvorledes Alle, uden Undtagelse, ere den underkastede (s. 5).

Planens fyldigste og åbenbart vigtigste afsnit vedrører »*Aandens Uddannelse*«, og heri omtales såvel fag som pædagogik. Af *undervisningsfagene* omtales først religion, som omfatter både bibelhistorie og gennemgang af Luthers lille katekismus. Dernæst undervisningen i latin, som, hvis forældrene udtrykkeligt ønskede det, kunne erstattes af ekstra undervisning i engelsk og fransk. At latin var omstridt fremgår af følgende: »Vel er det latinske i de senere Tider ofte forkastet som uhensigtsmæssigt, navnlig af de saakaldte Realskoler; men vi holde det endnu altid for den naturligste Logik for den ungdommelige Forstand« (s. 7). Af andre gamle sprog tilbød man, efter forlangende, privatundervisning i græsk og hebræisk.

Større betydning havde dog undervisningen i nyere sprog som engelsk og fransk samt modersmålene dansk og tysk; her skulle eleverne ikke blot lære retskrivning og grammatik, men også litteratur og brevskrivning.

I faget verdenshistorie tilstræbte man, »at den historiske Undervisning ikke blot bliver en Øvelse for Hukommelsen; men vi søge, især med Hensyn til den nyere Historie, at skjærpe vore Elevers Dømmekraft ved klar Opfattelse af de politiske Forhold og deres pragmatiske Sammenhæng« (s. 8) – en bestræbelse, der ligger fjernt fra den tidligere subordinationsideologi.

Undervisningen omfattede endvidere geografi, matematik, regning (herunder handelsregning og bogholderi), naturhistorie, fysik, skriv-

*Drengeskolens elever og lærere i slutningen af 1800-årene.
Hans Gorssens samling, Christiansfeld.*

ning, tegning og musik (herunder privatundervisning i klaver- og violinspil samt blæseinstrumenter).

Pigernes undervisning havde dog ikke helt det samme indhold, selvom begge institutter ifølge skoleplanen »have samme Øiemed«:

Naturligvis bortfaldte flere af de ovennævnte Underviisningsfag, f.Ex. Matematik, gamle Sprog, Naturlære [dvs. fysik, TBR] i Pigeinstituttet, medens andre træde i deres Sted. Disse ere: Haandarbejder, saasom Syning, Strikning, Broderi, Linnedets Istandsættelse (s. 13-14).

Alt i alt et imponerende undervisningsudbud for en skole af den størrelse. Det er her navnlig værd at bemærke, at selvom skolerne i Christiansfeld adskilte sig fra »de saakaldte Realskoler« ved undervisningen i de gamle sprog, så er det de reale fag, der dominerer skoleplanen. Skolerne indrettede sig åbenbart efter den ny tids krav; ikke blot fremhæver

planen udtrykkeligt de sider af undervisningen – brevskrivning, handelsregning og bogholderi – der var særlig relevante i handelsøjemed, den betoner også i højere grad end tidligere udviklingen af elevernes selvstændighed og dømmekraft.

Som skolernes *pædagogiske grundsætning* fremhæves udviklingen af

Sjælens tre Hovedkræfter: Hukommelse, Dømmekraft og Forestillingsevne ... Derfor er ogsaa Grundighed, sikker, men langsom Fremskriden og Hensyntagelse baade til de Svagere og til den enkelte Elevs Individualitet gjort vore Lærere til Pligt, og derfor omfatte vore Klasser ogsaa altid kun et ringe Antal af Elever (s. 10).

Drengenes kundskaber testedes ifølge skoleplanen årligt i juli måned ved »en offentlig *Examen*«, og desuden kunne der i årets løb foranstaltet »Privatexamina«, så inspektøren »vedvarende kan have en nøjagtig Kundskab om, hvad Lærerne og Eleverne udrette« (s. 11). Om elevernes opførelse og fremskridt modtog forældrene et halvårligt vidnesbyrd.

Skoleplanens tredje store afsnit omhandler »*Den udvortes Opdragelse*«. Filosofien bag denne var, »at en sand, grundig Aandsdannelse ikke lader sig tænke uden at der derved ogsaa tages Hensyn til Legemet« (s. 11). Den udvortes opdragelse bestod for det første af *gymnastik*, som foruden »*Voltigeren*«, dvs. redskabsgymnastik, og frie gymnastiske øvelser ogsaa omfattede militær eksercits:

Drengene bærer derved som Uniform Trøier af grønt Tøj og blaastribede Benklæder; de have Træ-Geværer og ere inddelte i Sectioner, af hvilke enhver har en Dreng som Officer (s. 11).

For det andet består den udvortes opdragelse af *fri bevægelse og lege*, herunder navnlig spadsereture og i sommerferierne, »som indtræffe i Juli Maaned og vare 14 dage«, en flerdages vandretur med drengene. Og for det tredje tilstræber opdragelsen en *udvortes orden og anstand*; udover punktlighed og almindelig ordenssans fremhæves her navnlig »*Legemets Pleie*«:

Reenligheden anses vi som en Hovedgjenstand for Legemets Pleie. Eleven holdes derfor til hver Morgen at vaske sig tilbørligt, at kæmme sig og at rense Munden og Tænderne; før Bordet vaske de ligeledes Hænderne. Desuden finder der ugentlig en særskilt grundig Afvaskning Sted; ligesom der ogsaa ... gives passende Leilighed til Badning. Linned og Sengevask skiftes regelmæssigen (s. 12).

Kravet om renlighed var endnu en borgerdyd, som skolerne i Christiansfeld var med til at udbrede. Vore dages grundige personlige hygiejne fandtes ikke, og i store dele af almuen opfattede man ligefrem snavs som noget positivt. Vaskede man sig ikke så tit, så frøs man heller ikke så let; snavset gav kroppen et ekstra lag beskyttelse. Bonden vidste, at skidt gav liv, og således hed det sig på den tid, at en bondes næve skulle være så beskidt, at et sædekorn kunne gro i den⁴.

Om børnenes *kost* beretter planen følgende:

Kosten bestaaer om Middagen i Suppe, Kjød eller Fisk, undertiden ogsaa i Meel-spiser og Grønsager. 2 Gange om Ugen gives Steg; om Aftenen Grød, Kartofler, Melk og Smørrebrød o.s.v. afvekslende. Til Frokost [dvs. morgenmad, TBR] rækkes Melk eller Thee og Smørrebrød, paa høie Fcstdage Kaffe og Kage. Til anden Frokost [kl. 9, TBR] som ogsaa til Mellemmad [kl. 16, TBR], gives Smørrebrød. Eleverne spise iøvrigt ved samme Bord som deres Lærere (s. 13).

Herudover omtaler planen dagsprogrammet, som ikke havde ændret sig synderligt i forhold til tidligere (se s. 530), og endelig indeholder den et slutafsnit om de praktiske og formelle forhold vedrørende elevernes optagelse på skolerne.

Skoleplanen af 1846 er et udtryk for, at den tilpasning til samfundets behov, som allerede i 1820'erne havde trængt sig på (se s. 535), nu endelig var slået igennem i form af en indre fornyelse. Undervisningen, og herunder navnlig de reale fag, blev nu fremhævet på linie med den religiøse opdragelse og man betonedede i højere grad end førhen betydningen af elevernes opøvelse til selvstændigt ræsonnement – i det mindste vedrørende forhold, der lå udenfor dagliglivet på kostskolerne. Der var dog ikke tale om noget brud i udviklingen, idet Brødremenighedens særegne ideologi og sociale organisation stadig satte et afgørende præg på undervisningen og det daglige liv.

Denne linie gik igen i de følgende skoleplaner, hvoraf den første udkom under C. v. Bülow's inspektorat 1859-68⁵. Planen var væsentlig kortere end den fra 1846, men havde i stikordsform stort set det samme indhold, hvor fornyelsen indgik i en tilsyneladende frugtbar vekselvirkning med traditionen.

Elevkreds og elevindtryk (A. P. Th.)

Kostskolernes elevkreds var *socialt begrænset* for den største og vigtigste del, der kom udefra. Forældre fra bredere lag kunne ikke betale de dyre skolepenge. De fleste »fremmede« elever var børn af godsejere, proprietærer og større gårdmænd, embedsmænd, læger, advokater og andre erhvervsdrivende fra det bedre borgerskab (jfr. s. 571).

Men *geografisk* spændte elevkredsen i Roentgens tid lige så vidt som i den første blomstringstid o. 1800 (se s. 519). Der var fire hovedgrupper: af de udenbys elever 1832-47 kom ca. 130 fra Norge, 25 fra Sverige, 50-60 fra kongeriget og godt 80 fra det nordlige Slesvig (bortset fra »Ortskinder«). Hertil kom et mindre antal fra andre lande¹. Sammenlignes tilgangslisterne over femårsperioder, er det klart, at tilvæksten især skyldtes de mange elever fra Norge og Sverige, fra 1840'erne desuden et voksende antal fra Nordslesvig. Tilgangen fra kongeriget og ikke-nordiske lande var temmelig konstant i femårsperioderne 1835-49 (jfr. s. 570).

I *Norge*, som nu var det vigtigste grundlag, kom de fleste elever fra byerne omkring Oslofjorden, i mindre tal fra andre sydnorske kystbyer. Det ville være nærliggende at sætte dette i forbindelse med N. J. Holms og J. H. Möhnes virksomhed i Norge fra 1820'erne til 40'erne. De var begge betydelige ledere af den norske »diaspora« med særlig tilknytning til societetet i Oslo (Christiania). Men så vidt vides foreligger der ingen undersøgelser af disse kredse ud over en bog af Jens Holdt om N. J. Holm. Det samme gælder den svenske herrnhutisme i denne periode².

Tilvæksten fra *Nordslesvig* kan ses som udtryk for Brødremenighedens voksende anseelse på denne egn, bl.a. som følge af Roentgens forbindelser med gejstligheden og N. J. Holms missionsforening fra 1843 (se s. 71 ff). Fra de tysktalende egne i Sydslesvig og Holsten kom der nu næsten ingen, skønt undervisningssproget var tysk. Herrnhutismen havde hovedsageligt slået rod i det nordlige, mest dansktalende Slesvig, og det religiøse fællesskab var åbenbart vigtigere end det sproglige. På den anden side lagde nordslesvigerne sikkert vægt på, at deres børn lærte tysk. En gårdejer i Brøns skrev til Roentgen derom i 1845: der var to punkter, som lå ham på hjerte angående hans søn, som var elev i drengeskolen, »det første at han bliver bekendt med Frelserens Sag ... det andet er det Tydskesprog«. Nogle måneder senere skrev han igen³ for at få sønnen hjem til konfirmation, men tilføjede at han efter konfirmationen kunne

fortsætte på skolen til juli; dog måtte han »gjerne slippe Tegning og alt anden Lærdom, naar han maatte kun blive ved det Tydskesprog og Religion«.

Spørgsmålet om *elevernes opfattelse af skoletiden* er svært at besvare, da kildematerialet er spinkelt. Ganske vist er der i skolearkivet en del breve fra tidligere elever, som takker for deres ophold på skolen; men de er for det meste holdt i konventionelle vendinger⁴. Der findes imidlertid nogle mere interessante elevskildringer, som bør fremdrages her, da de repræsenterer de fire hovedgrupper og i deres forskellighed giver et nuanceret billede af forholdene, både af fortrin og skyggesider.

Som det måtte ventes, spiller Roentgen en fremtrædende rolle i disse skoleminder. Det gælder ikke mindst den udførligste trykte skildring, den norske forfatterinde *Camilla Colletts* erindringer⁵. Den vedrører hendes skoletid i Christiansfeldt 1827-29, da Roentgen endnu kun havde religionstimerne; men dem betragtede hun som »de herligste, interessanteste Læretimer«, hun havde oplevet. Han var elevernes helt; blot han gik forbi skolen, var det en begivenhed. »Det var en ældre, lidt tør og alvorlig Mand udenfor Timerne; men i dem blev han forynget, han blev varm og veltalende. Det var, som han havde noget rigtig glædeligt at meddele os«.

Han udlagde os Bibelen omtrent indtil Josva Bog; altimellem fortalte han os interessante og rørende Træk fra Livet – »das liebe, traute Leben!« – hvori Gud ikke altid blev nævnt i Ord; men hvad behøvedes det? ... Kan man undgaa at tænke paa ham hundrede Gange om Dagen? Saa knyttede sig vor unge, nyvakte Bevidsthed om *Ham* sig til alt, hvad der forekom os og bevægede os om Dagen; vi kunde ikke tage Feil af, hvad der var af ham, ligesaa lidt som man kan tage Feil af Lys og Mørke. Alt, hvad der var vakkert, hvad der voldte ren, angerløs Glæde – naar vi fordrog og gjorde hverandre noget godt – Tanken om Hjemmet – Naturrens, Kunstens Herlighed ... ja, forat vi rigtig kunde fatte og elske ham, steg han lyslevende ned til os i Jesu Kristi Skikkelse.

Saa lærte den kjære Prest i Christiansfeldt os det. Har jeg misforstaaet ham i noget, da vil han tilgive mig i sin Grav.

At Roentgens religionsundervisning kunne sætte dybe spor bekræftes af et elevindtryk næsten tyve år senere, i et brev til Roentgen skrevet 1847 af *Anna Frick* fra gården Rosenlund ved Horsens. Hun havde været elev i pigekostskolen 1845-47 og regnede disse år til de lykkeligste i sit liv. »Aah hvor ofte tænker jeg ikke med Længsel på Christiansfeldt, paa de dejlige Undervisningstimer, hvori De opmuntrede os til at elske Jesus

over alt andet«. Brevet er skrevet ved juletid, og hun mindes især juleaften: »aldrig har jeg oplevet skønnere Jul end i Christiansfeld, de Tusinder af Lys Juleaften, hvilket skønt Sindbillede er de ikke paa, at der var Mørke og Mulm i Verden, men Kristus blev født og bragte Lys«. – Ved gudstjenesten juleaften overrækkes der hvert barn et brændende lys, og hertil kom hundreder af lys i lysekroner og stager, sikkert også i dekorationer på væggene⁶.

Som det fremgår, er der en forskel mellem Anna Fricks og Camilla Colletts skildringer, som måske ikke er betydningsløs. Mens Camilla Collett fandt mange lyspunkter, tænkte Anna Frick kun på ét: kun Kristus bragte lys. Roentgen kan have givet udtryk for begge synspunkter, men for ham var det sidste langt det vigtigste. Det kan dog ikke udelukkes, at han havde et mildere syn på »verden« end den ældre herrnhutisme.

Roentgen prises også af *August Øster*, et andengenerations barn fra Christiansfeld, der var født 1828 og gennemgik den fulde skoletid indtil sin konfirmation 1843. Anledningen var et brev fra Ludvig Schrøder, Askov, der i 1902 havde sendt ham en række spørgsmål om menighedens præster, danske prædikanter m.m. til brug for en bog om Brødre menigheden. Øster svarer udførligt og giver oplysninger om mange, men Roentgen er den eneste, hvis betydning udtrykkeligt fremhæves. »Pastor Roentgen var en oprigtig troende Mand, der har været til Velsignelse for mange ... Han var virksom og ufortrøden, bragte derved Opdragelsesanstalterne, der vare komne i Forfald, atter i god Gang, idet han foretog Reiser til Norge og Sverrig for at samle Elever«. Denne ros er bemærkelsesværdig, da Øster repræsenterede den hårdt trængte dansksindede opposition i menigheden, hvilket klart fremgår af brevet; og han lægger ikke skjul på Roentgens tyskhed. Men denne side berøres kun kort og undskyldende, med betoning af, at Roentgen indtil 1848 var »ivrig dansk«⁷.

I privateje findes en kilde af anden art, en dagbog skrevet 1836-37 af *Clara Rebecca Bager* fra Malmø, født 1822, elev på pigekostskolen 1835-38. Hendes ældre broder, Johan Peter (f. 1818), der forlod drengekolen 1833, havde givet familien et godt indtryk af undervisningen, bl.a. af dens alsidighed. Om en eksamen – en festlig handling, overværet af forældre og menighedens ledere – havde han f.eks. berettet, at han først havde spillet klaverstykke, derpå vist prøver på sine kundskaber i fransk og latin og til sidst fremvist en tegning. I 1833 blev han afløst af en

ynge broder Ephraim (f. 1824), som også var elev i Claras skoletid. Dagbogen er et barns korte optegnelser om de vigtigste begivenheder, uden refleksioner eller personkarakteristik, men netop interessant ved sin problemløse umiddelbarhed. Man får indtryk af et godt skolemiljø, forstående lærerinder og lærere og et naturligt forhold mellem dem og eleverne. Glimtvis afspejles hele menighedens liv; det religiøse indgår navnlig som en lang række fester, menighedsfester og korfester, den ene efter den anden, i rækken af afvekslende oplevelser. Hertil kom talrige fødselsdagsfester og private sammenkomster, leg og udflugter. Nogle uddrag bør medtages af denne enestående kilde⁸.

Den 4:de May (1836) har det varit Systerfest, hwilken har varit rätt rolig och treflig (fornøjelig og hyggelig). I dag stodo wi alle bitiga (tidligt) upp emedan wi skulle uppsjunga systrarna (de fire lærerinder), åt hwilka wi hadde dagen förut klätt et rum med gran och blomsterglas. öfwer hwilket de woro mycket glada och förnöjda. Om eftermiddagen voro wi uppe på sofsalen och lekte, wi fingo the och skorper (tvebakker), om aftonen fingo wi Chokolade og smörgåsa, därefter gingo wi på salen, war Pastor Röntgen höllt ett litet tal. Under det att jag skrifver detta är de andra barnen i det andra rummet och lekar. Nu skall wi nog snart til sängs.

Legetime i pigeskolens have o. 1910. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

Den 14:de (maj) var jag hos Syster Ebbesen tillhopa med Ephraim, jag hadde mycket roligt. I dag den 15:de May är det söndag. Efter predikan gingo wi och spatserade, på vägen mötte wi en begrabning (det war en bondbegrafning, som skulle til Ty(r)strup) alla wi barn bådo (bad) Syster Røjs (Reuss) (som war med oss) om wi tordes följa med och se huru det tillging, hwartill wi fingo tillåtelse det war mycket roligt och se hur det tillging på en sådan bondbegravelse. Om eftermiddagen war jeg hos Syster Kjørbo på kaffe ...

Den 27 (maj) kommo soldaterna genom Christiansfeld, de åto frukost i gemeinluschi (hotellet), wi woro också der och sågo då de reste. Om eftermidagen suto (sad) wi och arbetade i trädgården (haven) och syster Kjørbo föreläste oss (læste op). Klockan 6 gingo wi och spatserade, då wi gingo förbi gossarnas trädgård (drengegenes have), så sade syster Kjørbo till os at wi tordes på derin och då sågo wi, att det stod ett bord dukat, hvilket wi trode war gossarnes, men till vår stora förwåning (overraskelse) sade Syster Kjørbo och Syster Røjs (som wi hadde mött på vägen) att wi skulle sätta oss neder och der åta vår quelsmat, efter maten lekte wi och hadde mycket roligt. Den 28 foro wi alle till Weinsbeck (Vonsbæk?) klockan 12 om midagen, wi woro fyra wagner, der hadde jag mycket roligt, wi kommo icke hem innan klockan half tolf.

Den 10:de (juni) var jag tillhopa med de tre Norske flickorne hos fru Jørgensen och firade Kajas födelsedag, wi drucko kaffe, och the i enketrädgården och hadde mycket trefligt och roligt, då wi komma hem gick wi och spatserade, wi woro också i Syster Kjørbos Föräldrars trädgård. Den 11:te badade wi alla barn på föremidagen i twäthuset i ett stort kar. Om Eftermidagen drucko wi kaffe i gosseträdgården hos Christine Tranberg ...

Den 4:de (juli) drucko wi barn the i Pastor Rüngens trädgård der war också Statsrådinnan och Constance (datter af en svensk greve). Om aftonen kom Constance i Anstalten. Den 5:te reste Statrådinnan. Den 6:te war det Caroline Lunds födelsedag (datter af Fr. Lund, en fattig diasporaarbejder⁹) och jag skulle ha drucket kaffe hos henne i vår trädgård, men jag war bjuden til Syster Ebbesen, der hadde jag mycket roligt, Ephraim war naturligtwis också der.

Den 17:de (juli) woro wi efter syskolen i Systerhusträdgården med Syster Kjørbo hon hadde fremmande och satt i lusthuset, wi barn sutto utenför dören och sydde wi åto vår goda mat der och efteråt lekte (vi). Vår glädje blef störd genom Syster Lorentzen (søstrekorets leder), som kom och tilltalade Lina Lindstet för något, som hon hadde gjort, hvilket jag icke will skrifwa in.

Den 20:de (juli) hadde jag clawerskole hos Syster Kjørbo. Om eftermidagen efter rit-skolan (tegeskolen) fingo wi the af Syster Kjørbo. Om aftonen gingo wi och spatserade ... Den 24:de. I dag är det en ledsamer (sørgelig) dag, i dag föremidag war jag hos några barn i staden (skolebørn) och sade till dem, att de skulle komma (til) Anstalten klockan nie. Klockan nie kom Syster Lorenzen og sade till oss at vår *kära, kära* Syster Kjørbo war kallad till Gnadenfrei som Schwesternpflegerin. Wi blefwo alle så ledsna och kunde knap-past tröste oss.

Den 4:de (august) woro wi om midagen i trädgården och plockade röda winbär (ribs) til röd gröt, som vi fingo om aftonen. Den 5:te ... woro de norska om aftonen hos Fru Gørgensen. Då de kommo hem, stängde wi dem inne, for hvilket de blefwo mycket ledsnamen (sure) nu äro de icke mera onde (vrede) ... Den 6:te I föremidags lärde jag alla mine lexor,

Lysthuset i Søstrehushaven, Det var her den lille Clara Rebecca Bager legede i 1830'erne. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

i eftermiddags var jag tillika med thomsens hos Broder Lin(d) ströms (sikkert kobbersmed Niels L., f. i Skåne) till klockan fem, då det var begrafning, wi woro med på kyrkogården. Efter begrafningen gingo wi till Linströms och åto quelsmad, Ephraim war också der til aftenen, wi fingo nya potates (kartofler) och rød gröt, wi hadde mycket roligt.

Den 16 (august) ... gjorde wi vårt tyg i ordning till Kinderfest, wi twätade oss också om eftermiddagen. Om aftenen Klockan sju hadde wi Beschluss (årsafslutning) ... Den 17. Om morgonen blefwo wi uppsjungna utaf Systrarna, klocken half sju drucko wi kaffe, Syster Lorentzen drack med oss. Klockan åtta hadde wi morgonbön, klockan tio war det Festrede. Om föremidagen woro så många och gratulerade oss. Till midagen woro flera fremmande her, wi fingo först soppa, så stek och kakor, wi fingo också win. Klockan tre war det Liebesmahl för oss barn. Christine Tranberg, Augusta Christoph och jag gingo omkring på salen med werset. Klockan sju war det Gemeinstunde, Broder Holm höll den.

Den 18:de (sept.) war jag hos Syster Schönfelt, Ephraim war också der og wi hadde mycket roligt. Den 20:de höll Herrarne Mankel concert her på Enkekuchensalen, wi barn woro också der. Den 23:je Pastor Runtgens kom hem (fra synode) ... Den 25:te war det Söndag, Broder Uh höll sin a(f)skedspredikan, hwilken war mycket wacker. Om eftermiddagen woro alle barn hos Boletta, som hadde afskedstrinken.

Den 1:te (okt.) war Syster Kjörbo och Broder Uh her och togo afsked af oss barn, hwilket war mycket påkostande (nedslående) ... Bröderna Hahn, Holm, Berschel och Hesselberg följde Broder Uh, några bröder blåste i Basuner, då Broder Uh reste ... Den 3:je

(okt.) hadde wi ingen skole, ty wi skulle blifwa indelade i två stugor och då war det ett och annat at göra. Klockan åtta om morgonen kom Pastor R. hit, och alla Ortsbarnen woro her. Då sade Pastor Runtgen till os, att wi skulle blifwa två stugor, han sade också manga andre inrettingar.

Den 23:je (dec.) fingo wi att weta att Syster (Sophie H. Rothe, gift Bleichen) skulle resa til Amerika (Surinam). Hur stor vår ledsnad war, kan jag icke beskrifwa.

Den 24:de war det julafton, klockan 7 woro wi på salen och då fingo wi våra Ljus, det war också Liebesmahl. Den 25:te Juldagen om Morgonen blefwo wi införde i spisestugen, war det war mycket nett klädt (pyntet). Gu(d)tiensten war som wanligt. Om aftonen stodo wi hela tiden wid våra platzer och wisade våra presenter ...

Den 1:ste Januar 1837. I dag sofwo wi alla til klocken 8 (efter midnatsgudstjeneste) ... efter predikan war jag på några stellen och gratulerade, önskade godt nyttår. Om eftermidagen war Constance och jag hos Linströms, E.(phraim) war också der. Klockan 4 war Bederförsamling. Klockan 7 är Liturgie, men wi skolla icke på salen. Den 22 på min födelsedag om morgonen drack jag kaffe hos Beate och Hanne ... till midagen ått jag hos Pastor Röntgens, om eftermidagen war Hanne, Beate, Emma Singre och jag hos Lene Pettersen, som också den dagen hadde sin födelsedag. Natten emellan den 21:te och 22:de dog Broder Kjørbo (handelshusets tidligere bestyrer A. Fr. Kiörboe, søster K.s fader). Den 29:de blev han begrafwen.

Clara Bager var »en eldig, qvicker flicka«, som åbenbart havde let ved at falde til i Christiansfeld. »Ja hon hafver sötebrödsdagar till rik välsignelse ...«, skrev hendes far. Senere sendte hun to sønner og en stedsøn til drengeskolen i Christiansfeld¹⁰.

For andre var det sværere. Selv Camilla Collett havde problemer. Hun var lidt forsagt og uvant med at omgås andre børn, og hun fandt, at skolen ikke havde magtet at tage hensyn til den enkelte. »For mange ulykkelige Børn har det været en velsignet Havn ... For mig var det Afsondring, Ensomheden kun i en anden, klosterligere Form, end den, jeg havde været vant til«¹¹. For et andet skolebarn fra Roentgens tid, *Georg van Deurs*, var det afsondrede skoleliv rent ud en lidelse. Derom har han fortalt i utrykte barndoms- og ungdomserindringer¹².

Han var født 1825 og kom til drengeskolen 1832 som årets eneste nye pensionær; der var kun 15 drenge. Hans far var en falleret godsejer, hans mor en engelsk dame, som kort efter flyttede til London. Formående venner betalte opholdet og udstyrede ham rigeligt med tøj, bøger og legetøj. Da han kom, talte han både engelsk og dansk, men »eftersom ingen af disse sprog blev anvendt«, måtte han lære sig tysk og glemte snart »det danske og især det engelske«. Han savnede sine forældre, navnlig sin mor – som »en lille dreng langt borte fra hjemmet midt iblandt frem-

mede«. »Mangen, mangen en nat har jeg ligget i min seng hulkende og grædende efter min moder«. Van Deurs' far forbød udlevering af breve fra England; selv skrev han undertiden, men holdt op efter 3-4 år på grund af lærernes brevcensur (se s. 528), og han døde 1841. I drengens sidste skoleår – indtil 1839 – begyndte også hans »velgørere« at svigte, så han fik mindre til tøj og lomme penge.

Ifølge van Deurs' erindringer var skolen og hele menigheden præget af streng disciplin. Præsten blev betragtet »med rædsel og frygt« og lærerne »som halvt guddommelige«. Men undervisningen var på højt niveau. De læste latin (Cæsar) og fransk, skrev franske stile og var »næsten på toppen« i geometri og aritmetik; i historie og almen kundskab overgik van Deurs senere selv studenter. Skolens dagsprogram var klart:

Efter at være stået op om morgenen kl. 6 og have klædt os på måtte vi lære et eller to vers fra Brødremenighedens salmebog, hvorefter vi fik morgenmad, som bestod af en kop varm mælk og et stykke brød med smør. Brødet var omkring $\frac{1}{4}$ tomme tykt. Kl. 9 havde vi en halv time fri og fik atter en skive brød; dette måltid bestod almindeligvis af mørkt brød. I stedet for smør på vort brød fik vi ofte gåsefedt. Kl. 12: middag, der bestod af meget tynd suppe, der mere lignede vand, i hvilken et enkelt kødstykke var blevet kogt. Efter suppen fik vi $\frac{1}{8}$ pund kogt suppekød med nogle grønsager og et stk. tørt brød. Kl. 4, efter at skoletiden var forbi fik vi atter en skive brød med smør. Kl. 6 var der aftensmad. To gange om ugen fik vi en slags boghvedegrød. To gange om ugen nogle kartofler og sauce ... Skønt vi ikke sultede, kunne vi dog mange gange have spist noget mere ... vi var aldrig mætte ...

Kl. 9 om aftenen blev vi efter at have sunget en eller to salmer alle sendt i seng. Vi sov i et stort rum ... lærerne sov sammesteds.

Hver dreng måtte pudse og blanke sine egne støvler – hver aften kl. 7. I alle sådanne ting blev vi ekserceret med som soldater.

Vi havde aldrig noget selskabeligt samkvem med nogen på den anden side af skolens mure. Den totale udelukkelse fra selskabelig omgang med andre forbedrede hverken vor moral eller vort væsen – den ... har endog ødelagt mangen en efter at have forladt skolen.

En gang om ugen havde de religionsundervisning »ved byens præst ... vor inspektør« (Roentgen). Men den gjorde ikke indtryk på van Deurs, der hverken modtog »megen oplysning« eller religiøs påvirkning derved. »Hvis blot jeg formåede at gentage de sætninger, vi skulle recitere, var jeg glad«. Heller ikke ved konfirmationen (1839) og den første altergang modtog han »nogen velsignelse«. Ved konfirmationen tænkte han på sit nye tøj og frygtede ikke at kunne svare nøjagtigt på de spørgsmål, præsten stillede. »Vi drenge betragtede det hele mere end noget andet som en afslutning på uddannelsen«.

Som helhed giver van Deurs et mørkt billede af sin skoletid, vidt forskelligt fra Clara Bagers. Disciplinen og kravene synes at have været strengere i drengeskolen og kosten mere spartansk. Clara Bager har kun lovord om kosten, og den omtalte irettesættelse i Søstrehusets have er den eneste, der nævnes. På den anden side var den af van Deurs omtalte kost næppe ringe efter datidens forhold, og bag de mørke skygger anes lysere træk, som kun nævnes i forbifarten.

Der var lærere, »for hvem vi alle ville være villige til at gøre alt hvad der stod i vor magt«, og de tog sig særligt af van Deurs under flere sygdomsperioder; lægen kom ofte ved midnat, og en bestemt lærer viste så stor omsorg, at det fyldte ham med dyb taknemmelighed »indtil denne dag«. Van Deurs var heller ikke personligt isoleret, men fik en »pæn, god placering i omgang med andre drenge – vi havde det meget fornøjeligt«. Straks fra ankomsten blev han som veludstyret godsejersøn »ikke alene skolens løve men hele byens«. Da prins Christian Frederik, den senere Christian VIII, besøgte skolen i 1838, blev van Deurs kaldt frem, og tronfølgeren lagde sin hånd på hans hoved med ordene: »glem aldrig, aldrig det danske sprog« – en interessant oplysning i betragtning af Christian VIIIs omstridte stilling i den følgende sprogstrid¹³. Van Deurs fremhæver også Roentgen som en driftig inspektør, der vendte skolens tilbagegang »som følge af uheldig ledelse«, og selv blev han ikke blot optaget som medlem af menigheden (1843), men virkelig præget af dens ånd: »jeg må indrømme, at indflydelsen på mit sind dengang (religiøse indtryk i skoletiden) mere eller mindre har udøvet en påvirkning på mig gennem hele livet«.

Van Deurs' mørke billede af skoletiden hang utvivlsomt sammen med hans ulykkelige familieforhold, og hertil kom uheldige indtryk i *de følgende år*. Efter skoletiden kom han i lære på apoteket, en stilling som han var meget glad for. Men efter nogle måneder mødte Roentgen og forstanderen (menighedstjeneren) en dag op og forlangte ham udskiftet med en herrnhutisk præstesøn. I stedet blev han lærling hos en bogbinder, der udnyttede ham groft og kun tænkte på at skrabe penge sammen; for at spare søndagstøjet gik han ikke til gudstjeneste! Lærlingetiden var fire år, men efter to år forlangte hotelværten og forstanderen ham overflyttet til hotellet. Det blev dog forhindret af præsten, men ikke længe efter blev han i forståelse med både præsten og forstanderen overført til handelshuset (1843).

Disse omskiftelser fører i van Deurs' erindringer til skarpe angreb på Brødremenigheden. »Stedets præst var pave i byen«, sekunderet af forstanderen og de ældste. »De var herrerne, resten slaver«. Udskiftningen på apoteket var »god taktik«, da den ønskedes af en fremtrædende præsteenke, »forslagen, intrigant, egoistisk«, men anset for et mønster på fromhed. »Gejstligt diktat er denne kirkes lov«. I Brødrehuset, hvor van Deurs boede, skulle alle skrifte deres synder for forstanderen (korhjælperen) fire gange årligt. Det gav de ældste »en vældig moralsk magt«, og de kontrollerede alt. De fleste erhverv tilhørte samfundet, og ingen kunne gifte sig, ingen forretning foretages uden de ældstes tilladelse. »De kan anbringe dig et sted og flytte dig til enhver tid de finder bedst«. De møder blot op og fortæller dem de vil indvirke på, at »Herren har sendt dem et kald«. Ingen vovede at protestere, da »der ikke var nogen frelse at finde uden for Brødrekirken«.

Men dengang delte van Deurs selv denne opfattelse, og han blev meget lykkelig for sin stilling i handelshuset og velanskrevet hos dets bestyrer – Chr. Gormsen, senere fremtrædende repræsentant for de dansksindede¹⁴. »Han var en fuldendt gentleman«. Året efter fik van Deurs imidlertid kontakt med sin mor i London og en måneds orlov til at besøge hende (1844) – efter skriftligt løfte om at fortsætte endnu fem år i handelshuset. Han vendte også tilbage og blev nu byens helt, »især når jeg optrådte i mit nye engelske tøj«. Men han havde ingen ro på sig og bad i foråret 1845 om sin frihed for at kunne hjælpe sin mor, der var svagelig og økonomisk dårligt stillet. Chr. Gormsen bøjede sig derfor; men »alle de ældste protesterede oprørte imod mig«, og da han fastholdt sit ønske, blev han betragtet som en forbryder, fordi han ville »bytte Christiansfeld med London«. Hans afsked med Roentgen fik et dramatisk forløb. Roentgen sluttede med ordene: »Du går direkte til helvede. Jeg ønsker du var så dybt i gæld, at du ikke kunne forlade byen. Jeg siger igen: Du går direkte ned i helvede«. Dermed »lukkede den gudfrygtige Brødremenighedspræst døren bag mig«!

Efter denne afsked ændredes van Deurs' syn på Brødremenigheden, som det klart fremgår af hans erindringer. I en senere note undskylder han Roentgens ord: de var »sagt i ansvar for mit velfærd« og i overensstemmelse med Brødrekirkens regler, der ikke tillod et medlem at følge sin egen vilje. De hang dog nok tillige sammen med Roentgens temperament, som også kunne slå gnister i andre forhold¹⁵. Men han bar ikke nag.

Da han seks år efter kom til London, søgte han kontakt med van Deurs, der hjalp ham på enhver måde. Nu fortalte Roentgen ofte om sin glæde ved gensynet og sin stolthed over at se van Deurs »så lykkelig og så nyttigt optaget og beskæftiget. Hans strenghed var ændret til kærlighed ... da han vendte tilbage til Danmark – skiltes vi som søn og fader«!¹⁶

I Clara Rebecca Bagers dagbog fra 1836-37 fortælles om tegneskolen. En stor samling meget smukke tegninger er bevaret fra tegneundervisningen i pige-kostskolen. Her ses en af de mere enkle tegninger, udført af den 13-årige Bentine. Brødremenighedens arkiv.

Krigs- og mellemkrigstiden

Skolerne og det nationale opgør (A. P. Th.)

Da *treårskrigen* udbrød sidst i marts 1848, blev Christiansfeld en omstridt by, som snart var besat af danske, snart af tyske tropper. Kun enkelte fægtninger blev udkæmpet tæt ved byen (juni 1848 og april 1849), men store hærstyrker drog gang på gang igennem den, både danske, preussiske, slesvigholstenske og tyske forbundstropper. En dansk indkvartering begyndte allerede i marts 1848; derpå fulgte en preussisk i maj – 1500 mand – og flere andre. Både i 1848 og 49 blev Christiansfeld brugt som lazarethy, navnlig efter Koldingslaget i april 1849 og Fredericiaslaget i juli samme år. Da var kirkesalen beslaglagt til sidst i september. 117 soldater blev begravet i Christiansfeld 1848-49.

Disse begivenheder ramte i første række *kostskolerne*. I 1848 rejste 22 drenge og 26 piger hjem, og da der kun blev indmeldt 4 piger, måtte pigeskolens »stuer« reduceres fra fire til to. Derimod kom der 12 nye drenge, så drengeskolen i 1848 kunne fortsætte som hidtil, skønt den »ofte blev belagt med stærk indkvartering, undertiden 40-50 mand«. Men tilbagegangen fortsatte i 1849. Det samlede antal »fremmede pensionærer«, der i 1847 blev opgjort til 81, faldt i løbet af 1848 til 50 og til 27 ved udgangen af 1849. Fire lærerinder og to lærere blev derved overflødige¹.

Men Brødremenigheden kom også *nationalt* i skudlinien som en tysk forpost i en dansktalende, overvejende dansksindet egn. Desuden var der stærke danske sympatier i selve menigheden, hvor flertallet havde dansk baggrund. På den anden side var den officielt tysksproget og havde et fremtrædende tysk element, anført af ældsterådet, dvs. de ledende »arbejdere«, der næsten alle kom sydfra. Korrespondancen med Herrnhut viser, at både Roentgen, ældsterådet og unitetsdirektionen i stigende grad tilsluttede sig de slesvigholstenske og tysknationale synspunkter, og der synes at have været ivrige slesvigholstenere blandt lærerne og i Brødrehuset².

Ved udgangen af 1848 var modsætningerne i menigheden så stærke, at de åbent blev erkendt i dens årsberetning, som det var skik at oplæse ved en gudstjeneste nytårsnat. Broderkærligheden var »mannigfach gestört« af de modstridende nationale sympatier. Men den tyske lederkreds synes ikke at have taget de dansksindede alvorligt, skønt de støttedes af den politiske og militære udvikling i 1850, et for Nordslesvig roligere år. Efter de danske sejre i dette år, der afsluttede krigen, talte Roentgen i sin nytårsberetning kun om at »græde med de grædende« over landets (Slesvig-Holstens) tunge skæbne. »Vi blev dybt rystet« over slaget ved Isted i juli – da slesvigholstenerne blev slået – og over afsættelserne af slesvigholstenske embedsmænd, navnlig mange »troende præster«, hvoraf nogle nu havde sluttet sig til »os« i Brødremenigheden.

I denne tale tog Roentgen ikke hensyn til sine dansksindede tilhørere. Han tog heller ikke hensyn til, at Christiansfeld allerede var genstand for angreb i *den danske presse*, bl.a. for at samle »de oprørske præster«. Disse angreb fortsatte i 1851 med sigte mod Roentgen og hele ledelsen og specielt mod skolerne som fortykningsanstalter.

Roentgen tabte imidlertid ikke modet. Tilgangen af elever voksede igen, i hvert fald til drengeskolen, og det anfægtede hverken Roentgen eller hans korrespondent i unitetsdirektionen, at den til dels skyldtes tysksindede kredse. Det var kun glædeligt, at »selv den danske fanatisme« mod sin vilje måtte tjene til at fylde anstalten (april 1851). I alt blev 22 optaget i 1850 og 29 i 1851, hvilket gav en samlet vækst til 34 »fremmede pensionærer« i 1850 og 44 i 1852. Roentgen havde også planer om fornyelse af det danske diasporaarbejde, bl.a. ved udskiftning af den danske prædikant Hesselberg, der også var »medinspektør«, med J. H. Möhne fra societetet i Oslo. Hesselberg var efter Roentgens mening ikke meget bevidt og samlede kun få til de danske forsamlinger, mens Möhne havde været ualmindelig afholdt som dansk prædikant 1829-34³.

I begyndelsen af september 1851 gik unitetsdirektionen ind for denne plan. Hesselberg fik »kald« til Königsberg, hvor der manglede en societetsleder, og Möhne skulle til Christiansfeld. Men nogle uger efter foretog direktionen *en brat vending*. Først nu synes den at have fået øje for den faretruende situation i Christiansfeld. De seneste avisartikler og breve, også en »ganske vist meget ensidig meddelelse« fra den dansksindede købmand Gormsen, havde givet den det indtryk, at der ikke blev ro i Christiansfeld, før *Roentgen blev fjernet*. Roentgen gav nemlig stadig ny

næring til den indre spænding og var ikke »Meister seiner augenblicklichen Gefühle«. Desuden var der fare for, at avisartiklerne ville medføre indgreb imod ham fra den danske regering. Derimod kunne Hesselberg ikke forflyttes, da han som københavner blev anset for dansksindet, skønt efter direktionens mening med urette⁴.

Resultatet var, at Roentgen selv blev forflyttet til Königsberg, mens *Hesselberg* fortsatte som dansk prædikant og tillige overtog inspektørstillingen. Som præst og »menighedshjælper« blev Roentgen afløst af *Matthäus Wied*, der fik den vanskelige opgave at gennemføre en ny dansk-loyal kurs. Det gik især ud over *lærerne*. Mindst tre blev forflyttet i 1852 af politiske grunde. Ifølge skole-årsberetningen for dette år havde de virket med dygtighed, men de var blevet »udsat for politiske forfølgelser, der udgik fra ejderdanske civilembeds mænd og gejstlige, for hvem vore tyske institutter i det danske Nordslesvig er en torn i øjet«.

Bølgerne gik også højt i brødrekoret, som lærerne var medlemmer af. Ved »brødrifesten« den 28. august 1852 bortfaldt nadveren, festens højdepunkt, og det betød faktisk, at hele brødrekoret var under »menighedstugt«. Korets åndelige leder (korphjælperen) måtte slet ikke deltage i festen, da han havde tolereret oprørssange i Brødrehuset. Kort efter blev han fjernet, og det samme gjaldt senere korets økonomiske leder⁵.

Indgreb som disse vakte naturligvis bitterhed i menighedens tyske parti⁶. Men både unitetsledelsen og ældsterådet ønskede nu national forsoning og en officielt loyal holdning til de danske myndigheder, hvis velvilje var afgørende for menighedens eksistens.

Hesselbergs og von Bülow's tid (A. P. Th.)

Der skete ikke væsentlige ændringer i skolernes undervisning og retningslinier i mellemkrigstiden. Deres historie i denne periode kan derfor her indskrænkes til en omtale af skoleinspektørerne og nogle hovedtræk fra deres inspektørtid. I deres forskellighed var de to inspektører i mellemkrigstiden, Hesselberg og von Bülow, der tiltrådte 1859, ganske betegnende for spændvidden i lærerpersonalet.

Peter Nyborg Hesselberg var dansk præstesøn og havde studeret teologi i København. Samtidig havde han undervist på en skole, som hans mor havde oprettet efter at være blevet enke. Familien havde nær tilknytning til det københavnske societet, boede endog i hus med societetsforstanderen, og Hesselberg blev »en tro broder« og grebet af tanken

om at blive lærer i en brødremenighed. På varm anbefaling af societetsforstander Reuss blev han da i 1834 ansat i Christiansfeldts drengeskole, sikkert uden at være blevet kandidat. Her fik han det skudsmål, da han i 1840 – efter herrnhutisk skik – skulle forflyttes, at han var »ein sanfter und bedächtiger Charakter« og prædikede med varme, men uden særlige talegaver. I de følgende år virkede han som korleder (Pfleger), først i Ebersdorf og dernæst i Neuwied⁷.

Da N. J. Holm døde i maj 1845, kom Hesselberg på tale som hans afløser, både som dansk prædikant, leder af Nordslesvigsk Missionsforening og redaktør af dens blad. Men allerede på den tid foretrak Roentgen J. H. Möhne. Hesselberg var, skrev han, »gar zu ruhig, phlegmatisch, unthätig«. Möhne ville imidlertid ikke gerne forflyttes, så Hesselberg fik alligevel stillingen – efter lange forhandlinger, bl.a. om det økonomiske grundlag. Først midt i november 1846 kom han til Christiansfeld, ikke blot som Holms afløser, men som medinspektør for skolerne. Ifølge Hesselberg havde den lange vacance skadet de danske forsamlinger, der allerede ved hans ankomst var i forfald. Men han havde megen glæde af missionsforeningen og blev påskønnet som redaktør⁸.

Hans forfremmelse til skoleleder i oktober 1851 var nok en overraskelse, både for ham selv og menigheden. Men han synes at have løst denne opgave tilfredsstillende, da skolerne i hans tid, 1851-59, fik næsten lige så stort elevtal som i 1840'erne. På grundlag af årsberetningerne er det muligt at opstille samme fordelingsskema som for 1842-47 (s. 543), bortset fra 1853, da tallene mangler.

Tabel 2. Elevtal 1852-57

	Kostskoleelever		Kostskolerne		I alt
	»Fremmede«	Andre	i alt	Dagelever	
1852	39	12	47	27	74
1854	50	8	58	32	90
1855	51	19	70	29	99
1856	70	10	80	29	109
1857	72	10	82	23	105

Efter 1857 meddeler årsberetningerne kun antallet af »fremmede pensionærer«: 63 i 1858 og 62 i 1859. Skønt disse tal er lidt lavere, ændrer de

*Peter Nyborg Hesselberg (1804–59) var skoleinspektør 1851–59. Fra 1846 var han tillige dansk prædikant. I hans tid nåede skolerne op på næsten samme elevtal som i 1840'erne.
Efter Sdj. Årb. 1943.*

ikke helhedsbilledet: der var stort set god tilgang til skolerne i Hesselbergs inspektørtid. Tallene vil blive nøjere analyseret i næste afsnit; her skal kun oplyses, at de norsk-svenske elever, som næsten forsvandt under treårskrigen, ikke kom igen i samme omfang; men denne tilbagegang blev nu opvejet ved voksende tilgang fra Nordslesvig, navnlig fra gårdmandshjem. Den skyldtes næppe kun børn fra tysksindede hjem, da Hesselbergs lederskab og udrensningen i 1852 i det mindste gav indtryk af national neutralitet. Snarere må den sættes i forbindelse med Hesselbergs mangeårige virksomhed som dansk prædikant, redaktør og leder af missionsforeningen, som blomstrede op i 1850'erne med bidrag fra voksende kredse og store årlige missionsfester⁹.

Denne formodning bestyrkes af en ændret kønsfordeling. I årene 1848-51 ophørte 1840'ernes ligevægt mellem drenge og piger. Navnlig pigerne rejste hjem, og der blev tilmeldt så få, at de fremmede pensionærer i 1851 bestod af 36 drenge og kun 10 piger. Men i Hesselbergs tid blev ligevægten mellem kønnene gradvis genoprettet. Ifølge årsberetningen for 1857 omfattede de fremmede pensionærer 38 drenge og 34 piger, og i 1858-59 blev tilmeldt 28 drenge og 29 piger, udover Christiansfeldmenighedens børn¹⁰. Når tilgangen af drenge holdt sig nogenlunde

1848-51, trods krigen og kritik fra dansk side, skyldtes det antagelig især uddannelseshensyn. Men for pigetilgangen vejede skolernes religiøse formål utvivlsomt tungere. Genoprettelsen af ligevægten mellem drenge og piger kan derfor ses som udtryk for, at Hesselberg gjorde god fyldest som skoleleder, set fra menighedens synspunkt. Efter hans død 24. august 1859 blev hans virksomhed påskønnet i menighedens årsberetning; ældsterådet havde i ham mistet »en kær kollega, som var højjaget for sin alvorlige trofaste holdning« (Sinn).

Afløseren blev en yngre mand af en anden støbning, *Carl Ludwig Hermann von Bülow*, der var født i Rathenow (Preussen) 1820, uddannet på Brødremenighedens skoler i Tyskland og overhovedet levede det meste af sit liv i de tyske brødremenigheder. Han havde ikke særlige forudsætninger for inspektørstillingen i Christiansfeld ud over to år som lærer i drengeskolen (1841-43) og tre år som societetsleder i Stockholm (1856-59), men dansk var for ham et nyt sprog¹¹. Derfor kunne han ikke overtage Hesselbergs arbejde som dansk prædikant og leder af missionsforeningen; det blev nu overdraget svenskeren Niels Johannsson Enequist.

Carl v. Bülows inspektørtid i Christiansfeld faldt i to meget forskellige perioder: 1859-63 og 1864-68. I den første periode holdt elevtallet sig stabilt på 60 eller godt 60 fremmede pensionærer. Men elevsammensætningen ændrede karakter. Der kom flere fra Sverige, antagelig via v. Bülows svenske bekendte, mens tilgangen fra Nordslesvig blev næsten halveret. Desuden gik antallet fra kongeriget lidt tilbage (se s. 570). Hertil kom, at drengene nu igen fik talmæssig overvægt. I 1862 kunne drengeskolen indvie en ny gymnastiksal, men samme år måtte pigeskolen nedlægge en »stue« og opgive stillingen som førstelærerinde. Tilgangen af »fremmede« børn omfattede 1862-63 44 drenge og 21 piger¹².

Disse ændringer kunne tyde på, at v. Bülow ikke fuldt ud har kunnet erstatte Hesselberg. I kraft af sin herkomst har Hesselberg haft lettere ved at få kontakt med dansktalende kredse; og sammenhængen mellem inspektoratet og opgaverne som dansk prædikant og missionsforeningsleder har sandsynligvis haft betydning for en del af forældrene og understreget skolernes religiøse karakter. Om v. Bülows tyskhed i sig selv har vakt modvilje, er dog uklart. Han var formodentlig en god tysker i national forstand, ligesom præsten Fr. L. Garve, der afløste M. Wied i 1857. Men officielt fortsatte menigheden den neutrale, dansk-loyale kurs. Det

mest markante eksempel er den dansksindede Christiansfelder Joseph Aastrups virke som lærer i drengeskolen 1852-59, og derpå hans »forfremmelse« til dansk prædikant efter Enequists død (august 1862). I denne stilling blev han højt værdsat af dansksindede kredse. Også Aastrups broder og to søstre virkede som lærere ved skolerne i disse år. I 1860 rejste brødrekorets »plejer« L. T. Christoph endog til Jylland for at lære dansk, og endnu i 1863 søgte pastor Garve unitetsdirektionen om støtte til et dansk-kursus for de kvindelige »arbejdere« (ledere)¹³.

Men i 1864 begyndte en *ny periode*, både for skolerne og for menigheden som helhed. Den skal ikke behandles her, men enkelte træk skal nævnes som afslutning og bindeled til Inge Bundsgaards bidrag. Allerede sidst i februar blev Christiansfeld besat af preussiske tropper og inddraget under tysk forvaltning, og både Garve og v. Bülow viste snart deres loyalitet over for den nye tyske øvrighed. Garve fik Aastrup suspenderet, inden året var omme – hvilket fremkaldte en ny bitter strid mellem de dansk- og tysksindede (se s. 87 f). I skolerne indskrænkede v. Bülow undervisningen i dansk allerede i 1867 og beklagede, at han ikke kunne gå videre, da det endnu var uklart om Nordslesvig forblev under Preussen; men i så fald skulle Christiansfeld efter hans mening i højere grad end hidtil fremtræde som tysk. Ifølge skolerens årsberetning for 1868 burde de kun have ét mål: tysk sprog og tysk dannelse; dansk kunne kun inddrages som fremmedsprog på linje med engelsk og fransk (se s. 614).

Disse omskiftelser medførte straks et helt nyt elevbillede. Eleverne fra Danmark, Sverige og Norge svigtede, og dermed begyndte kostskolernes sidste tilbagegangstid til deres ophør 1891. Til gengæld fik de stor tilgang af »fremmede« dagelever fra Christiansfeld-egnen. Kendskab til tysk var nu blevet nødvendigt, og for disse børn havde skolerne netop værdi som tyske skoler på højere plan end landsbyskolens. Men det er karakteristisk, at talforskellen mellem drenge og piger voksede: i 1865 omfattede alle de »fremmede« elever incl. dageleverne 34 drenge og 24 piger, i 1880 35 drenge og 17 piger og i 1890 34 drenge og 11 piger¹⁴. Skolerne blev altså mere og mere betragtet som almindelige uddannelsesinstitutioner, hvis undervisning især var nødvendig for drenge. De bevarede naturligvis deres kristelige grundlag, men virkede i stigende grad som tyske realskoler for det nærmeste opland.

Elevtilgangen 1832-1863 (A. P. Th.)

I dette afsluttende afsnit skal der gives nogle oversigter over tilgangen og sammensætningen af eleverne, ikke blot i mellemkrigstiden, men i hele perioden 1832-63. Et bilag, der bringes til sidst (s. 574), afbilder ved en kurve udviklingsforløbet i antallet af »*fremmede pensionærer*«. Den er udarbejdet af Thomas Bloch Ravn på grundlag af menighedens årsberetninger, der angiver antallet ved årets udgang. Kurven viser to markante højdedrag, det højeste 1843-47 og et lidt lavere 1856-63.

De fremmede pensionærer var basis for kostskolernes eksistens, men som vi har set, kun en del af elevgrundlaget. Inge Bundsgaard har udarbejdet en anden oversigt, der bygger på Jens Holdts *årlige tilgangs-lister* i Sønderjyske Årbøger 1944. De medtager alle pensionærer og dagelever undtagen Christiansfeld-menighedens egne børn. Oversigten omfatter 1835-63, fordelt på *femårsperioder*. Resultatet bliver da en samlet elevtilgang på 819, deraf 88 fra 1835-39, 129 fra 1840-44, 140 fra 1845-49, 142 fra 1850-54, 188 fra 1855-59 og 131 fra 1860-63. Fra dette synspunkt var tilgangen størst i 1850'erne. Det må dog bemærkes, at femårsdelingen kombinerer 40'ernes bedste tilgangår med de svageste (1840-42, 1848-49). På den anden side er de høje tilgangstal i Hesselbergs tid, sammenlignet årsopgørelserne (se s. 565), et vidnesbyrd om forstærket tendens til kortvarige elevophold.

På samme grundlag har Inge Bundsgaard analyseret den *geografiske sammensætning* af de tilmeldte elever, fordelt efter hjemsted og opgjort som *gennemsnitlig årlig tilgang*. Resultaterne fremstilles grafisk i figur 3-5s. 592 ff, men de vigtigste tal for 1835-63 bør meddeles her (se s. 570).

Flere af tallene er kommenteret i det foregående. Som helhed viser oversigten tydeligt skolernes tilknytning til *det dansk-nordiske område*. Deres historiske grundlag var den herrnhutiske »diaspora« i de nordiske lande, og de kunne ikke trives som kostskoler, da forbindelserne nordpå blev skåret over. Tilgangen fra Sydslesvig og Holsten var ube-

Tabel 3. Gennemsnitlig årlig elevtilgang fordelt på hjemsted

	Nord- slesvig	Kong- riget	Norge	Sverige	Syd- slesvig og Holsten	Tyskland	Andre lande	Ukendt	I alt
1835-39.....	4,2	4	3,2	1,6	0,4	–	3,8	0,4	17,6
1840-44.....	4,4	4,6	12,6	1	0,4	0,6	2,2	–	25,8
1845-49.....	10,4	3,4	10	2,2	0,6	–	1,2	0,2	28
1850-54.....	15,2	3,8	3,2	3	0,2	0,2	2,8	–	28,6
1855-59.....	16,2	5,8	6	5	1,2	1	2,4	–	37,6
1860-63.....	8,8	4	6,8	9,8	1	–	2,3	0,3	32,8
Absolutte tal 1835-63.....	287	124	202	103	18	9	71	4	819

tydelig, og eleverne fra Tyskland og andre lande for det meste børn af Brødremenighedens »arbejdere«, især missionærer. Derimod er der en påfaldende stigning i tallene fra Nordslesvig 1845-59. Her vandt skolerne nyt terræn i disse år, som det endnu klarere vil fremgå af følgende *geografiske stikprøver*, udarbejdet af Henry Petersen (jfr. s. 538 note 6a). De bygger også på Holdts tilgangslistes, men sammenligner Roentgens »midterste« femår 1838-42, før tilvæksten fra Nordslesvig begyndte, med Hesselbergs inspektørtid 1852-59.

Tabel 4. Elevernes hjemsted – geografiske stikprøver

	1838-42	%	1852-59	%
Nordslesvig.....	16	15,4	111	40,5
Kongeriget.....	22	21,2	45	16,4
Norge-Sverige.....	41	39,4	65	23,7
Syd-slesvig-Holsten.....	3	2,9	9	3,3
Tyskland.....	2	1,9	6	2,2
Andre lande.....	15	14,4	14	5,1
Ukendte.....	5	4,8	24	8,8
Antal elever.....	104	100,0	274	100,0

Tilgangslisterne giver også oplysninger om *elevernes sociale baggrund*, men det sker ved korte angivelser af faderens erhverv eller titel, som ofte er ubestemte eller flertydige. Det er derfor vanskeligt at indrubricere dem i ensartede socialgrupper. Men selv om der må regnes med en vis fejlmargen, er materialet så stort, at det kan give et i hovedtræk oplysende billede af elevernes baggrund. Nedenfor bringes to tabeller, der begge bygger på Holdts elevfortegnelse, men supplerer hinanden. Den første er et lån fra Inge Bundsgaard, som kombinerer en række erhvervsgrupper med den gennemsnitlige årlige tilgang i femårsperioder (grundlag for oversigten s. 602). Den anden tabel er udarbejdet af Henry Petersen, der inddeler erhvervsbetegnelserne procentuelt i sociale statuslag, dels omfattende alle elever til 1866, dels fire udvalgte elevårgange, de største i perioderne 1802-32, 1833-51, 1852-59 og 1860-64.

Tabel 5. Elevtilgang af børn uden for menigheden fordelt efter forældrenes erhverv. Gennemsnitlig årlig tilgang

	Embedsmænd, bestillings- mænd, funktionærer	Liberalet erhverv	Handelserhverv	Håndværksmestre	Øvrige selvstændige næringsdrivende	Godsjeere, Proprietærer	Gårdjere	Medlemmer af Brødre- menigheden udenfor Chrd.	Ukendt erhverv	I alt
1835-39	2,4	-	2,2	0,4	1,4	2,6	1,8	3,8	3	17,6
1840-44	7,4	0,8	5,4	1	1,2	2	2,8	1,2	4	25,8
1845-49	3,2	2,0	6,4	1,4	0,6	3,6	5,6	1	4,2	28
1850-54	3,8	0,6	4,8	3,4	1,4	1	10	1,6	0,4	28,6
1855-59	2,4	1,8	7	4,4	3	3,4	9,6	2,2	3,8	37,6
1860-63	4,3	1,3	7	2,5	1,3	3,5	6	2,5	3,8	32,8
<hr/>										
Antal elever i alt										
1835-63	113	31	157	63	43	77	173	59	103	819
Gennemsnitlig										
årlig tilgang										
1835-63	3,9	1,1	5,4	2,2	1,5	2,7	6	2	3,5	28,2

Tabel 6. Elevernes sociale fordeling (procentuel)

	1775-1866	1820	1847	1856	1861
1. Godsejere, proprietærer.....	9,0	6,9	9,8	8,6	8,6
2. Kirkelige embedsmænd.....	7,5	6,9	4,8	3,4	–
3. Civile og militære embedsmænd	7,9	10,3	7,3	8,6	14,3
4. Læger, sagførere o.l.....	2,1	–	4,9	1,7	–
5. Byerhverv.....	32,0	41,4	29,3	36,2	34,3
6. Gårdmænd.....	15,9	6,9	19,5	31,0	11,4
7. Lærere og degne.....	0,5	–	–	5,2	–
8. »Arbejdere« for Brødremenigheden.....	8,2	17,2	4,9	1,7	17,1
9. Ukendt erhverv.....	16,9	10,3	19,5	3,4	14,3
(1775-1866: 1766 elever).....	100,0	99,9	100,0	99,8	100,0

Det er begrænset, hvad der kan sluttes generelt på basis af disse tabeller. Den gennemsnitlige årlige tilgang (tabel 5) giver i hver gruppe små tal, der til dels varierer i takt med den samlede tilgang og skolernes skiftende renommé. De udvalgte årgange i tabel 6 bygger også på et relativt lille antal elever, hvor der kan forekomme tilfældige udsving. Det gælder de høje procenter fra 1820 og 1861 for børn af Brødremenighedens »arbejdere«, dvs. missionærer, diasporaarbejdere og ledere af andre brødremenigheder, den samme gruppe, som i tabel 5 kaldes medlemmer af Brødremenigheden udenfor Christiansfeld. 17,2% i 1820 svarede til 5 børn af en årgang på 29, og 17,1% i 1861 til 6 af en årgang på 35. Tilgangen af »arbejderbørn« svingede med børnetallet i denne gruppe og med unitetsdirektionens politik, da direktionen helt eller delvis betalte for opholdet. Men det fremgår dog af den samlede procent på 8,2 og den årlige tilgang 1835-63, at disse børn stadig har spillet en vis rolle i elevbilledet.

På den anden side peger begge tabeller på tre store grupperinger, bortset fra »arbejderbørn« og de få børn af lærere og degne. De fire første socialgrupper i tabel 6 repræsenterer *de højeste statuslag* i datidens samfund, og de omfattede samlet 26,5% i hele perioden 1775-1866, 24,1% i 1820, 26,8% i 1847, 22,3% i 1856 og 22,9% i 1861, altså rundt regnet en fjerdedel af eleverne. I tabel 5 svarer de fire grupper stort set til grupperne »embedsmænd, bestillingsmænd, funktionærer« (hvor langt de fleste var embedsmænd), liberale erhverv og godsejere og proprietærer, og det viser sig her, at tilgangen fra disse grupper var noget svin-

gende i femårsperioderne. Der er derfor næppe grund til at lægge vægt på de små procentforskelle i tabel 6. Kun så meget kan siges, at storgodset synes at have været nogenlunde jævnt repræsenteret, ifølge gennemsnittet med 9%, mens børn af statskirkepræster på langt sigt var i tilbagegang. Det skyldtes antagelig, at de gamle herrnhutisk sindede »præstebrodre« forsvandt, og selv om Roentgen vandt nye venner blandt præsterne, havde de ikke samme stærke tilknytning til Brødremenigheden. Hertil kom måske nationalt farvet modvilje imod den i mellemkrigstiden, i det mindste i Nordslesvig og kongeriget.

Den anden store gruppering betegnes i tabel 6 sammenfattende med ordet *byerhverv*. Det svarer til tre grupper i tabel 5: for det første handelserhverv, dvs. grossererere, købmænd, skibsførere o.l., for det andet håndværksmestre: guldsmede, skibsbyggere, vævere, farvere, garvere, bagere o.l., for det tredje øvrige næringsdrivende såsom redere, gæstgivere og fabrikanter. Disse erhverv blev som regel drevet i byerne, og de to tabeller viser begge denne grupperings betydning. Ifølge tabel 6 var den repræsenteret med ca. en tredjedel af eleverne, og femårsperioderne i tabel 5 viser en stigende tendens, i det mindste til 1859.

Den tredje gruppering er den mest ensartede, som betegnelsen *gård ejere eller gårdmænd* (Holdts benævnelse) angiver. Her viser begge tabeller en stærkt stigende tendens, i tabel 6 fra 6,9% i 1820 til 31% i 1856, i tabel 5 en voksende gennemsnitlig tilgang i femårsperioderne indtil 1859, større end i nogen af de andre grupper. Denne stigning havde sin forudsætning i den almindelige fremgangstid for gårdmandsklassen, der derved fik bedre råd til at sende deres børn til skolerne i Christiansfeld. Men den hænger også sammen med den påviste geografiske koncentration om Nordslesvig, især i perioden 1845-59. Den samtidigt voksende tilgang fra gårdmandskredse kom hovedsageligt fra Nordslesvig.

Denne tendens fortsatte trods en mindre tilbagegang i v. Bülow's inspektørtid, og efter 1863 blev den grundlag for skolernes fremtid. Da blev de nordslesvigske gårdmandsbørn klart den største og bærende gruppe blandt eleverne.

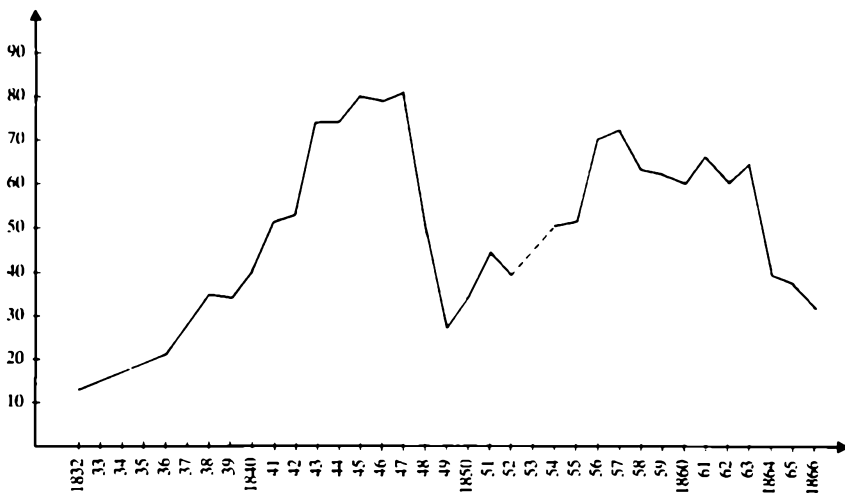

Fig. 3. Antal udenbys elever ved kostskolerne i Christiansfeld 1832–66.

Kilde: Jahresberichte, PA II R6 A (Christiansfeld).

Skoleledere i Christiansfeld før 1864:

1775-77: David Piesch

1777-80: Georg Jacobsen Wemmenhøy

1780-85: Johann Christian Beatus Neumann

1785-86: Friedrich Benjamin Reichel

1786-94: David Schiffert

1794-1801: Johannes Nielsen

1801-04: Sönnich Sönnichsen

1804-07: Peter Treschow

1807-09: Christian Ferdinand Wunderling

1809-10: Peter Treschow

1810-32: Sönnich Sönnichsen

1832-51: Philipp Jacob Roentgen

1851-59: Peter Nyborg Hesselberg

1859-68: Carl Ludwig Hermann v. Bülow

Noter

Fremgangstiden til 1848

1. Signaturerne efter denne og de flg. overskrifter betegner det pågældende afsnits forfatter. Også i bidraget om kostskolerne 1832-64 vil der forekomme henvisninger til Henry Petersens manuskript: Episoder af skolens historie i Christiansfeld, se herom s. 538 note 6 a.
2. Thyssen VII, 70 f. Mange af Früaufs breve er refereret og citeret i H. Petersens ms.
3. Breve til Roentgen fra direktionen (Herrnhut) 16.6.1833, 14.3.1834 (om henvendelsen til Neuwied), 17.5.1835 (om arven), 5.4.1836 (gaven fra Früauf), 21.2.1836, 14.4.1837 (om økonomien); desuden de i Thyssen VII, 71 note 34 nævnte kilder.
4. Tre var privat indlogerede iflg. Jens Holdts elevfortegnelse i Sdj. Årb. 1944.
5. Iflg. diverse spredte oplysninger, da skoleregnskaberne ikke er gennemgået. F.eks. fik diasporaarbejder Frands Lund to piger optaget som pensionærer 1836 og 44, skønt diasporaarbejdernes indtægter var meget små. Den nedsatte pris fra 1838 iflg. H. Petersens ms. s. 78.
6. Dette var et gammelt princip; citatet fra Synodal Verlass 1818 § 10.
7. Iflg. H. Petersens ms., p.gr.a. Holdts elevfortegnelse. I 1846 savnes fødselsår for en dreng og en pige.
8. Thyssen VII, 71; Holdt: Kostskolerne i Christiansfeld, Sdj. Årb. 1943, 14, 17 f.
9. Iflg. den omfattende brevveksling mellem Roentgen og Früauf i 1840'erne. De mange ansættelser og forflytninger er ret udførligt omtalt i H. Petersens ms.
10. Thyssen VII, 72.

Nye retningslinier

1. Früauf til Roentgen 5.10.1832 og 25.6.1833, refereret og citeret i H. Petersen: Episoder.
2. Den danske udgave er trykt i Odense 1846 og findes i AA R 8, Prospekte der Anstalten (Christiansfeld). Den tyske »Kurze Nachricht über die Erziehungs-Anstalten für Knaben und Mädchen zu Christiansfeld im Herzogthum Schleswig« blev trykt i Hamburg samme år og findes bl.a. i Unitetsbiblioteket i Bad Boll.
3. Se Jonas Frykman og Orvar Löfgren: Den kultiverade människan, Lund 1979, 21-45.
4. Frykman og Löfgren, 160.
5. AA R 8, Prospekte der Anstalten.

Elevkreds og elevindtryk

1. De geografiske fordelingsstal fra Thyssen VII, 72 (på grundlag af Holdts elevfortegnelse); de må opfattes som omtrentlige p.gr.a. en del usikre stednavne.
2. Jens Holdt: Niels Joh. Holm, 1937. Om den svenske herrnhutisme foreligger Hilding Pleijel: Herrnhutismen i Sydsverige, 1925; men den slutter kort efter 1800, omtaler f.eks. slet ikke E. Stares skolevirksomhed i Göteborg. Vedr. den geografiske fordeling af de norske elever henvises til Holdts elevfortegnelse.
3. Begge breve citeres mere udførligt i J. Holdt: Kostskolerne, Sdj. Årb. 1943, 44f.
4. En række eksempler i Holdt: Kostskolerne, Sdj. Årb. 1943, 37ff.

5. Camilla Collett: I de lange Nætter, Oslo-Kbh. 1892, 89-130; frit citeret i F. C. Høy: Christiansfeld, 1928, 48f. og J. Holdt: Kostskolerne, Sdj. Årb. 1943, 15f, 34. Skildringen handler mest om hendes skoleveninder. Om Roentgen s. 122ff.
6. Brevet iflg. Holdt: Kostskolerne, Sdj. Årb. 1943, 41f; Anna Fricks data iflg. Personalien i årsberetningerne. Pastor Helge Rønnow har oplyst, at der juleaften endnu bruges 250 lys til uddeling og 150 levende lys i stager; desuden findes der rester af vægdekorationer og gamle billeder af lysdekorerede gudstjenester. Jfr. A. Øster: Barn i herrnhuternes Christiansfeld, 1965, 24f.
7. A. Øster til L. Schrøder 6.1.1902, Ny kgl. Samling 3550 4°, Det kgl. Bibliotek. Schrøder søgte oplysninger til bogen: Om Brødre menighedens Betydning for Folkelivet i Danmark, 1902, en forstående og stadig læseværdig fremstilling på 76 s. Jfr. om Øster her s. 88 og 90.
8. Fra afskrift af familiepapirer og optegnelser, som også omfatter breve. Dagbogen begynder 29.4.1836 og slutter 23.3.1837. For tilladelse til benyttelsen takker jeg fil. dr. Einar Bager, Malmø, for formidlingen pastor Rønnow. Kopi i landsarkivet i Åbenrå. I parenteser har jeg tilføjet nogle oversættelser samt supplerende oplysninger, der beror på de årlige Personalien (i årsberetningerne), Holdts elevfortegnelse m.m. De danske ord og stavemåder skyldes manuskriptet. – Eksamensformen skildres af Collett, 113f.
9. Se Thyssen V, 30ff.
10. Iflg. brev fra hendes far til Roentgen, første citat 7.2.1830, andet citat 25.2.1838. Fra familiepapirerne.
11. Collett: I de lange Nætter, 90.
12. »En barndom og ungdom i lidelsens tegn«, om 1832-45, oversat fra et engelsk manuskript og duplikeret af Hans Gorrsen, Christiansfeld (33 s.). Det består af tekst og noter. Teksten er formodentlig skrevet efter et besøg i Christiansfeld 1871, da den oplyser, at rejsen fra Hamburg til Christiansfeld nu kan gøres på fem timer, mens den i 1844 tog tre dage. Den sidste del henviser til en oplysning i noterne, der derfor til dels må være skrevet samtidigt; andre noter er tilføjet en del år efter. Gorrsens oversættelse er fulgt i citater med enkelte ændringer af sproglig art; i referater er nogle oplysninger indføjet fra andre kilder, f.eks. fødselsår og navn.
13. Clara Bager glemte ikke sit svenske sprog, der hist og her er påvirket af dansk; men iflg. van Deurs talte drengene kun tysk. Det ændrede sig dog nok i 1840'erne p.g.a. de mange norske og danske elever, og Roentgen indførte undervisning i dansk. Jfr. s. 82. Årstallet 1838 iflg. F. C. Høy: Christiansfeld, 1928, 64.
14. Jfr. her s. 89 og 403 og Høy: Christiansfeld, 1928, 37ff.
15. Jfr. s. 83 og 563 f (om Roentgens heftige nationale reaktioner), Thyssen VII, 83, 91, 326 (om forholdet til N. J. Holm), Ernst Reichel til A. Jacobsen 27.9.1851 (om kollegiale problemer, der var afløst af forsoning, PA II R 2 B a).
16. Iflg. Holdts elevfortegnelse blev van Deurs missionær i Vestindien 1852-53. Men erindringerne oplyser, at han først blev kontormand i London, fra 1855 kom på præsteseminarium i Auburn (U.S.A.?) og senere blev præst i den presbyterianske kirke, formodentlig i U.S.A. Hans kritik afspejler også forskellen mellem engelsk-amerikansk frikirklighed og det tysk-herrnhutiske autoritetssystem (ligesom unitetssynoderne, se s. 78 f).

Krigs- og mellemkrigstiden

1. Årsberetningerne 1848-49 (med Personalien). Kirkesalen blev atter brugt som lazaret i efteråret 1850, men krigen førtes nu kun i Sydslesvig.
2. Jfr. s. 58 og 81 ff.
3. Om presseangrebene Thyssen VII, 383-85. Tallene fra årsberetningerne. Citatet i breve fra Herrnhut 27.4.1851, PA II R 2 B a. Om Roentgens planer Thyssen VII, 383, om Möhne her s. 72 f.
4. Breve fra Herrnhut 8.9., 10.9., 15.9. og 27.9.1851, de to første til Roentgen, de to sidste til menighedsforstander V. Jacobsen, da Roentgen var bortrejst. Omslaget kommer først til udtryk i det sidste brev, der er refereret og citeret ovf. (PA II R 2 B a).
5. Thyssen VII, 384 f, især breve fra Herrnhut i aug.-sept. 1852. Skolernes årsberetning iflg. Holdt: Kostskolerne, Sdj. Årb. 1943, 45.
6. J. Paulsen Lund til Herrnhut 15.10. og 29.11.1852, der overhovedet belyser den indre strid. Arkivet i Herrnhut R 19 E 21.
7. J. Reuss til Roentgen 29.10. og 9.11.1833, PA II R 2 B b (H. Petersens ms. s. 107), Thyssen VII, 95. At Hesselberg ikke blev cand. theol. antydes i brevene fra Reuss, og han findes ikke medtaget som kandidat i Fr. Barfod: Danmarks Gejstlighed, 1848.
8. Thyssen VII, 95.
9. Om missionsforeningen Thyssen VII, 97. Iflg. Holdts elevfortegnelse fik skolerne 1852-59 mindst 9 børn af fremtrædende dansksindede, Sdj. Årb. 1944, 106-08, 124 f.
10. Tallene fra 1858-59 iflg. Holdts elevfortegnelse, de øvrige fra Personalien i menighedens årsberetninger.
11. Kort biografi af v. Bülow i Holdt: Kostskolerne, Sdj. Årb. 1943, 6. Iflg. kirkebøgerne i Christiansfeld var han født 9.8.1820, deltog 1. gang i nadveren i Altona 1835 og blev gift 19.7.1857 med Louise f. von Bülow, der antagelig også var tysk (oplyst af Helge Rønnow). Ansættelsen 1841-43 iflg. H. Petersens ms. s. 86; sst. s. 122 oplyses, at det ved ansættelsen blev pålagt v. Bülow at lære dansk.
12. Om 1862 H. Petersens ms. s. 128 f., om tilgangen 1862-63 Holdts elevfortegnelse.
13. Om Aastrup'erne, Christoph og ansøgningen 1863 H. Petersens ms. især s. 127-31. Philipp Aastrup blev lærer 1859, Augusta Aa. blev forflyttet 1860, Cornelia Aa. fra-trådte 1862. Om Aastrup'erne desuden Sven Aastrup: Stamtavle over Aastrupslægten, Christiansfeldarkivet.
14. Iflg. Inge Bundsgaards tabelmateriale, grundlag for figur 1 s. 581.

Skolevæsenet 1864–1920

Af *Inge Bundsgaard*

Indledning

Allerede i første halvdel af det 19. århundrede begyndte nogle udviklingstendenser at gøre sig gældende, som på længere sigt måtte virke undergravende på en stor del af herrnhuternes udadventede arbejde. Den fremvoksende nationalisme lod sig i længden vanskeligt forlige med den internationale, eller snarere a-nationale holdning, Brødremenigheden havde sine rødder i. Specielt med hensyn til skolerne forrykkede udbygningen af det statslige skolevæsen og skolelovgivningen i de fleste nord-europæiske lande grundlaget for herrnhuternes pædagogiske arbejde.

For Christiansfeld-skolernes vedkommende skærpede begivenhederne i 1864 og de følgende årtiers udvikling disse tendenser og gjorde en omstilling bydende nødvendig. Tiden efter 1864 og frem til Genforeningen i 1920 blev en periode med store vanskeligheder og forandringer for brødremenighedsskolerne i Christiansfeld, som bevirkede, at skolerne gradvis ændrede såvel karakter som funktion. Tilgangen til kostskolerne svandt langsomt ind, indtil de i 1891 måtte nedlægges, og fra at være internationale kostskoler for børn af det bedre byborgerskab og de store jordbesiddere i Skandinavien og Hertugdømmerne udviklede skolerne sig efterhånden til først og fremmest at blive almindelig folkeskole for byen Christiansfeld og en slags højere folkeskole for omegnens velhavende gårdmandsbørn. På trods af de nationale modsætninger og konflikter, der i disse år prægede Nordslesvig, kom de tyske brødremenighedsskoler hermed til at spille en ny og ikke ubetydelig rolle i Christiansfelds umiddelbare, dansk-dominerede omegn. Det er denne omstilling og ændring i skolernes karakter og funktion, som er hovedemnet for dette afsnit.

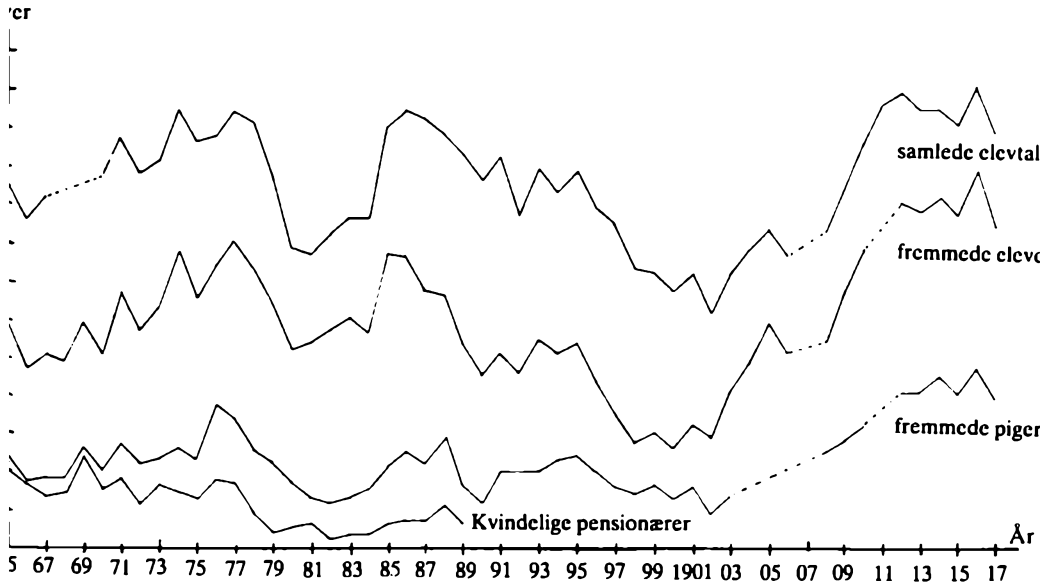
Brødremenighedens skolevæsen i Christiansfeld er som helhed kun i begrænset omfang blevet behandlet i den hidtidige forskning, og i de enkelte bidrag til skolernes historie, der foreligger, har interessen først og

fremmest samlet sig omkring skolernes tidlige historie, deres særlige organisatoriske udformning og pædagogiske og religiøse grundprincipper, samt deres funktion som kostskoler for elever fra de nordiske lande.¹ Skolevæsenets udvikling efter 1864 er derimod næsten helt uudforsket, og tiden efter 1864 er først og fremmest blevet betragtet som en tilbagegangs- og forfaldsperiode for skolerne, der kulminerede med kostskolernes nedlæggelse i 1891. Problemstillingen har som oftest været national, skolerne er først og fremmest blevet betragtet som tyske skoler, og man har kun i ringe grad interesseret sig for deres udvikling efter 1891. Tilbagegangen for kostskolerne er oftest blevet betragtet isoleret som et resultat af de særlige nationale forhold i Nordslesvig og en nationalt betinget uvilje i det øvrige Skandinavien mod de tyske skoler.² Kun en enkelt forsker, Ingrid Riese, har søgt at placere skolernes udvikling i et bredere perspektiv, specielt med henblik på den generelle udvikling inden for det tyske og skandinaviske skolevæsen. Hun holder sig dog til de store linier og foretager ikke nogen detailleret analyse af de gradvise ændringer i skolernes karakter og funktion³.

Med udgangspunkt i en oversigt over skolernes generelle udvikling i tiden efter 1864 og frem til Genforeningen i 1920 vil undersøgelsen i det følgende koncentrere sig omkring de ændringer, der fandt sted i løbet af perioden i elevtilgangens geografisk-nationale og sociale sammensætning og i de muligheder, skolerne havde for at tiltrække elever uden for menighedens egen kreds. På baggrund heraf vil forholdet mellem skolerne og det omgivende samfund blive søgt nøjere belyst, i særdeleshed skolernes stilling i de nationale konflikter i Nordslesvig og forholdet til de statslige myndigheder. Endelig vil der blive set på den udvikling, der fandt sted i skolernes karakter af at være brødremenighedsskoler, deres tilknytning til og betydning for det herrnhutiske samfunds stilling i og indflydelse på omegnen.

Undersøgelsen bygger først og fremmest på det omfattende skolearkiv i Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld. Skoleinspektørernes årlige indberetninger til unitetsdirektionens skoledepartement i Berthelsdorf, der er bevaret i afskrift for hele perioden, giver et godt indblik i de generelle ændringer, der fandt sted i skolernes undervisning og organisatoriske udformning, såvel som i elevtilgangen og i lærerkorpset, ligesom de ofte indeholder mere generelle overvejelser fra skoleinspektøren omkring skolernes samlede stilling⁴. Hertil kommer skoledagbøgerne, der

Figur 1. Antal elever i Christiansfeld-skolerne ved årets slutning. Kilder: se under fig. 2.

dækker tiden fra 1882 til 1901, og som supplerer årsindberetningerne ved at skildre den daglige gang i skolerne, problemerne blandt såvel lærere som elever, og skolernes højtids- og festdage⁵. Desuden bygger en stor del af undersøgelsen på den meget værdifulde korrespondance mellem skoleinspektøren i Christiansfeld og Brødreunitetets skoledepartement, der er bevaret for en stor del af perioden. Her diskuteres Christiansfeld-skolernes problemer med stor åbenhjertighed, og de bliver sat i relation til udviklingen inden for de øvrige brødreminighedsskoler. Desværre er korrespondancen ikke fuldstændigt bevaret. Brevene fra skoledepartementet til Christiansfeld er stort set bevaret for hele perioden, men er mest fyldige i tiden før århundredskiftet; kopier af brevene fra Christiansfeld er derimod først bevaret fra 1874 og fremefter, dog også her med enkelte huller⁶.

Ved siden af denne korrespondance giver de almindelige oversigter i *Gemeinnachrichten*⁷ og de statistiske oversigter over Brødreminighedens samlede skolevæsen, der i alt fald fra 1870 blev udgivet årligt⁸ et sammenligningsgrundlag for skolernes udvikling i Christiansfeld. Undersø-

gelsen af udviklingen i skolernes elevrekruttering bygger på de omtrent fuldstændigt bevarede elevfortegnelser i skolearkivet⁹. Jens Holdt har i Sønderjyske Årbøger, 1944, udarbejdet elevfortegnelser for skolerne indtil kostskolernes nedlæggelse i 1891¹⁰. Gennemgangen af skolearkivet har imidlertid vist, at Holdts lister undertiden er ufuldstændige og ikke helt nøjagtige, og det har derfor også for denne periode været nødvendigt at gribe tilbage til originalmaterialet. For at få et indtryk af elevrekrutteringens nationale sammensætning er bearbejdningen af elevlisterne blevet sammenholdt med resultaterne af H. V. Clausens undersøgelser af det nationale sindelag blandt ejendomsbesidderne i Nord-slesvig i 1893 og 1900–03.¹¹ Undersøgelserne af skolernes forhold til de statslige skolemyndigheder bygger foruden på den bevarede korrespondance i skolearkivet også på kredsskoleinspektør-arkivet i Landsarkivet i Åbenrå, hvor der ud over en del korrespondance findes kredsskoleinspektørens indberetninger om skoleforholdene i Christiansfeld¹². Skolernes udvikling i de sidste år før Genforeningen er kun sparsomt belyst i skolearkivets materiale, og undersøgelsen bygger for disse år også i nogen grad på materiale fra Predigerarkivet, specielt på oplysningerne i ældsterådsprotokollerne¹³.

Skolernes udvikling 1864–1920

Kampen for kostskolerne 1864–1891

På trods af den øgede elevtilgang fra Nordslesvig efter 1845 (se s. 543) fremstod Christiansfeldskolerne ved krigsudbruddet i 1864 dog stadig klart som internationale kostskoler, hvis egentlige grundlag var tilgangen fra de skandinaviske lande; som dagskoler søgtes de næsten udelukkende af menighedens egne børn. Økonomisk hvilede skolerne på indtægterne fra kostskolepensionærerne, der var en forudsætning for, at menigheden kunne opretholde et skolevæsen, der i undervisningens bredde og kvalitet gik ud over den almindelige folkeskoleundervisning. Hertil var menighedens eget børnetal alt for ringe, menighedsbørnene udgjorde under halvdelen af skolernes samlede elevtal, og kostskolerne var dermed med til at sikre undervisningsniveauet i menigheden selv. Men først og fremmest var skolernes status med til at sikre herrnhuternes indflydelse og anseelse i vide kredse i Skandinavien, og i menigheden tillagde man derfor skolernes position overordentlig stor betydning.

På denne baggrund måtte det vække bekymring, at tilgangen af skandinaviske elever i årene umiddelbart efter 1864 svandt drastisk ind. Fra 1865 til 1869 blev tilgangen mere end halveret (jvf. fig. 4), og at der bag denne nedgang bl.a. lå en nationalt betinget uvilje mod skolerne, var man i Christiansfeld ikke i tvivl om¹. Allerede i 1868 opgav man håbet om, at der igen ville komme en større tilgang af elever fra Danmark². Den svigtende tilgang fra Norge og Sverige mente man dog i lige så høj grad skyldtes usikkerheden omkring Nordslesvigs fremtidige skæbne, men da denne syntes afgjort med Tysklands sejr over Frankrig i 1870, måtte skoleinspektør Burkhardt konstatere, at Tysklands sejr i den grad havde fyldt samtlige skandinavier med had og forbitrelse mod Christiansfeld, at man næppe foreløbig kunne regne med nogen tilgang derfra³.

Kostskolernes fremtid syntes således omkring 1870 at være yderst usikker⁴. Ganske vist blev tilbagegangen i antallet af de udenlandske pensionærer talmæssigt opvejet af en stadig stigende tilgang til skolerne fra

omegningen omkring Christiansfeld, skolernes samlede elevtal holdt sig nogenlunde uændret omkring 90–100, men denne tilgang faldt først og fremmest på dagskolen, og skolerne mistede dermed livsvigtige indtægter fra pensionærenes kostpenge (jvf. figur 2 og 5). Hverken i Christiansfeld eller i Brødreneitets skoledepartement i Berthelsdorf kunne man i 1860'erne forestille sig, at det ville være muligt at basere skolernes fremtid på Nordslesvig alene⁵. Ganske vist måtte skolerne som tyske skoler have mulighed for i særlig grad at appellere til de dansktalende befolkningsgrupper i omegnen, der ønskede at sikre deres børn en tysk uddannelse under indtryk af Nordslesvigs ændrede stilling efter 1864. Allerede i 1866 overvejede skoleinspektør v. Bülow at oprette særlige sprogklasser for det stigende antal dagelever af denne art, og hans efterfølger, skoleinspektør Burkhardt, havde planer om at øge denne tilgang til skolerne ved at udvikle dem til egentlige »realskoler« med den afsluttende, såkaldte »ét-års-frivillig-eksamen«, der betød, at eksaminanderne kun behøvede at aftjene ét års frivillig militærtjeneste. Han nærede dog ingen forhåbninger om ad denne vej at få en større tilgang til kostskolerne fra Nordslesvig. Skolevæsenet i de nordslesvigske købstæder var alt for udbygget til at man kunne forvente en større elevtilgang derfra, og skønt bønderbørnene i de omgivende sogne i stadig stigende tal søgte skolerne, fandt han det utænkeligt, at de alene kunne udgøre et tilstrækkeligt grundlag for skolernes fortsatte eksistens⁶. Såvel i Christiansfeld som i Berthelsdorf mente man fortsat, at skolernes egentlige fremtid måtte ligge i deres funktion som internationale kostskoler⁷.

Udviklingen i de følgende år indtil slutningen af 1870'erne syntes at bekræfte dette. Som en kompensation for nedgangen i elevtilstrømningen fra Skandinavien havde skoleinspektør Burkhardt tilsyneladende allerede fra 1868 søgt at hverve elever til skolerne fra England, og efter krigen i 1870 begyndte disse bestræbelser at bære frugt⁸. I første halvdel af 1870'erne voksede antallet af kostskoleelever betydeligt først og fremmest på grund af en stigende tilgang fra England og Norge (jvf. figur 4). Det blev dog kun en kortvarig genopblomstring for kostskolerne. Allerede i slutningen af 1870'erne begyndte tilgangen igen at falde. Tilstrømningen fra England ophørte næsten helt efter 1877, og også tilgangen fra Norge svandt drastisk ind.

Tilbagegangen ramte specielt pigeanstalten særlig hårdt (jvf. figur 1). I 1879 var der kun fire kvindelige pensionærer tilbage, og fra Brødrene-

Pigeskolen ved århundredskiftet. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

unitetets side begyndte man alvorligt at overveje, hvorvidt man skulle nedlægge pigekostskolen for at lette det hårdt belastede skolebudget⁹. De hermhutiske kostskoler var baseret på, at eleverne var under konstant overvågning og kontrol, og de krævede derfor et betydeligt lærerkorps i forhold til elevtallet. I 1882 havde skolerne ialt 82 elever, fordelt med 67 elever i drengeskolen, hvoraf 16 var kostskoleelever, og 15 elever i pigeskolen, hvoraf kun to var kostskoleelever. Til at undervise disse 82 elever havde skolerne foruden skoleinspektøren et samlet lærerkorps på ialt 8: 5 lærere og 2 lærerinder foruden en mandlig hjælpelærer, der underviste i både pige- og drengeskolen. Heraf lagde alene opsynet med de 16 kostskoleelever i drengeskolen, der var fordelt på to stuer, beslag på fire af lærerne; den femte lærer havde ansvaret for undervisningen af opsynet med de 51 dagelever. På samme måde lagde opsynet med de to kostskoleelever i pigeskolen beslag på begge lærerinderne, som desuden fik hjælp fra skoleinspektøren og hjælpelæreren til undervisningen af dageleverne¹⁰. Så længe kostskolerne opretholdtes var det således ikke

muligt at reducere lærerkorpset i takt med nedgangen i kostskoleelevernes antal, og de langt ringere indtægter fra dageleverne var ikke alene i stand til at dække lærerudgifterne. Tilbagegangen for kostskolerne fra slutningen af 1870'erne betød således en stadig forringelse af skolernes økonomiske situation. Året 1879 var det sidste, hvor skolernes regnskab kunne opvise et overskud; fra 1880 og perioden ud gav de til stadighed underskud¹¹.

Såvel økonomisk som elevmæssigt kulminerede tilbagegangen for kostskolerne i begyndelsen af 1880'erne, og selv om man vedblev at håbe på fornyet tilgang fra Skandinavien, blev det stadig mere klart, at man var tvunget til næsten udelukkende at basere skolerne på tilgangen fra Nord-slesvig alene. Planerne om at omforme drengeskolen til en realskole blev derfor taget op til fornyet overvejelse, og skoleinspektør Mory indledte underhånden forespørgsler hos de tyske myndigheder angående de krav, der ville blive stillet til en sådan skole for at opnå statslig anerkendelse som eksamensskole¹². Det viste sig imidlertid hurtigt, at specielt kravene til lærerkræfterne var for store til at planerne kunne virkeliggøres¹³. Helt opgav man dog ikke ad denne vej at øge tilgangen til skolerne, idet skoleinspektør Mory så vidt muligt søgte at tilpasse drengeskolens læseplan efter de statsanerkendte realskoler¹⁴.

Situationen så endnu værre ud for pige- end for drengestalten. Siden 1879 havde tilgangen hertil været yderst ringe, og da der i 1884 foruden to halvpensionærer kun var én fuldpensionær tilbage i pige-pensionatet, krævede man fra Brødreneitets side pige-kostskolen nedlagt med årets udgang¹⁵. Denne beslutning vakte dyb bekymring i Christiansfeld, hvor man frygtede, at konsekvensen ville blive, at også drengeskolen i løbet af få år måtte nedlægges. I et forsøg på at bevare pigeanstalten tilbød man derfor fra menighedens side at bidrage med op til 2000 M årlig til dækning af skolernes underskud, og da der i begyndelsen af 1885 igen kom enkelte nye indmeldelser til pigeanstalten ligesom tilgangen til drengestalten steg betydeligt, indvilligede Brødreneitet i foreløbig at udskyde beslutningen¹⁶.

Det blev dog kun en stakket frist; fra 1887 satte der igen en kraftig nedgang ind i antallet af kostskoleelever, denne gang i drengestalten, og selv om tilgangen af dagelever var stigende, forværredes den økonomiske situation gradvis, indtil skolernes formue i 1888 var helt opbrugt¹⁷. Samme år stilledes skolerne over for nye økonomiske problemer. Ret-

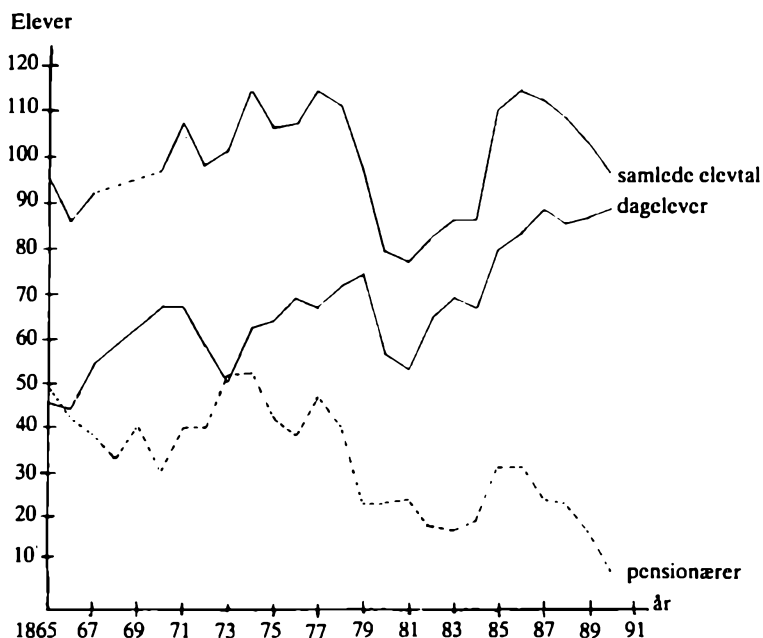

ten til at opkræve skolepenge for folkeskoleundervisningen bortfaldt ved lov, al folkeskoleundervisning skulle være gratis, hvilket ville sige, at den skulle finansieres over de kommunale skatter. Brødremenighedens skoler, der hvilede på betaling af skolepenge, fungerede som folkeskole for Christiansfeld by, som udgjorde en selvstændig kommunal enhed. Skulle man i Christiansfeld opfylde lovens krav, var der den mulighed at søge om at få Brødremenighedens skoler anerkendt som statslige folkeskoler, og dermed få skoleudgifterne dækket ind via kommuneskatterne. Det ville dog betyde, at man fra menighedens side måtte opgive den fulde kontrol med skolerne, og at disse skulle indrettes ganske som andre tyske folkeskoler. Med skolernes daværende elevtal ville det betyde en fælles drenge- og pigeskole med højst tre klasser og ikke mere end tre lærere. Skolen ville dermed ikke længere adskille sig fra de øvrige folkeskoler i omegnen, og ud over de forringede skolemuligheder for menighedens egne børn, ville man derefter næppe længere kunne tiltrække elever udefra til skolerne. En anden mulighed var at oprette en folkeskole ved siden af menighedens private skoler for de beboere i byen, ca. 40 % af byens samlede indbyggertal, der ikke tilhørte menigheden, hvilket i realiteten ville betyde, at menighedens medlemmer dels gennem skolepengene, dels gennem kommuneskatterne skulle betale til opretholdelse af to skoler i den lille by. Da menighedens medlemmer erklærede sig villige til at give afkald på retten til gratis folkeskoleundervisning, lykkedes det dog at opnå den ordning med myndighederne, at de beboere i byen, der ikke tilhørte menigheden, og som ikke var villige til at betale skolepenge til menighedsskolerne, kunne få deres børn optaget i Tyrstrup skole mod en kompensation på 15 M pr. barn pr. år. Selv om man herigennem opnåede at bevare skolernes selvstændige stilling, og selv om det tilsyneladende kun var få af byens beboere uden for menigheden, der benyttede sig af ordningen, måtte den alligevel betyde en yderligere forværring af skolernes økonomi¹⁸.

Hertil kom, at antallet af kostskoleelever fortsat var faldende, og da der i 1889 i begge anstalter tilsammen ikke var mere end 17 pensionærer tilbage, besluttede man fra Brødreunitetets side, at man nu ikke længere kunne forsvare at videreføre kostskolerne på unitetsdirektionens regning; skulle skolerne fortsætte, måtte det blive på Christiansfeld-menighedens egen bekostning¹⁹. Dette vakte stor bestyrtelse i Christiansfeld. Menigheden havde ikke økonomisk mulighed for at opretholde kostsko-

lerne alene, og ældsterådet anmodede på det mest indtrængende om i det mindste at udskyde beslutningen om nedlæggelsen endnu nogle få år. Man troede vel næppe længere på, at der igen ville komme et nyt opsving af betydning for kostskolerne, men man frygtede, at deres nedlæggelse ville medføre, at også tilgangen af dagelever udefra, der i 1889 udgjorde mere end en tredjedel af det samlede elevtal, ville gå tilbage, og at man dermed efterhånden ville blive nødsaget til at indskrænke skolerne til at blive almindelige folkeskoler. Over for Brødreunittet understregede ældsterådet på det kraftigste, at det for menigheden var såvel en pligt som en nødvendighed at opretholde skolevæsenet på dets nuværende niveau. Op-

Figur 2. Antal dagelever og pensionærer ved årets slutning

Kilder til figur 1-2: Jahresberichte der Knaben- und Mädchenanstalt, AA R 9 A; Allgemeine Uebersichte über Erziehungsanstalten, Ortschaften und Bildungsanstalten der Brüdergemeine, AA R 8 B. Hvor der enkelte steder er uoverensstemmelser mellem opgørelserne i årsberetningerne og tabellerne i Allgemeine Uebersichte, er tallene i sidstnævnte benyttet. Materialet er ikke fuldstændigt, stiplede linier i de fuldt optrukne streger angiver huller i materialet.

hørte tilgangen udefra til skolerne, ville man være afskåret fra at øve en kristelig indflydelse på omegnens ungdom, og dermed ville man svigte en af brødre menighedsskolernes fornemste opgaver; det ville desuden være til stor skade for menigheden og dens fremtidige stilling, hvis uddannelsesniveaut blandt medlemmerne faldt, og endelig var også den øgede handel og omsætning, de mange udefra kommende elever førte med sig, af ikke ringe betydning for byens økonomiske liv²⁰. Ældsterådet tilbød at øge menighedens eget tilskud til skolernes drift, hvis unitetsdirektionen blot ville udskyde beslutningen om nedlæggelsen i endnu tre år, og man undlod ikke uden en vis bitterhed at gøre opmærksom på, at menigheden i Christiansfeld i sine velmagtsdage havde ydet betydelige beløb til Unitetet og nu måtte være berettiget til en håndsrækning. »Skal vi virkelig nu, for 9000 M's skyld, ophæve de anstalter, hvor der endnu befinder sig 17 disciple? Opgive et værk, som Herren helt fra begyndelsen har pålagt vort Christiansfeld, prisgive vores åndelige og sjælelige indflydelse på den ungdom i vores omegn, der på mange måder er henvist til os? Vi kan ikke tro, at unitetsdirektionen vil tvinge os til dette.«²¹.

Unitetsdirektionen lod sig dog ikke rokke i sin beslutning, men gav ældsterådet en frist – indtil påsken 1891 – til at overveje, hvorledes man ville videreføre skolerne i menighedens eget regie²². Allerede inden da havde pigeanstalten ophævet sig selv, da der med udgangen af 1890 ikke længere befandt sig nogen pensionær i kostskolen, og med skoleårets slutning ved påsken 1891 nedlagdes også drengaanstalten. De tre pensionærer, der var tilbage, overgik til en privat pension i byen. Herefter overtog ældsterådet i Christiansfeld såvel ledelsen af som det økonomiske ansvar for skolerne. Selve skolebygningerne, der var Unitetets ejendom, blev stillet gratis til rådighed for menigheden, men det øvrige skoleinventar måtte ældsterådet købe af Unitetet²³.

Den vanskelige omstilling efter 1891

Skolevæsenets udvikling efter 1891 blev præget af de vanskeligheder, man i Christiansfeld havde med at omstille sig til skolernes nye rolle som almindelig dagskole for byen og omegnen. Man havde svært ved at acceptere, at deres tid som kostskoler var forbi, og der blev gjort flere forsøg på at genoprette en form for pensionat i tilknytning til dem.

For så vidt muligt at opretholde skolernes hidtidige undervisningsniveau og bevare elevtilgangen fra omegnen, besluttede ældsterådet i

*Den underste klasse i pigeskolen omfattede efter 1891 de to yngste årgange af såvel drenge som piger. Her er en blandet pigeskoleklasse fotograferet kort efter 1900.
Hans Gorrssens samling, Christiansfeld.*

1891 at videreføre dem som en art højere folkeskoler med tre almindelige folkeskoleklasser tilknyttet en videregående »selekta-klasse«. Drenge- og pigeskolerne blev opretholdt som adskilte skoler, dog således, at den underste klasse i pigeskolen kom til at omfatte de to yngste årgange af såvel drenge som piger. Den mellemste klasse kom herefter til at bestå af 3., 4. og 5. skoleårs elever, og den øverste klasse af 6., 7. og 8. skoleårs elever. Selektaklasserne var beregnet på de elever, der var i stand til at gennemgå den mellemste og øverste klasses pensum på to år i hver klasse, og således i det 7. og 8. skoleår kunne følge en undervisning, der gik ud over den almindelige folkeskoles niveau, og som kunne forberede eleverne på optagelse i købstædernes real- eller gymnasieskoler²⁴.

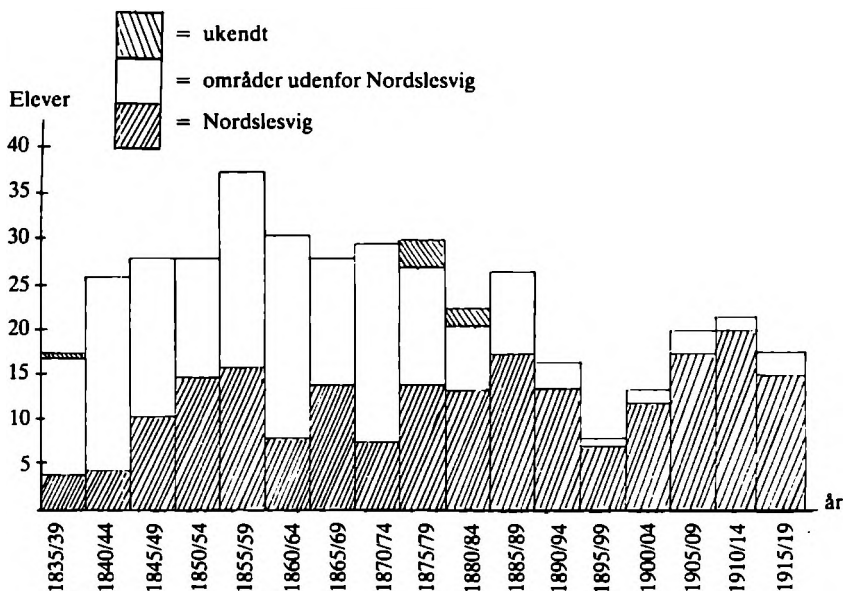
Denne skoleordning betød et brud på de hidtidige herrnhutiske skoleprincipper. Indtil da havde skolerne været indrettet efter det såkaldte fagsystem, hvor eleverne ikke placeredes i klasser efter alder, men efter deres dygtighed i de enkelte fag, således at de i de forskellige fag kunne

være placeret i forskellige klasser. Nyordningen betød desuden, at undervisningen herefter blev tilrettelagt efter ganske de samme retningslinjer som i de almindelige tyske folkeskoler. Ud over selektaklasserne var det fortrin, skolerne havde frem for de omliggende folkeskoler, først og fremmest det lave elevtal i de enkelte klasser, der skyldtes, at skolerne på grund af opdelingen i pige- og drengeskole i realiteten bestod af otte klasser. Det betød, at undervisningen kunne blive mere intensiv, og at der kunne tages større hensyn til den enkelte elev. Dette, men dog først og fremmest den videregående undervisning, man kunne tilbyde i selekta-klasserne, håbede man ville kunne sikre en fortsat tilgang af elever fra omegnen, og gennem oprettelsen af et pensionat på privat basis i tilknytning til skolerne håbede man desuden fortsat på en vis tilgang af udenlandske elever²⁵.

Med skolernes omordning reduceredes også lærerkorpset, der nu bestod af tre lærere og tre lærerinder. For yderligere at nedbringe skoleudgifterne nedlagde man det selvstændige skoleinspektørembede, og skolernes ledelse overdroges til menighedens præst, O. F. Uttendorfer. Det viste sig dog hurtigt, at det kombinerede arbejde som præst og skoleleder blev for belastende, og i 1893 fik skolerne igen en skoleinspektør, J. M. Burkhardt. For dog at holde menighedens udgifter nede besluttede ældsterådet i samråd med Brødreneitetet at nedlægge stillingen som broderplejer, og ud over at varetage stillingen som skoleleder udnævntes Burkhardt desuden til andenprædikant. Som en yderligere spareforanstaltning opgav man at opretholde en selvstændig bolig for skoleinspektøren, og i stedet indrettedes der en lejlighed til Burkhardt i drengeskolens bygning²⁶.

På trods af disse sparebestræbelser blev skolerne i de følgende år en stadigt voksende økonomisk byrde for menigheden²⁷. Tilgangen til skolerne fra omegnen var i de første år efter 1891 stagnerende og begyndte i de sidste år af 1890'erne at falde kraftigt (jvf. figur 3 og 5). Det lille private pensionat fik igen tilgang af betydning og blev i 1896 helt opgivet, ligesom et forsøg på at oprette et pensionat i Søstrehuset med tilknytning til pigeskolen også måtte opgives²⁸. Tilsyneladende havde nedlæggelsen af kostskolerne, som man havde frygtet det, skadet skolernes ry; drengeskolens selekta-klasse udøvede ikke den samme tiltrækning, og tilgangen til pigeskolens selekta-klasse var forsvindende lille²⁹. Desuden mente man, at den svigtende tilgang til skolerne fra slutningen af 1890'erne også

Figur 3. Tilgangen til Christiansfeld-skolerne af børn udenfor menigheden fordelt efter forældrenes bopæl. Gennemsnitlig årlig tilgang. Kilde se under fig. 5.

skyldtes de øgede nationale spændinger i grænselandet, der var et resultat af myndighedernes hårdere kurs over for den danske bevægelse i Nordslesvig i Köller-tiden 1898–1903; man mente, at disse forhold afholdt mange dansksindede forældre i omegnen fra at sende deres børn til Christiansfeld³⁰. Hertil kom yderligere, at præsten i Tyrstrup, pastor Claussen (1890–1915) netop i disse år begyndte aktivt at modarbejde menighedens indflydelse i sognet. Han havde hidtil sendt sine egne børn i skole i Christiansfeld, men tog dem i 1897 ud af skolen med den begrundelse, at undervisningen var dårligere end i de almindelige folkeskoler³¹, og i de følgende år søgte han så vidt muligt at mindske tilgangen til skolerne fra Tyrstrup sogn, specielt til konfirmationsundervisningen³².

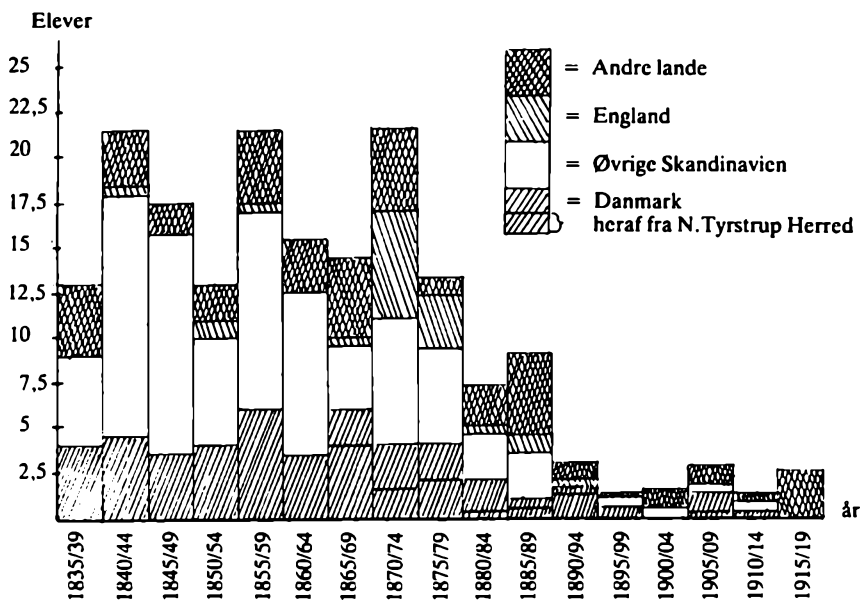
I 1899 nåede skolerne et nyt lavpunkt. Skolernes regnskab udviste et større underskud end nogensinde før, ligesom det samlede elevtal var lavere end på noget tidspunkt efter 1864 (jvf. figur 1). I alt havde skolerne dette år ikke mere end 72 elever, men endnu mere foruroligende var det, at der af disse kun var 16, som ikke kom fra byen selv. Skolerne

syntes at være stærkt på vej til at blive rene lokalskoler for Christiansfeld by. Den nye skoleinspektør, M. M. Meyer, der dette år afløste Burkhardt, kunne heller ikke give nogen opmuntrende vurdering af skolernes kvalitet. Han klagede således over, at selv om alle lærerkræfterne var eksaminerede og for så vidt gjorde deres pligt med både iver og troskab, kunne man ikke komme uden om, at elevernes kundskaber var ringe. Både i drengeskolen og i særdeleshed i pigeskolen var langt over halvdelen af eleverne ude af stand til at beherske det gennemgåede undervisningsstof. Særlig dårligt stod det til i retskrivning, skønskrivning og sang, og man måtte stærkt beklage den mangel på iver og anstrengelse, de fleste elever lagde for dagen³³. Det samme indtryk får man af indberetningerne fra kredsskoleinspektøren, der havde det statslige opsyn med skolerne. Han fandt ikke, at skolerne på nogen måde lå over det gennemsnitlige niveau i de almindelige folkeskoler, og han pegede især på, at undervisningen tog skade af de mange udskiftninger, der fandt sted i lærerkorps³⁴.

Initiativet til at søge at rette op på disse forhold kom imidlertid hverken fra skoleinspektørens eller fra ældsterådets side, men fra en gruppe blandt menighedens menige medlemmer, der i 1899 tog sagen i deres egen hånd og i en skrivelse direkte til unitetsdirektionen anmodede om, at denne igen ville åbne en kostskole i byen og omforme drengeskolen til en realskole. Ved at genoprette kostskolerne og tilbyde en højere uddannelse håbede man, at skolerne kunne genvinde deres gamle ry og anseelse i videre kredse, og at Christiansfeld igen ville kunne blive en skoleby af betydning, til gavn for menighedens stilling og byens økonomiske liv³⁵.

Fra Unitetets side afviste man blankt anmodningen og henviste til, at skolevæsenet nu hørte under ældsterådet. Samtidig advarede man på det kraftigste ældsterådet mod at søge planerne gennemført, da man mente, de var aldeles urealistiske og kun ville betyde øgede udgifter for menigheden³⁶. Også kredsskoleinspektøren stillede sig skeptisk over for planerne og rådede skoleinspektøren til at koncentrere sig om at forbedre undervisningen i de almindelige folkeskoleklasser³⁷. Alligevel besluttede man i ældsterådet at søge gennemført en nyordning af skolevæsenet, og ved skoleårets start i 1900 åbnede man en ny prorealskole i drengeskolen. For at spare lærerkræfter indførte man fælles undervisning for piger og drenge i pigeskolen til og med det fjerde skoleår; desuden nedlagde man pigeskolens selekta-klasse, som kun havde haft yderst ringe tilgang. Pigeskolen var herefter en almindelig folkeskole med fire klas-

Figur 4. Tilgangen til Christiansfeld-skolerne af børn udenfor menigheden fordelt efter forældrenes bopæl. Gennemsnitlig årlig tilgang fra områder udenfor Nordslesvig. Kilde se under fig. 5.

ser, hvor en videregående undervisning alene blev givet som privatundervisning. I drengeskolen oprettedes der ved siden af de to folkeskoleklasser tre prorealklasser: sexta, quinta og, fra 1901, quarta. Disse klasser var i enkelte fag kombineret med folkeskoleklasserne, men de skulle derudover give en undervisning, der førte ud over folkeskolens mål, især i fremmede sprog, men også i historie, matematik, geografi og naturlære. Formålet med disse klasser var at forberede eleverne til optagelse i de egentlige realklasser, således at de efter tre år kunne tage en realeksamen. Desuden tilbød man privatundervisning i latin for de elever, der stilede mod gymnasiet. For at kunne oprette den sidste prorealklasse, quarta-klassen, måtte man imidlertid ansætte endnu en lærer ved skolen. Udgifterne hertil dækkedes ved, at en række af menighedens medlemmer tegnede sig for et fast bidrag til skolerne over en årrække. Da man fra menighedens side også havde ønsket en genåbning af pensionatet, blev bidragene imidlertid givet under forudsætning af, at dette

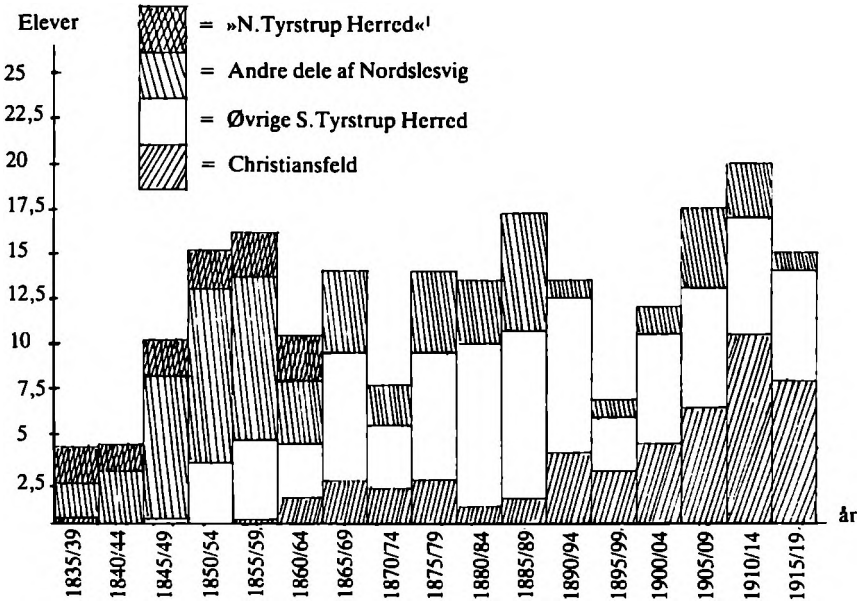
fandt sted. Ældsterådet, der med den nye skoleordning alene havde sigtet på at tiltrække flere elever fra omegnen, måtte bøje sig, og med skoleårets start i 1901 genoprettedes der et pensionat i de gamle lokaler i drengeskolen³⁸.

Udsigterne for den nye drengeskole var fra starten dystre. I Haderslev var man i gang med at oprette en kongelig realskole, der uvægerlig måtte komme til at rekruttere elever fra de samme områder som skolen i Christiansfeld. Desuden led skolen stadig under hyppige udskiftninger i lærerstaben, der satte sine spor i undervisningen, og som udadtil skadede skolernes ry³⁹. Hertil kom, at regeringen i 1902 på foranledning af pastor Clausen i Tyrstrup igen tog spørgsmålet op om forholdet mellem Christiansfeld og de private menighedsskoler. Clausen krævede, at Christiansfeld blev underlagt Tyrstrup skoledistrikt, hvorved menighedsskolerne ville komme under hans opsyn. Disse planer vakte voldsom harme i Christiansfeld, hvor skoleinspektør Breutel karakteriserede Tyrstruppræsten som »ein intoleranter, lutherischer Pfaffe«⁴⁰. Ikke blot ville en sådan ordning give skolerne store problemer i forholdet til pastor Clausen, men man måtte også frygte, at man herigennem ville miste mange elever til Tyrstrup skole.

Da skoleinspektør Breutel i 1903 gjorde status over skolernes stilling, tegnede der sig ikke noget opmuntrende billede. Efter de tre første år måtte forsøget med de nye realklasser og kostskolens genåbning betragtes som mislykket; ingen af delene havde formået at trække flere elever til skolen, tværtimod havde elevtallet været faldende, og skolens underskud stærkt stigende. Baggrunden for det dårlige resultat mente man først og fremmest var konkurrencen fra de statslige realskoler. I Haderslev fortsatte udbygningen af realskolen, der af politiske grunde blev stærkt støttet af staten, og såvel i Åbenrå som i Tønder var man ligeledes i gang med at oprette realskoler⁴¹.

Det følgende år bedredes dog udsigterne for skolerne, da det lykkedes at afslutte forhandlingerne med regeringen om skoleforholdene til menighedens fordel. Ifølge Brødre menighedens privilegier havde man ret til at opretholde et selvstændigt skolevæsen så længe man opfyldte de statslige krav. Regeringen kunne derfor ikke indordne menighedens medlemmer under Tyrstrup skoledistrikt, men alene de af byens beboere, der ikke tilhørte menigheden. En sådan ordning ville imidlertid være aldeles ødelæggende for menighedsskolerne. Menigheden udgjorde om-

Figur 5. Tilgangen til Christiansfeld-skolerne af børn udenfor menigheden fordelt efter forældrenes bopæl. Gennemsnitlig årlig tilgang fra Nordslesvig.

Kilder til figur 3-5: Personalien, AA R 7 A 1-3, B 1-2, C, D.

1. For at gøre de enkelte kolonner sammenlignelige såvel før som efter 1864 er her anvendt herredsinddelingen efter Genforeningen med Søndre og Nørre Thystrup herred. Elevtilgangen fra »de otte sogne«, det senere N. Tyrstrup herred, der efter 1864 kom til at høre til Kongeriget, er derfor også i den foregående periode beregnet som en selvstændig gruppe. Generelt må det iøvrigt bemærkes, at der i en del tilfælde har været en vis usikkerhed forbundet med den geografiske placering af de danske og nordslesvigske forældres bopæl, som ofte kun er angivet ved landsbyens ikke ved sognets navn. Stenderup kan således både være Sdr. Stenderup sogn i det nuværende N. Tyrstrup herred eller landsbyen Stenderup i Nybøl, Grarup, Ø. Lindet eller Toftlund sogne i Nordslesvig. Da det i enkelte tilfælde, hvor der også har været angivet et gårdnavn, har kunnet konstateres, at Stenderup er blevet brugt som en kort form for Sdr. Stenderup, har jeg i tvivlstilfælde identificeret Stenderup med Sdr. Stenderup, da der iøvrigt ikke var nogen synderlig tilgang til skolerne fra de andre nævnte sogne. Det kan dog betyde, at tallene for elevtilgangen fra N. Tyrstrup herred er en anelse for høje. Endelig skal det nævnes, at opgørelserne over elevtilgangen før 1864 ikke bygger på originalmaterialet men på Holdts elevlister i Sønderjydske Årbøger 1944, og de derfor, som nævnt i indledningen kan indholde enkelte fejlkilder.

kring århundredskiftet kun knap halvdelen af byens samlede indbyggertal, og kun omkring 30 % af skolens elever fra selve byen var menighedsbørn. Man anmodede derfor på det kraftigste regeringen om at få en anden ordning. Man understregede, at menigheden lige siden byens grundlæggelse havde opretholdt et skolevæsen uden nogen form for statslig støtte, og at menigheden stadig bar over tre fjerdedele af skolernes samlede udgifter; endnu kraftigere fremhævede man den betydning for trykningen, skolerne havde haft og stadig havde i det danskprægede Nordslesvig, og det afbræk, det ville betyde, hvis skolerne ikke længere kunne opretholdes, og byens borgere, hvoraf mange var dansksindede, i stedet skulle sende deres børn til den »halvdanske« skole i Tyrstrup.

Det er ikke utænkeligt, at dette var medvirkende til, at regeringen i 1904 gik ind på menighedens eget forslag til ordning af skoleforholdene. Resultatet blev, at Christiansfeld blev stadfæstet som selvstændigt skole-distrikt, og at skolepengene for skoledistriktets børn overtoges af kommunen, der ydede skolerne et fast bidrag pr. barn pr. år. Der blev nedsat et fælles skoleudvalg, bestående af repræsentanter for ældsterådet og for de af byens borgere, der ikke tilhørte menigheden, til at varetage de fælles skoleinteresser; men selve den indre og ydre ledelse og administration forblev uantastet i ældsterådets hænder. Selv om det beløb, der ydedes af kommunen, på ingen måde var tilstrækkeligt til at dække de faktiske skoleudgifter, og menigheden fortsat selv måtte dække et betydeligt underskud på skoleregnskaberne, betød ordningen, at menigheden kunne opretholde et selvstændigt skolevæsen⁴².

I de følgende år bedredes skolernes situation. Elevtallet begyndte langsomt at stige, og i skoleåret 1910/11 havde skolerne igen et samlet elevtal på over hundrede elever (jvf. figur 1). Samtidig brast dog også håbet om at oprette et højere skolevæsen i byen og genoprette Christiansfelds position som kostskoleby. Hverken prorealklasserne eller kostskolen blev den succes, man fra menighedens side havde drømt om. Tilgangen til prorealklasserne var kun ringe, og de blev derfor i stadig stigende grad integreret i de almindelige folkeskoleklasser. Heller ikke pensionatet kunne indfri forventningerne. I 1904, da tilgangen var størst, var der i alt kun otte kostskoleelever, og efterhånden svandt kostskolen ind til et lille familiepensionat hos skoleinspektøren⁴³. På trods af det øgede elevtal og de kommunale skolepenge måtte skolerne også fortsat kæmpe med store økonomiske problemer. Fra 1904 og frem til 1. Verdenskrig voksede un-

derskuddet på skoleregnskaberne fra ca. 4000 M til godt 6000 M om året, og da menighedens medlemstal var stagnerende, var det et spørgsmål, om den kunne blive ved at bære de økonomiske byrder, opretholdelsen af skolevæsenet i dets hidtidige form ville indebære⁴⁴.

Det var på denne baggrund ældsterådet i 1913, omend nødtvunget, besluttede at sammenlægge drenge- og pigeskolen i et forsøg på at bedre skolernes økonomi. Hermed brød man med et af de grundlæggende principper for den herrnhutiske opdragelses- og skolevirksomhed, og det var med tunge hjerter, beslutningen blev taget⁴⁵. Man opretholdt dog kønsadskillelsen for de ældste elever. Hele skolen blev nu samlet i drengekolens bygninger og kom i alt til at bestå af fem klasser, idet eleverne til og med det 6. skoleår fordeltes på tre klasser, mens der for de to ældste skoleår gange oprettedes en adskilt drenge- og pige klasse. I 1913 var skolen således blevet til en almindelig fire-klasses folkeskole, hvor hver klasse var opdelt i to afdelinger svarende til to skoleår, bortset fra den øverste drengeklasse, der havde tre afdelinger. Det var alt, hvad der var tilbage af de ambitiøse realskoleplaner, og 1913 markerer således også afslutningen på den lange omstillingsproces, der havde kendetegnet skolernes udvikling siden kostskolernes nedlæggelse i 1891. Med skolernes sammenlægning og et øget bidrag fra kommunen reduceredes underskuddet væsentligt, og sammenlægningen havde tilsyneladende ingen indflydelse på elevtilgangen; tværtimod var det samlede elevtal i disse år større end på noget andet tidspunkt efter 1864. Det er historiens ironi, når skoleinspektøren få måneder før 1. Verdenskrigs udbrud understregede, at skolens fremtid nu for alvor syntes at være sikret⁴⁶. Krigen og dens resultat kom til at betyde afslutningen på Brødremenighedens skolevirksomhed i Christiansfeld.

Krigen måtte igen få de nationale modsætninger til at bryde ud i lys lue, ikke blot mellem menigheden og omegnen, men også internt i menigheden selv. Det gav problemer med de dansksindede elever, ligesom skolerne i krigsårene fik en lang række praktiske problemer at slås med, da de mandlige lærere blev indkaldt, og undervisningen måtte klares af skoleinspektøren og lærerinderne alene; ingen af delene synes dog at have influeret på tilgangen til skolerne, der under hele krigen vedblev at være høj⁴⁷.

Da det med Tysklands nederlag stod klart, at der ville finde en folkeafstemning sted om Nordslesvigs fremtidige nationale tilhørsforhold,

kunne ingen i menigheden være i tvivl om, hvad resultatet af en sådan afstemning ville blive for Christiansfeldts vedkommende, og i løbet af 1918–19 begyndte man i ældsterådet en lang række forhandlinger om menighedens fremtid under dansk herredømme, herunder også spørgsmålet om skolevæsenets fremtid⁴⁸.

Initiativet på dette område kom først og fremmest fra menighedens danske præst, F. C. Høy, der allerede i 1918 i samråd med professor Rønning i København, der havde opsynet med de danske realskoler, på egen hånd udarbejdede planer for skolens gradvise omdannelse til dansk realskole. Alle var enige om at det hastede, hvis menigheden skulle gøre sig håb om at bevare sin stilling og sin indflydelse i omegnen, og da det ifølge Høys beregninger skulle være muligt at drive en sådan skole uden økonomisk tab for menigheden, besluttede ældsterådet i 1919 at iværksætte forberedelserne til skolens overgang til dansk realskole så hurtigt som muligt. Unitetsdirektionen modsatte sig imidlertid planerne. Man følte sig langt fra overbevist om at Høys beregninger ville holde stik, og man frygtede, at en sådan skole ville blive en svær økonomisk byrde for menigheden, for hvem fremtiden kunne synes sort nok endda. Men først og fremmest ville Unitetet ikke være i stand til at anvise dansktalende lærerkræfter i fornødent omfang fra menighedens egne rækker, og skulle skolen drives med udefra kommende lærerkræfter, kunne man ikke sikre sig den fornødne kontrol med den. At drive en skole i Brødremenighedens navn uden at være sikker på, at den fuldt ud ville blive drevet i Brødremenighedens ånd, kunne man ikke gå med til⁴⁹. Til stor skuffelse for Høy og sikkert også mange andre dansksindede menighedsmedlemmer blev resultatet af forhandlingerne i stedet, at menigheden udlejede skolebygningerne til en dansk lærer, Alfred Jørgensen fra Brønderslev, der ville åbne en privat dansk realskole, som ikke stod under menighedens ledelse. Den 15. februar 1920 lukkedes den tyske brødremenighedsskole efter at have eksisteret i 147 år⁵⁰. I 1956 løsnedes skolens sidste, spinkle forbindelse til Brødremenigheden, da realskolebestyrer Jørgensen dette år købte skolen af menigheden⁵¹.

Eleverne

Borgerbørn og bønderbørn

En fast kærne i elevbestanden udgjorde naturligvis menighedens egne børn; men det bærende element i skolernes drift var tilgangen udefra. Det var den, der især havde skoleledelsens opmærksomhed, og det var den, der gav skolerne deres særlige status og betydning. I det følgende er det derfor tilgangen af elever uden for menigheden, der vil blive behandlet.

Christiansfeld-skolernes udvikling aftegner sig tydeligt i den gradvise forskydning, der fandt sted i skolernes elevrekruttering. I figur 1–5 og tabel 1 er dette søgt skildret skematisk. Figur 1–2 viser udviklingen i det samlede årlige elevtal og fordelingen på dagelever, pensionærer samt udefra kommende elever. Figur 3–5 og tabel 1 viser udviklingen i tilgangen af nye elever uden for menighedens egen kreds, dels i den geografiske elevrekruttering i figur 3–5, dels i den sociale elevrekruttering i tabel 1; for at give et sammenligningsgrundlag er udviklingen i den forudgående periode 1835–63 i begge tilfælde medtaget.

Når man tager i betragtning, hvor store forandringer, skolerne gennemgik, er det forbløffende, hvor forholdsvis stabilt deres samlede elevtal holdt sig perioden igennem. Indtil kostskolernes ophævelse i 1891 lå det samlede årlige elevtal på stort set 90–110, bortset fra begyndelsen af 1880'erne, hvor tallet sank ned til ca. 80–90. Efter kostskolernes ophævelse begyndte elevtallet langsomt at falde, især fra slutningen af 1890'erne indtil omkring 1902–03, hvor det lå på ca. 60–70; herefter steg det igen, og fra 1910 til skolernes ophævelse i 1920 lå det samlede elevtal igen på over 100. Tilbagegangen i antallet af kostskoleelever, der var nogenlunde kontinuerlig fra midten af 1870'erne, blev således kompenseret gennem en stigende tilgang af udefra kommende dagelever, der stort set fortsatte indtil slutningen af 1890'erne. Som det fremgår af figur 2 udgjorde dageleverne allerede i slutningen af 1860'erne over halvdelen, og fra begyndelsen af 1880'erne over tre fjerdedele af skolernes samlede

elevtal; til sammenligning udgjorde kostskoleeleverne godt 80 % af den samlede elevtilgang i tiden 1835–63 (jvf. tabel 1). Set udefra lå skolernes væsentligste betydning således allerede adskillige år før kostskolernes ophævelse i deres funktion som lokale dagskoler.

Dette viser sig endnu tydeligere, når man ser nærmere på, hvorfra eleverne kom. I tiden fra 1835–64 kom sammenlagt godt to tredjedele af den samlede elevtilgang fra områder uden for Nordslesvig, og blandt de nordslesvigske elever kom kun knap 20 % fra det senere S. Tyrstrup herred, Christiansfelds umiddelbare omegn. I tiden efter 1864 og frem til kostskolernes ophævelse kom derimod kun ca. 46 % af den samlede elevtilgang fra områder uden for Nordslesvig, og af de nordslesvigske elever kom næsten 70 % fra byen og dens umiddelbare omegn. Med kostskolernes nedlæggelse måtte skolernes geografiske opland naturligvis blive yderligere begrænset, selv om man forsøgte at opretholde en form for pensionat i tilknytning til skolerne, og selv om mange familier såvel i Christiansfeld som i omegnen optog pensionærer på privat basis¹. Fra 1891 til 1920 faldt tilgangen fra områder uden for Nordslesvig til 12 % af den samlede elevtilgang, og kun 14 % af de nordslesvigske elever stammede ikke fra den umiddelbare omegn. Når tilgangen til skolerne af børn, der ikke tilhørte menigheden, var stigende i Christiansfeld selv, skyldtes det ikke en vækst i byens indbyggertal, der tværtimod var stagnerende fra 1860, men at menighedens medlemstal var faldende; i 1835 udgjorde menigheden ca. 80 % af byens indbyggertal, i 1860 var tallet faldet til 63 %, og i 1921 tilhørte kun ca. halvdelen af indbyggerne menigheden².

Med den stadig snævrere geografiske rekruttering til skolerne skete der også en forskydning i elevernes sociale baggrund. Som kostskoler besøgte skolerne, som det fremgår af tabel 1, først og fremmest af børn af det bedre borgerskab i byerne og af større jordbesiddere. Det var især embedsmænd, skibsredere, grosserere, storkøbmænd, læger og advokater, godsejere og proprietærer, der sendte deres børn på kostskole i Christiansfeld. I perioden 1835–63 udgjorde tilgangen af kostskoleelever fra disse socialgrupper over halvdelen af den samlede tilgang af kostskoleelever, og knap halvdelen af den samlede elevtilgang i det hele taget. Den største enkeltgruppe af elever kom dog såvel før som efter 1864 fra gårdmandsstanden. Med de stadig bedre landbrugskonjunkturer, især fra 1830'erne og fremefter, fik de større bønder økonomisk mulighed

Inge Bundsgaard

Tabel 1. Tilgangen til Christiansfeld-skolerne af børn udenfor menigheden fordelt efter forældrenes erhverv. Gennemsnit årlig tilgang i perioderne 1835-63, 1864-91 og 1892-1919

	Embedsmænd, Bestillingsmænd, Funktionærer	Liberalc erhverv	Handels erhverv ¹	Håndværkere	Øvrige selvstændige næringsdrivende	Godsjejr. Proprietærer	Gårdejere	Husmænd, Arbejdere	Enker, Pensionister	Medlemmer af Brødre menigheden udenfor Christiansf. ²	Andre	Ukendt	I alt	Heraf pensionister	Heraf dagelever
Pensionærer 1835-63	3,6	0,9	5,0	1,7	1,2	2,4	3,7	-	-	1,8	0,3	2,6			
Dagelever 1835-63	0,3	0,2	0,4	0,5	0,3	0,3	2,3	0,1	-	0,2	-	0,5			
I alt 1835-63	3,9	1,1	5,4	2,2	1,5	2,7	6,0	0,1	-	2	0,3	3,1	28,2	23,0	5
Absolutte tal 1835-63	113	31	157	63	43	77	173	4	-	59	9	90	814	668	151
Pensionærer 1864-91	0,9	0,8	3,0	0,6	1,0	0,8	3,3	0,0	0,1	0,4	0,1	2,8			
Dagelever 1864-91	2,4	0,6	0,4	0,7	0,8	0,2	5,9	0,1	0,1	0,6	-	0,9			
I alt 1864-91	3,3	1,4	3,4	1,3	1,8	1,0	9,3	0,1	0,2	1,0	0,1	3,7	26,5	13,7	12
Absolutte tal 1864-91	93	38	96	37	50	27	259	3	6	27	3	103	743	384	359
1892-1919	2,9	0,9	1,6	2,7	1,3	0,0	3,9	0,7	0,9	0,1	0,2	0,9	16,1		
Absolutte tal	82	24	46	75	35	1	110	20	25	2	6	24	450		

Kilder til tabel 1: Personalien, AA R 7 A 1-3, B 1-2, C, D.

1. Under gruppen af handels erhverv er foruden købmænd, grossererere o.l. også medregnet en række skibsførere og kaptajner, der undertiden også står opført som købmænd eller grosserer. Det drejer sig specielt om en række nordmænd, som klart synes at have haft tilknytning til større norske handelshuse i byer som Kristianssand, Stavanger og Bergen.
2. Gruppen af medlemmer af Brødre menigheden udenfor Christiansfeld udgøres først og fremmest af Brødre menighedens missionærer og societetsarbejdere. De missionærer og societetsarbejdere, der var udgået fra Christiansfeld, ønskede ofte deres børn optaget i Christiansfeld-skolerne. Unitetet betalte skolpengene, og når antallet af disse elever svandt ind efter 1864, specielt efter midten af 1870'erne, skyldtes det, at Unitetet fandt, at Christiansfeld-skolerne var blevet for dyre i sammenligning med de øvrige brødre menighedsskoler og derfor ønskede missionærbørnene optaget på andre skoler. De missionærer, der ønskede deres børn optaget på Christiansfeld-skolerne, måtte derefter selv betale de ekstraomkostninger, der var forbundet hermed. Det var ikke mindst denne gruppe, der udgjorde tilgangen fra »andre lande« jvf. figur 4.

for at give deres børn en bedre uddannelse, og der kom en øget tilstrømning til Christiansfeld-skolerne, især fra den velhavende gårdmandsstand i Nordslesvig, men også fra gårdmandsfamilier i Danmark.

Med skolernes geografisk set stadig snævrere elevrekruttering efter 1864 og den kraftigt stigende tilgang fra byens umiddelbare omegn, kom gruppen af gårdmandsbørn til at blive stadig mere dominerende blandt eleverne, en tendens, der som nævnt i den foregående artikel allerede havde vist sig efter 1845 (se s. 566). Hvor børn af gårdmandsstanden i tiden 1835–63 udgjorde 22 % af den samlede elevtilgang, mod f.eks. 19 %, der stammede fra de handelsmæssige erhverv, udgjorde tilgangen af gårdmandsbørn i tiden fra 1864 til 1891 godt en tredjedel af den samlede elevtilgang mod de nu kun 13 % fra handelserhvervene. Når elevtilgangen fra gårdmandsstanden efter kostskolernes ophævelse ikke blot absolut men også relativt gik tilbage – den vedblev dog at udgøre omkring en fjerdedel af den samlede elevtilgang i perioden – skyldtes det ikke mindst en betydelig vækst i elevtilgangen fra gruppen af håndværkere ligesom der siden 1864 havde været en voksende tilgang af dagelever fra gruppen af embedsmænd, bestillingsmænd og funktionærer. Den stigende tilgang af elever fra håndværkerfamilier var et resultat af, at en voksende del af Christiansfeld bys håndværkere ikke længere tilhørte Brødremenigheden. Væksten i antallet af dagelever fra embedsmands-, bestillingsmands- og funktionærfamilier skyldtes, at såvel Christiansfeld by som det omgivende Tyrstrup sogn med grænsedragningen i 1864 fik et stadigt voksende og hurtigt skiftende befolkningselement af grænsegendamer og toldpersonale, der sendte deres børn i den tyske brødremenighedsskole.

Christiansfeld-skolerne ændrede sig således ikke blot fra at være internationale kostskoler til at blive lokale dagskoler, men også fra at være skoler for børn af det bedre borgerskab og det store jordbrug til at blive skoler for Christiansfeld bys borger- og håndværkerbørn og omegnens bønderbørn. Skal man søge en forklaring på denne forskydning, på hvorfor kostskolerne ikke lod sig opretholde og slet ikke genoprette, må man se nærmere på, hvad der kunne tiltrække elever til skolerne, og hvilke forandringer, der fandt sted i disse faktorer.

Det, der indtil 1864 i særlig grad havde været i stand til at tiltrække et betydeligt antal elever til skolerne fra Skandinavien og en bredere kreds i Nordslesvig, var formentlig på den ene side skolernes særlige religiøse

*Efter 1864 blev gårdmandsbørn fra Christiansfelds omegn den dominerende elevgruppe. Og de kom ridende til skole. Foto taget foran drengeskolen.
Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.*

og pædagogiske karakter, på den anden side den omstændighed, at det statslige skolevæsen i disse områder først gradvis blev udbygget i løbet af århundredets første halvdel. At skolerne var tyske øgede sandsynligvis kun deres tiltrækning i Skandinavien, da eleverne herigennem fik mulighed for at lære Nordeuropas førende kultursprog. I den sidste halvdel af det 19. århundrede svækkedes skolernes tiltrækningskraft på en række af disse punkter.

De religiøse vækkelsesbevægelser, der prægede Skandinavien fra omkring midten af århundredet, svækkede efterhånden Brødremenighedens religiøse indflydelse. Særlig i Danmark tabte Brødremenigheden indflydelse i de områder, hvor grundtvigianismen vandt frem³. Man bevarede længere et godt forhold til de områder, der blev præget af den indremissionske bevægelse, men også denne svækkede den herrnhutiske indflydelse, og efterhånden som de religiøse bevægelser opbyggede deres

eget religiøse og kulturelle miljø, og i et vist omfang også deres eget skolevæsen, måtte den religiøse motivering for at sende børnene til Christiansfeld mindskes⁴.

I den hidtidige danske litteratur omkring skolerne, er kostskolernes tilbagegang efter 1864 næsten udelukkende blevet set som et resultat af den nationale modvilje mod de tyske skoler, Tysklands sejr i 1864 fremkaldte i Skandinavien og blandt de dansksindede i Nordslesvig⁵. Selv om de nationale forhold spillede en betydelig rolle for skolernes udvikling er det dog næppe en udtømmende forklaring. Ser man på udviklingen inden for Brødremenighedens skolevæsen i Europa som helhed, viser det sig, at stort set alle menighedens kostskoler i denne periode var præget af svigtende elevtilgang og økonomiske problemer, især fra midten af 1870'erne. Kostskolerne i Christiansfeld var hverken de eneste eller de første af Brødremenighedens kostskoler, der måtte nedlægges på grund af manglende elevtilgang, og som blev omdannet til almindelige dag- og folkeskoler. I de 16 kontinentale brødremenigheder, hvor der i 1870 fandtes almindelige kostskoler, blev man inden udgangen af 1880'erne nødsaget til at lukke kostskoleafdelinger i de 7 og omdanne dem til dag-skoler⁶. Baggrunden for denne udvikling var et langt mere generelt – og for Brødremenighedens skolevæsen alvorligere – fænomen, nemlig det statslige skolevæsens gradvise forbedring og fremvæksten af et højere skolevæsen, der kunne give en videregående, afsluttet uddannelse uafhængigt af universiteterne.

Indtil sidste tredjedel af det 19. århundrede var den undervisning, Brødremenighedens skoler kunne tilbyde børn i den skolepligtige alder, i langt de fleste tilfælde af en betydelig bedre kvalitet end den, det statslige skolevæsen kunne byde på, såvel i Tyskland og i Hertugdømmerne som i Skandinavien. Grundlaget for en statslig folkeskoleundervisning blev i alle disse lande lagt ved lovgivning i løbet af det 18. og i begyndelsen af det 19. århundrede, men det varede længe inden de lovmæssige rammer blev udfyldt, ikke mindst hvad angik kvaliteten af lærerkræfterne. Indtil da kunne Brødremenighedens skoler tiltrække elever på grund af deres pædagogiske og undervisningsmæssige fortrin. Skolerne havde som regel et betydelig lavere elevtal pr. klasse end de almindelige folkeskoleklasser, og for undervisningen stod menighedens egne teologiske kandidater bistået af ikke-uddannede hjælpelærere. Efter midten af det 19. århundrede begyndte konkurrencen fra det statslige folkeskolevæsen og spe-

cielt fra det stadig stigende antal højere borger- og realskoler i købstæderne imidlertid at gøre sig gældende⁷. Specielt brødremenighedsskolerne i Tyskland blev desuden trængt af en stadig mere omfattende kontrol med skolerne fra de statslige myndigheders side⁸. I slutningen af 1860'erne frygtede Brødreunionen, at menighedsskolerne var ved at sakke agterud i forhold til de offentlige folkeskoler, specielt fordi lærerkræfterne dér efterhånden fik en bedre uddannelse på de statslige lærerseminarier. Under indtryk heraf, såvel som af de stigende statslige krav til skolerne, besluttede man at oprette sine egne lærerseminarier. I 1872 blev der åbnet et lærerseminarium i Niesky, der var tilrettelagt efter de samme retningslinjer som de statslige preussiske seminarier, og i 1875 oprettedes et lignende seminarium for lærerinder i Gnadau⁹.

I længden kunne man dog ikke klare sig i konkurrencen med det statslige skolevæsen, og især ikke med de højere borger- og realskoler, der kunne tilbyde de børn, der ikke havde evner eller muligheder for at få en universitetsuddannelse, en statsligt anerkendt eksamen, der efterhånden blev en forudsætning for ansættelse inden for den voksende offentlige sektor. Brødremenigheden havde ikke kapacitet til at udbygge sit skolevæsen til sådanne statsligt anerkendte eksamensskoler, og skolerne mistede dermed deres tiltrækningskraft for de forældre, der ønskede at sikre deres børns fremtid gennem en anerkendt højere uddannelse.

Hele denne udvikling var med til at fjerne grundlaget for Brødremenighedens kostskolevirksomhed, også i Christiansfeld. Tilgangen til det stigende antal statslige og private højere borger- og realskoler kom først og fremmest fra de socialgrupper, der især havde sendt deres børn på kostskole i Christiansfeld: borgerskabet og de store jordbesiddere¹⁰. Allerede i slutningen af 1870'erne pegede skoleinspektøren i Christiansfeld på, at den svigtende tilgang til kostskolerne fra Skandinavien også skyldtes forbedringerne i disse landes eget skolevæsen¹¹. Det var, som tidligere nævnt, af samme grund, man ikke forventede at få nogen større tilgang til kostskolerne fra de slesvigske byer, hvor skolevæsenet allerede tidligere var mere udbygget. Det fald i tilgangen fra Nordslesvig uden for S. Tyrstrup herred, der fandt sted efter 1864 (jvf. figur 5) skal formentlig bla. ses på denne baggrund. Hvor børn fra de nordslesvigske flækker og købstæder i perioden 1835–63 udgjorde ialt 22 % af den samlede tilgang af nordslesvigske elever i perioden, udgjorde de i den følgende periode op til kostskolernes nedlæggelse kun 7 %. Et andet symp-

tom på denne udvikling var, at der blandt de kostskoleelever, man fik, kom flere vanskelige børn, som forældre og lærere ikke kunne klare hjemme, og som først og fremmest blev sendt til Christiansfeld på grund af skolernes strammere disciplin og omfattende opsyn med børnene. Som kostskolernes situation var, optog man sådanne elever, også selv om man i forvejen var klar over problemerne. I 1889 indvilligede skoleinspektøren således i at optage en slesvigsk dreng, som var blevet fjernet fra sin skole på grund af flere tilfælde af tyveri, og året efter optog man en udenlandsk pensionær, der var blevet bortvist såvel fra sin hjemlige skole som fra brødremenighedsskolen i Königsfeld på grund af »ukyskhed«¹². En af de sidste pensionærer, der blev optaget i pigeanstalten, synes at have været såvel fysisk som psykisk handicappet; efter kun nogle få måneder blev hun fjernet fra skolen, da man på grund af hendes »unormale forstandsudvikling« fandt det håbløst af søge at undervise hende¹³.

Denne udvikling medførte også, at man ikke så få gange måtte bortvise elever på grund af alvorlige disciplinære forseelser¹⁴. At skolerne som kostskoler efterhånden alene kunne tiltrække de elever, der af en eller anden grund ikke kunne klare sig i de hjemlige skoler, blev endnu mere klart, da man fra 1901 søgte at genoprette kostskolen. I 1913 skriver skoleinspektør Alexander v. Dewitz således i sin årsindberetning til Unitetsdirektionen om kostskolen: »For os kommer kun sådanne (elever) i betragtning, der ikke rigtig kan komme videre i deres hjemlige omgivelser, som behøver særlig hjælp i undervisningen, eller helbredsmæssigt er svage. Så vidt vi kan hjælpe dem her, vil vi til enhver tid tage imod dem, *men nogen forbedringsanstalt er vi ikke*«¹⁵. De mange forsøg på at udbygge skolerne i Christiansfeld til højere borgerskoler både før og efter 1891 viser tydeligt, at man i Christiansfeld udmærket var klar over, hvilken vej man skulle gå for at opretholde skolernes status; at det ikke lykkedes er en anden sag.

Danske og tyske elever

Til disse problemer kom for Christiansfeld-skolerne yderligere det nationale problem. Den nationale modvilje mod Tyskland, som krigen i 1864 skabte i de skandinaviske lande, blev forstærket af den voksende nationale bevægelse, der prægede disse lande i sidste halvdel af århundredet, og det måtte skabe vanskeligheder for skolerne i kraft af deres tyske karakter. Der er ingen grund til at tvivle om, at den svigtende elevtilgang

fra de skandinaviske lande efter 1864 for en stor del havde sin baggrund i en nationalt bestemt modvilje mod skolernes tyske karakter, det var man i Christiansfeld ganske klar over¹⁶. Det er dog værd at bemærke, at nedgangen i tilstrømningen til skolerne fra Skandinavien skete gradvis. Kun for Sveriges vedkommende standsede tilgangen brat efter 1864, fra Norge var tilstrømningen stagnerende i årene umiddelbart efter 1864 og faldt kraftigt i tiden omkring den fransk tyske krig, men derefter steg tilgangen igen og svandt først for alvor bort fra slutningen af 1870'erne.

Nogenlunde det samme mønster viser tilgangen fra Danmark, hvor man dog må skelne mellem det egentlige kongerige og Nørre Tyrstrup herred, som havde været en del af Christiansfelds slesvigske opland indtil 1864. Tilgangen fra Kongeriget blev brat halveret i de første år efter Hertugdømmernes afståelse, men derefter holdt den sig nogenlunde stabil indtil de første år af 1880'erne, hvor den svandt helt bort. De otte sogne i Nørre Tyrstrup herred havde længe været stærkt knyttet til Christiansfeld, og menighedens religiøse indflydelse havde her været stærk. Det er sandsynligt, at skolernes religiøse tiltrækningskraft i disse sogne længe var i stand til at overskygge de nationale modsætninger, og at det er derfor, tilgangen herfra holdt sig uændret indtil 1870'ernes udgang, med en kort afbrydelse efter den fransk-tyske krig i 1870; men efter 1880 svandt også denne tilgang ind¹⁷.

Betydningen af skolernes nationale karakter for tilgangen af elever fra Nordslesvig var mere tvetydig. I den hidtidige litteratur er det som oftest blevet hævdet, at skolerne efter 1864 hovedsagelig blev en skole for børn af tysksindede forældre¹⁸. Alene den geografiske fordeling af elevtilgangen efter 1864 viser, at det må være en sandhed med betydelige modifikationer. Som allerede nævnt kom tilgangen til skolerne fra Nordslesvig i stadig stigende grad fra byens umiddelbare omegn, fra Tyrstrup herred, hvor den tysksindede del af befolkningen var forsvindende lille. Ser man således på stemmeafgivningen ved rigsdagsvalgene, udgjorde de tyske stemmer i Tyrstrup herred kun 5 % af samtlige afgivne stemmer ved valget i 1871, ved valget i 1884 udgjorde de 12 %, og i 1912 15 %; ved folkeafstemningen i 1920, hvor også de mange, der i løbet af perioden var blevet udvist til Danmark, havde stemmeret, udgjorde andelen af tyske stemmer igen kun 8 %¹⁹.

For at få et nøjere indblik i det nationale sindelag blandt de forældre, der sendte deres børn til Christiansfeld, har jeg sammenholdt elevli-

sterne med H. V. Clausens undersøgelser over det nationale sindelag blandt ejendomsbesidderne i Nordslesvig i årene 1863–93 og 1900–03, for herigennem at søge at identificere de elever, der var børn af tysksindede ejendomsbesiddere. Undersøgelsen kan kun sige noget om denne gruppe, da opgørelsen over det nationale sindelag i perioden 1863–93 alene nævner de tysksindede ejendomsbesiddere ved navn; først i undersøgelsen fra 1900–03 er der foretaget en opgørelse over samtlige ejendomsbesiddere, hvor alle er opført ved navn²⁰.

Ved sammenligningen mellem elevlisterne og H. V. Clausens materiale er Christiansfeld by ladt ude af betragtning, da skolerne her fungerede som almindelig folkeskole for alle byens indbyggere. Undersøgelsen er behæftet med stor usikkerhed, da det ikke har været muligt at identificere forældrene til en stor del af eleverne; desuden omfatter elevkredsen naturligvis en del, der ikke kom fra ejendomsbesiddende familier. Størstedelen af disse udgjordes af den hurtigt skiftende gruppe af tyske grænsegendarmere og toldpersonale, der alle er medregnet som tysksindede.

Fra områderne uden for Tyrstrup herred var tilgangen så lille, at undersøgelsen ikke kan give sikre resultater. I hele perioden fra 1864 til 1920 udgjorde tilgangen til skolerne fra Tyrstrup herred alene derimod omkring halvdelen af den samlede elevtilgang fra Nordslesvig, når eleverne fra Christiansfeld by ikke medregnes. I løbet af denne periode sendte i alt ca. 176 familier fra Tyrstrup herred deres børn til skolerne i Christiansfeld; af disse har omkring 49 familier med rimelig sandsynlighed kunnet identificeres som tysksindede, dvs. 28 %²¹. Omkring halvdelen af disse tysksindede familier var ejendomsbesiddere i området, resten udgjordes af den meget mobile gruppe af tyske bestillingsmænd og funktionærer; til sammenligning hermed skal det nævnes, at der ifølge H. V. Clausens undersøgelser i 1900–03 i alt var 59 tysksindede ejendomsbesiddere i Tyrstrup herred. Man kan på denne baggrund ikke hævde, at skolernes eksistensgrundlag i Nordslesvig efter 1864 først og fremmest blev de tysksindede befolkningsgrupper; på den anden side viser tallene dog også, at en meget stor del af de fåtallige tysksindede i omegnen omkring Christiansfeld valgte at sende deres børn i menighedens tyske skoler.

Ligesom den stærkt øgede tilgang til skolerne i Christiansfeld fra Nordslesvig i årene efter 1848 utvivlsomt bl.a. skyldtes, at skolerne som

Håndarbejde var en væsentlig undervisningsgenstand i pigeskolen – her fotograferet o. 1900. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

de dengang eneste tyske skoler i Nordslesvig fik en særlig tiltrækningskraft for de tysksindede befolkningsgrupper, er der næppe heller tvivl om, at det voksende antal nordslesvigske elever i de første år efter 1864 i vid udstrækning kom fra de samme befolkningsgrupper (jvf. figur 3 og 5). Men efterhånden som skolevæsenet i Nordslesvig fortyskedes, især fra 1880'erne, og efterhånden som der blev oprettet flere tyske gymnasier og realskoler, måtte Christiansfeld-skolernes nationale karakter derimod komme til at spille en mindre rolle, og den faldende tilgang efter ca. 1890 af elever, der ikke kom fra den umiddelbare omegn, skal muligvis også ses på denne baggrund. Den voksende tilgang til skolerne fra de danskdominerede sogne i Christiansfelds umiddelbare nærhed viser på den anden side, at skolerne også kunne tiltrække elever fra dansksindede forældre. Med Nordslesvigs indlemmelse i Preussen måtte det stå som en nødvendighed for såvel dansksindede som tysksindede at lære det tyske sprog²². Det fremgår da også, at så længe Nordslesvigs skæbne var usikker, var tilgangen af elever fra omegnen svingende. Først da Tysklands sejr over Frankrig gjorde ethvert håb om en hurtig genforening med

Danmark illusorisk, stabiliserede elevtilgangen fra omegnen sig på et forholdsvis højt niveau. Her holdt den sig indtil slutningen af 1890'erne, hvor skolernes samlede elevtal begyndte at falde. Som allerede nævnt var baggrunden herfor sikkert for en stor del de spændte nationale forhold på egnen under Köller-perioden (1898–1903). Ifølge skoleinspektørens årsindberetning i 1898 var dette med til at afholde dansksindede forældre fra at sende deres børn til skolerne. Børnene fra de tysksindede forældre i omegnen var man som regel sikker på, når deres økonomi tillod dem at sende børnene til Christiansfeld, men de udgjorde kun en lille gruppe. Skolernes egentlige elevgrundlag, fastslog skoleinspektøren, var først og fremmest at finde blandt omegnens velhavende og for størstedelen dansksindede gårdmænd²³. Da de nationale spændinger mindskedes efter 1903 steg også tilgangen til skolerne.

Da de mange forsøg på at udbygge skolerne til højere borgerskoler og på at opretholde en kostskole slog fejl, blev Brødremenighedens skolevæsen i realiteten henvist til at basere sin eksistens på byen og den nærmeste omegn. Socialt måtte man bygge på den gruppe af forældre, der ønskede og havde råd til at sikre deres børn en bedre undervisning end den almindelige almueskole kunne tilbyde, men som kun i enkelte tilfælde havde ambitioner om at give dem en langvarig videregående uddannelse; det vil med andre ord sige gårdmandsklassen. Tilgangen til skolerne var nok i nogen grad bestemt af de nationale forhold; men der er næppe tvivl om, at det, der kunne tiltrække børn af såvel dansksindede som tysksindede gårdmænd til skolerne, i høj grad var disses prestige. Det var et tegn på højere social status at kunne sende sine børn i Christiansfeldskolerne frem for i de almindelige landsbyskoler.

Selv om oprettelsen af prorealklasserne nok var med til at sikre skolernes ry, var det ikke i sig selv den videregående uddannelse, de kunne tilbyde, der tiltrak elever fra omegnen. Disse klasser fik som før nævnt kun ringe tilslutning, og som det fremgår af figur 1 kunne pigeskolen også efter 1900, hvor den blev reduceret til en almindelig folkeskole med tre klasser, fortsat tiltrække elever udefra. Skoleinspektør Meyer mente da også: »At pigeskolen stadigvæk besøges af forholdsvis mange udefra kommende elever har åbenbart mere sin grund i det stadigvæk noget finere anstrøg, den har i sammenligning med en almindelig folkeskole«²⁴. Det må heller ikke glemmes, at for mange i omegnen vedblev skolernes væsentligste tiltrækningskraft at være deres religiøse grundholdning. Mange

forældre sendte deres børn til skolerne i det sidste skoleår, for at de kunne blive forberedt til konfirmationen.

Skolernes dilemma

Fra kostskole for købstadsborgerskabet til almindelig folkeskole og dag-skole for byen og for omegnens bondstand var der et stort spring, og de skiftende skoleinspektører havde svært ved at tilpasse sig skolernes gradvis ændrede karakter og funktion. Den voksende andel af bønderbørn blandt kostskolens elever i de første år efter 1864 vakte ikke udelt begejstring. Disse gårdmandsbørn, der ikke mindst kom for at lære tysk, var som regel ældre børn omkring konfirmationsalderen, der oftest kun kom for en kortere tid, et halvt til et helt år. Det betød en kraftigere udskiftning i elevkredsen, der kunne virke forstyrrende på undervisningen, og med deres sociale og skolemæssige baggrund i bondestanden og landsbyskolen, passede disse elever på mange måder dårligt sammen med de øvrige pensionærer. I 1866 klagede skoleinspektør v. Bülow over, at gårdmandsbørnene efterhånden blev alt for dominerende blandt eleverne, de passede dårligt ind i de eksisterende klasser og virkede så forstyrrende på de øvrige elever, at han overvejede at oprette specielle klasser for disse elever, hvor de kunne koncentrere sig om at lære tysk²⁵. Det var med tydelig tilfredshed skoleinspektør Burkhardt i 1872 kunne konstatere, at de mange gårdmandsbørn nu i stigende grad blev indmeldt som dagelever, og ikke længere som pensionærer. De udgjorde nu kun en lille del af kostskoleeleverne, og det var afgjort en fordel, for »dominerede de, så dominerede ikke blot en vis usleben tone, men også en ensidig læggen vægt på grove materielle interesser som mad og drikke«²⁶. Frem til kostskolernes ophævelse var det skolernes problem, som skoleinspektør Mory fremhævede i 1884, at de skulle tilfredsstille tre forskellige grupper af elever, der kom til skolen med tre forskellige formål: for det første de udenlandske pensionærer, der ikke mindst kom for at lære moderne sprog, og hvis fortsættelse i deres hjemlands skolevæsen man måtte tage hensyn til; for det andet de indenlandske pensionærer og dagelever, der kom for at blive forberedt til optagelse i gymnasie- og real-skolerne; og for det tredje den voksende gruppe af dagelever fra omegnen, der først og fremmest kom for at lære tysk og følge den almindelige folkeskoleundervisning²⁷. Det var ikke muligt i en og samme skole at tilrettelægge en undervisning, der kunne tilgodese alle tre gruppers øn-

sker, og helt frem til århundredeskiftet præges såvel årsindberetningerne som korrespondancen med unitetsdirektionens skoledepartement af de skiftende skoleinspektørers overvejelser over, hvilke elevgrupper, skolerne særlig skulle sigte imod. Først efter århundredeskiftet accepterede man det, der havde været de faktiske forhold allerede før kostskolens ophævelse: at det alene var som lokalskole for Christiansfeld by og omegn, skolen havde sin funktion. På dette grundlag blomstrede den op i årene op til 1. Verdenskrig.

Under 1. Verdenskrig blev skolernes mandlige lærere indkaldt til krigstjeneste, hvilket skabte vanskeligheder for undervisningen. Her drager Alfred Wiegering, Herman Schmidt og G. Heinke af sted til fronten. Hans Gorrssens samling, Christiansfeld.

Skolerne og de nationale modsætninger

Efter Nordslesvigs indlemmelse i Preussen måtte skolerne få et tydeligt tysk, nationalt præg. Det kunne ikke være anderledes. Skolernes ledelse var tysk, og det kunne ikke undgå at præge skolerne. Krigen i 1864 og den preussiske besættelse og administration skærpede de nationale modsætninger, ikke blot mellem byen og omegnen, men også internt i menigheden mellem den overvejende tyske ledelse og de mange danske menighedsmedlemmer; det viste sig også i skolerne. Som omtalt i den forudgående artikel fik det til følge, at en stor del af skolernes danske lærerkårer i årene umiddelbart efter 1864 blev forflyttet til andre menigheder. Den nationale, tyske holdning hos skolernes ledelse satte sig også andre spor. Allerede i 1867 indskrænkede skoleinspektør v. Bülow undervisningen i dansk, og han beklagede, at han ikke kunne gå mere drastisk til værks så længe der endnu herskede usikkerhed omkring Nordslesvigs fremtid: »men hører denne (usikkerhed) op, og Nordslesvig forbliver hos Preussen, da må Christiansfeld efter min mening i højere grad end hidtil antage karakter af en tysk anstalt«¹. Hans efterfølger, skoleinspektør Burkhardt, gav endnu mere klart udtryk for de samme tanker: »En *tysk skole* for Nordslesvig, hvis elever blev ført frem til ét-års-frivillig-eksaminen, det ville være et program, jeg ville arbejde for med stor kærlighed, også selv om pensionatet ved siden af blev ganske lille ... Det kommer kun an på, at man alene stræber efter *ét* mål, og gennemfører dette mål konsekvent, nemlig *tysk sprog og tysk dannelse*. Ganske vist kan man så ikke også kultivere det *danske* sprog ved siden af. *Ét* sprog må være hovedmålet, og alle andre må underordnes dette og fremstå som *fremmede* sprog. Sådan er det nu med det danske, det står ganske på linje med engelsk og fransk«².

Efter 1871 fejrede man også på skolerne de tyske, nationale festdage. Hvert år blev den tyske kejsers fødselsdag og årsdagen for den tyske hærs sejr i slaget ved Sedan fejret med patriotiske taler om formiddagen og undervisningsfrihed og »festkaffe« i skolerne om eftermiddagen³.

Også ved andre lejligheder blev der afholdt nationale, tyske fester i skolerne, således fejrede man i 1890 den tyske hærleder v. Moltkes 90-års fødselsdag, og i 1895 Bismarcks 80-års dag. Samme år afholdtes en stortilet fest for at markere 25-året for sejren ved Sedan, hvor skolens elever optrådte med tysk-patriotiske sange og digte. Eleverne deltog også i den store mindefest for kejser Wilhelm I, der afholdtes i 1897. Aftenen før festen deltog nogle af eleverne i et fakkeltog gennem byen, og ved selve festen næste dag i gymnastiksalen optrådte skolens elever med en række såkaldte »levende billeder«, der symboliserede højdepunkterne i det tyske kejserriges historie⁴.

Disse fester, der var en stadig anstødssten for de dansksindede såvel som uden for menigheden, måtte bidrage til at understrege skolernes nationale karakter. Der er dog samtidig tydelige tegn på, at den stærkt udtalte nationale, tyske holdning, der karakteriserede de tyske skoleledere i de første år efter 1864, efterhånden blev kraftigt modereret, bl.a. under indtryk af holdningen i unitetsdirektionen. G. Tietzen, der var medlem af unitetsdirektionens skoledepartement, og som forestod korrespondancen med skoleinspektørerne i Christiansfeld, advarede allerede under krigen gentagne gange skoleinspektør v. Bülow mod den »unseligem Nationalitätsschwindel«⁵. Tietzen frygtede, at de nationale modsætninger i menigheden helt skulle sprænge den, og i fortvivlelse over de nationale stridigheder udbrød han i 1866: »Mit ønske ville være, at Christiansfeld kunne komme under dansk herredømme, men sådan som det var før 1848 med sin fulde frihed, så ville de danske søskende være tilfredse, og de tyske ville ingen grund have til at klage. Nu bliver der i alt fald tilføjet sår, som kun langsomt og vanskeligt, om overhovedet, vil blive helet«⁶. Flere gange irettesatte Tietzen på det kraftigste skoleinspektøren, fordi han eller hans lærere på den ene eller den anden måde havde optrådt nationalt provokerende, således i 1868, hvor han bebrejdede Burkhardt, at denne havde udnyttet åbningen af en gymnastikfest til en national, tysk demonstration⁷. Året efter tog Tietzen igen Burkhardt alvorligt i skole. Han bebrejdede ham stærkt, at han havde reduceret undervisningen i dansk til et minimum, og at han i skolens program først og fremmest havde fremhævet tysk sprog og tysk dannelse som skolernes hovedsigte. Dette var helt at overse, at skolen også skulle fungere som skole for den lokale, overvejende danske befolkning; ikke mindst var det en grov tilsidesættelse af de danske menighedsmedlemmer, der havde

et rimeligt krav på, at deres børn fik lært at udtrykke sig såvel skriftligt som mundtligt på deres modersmål⁸.

De advarende ord fra unitetsdirektionen blev bekræftet af den kraftige nedgang i tilstrømningen af skandinaviske elever, der var et tydeligt vidnesbyrd om, hvor stor national modvilje, der var mod skolerne, og disse forhold måtte efterhånden lægge en dæmper på skoleledelsens udtalte nationale stillingtagen. Hvor man ti år tidligere havde reduceret danskundervisningen til et absolut minimum, understregede skoleinspektøren i 1877, at det var nødvendigt at skaffe flere danske lærerkræfter til skolerne, hvis deres anseelse i omegnen ikke skulle lide skade⁹. Da skolerne med ophævelsen af pensionaterne blev henvist til at skaffe sine elever alene fra omegnen, blev det endnu mere nødvendigt at indtage en mere neutral holdning i de nationale konflikter. Ved de national-politiske fester sørgede man for ikke at provokere de dansksindede forældre unødigt ved aldrig at lade de danske børn optræde aktivt med patriotiske sange eller digte. Det var ganske vist obligatorisk at deltage i festlighederne om formiddagen, men om eftermiddagen blev børnene stillet frit¹⁰. Efter århundredskiftet undlod man endda i en årrække helt at fejre Sedan-dagen, men måtte genoptage festlighederne i 1907 efter påbud fra Kultusministeriet¹¹. Fra omkring århundredskiftet til 1. Verdenskrig synes skolernes nationale karakter ikke at have spillet nogen større rolle, hvad også den stigende elevtilgang fra omegnen vidner om. Efterhånden som hele det nordslesvigske skolevæsen blev fortysket, og efter at skolesproget overalt var tysk efter 1888, kunne Christiansfeld-skolernes tyske sprog og undervisning ikke længere vække anstød. Det skal også nævnes, at der også efter 1888 blev givet undervisning i dansk på skolerne, hvilket var muligt, fordi de havde status som privatskoler¹².

Først med Verdenskrigens udbrud kom der igen en udtalt tysk, national holdning til udtryk i skolerne. De patriotiske fester blussede atter op, og i timerne fulgtes de tyske hæres fremmarch med stor opmærksomhed, ligesom enhver tysk sejr – uanset dens omfang – blev fejret med fridage¹³. Det måtte naturligvis igen skærpe de nationale modsætninger i skolerne, såvel mellem lærere og elever som mellem de dansksindede og de tysksindede elever indbyrdes; men som nævnt havde det ingen indflydelse på tilgangen til skolerne, der vedblev at holde sig på samme niveau i alle krigsårene.

Skolerne og de tyske myndigheder

Kunne skolernes tyske karakter volde vanskeligheder i forholdet til både menighed og omegn, var den til gengæld med til at stille dem gunstigt i forholdet til de tyske skolemyndigheder; men også i dette forhold skete der en gradvis ændring i løbet af perioden.

Op til 1. Verdenskrig fandtes der i Preussen ikke nogen samlet skolelovgivning, men den generelle tendens gik i retning af en stadig strammere kontrol med og ensretning af skolevæsenet. På grundlag af skoleopsynsloven af 11. marts 1872, der satte alle offentlige og private undervisningsanstalter under statsligt opsyn, udbyggedes efterhånden det statslige tilsyn med og kravene til skolerne, både hvad angik lærernes uddannelse, undervisningsmaterialet og timeplanernes tilrettelæggelse¹. Denne udvikling skabte problemer for Brødremenighedens skolevæsen i hele det tyske område og var efterhånden med til at reducere såvel skolernes særpræg som deres selvstændige stilling².

I Nordslesvig blev skoleopsynet først og fremmest et led i myndighedernes bestræbelser på at fortyske det nordslesvigske skolevæsen. Specielt efter at § 5 i Pragerfreden var blevet strøget i 1878, blev det statslige opsyn med skolevæsenet kraftigt strammet. Der blev indsat lokale kreds-skoleinspektører i hele provinsen, med skoleinstruksen samme år blev alle skoler gjort tvesprogede, og med sprogeskriptet af 1888 blev skolesproget rent tysk. Samtidig arbejdede man fra myndighedernes side på at umuliggøre alle forsøg på at give børnene en dansk skolegang uafhængigt af det offentlige skolevæsen; det medførte en øget kontrol med de private skoler, hvorunder også Christiansfeld-skolerne regnedes³. Men netop fordi hovedsigtet for de tyske myndigheders skolepolitik i Nordslesvig var germaniseringen, blev skolerne i Christiansfeld langt lempeligere behandlet end de øvrige brødremenighedsskoler. Som tysksprogede skoler i Nordslesvig havde brødremenighedsskolerne i Christiansfeld allerede en germaniserende indflydelse på omegnen, et forhold, som de tyske myndigheder klart havde blik for, og som de i de første årtier efter 1864

aktivt søgte at udnytte. Det var således bl.a. opmuntret af tyske embedsmænd, skoleinspektør Burkhardt i 1869 yderligere reducerede danskundervisningen i skolerne. Da han forsvarede sig hermed over for Tietzen, svarede denne blot: »Det undrer mig ikke et øjeblik, *de* har kun blik for den tyske sag«⁴.

I 1874 fremkom de tyske myndigheder med mere konkrete planer om at bruge Christiansfeld-skolerne i fortyskningsbestræbelserne, specielt over for den dansktalende landbougdom. I april dette år henvendte man sig til skoleinspektøren med en forespørgsel om ikke drengeskolen kunne fungere som en art forskole til de tyske landbrugsskoler, således at især dansktalende bondesønner her kunne blive grundigt forberedt i det tyske sprog. Såfremt man fra skolens side var villig hertil, blev der stillet en statslig understøttelse i udsigt. Hvor fristende dette end kunne være, stillede man sig i Christiansfeld særdeles køligt over for forslaget. Man gjorde opmærksom på, at skolerne som de var godt kunne opfylde dette behov. Man takkede for den udviste tillid og ville være taknemmelig, hvis regeringen ville anbefale skolerne, men man afviste blankt at modtage nogen form for statsstøtte. Fik skolerne tilstrækkeligt med elever, kunne de bære sig selv økonomisk⁵. Et statstilskud frygtede man ville indebære en øget statslig indflydelse på og kontrol med skolerne. Kunne statens velvillige indstilling til skolerne blot føre til, at de ville blive ignoreret eller i det mindste opnå en antagelig *modus vivendi* med de statslige skolemyndigheder, var det det eneste, skoleledelsen i Christiansfeld ønskede sig fra statens side⁶.

Brødremenighedens forhold til myndighederne var i det hele præget af en stadig frygt for statslig indblanding i de interne skoleforhold. I 1877 advarede Tietzen således kraftigt skoleinspektør Hentschel mod dennes planer om at gøre skolerne til statsligt anerkendte eksamensskoler: »Så ville I for alvor komme under statsligt opsyn, der ville blive Jer foreskrevet en lektionsplan, som I dårligt ville kunne efterkomme. Nyd Jeres gyldne frihed, så længe I endnu har den, men rust Jer til en statslig revision, den kan komme pludseligt som et lyn fra en klar himmel«⁷.

Den kom i 1879, efter at der i 1878 var blevet udnævnt kredsskoleinspektører overalt i Nordslesvig. Dette år kom kredsskoleinspektør Stegelmann fra Haderslev på et enkelt besøg på skolerne, men revisionen var yderst lempelig. Stegelmann krævede ikke noget nærmere indblik i undervisningens tilrettelæggelse, ligesom han ikke påtalte skolernes

ureglementerede klasseinddeling, der afveg fra det almindelige klasse-system. Sidst men ikke mindst dispenserede han skolerne for alle de indberetninger, der normalt krævedes fra andre skoler. At det var skolerens germaniserende indflydelse, der var baggrunden for denne lempe-lige behandling fra myndighedernes side, var man i Christiansfeld ikke i tvivl om, og skoleinspektøren havde da heller ikke undladt at fremhæve skolernes betydning på dette punkt over for kredsskoleinspektøren⁸. Ved de senere forhandlinger med myndighederne omkring problemerne med skolepengene og forholdet mellem byen og skolerne, i 1888 og 1902–04, var det igen skolernes funktion på dette punkt, man fra skoleledelsens side i særlig grad fremhævede⁹.

Den betydning, myndighederne tillagde skolerne, kom klart til udtryk i 1882, da kredsskoleinspektør Stegelmann ved et besøg i Christiansfeld erklærede, at skolernes eksistens simpelthen var en nødvendighed på denne egn; havde Christiansfeld ikke været der, måtte man have grundlagt en anden skole af lignende art¹⁰. Det var også på opfordring fra kredsskoleinspektøren, man i 1884 seriøst genoptog planerne om at omforme skolerne til højere borgerskoler¹¹. Bag opfordringen lå utvivlsomt et ønske om at fremme udbygningen af et højere tysk skolevæsen i Nordslesvig. Netop året før havde den danske realskole i Haderslev måttet lukke som følge af at myndighederne havde nægtet at godkende Jens Jessen som leder af skolen; kunne man i Christiansfeld få en tysk realskole som afløser for den, måtte det have myndighedernes fulde velsignelse¹². På dette tidspunkt var kostskolernes elevtal kraftigt faldende, og tilsyneladende anså man nu i Christiansfeld den statslige kontrol for det mindste onde, hvis man med en sådan omlægning kunne sikre skolernes fremtid. Man havde netop i disse år nære forbindelser til de tyske myndigheder, således var skole- og regeringsråd Kaftans søn året før blevet indmeldt på skolen¹³. Det var da også bl.a. med Kaftan, skoleinspektør Mory rådførte sig i borgerskolespørgsmålet¹⁴. I unitetsdirektionen var der ikke udelt begejstring for planerne, og de måtte som nævnt også opgives, specielt på grund af de høje krav, der stilledes til lærerkræfternes uddannelse; men kredsskoleinspektørens initiativ havde dog det resultat, at man langsomt begyndte at tilpasse undervisningen i skolerne efter de statslige tyske borgerskoler¹⁵.

Efter at disse planer var løbet ud i sandet, og det ikke lykkedes at udnytte skolerne mere aktivt i den tyske skolepolitik, synes myndighederne

i nogen grad at have mistet interessen for dem, især da man efterhånden fik oprettet tyske borger- og realskoler i de nordslesvigske købstæder. Selv om Christiansfeld-skolerne bevarede et godt forhold til myndighederne, havde de ikke længere den samme bevågenhed hos disse, og de blev ikke længere favoriseret i så udpræget grad. Det statslige skoletilsyn begyndte også at kunne mærkes i Christiansfeld. Endnu i 1884 kunne man fra Berthelsdorf henvise ueksaminerede lærerinder til skolerne, »det går jo endnu i Christiansfeld«¹⁶, men fra 1885 blev der også af Christiansfeld-skolerne krævet indberetning til skolemyndighederne ved lærerskift og dokumentation for lærernes kvalifikationer og eksaminer¹⁷.

Helt tydeligt kom en ændret holdning hos skolemyndighederne til udtryk i 1899–1900, da man i Christiansfeld arbejdede med planerne om at oprette prorealklasser. Planerne var i 1899 på nippet til at blive opgivet på grund af modstand fra kredsskoleinspektøren, der straks han hørte om disse planer kom på besøg i Christiansfeld og foretog en særdeles kritisk revision af skolerne¹⁸. På dette tidspunkt havde man ikke brug for en tysk realskole i Christiansfeld, tværtimod kunne den blive en alvorlig konkurrent til den statslige realskole, der var under planlægning i Haderslev. Kredsskoleinspektørens revisionsindberetninger fra disse år viser en langt skarpere og mere kritisk holdning til skolerne¹⁹. Han klagede således over, at der i historie- og geografiundervisningen ikke blev lagt tilstrækkelig vægt på tysk historie og fædrelandskundskab, men i stedet blev gjort alt for meget ud af undervisningen i fremmede landes historie og samfundsforhold²⁰. At skolerne var tyske var ikke længere nok til at sikre sig myndighedernes gunst; Christiansfeld-skolerne var nok tyske, men de var først og fremmest brødremenighedsskoler, og som sådanne fik de også et internationalt præg, der stod i modsætning til den ensidigt tysk-nationalt centrerede statslige skolepolitik²¹.

Skolerne og deres ledere blev ikke reduceret til et villigt redskab for de tyske myndigheders germaniseringsbestræbelser i grænselandet efter 1864, selv om man fra myndighedernes side søgte at udnytte skolernes position²². Som det altid havde været herrnhuternes politik, lagde man i Christiansfeld betydelig vægt på at opretholde et godt forhold til myndighederne; men endnu større vægt lagde man på at bevare et selvstændigt og uafhængigt skolevæsen. Det er muligt, at skolerne havde en vis betydning for tyskhedens udbredelse i Nordslesvig, men nogen afgørende rolle på dette punkt har de næppe spillet. Hovedsigtet for Brødremenighedens

skolevæsen i Christiansfeld var ikke tysk-nationalt, det spillede kun en rolle under indtryk af de oppiskede nationale følelser i de første år efter 1864. Skolernes hovedopgave var og forblev at formidle en undervisning i Brødremenighedens ånd og dermed at øve en herrnhutisk, religiøs indflydelse på eleverne. Skønt den voksende kontrol med og ensretning af skolevæsenet efterhånden kom til at betyde, at undervisningen i form og indhold ikke adskilte sig væsentligt fra andre tyske skoler, bevarede skolerne gennem deres fortsatte tilknytning til menigheden et tydeligt herrnhutisk særpræg.

Lærerne fik også tid til at hygge sig med kaffe og tobak. Fra venstre: Otto Anders, Herman Schmidt og Alfred Wiegering fotografert på lærerværelset før 1. Verdenskrig. Hans Gorrssens samling, Christiansfeld.

Skolerne og menigheden

Når det på trods af alle vanskeligheder lykkedes at bevare et selvstændigt skolevæsen i Christiansfeld, skyldtes det først og fremmest den store betydning, menigheden som helhed tillagde skolerne. Da unitetsdirektionen i 1891 efter ti år med et stadigt voksende underskud på skolebudgettet besluttede at nedlægge kostskolerne, var man i Christiansfeld rede til at videreføre dem på omtrent samme niveau som hidtil, på trods af de stigende økonomiske byrder, man herigennem pådrog menigheden, der i forvejen var økonomisk trængt¹. Interessen for skolerne var stor, ikke blot i menighedens ledelse, men også blandt de menige medlemmer. Da nedlæggelsen af kostskolerne stod for døren, gav en række forældre tilsagn om økonomisk støtte til skolerne for at forhindre en indskrænkning og forringelse af skolevæsenet i byen². Det var menighedens medlemmer, der i 1901 gennemtrumfede en genåbning af pensionatet i drengeskolen, ligesom det var dem, der tog initiativet til oprettelsen af realklasserne og skaffede de fornødne midler til ansættelsen af en ekstra lærer. Når skolerne havde så stor bevågenhed i menigheden, skyldtes det ikke blot, at man ønskede at opretholde så godt et skolevæsen som muligt for menighedens egne børn, men også at man mente, at Christiansfelds status som skoleby for et større opland var af økonomisk betydning for byens handels- og erhvervsliv³. Men dertil kom den særlige betydning, der inden for Brødremenigheden som helhed tillagdes skolevæsenet. Den missionsgerning, der kunne øves gennem de børn, der kom til skolerne udefra, blev betragtet som et væsentligt led i menighedens arbejde på linje med arbejdet i diaspora-kredsene og den omfattende ydremissionsvirksomhed⁴. Skolerne var med til at opretholde Brødremenighedens anseelse og indflydelse i det omgivende samfund, og man frygtede derfor, hvad en forringelse af skolevæsenet ville betyde for hele menighedens fremtid⁵.

Den rent religiøse opdragelse, der var grundlaget for den herrnhutiske skolevirksomhed, blev i løbet af det 19. århundrede i stigende grad forenet med formidlingen af en mere almen dannelse, og de almindelige

skolefag fik en stadig mere fremtrædende stilling, indtil undervisningen i brødre-menighedsskolerne ikke afveg væsentligt fra andre skolars. Den religiøse opdragelse af menighedens egne børn sikredes gennem deres deltagelse i menighedens religiøse forsamlinger og gennem de særlige »børnetimer« og søndagsskoler, der afholdtes ved siden af den almindelige undervisning. Børnenes deltagelse i disse forsamlinger overvågedes nøje fra skolens side, og manglende tilslutning førte til formaninger af såvel børnene som deres forældre⁶. Kostskoleeleverne deltog på lige fod med menighedens egne børn i de religiøse forsamlinger, og herigennem og gennem den stadige overvågning af og kontrol med disse elever havde skolerne, så længe kostskolerne eksisterede, mulighed for at øve en intens religiøs påvirkning af de udefra kommende elever. Den religiøse indflydelse på det stigende antal elever fra omegnen, der kun besøgte skolerne i dagtimerne og som regel kun for en kortere tid, og som efter kostskolernes ophævelse blev skolernes egentlige grundlag, var derimod langt ringere. Der er dog næppe nogen tvivl om, at også disse elever blev præget af deres skolegang i Christiansfeld, så meget mere som de oftest blev sendt til skolerne i den alder, hvor de skulle forberedes til konfirmationen. Skolernes fortsatte nære tilknytning til menighedslivet og de herrnhutiske lærerkræfter betød, at de bevarede et religiøst og kulturelt særpræg.

Skolernes lærerstab vedblev for størstedelen at bestå af lærere, der var uddannet ved Brødre-menighedens egne uddannelsesinstitutioner, selv om en stadig mangel på lærerkræfter bevirkede, at man også måtte ansætte folk, der ikke var tilknyttet menigheden⁷. Lærermangelen skyldtes først og fremmest, at en meget stor del af de lærere, der var uddannet ved de herrnhutiske lærerseminarier, efter få års virksomhed inden for menigheden søgte over i det statslige skolevæsen, dels fordi lønnen var bedre, dels fordi deres fremtidsudsigter inden for Brødre-menighedens skolevæsen var begrænsede⁸. For de teologiske kandidater var lærergerningen som regel kun et skridt på vejen til et andet fast embede inden for menigheden. Med oprettelsen af seminarierne i 1872 og 1875 var man begyndt at uddanne et lærerkorps, som alene tog sigte på skolearbejdet, men kun få af Brødre-menighedens skoler havde økonomisk mulighed for at oprette faste lærerstillinger og give en løn, der kunne sætte læreren i stand til at etablere sig og stifte familie⁹. Den store afgang til det offentlige skolevæsen blandt Brødre-menighedens lærere betød

ikke blot, at der til stadighed var mangel på lærere, den betød også, at der fandt en meget stor udskiftning sted i personalet, og at der konstant var en overvægt af unge og uerfarne undervisere¹⁰. Alt dette var et betydeligt handicap for skolerne, men alligevel foretrak man, når det var muligt, at ansætte herrnhutisk uddannede lærere, også selv om det undertiden kunne betyde, at man måtte slække på kvalitetskravene. Det vigtigste var ikke lærernes intellektuelle kvalifikationer, men deres religiøse grundholdning, og det kan ikke have undgået at sætte sit præg på undervisningen¹¹.

Der blev ved skolerne fortsat givet en vis undervisning i Brødremenighedens historie, ligesom man benyttede enhver lejlighed til at styrke børnenes interesse for menighedens vidtfavnende missionsvirksomhed¹². Når der kom fremmede brødremenighedsmissionærer på besøg i Christiansfeld, kom de også gerne og talte på skolerne, og i forbindelse med den store missionsfest, der afholdtes hvert efterår, arrangerede man også en særlig missionsfest for skolebørnene¹³. Dette sammen med det stadig skiftende lærerkorps, der rekrutteredes fra hele Brødremenighedens geografiske virkefelt, må have været med til at give børnene en langt bredere geografisk horisont end normalt var blandt nordslesvigske bønderbørn. De fik et kendskab til forholdene i fremmede lande, som ikke var almindeligt på denne tid, og at det satte sit præg også på den almindelige undervisning, fremgår af kredsskoleinspektørens klager over skolernes geografi- og historieundervisning.

Skolegangen blev desuden på en række andre punkter præget af skolernes tilknytning til menigheden. De mange særlige festdage, der prægede menighedslivet, blev også fejret i skolerne. Først og fremmest fejredes børnefesten den 17. august. Dagen indledtes med en festprædiken for børnene, og om eftermiddagen var der et fælles kærlighedsmåltid for alle skolens elever. Næste dag holdt man fri, og der blev som regel arrangeret en udflugt i omegnen for børnene. Også de øvrige festdage markeredes på skolerne gennem deltagelse i forsamlingerne og kærlighedsmåltidet, og som ved de nationale fester sluttedes der af med »festkaffe« for børnene på skolerne om eftermiddagen¹⁴. Derudover udøvedes der også en vis sjælesorg over for de fremmede dagelever. I det mindste én gang hvert år havde skoleinspektøren en personlig samtale med hver enkelt elev, og selv om det ikke var obligatorisk for de fremmede elever at deltage i »børnetimerne« og søndagsskoleundervisningen, kom der især til

det sidste mange børn fra omegnen¹⁵. Gennem skolerne lærte de fremmede børn livet i menigheden at kende, og skolerne var således med til at bevare menighedens kontakt med det omgivende samfund.

Brødremenighedens skolevæsen ophørte i tiden efter 1864 at fungere som herrnhutisk-religiøse opdragelsesanstalter. Til gengæld fik skolerne i løbet af denne periode en helt ny funktion som lokale dagskoler for omegnen omkring Christiansfeld, hvor de ikke tidligere havde spillet nogen væsentlig rolle. Herigennem var skolerne med til at bevare herrnhuternes stilling og indflydelse på omegnen i en tid, hvor de nationale konflikter i Nordslesvig truede med at isolere den tyskdominerede menighed. Omstillingen fra international kostskole til lokalskole for by og omegn var langvarig og besværlig, men i de sidste år før 1. Verdenskrigs udbrud var denne proces overstået. Skolerne blomstrede op i deres egenskab af lokalskoler, og først krigens udfald og Genforeningen satte en stopper for Brødremenighedens skolevæsen i Christiansfeld.

*Skoleinspektører ved Brødremenighedens skoler i Christiansfeld
1864–1920:*

Carl Ludwig Hermann v. Bülow: 1859–30/4-1868

Arthur Guido Burkhardt: 1/5-1868–31/10-1873

Carl Otto Leopold Garve: 1/11-1873–30/4-1876

Emmanuel Gustav Hentschel: 1/5-1876–30/4-1882

Friedrich Ernst Mory: 1/5-1882–30/4-1891

1/5-1891–9/4-1893: I denne periode havde skolerne ingen selvstændig skoleinspektør. Opsynet med skolerne lå hos menighedens præst, først O. F. Uttendörfer (1886–1892) og derefter A. Schmidt (1892–1896).

Johannes Martin Burkhardt: 10/4-1893–23/4-1899

Max Moritz Meyer: 24/4-1899–11/11-1901

Carl Johannes William Breutel: 12/11-1901–31/7-1911

Alexander v. Dewitz: 1/8-1911–18/12-1919

Alfred Wiegering: 19/12-1919–15/2(11/9)-1920

A. Wiegering, der havde været ansat ved skolen siden 1909, fik ikke titel af skoleinspektør, men overtog ledelsen af skolen efter skoleinspektør v. Dewitz's bortrejse i december 1919, på hvilket tidspunkt skolens lukning allerede var besluttet. Samtidig med skolens lukning 15. februar 1920 besluttede ældsterådet at opretholde en enkelt tysk klasse, så længe der var behov herfor, og for denne, der blev indrettet som en

preussisk en-klasse folkeskole, stod A. Wiegering som leder, indtil den på grund af manglende tilslutning blev nedlagt i september samme år.

Nærmere biografiske oplysninger om de enkelte skoleinspektører kan man finde i Jens Holdts liste i *Kostskolerne i Christiansfeld, Sønderjydske Aarbøger* 1943, 6-7. Holdts liste indeholder enkelte unøjagtigheder, som her er korrigeret.

Noter

Indledning

1. Jens Holdt: *Kostskolerne i Christiansfeld, Sønderjydske Aarbøger* 1943, 1-49; Ingrid Riese: *Die Erziehungsanstalten der Herrnhuter Brüdergemeine in Christiansfeld*, *Schriften der Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* Heft 16, 1967, 5-78; A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede* IV, 95-101. Samme VII, 70-72; *Dansk Præste- og Sognehistorie X*, 205-207.
2. Det gælder specielt Jens Holdt, *Sdj. Årb.* 1943.
3. Se især Riese, 26-31.
4. *Jahresberichte der Knaben- und Mädchenanstalten*, AA R 9 A.
5. *Diarien*, AA R 10 A 1-3.
6. Denne korrespondance findes spredt i skolcarkivet. Brevene fra Unitetsdirektionens skoledepartement til skoleinspektørerne i Christiansfeld indtil 1902 findes i: *Anstalts-Korrespondenz der D.U.D./K.S.A. an die Anstalts-Direktion*, AA R 21 A 1-2. Brevene fra skoleinspektørerne til skoledepartementet fra 1874 til 1901: *Korrespondenz-Kopiebücher*, AA R 21 C 1-4. For tiden 1903-1905 er skoleinspektørens breve bevaret i kopi eller afskrift sammen med brevene fra skoledepartementet i et uregistreret ringbind sammen med anden skolekorrespondance. Fra 1907 er korrespondancen begge veje at finde sammen med korrespondancen med de tyske skolemyndigheder: *Schriftwechsel mit Schulbehörden*, AA R 2 C.
7. Disse er gennemgået fra 1864 og fremefter.
8. *Allgemeine Uebersichte über Erziehungsanstalten, Ortschulen und Bildungsanstalten der Brüdergemeine*, AA R 8 B.
9. *Personalier*, AA R 7 A 1-3, B 1-2, C, D.
10. Jens Holdt: *Elevfortegnelser fra Christiansfelds Kostskoler*, *Sdj. Årb.* 1944, 92-131.
11. RA. Privatarkiv nr. 5281, lektor H. V. Clausen, *F Statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig (1863) 1890-1912*. Clausens undersøgelse af det nationale sindelag blandt ejendomsbesiddere i Nordslesvig op til 1893 blev publiceret i 1894: H. V. Clausen: *Nordslesvig 1863-1893*, *Sdj. Årb.* 1894, 33-146. Undersøgelsen er også anvendt i: Erik Strange Petersen: »Foreningen af 5. Oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig, *Sdj. Årb.* 1972, 80-146.

12. Korrespondancen med de tyske skolemyndigheder: Christiansfeld-arkivet, Verfügungen der Regierung und Verhandlungen mit Ihr, AA R 2 A-D; LA Åbenrå, Haderslev kredsskoleinspektør, 76 Tyrstrup sogn, Christiansfeld skole 1879–1916.
13. Protokolle der Aeltestenkonferenz, PA II R I B 27–29. Protokolle der Aeltestenrats, PA II R I C 1–3.

Skolernes udvikling 1864–1920

1. Jahresberichte 1868, AA R 9 A. G. Tietzen, Berthelsdorf, til v. Bülow, Chrff., 14.3.1865, AA R 21 A 1.
2. Jahresberichte 1868, AA R 9 A.
3. Tietzen til v. Bülow, 15.3.1866 og 24.9.1867, AA R 21 A 1; Jahresberichte 1870, AA R 9 A.
4. I 1871 skriver Tietzen fra skoledepartementet i Berthelsdorf, at det kan blive nødvendigt at lukke kostskolerne: Tietzen til A. G. Burkhardt, Chrff., 18.4.1871, AA R 21 A 1.
5. Jahresberichte 1868, AA R 9 A; Tietzen til Burkhardt 7.4.1869, AA R 21 A 1.
6. Jahresberichte 1866 og 1868, AA R 9 A.
7. Jahresberichte 1868, AA R 9 A; Tietzen til Burkhardt, 7.4.1869, AA R 21 A 1.
8. Burkhardt nævner i årsindberetningen i 1868, at han har håb om at få elever fra England, og i 1879 nævner skoleinspektør Hentschel, at hans forgængere arbejdede med at skaffe engelske elever. Der synes således at være gjort en aktiv indsats fra skolens side. Jahresberichte 1868 og 1879, AA R 9 A.
9. Tietzen til Hentschel, Chrff., 19.4.1879, AA R 21 A 1.
10. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1882 og Tagesbuch der Mädchen-Anstalt 1882, AA R 10 A 1–2.
11. Status und Jahresrechnungen, AA R 15 A–B.
12. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1884, AA R 10 1.
13. Fra statens side krævedes mindst to lærere med en højere lærereksamen, og sådanne lærerkræfter havde man ikke inden for Brødremenighedens skolevæsen. F. E. Mory, Chrff., til M. Achtnich, Berthelsdorf, 10.1.1882 og 24.3.1884, AA R 21 C 1. Achtnich til Mory 14.1.1884, AA R 21 A 1.
14. Mory til Achtnich 10.1.1884, AA R 21 C 1.
15. Achtnich til Mory 17.12.1884, AA R 21 A 1.
16. Achtnich til Mory 21.1.1885 og H. Müller til Mory 15.3.1886, AA R 21 A 1.
17. Jahresberichte 1889, AA R 9 A.
18. Jahresberichte 1889, AA R 9 A. Om de løbende forhandlinger med myndighederne: skoleinspektør Mory, Chrff., til C. Beck, Berthelsdorf, 6.8., 17.8, 14.12.1888, AA R 21 C 3; Beck til Mory 9.8 og 24.8.1888, AA R 21 A 1. Resultatet af forhandlingerne: Landrat Schreiber, Haderslev, til Mory 16.7.1889, AA R 2 B.
19. Beck til Mory 12.6.1889, AA R 21 A.
20. Ældsterådets reaktion og argumentation over for Unitetsdirektionen: referat af ældsterådsmøde 11.9.1889, PA II R I B 29, og af fællesmøde mellem ældsterådet og opsynskollegiet 13. og 17.12.1889, VA R 9 A I 14.
21. Fællesmødet 13. og 17.12.1889, VA R 9 A I 14.
22. Beck til Mory 4.3.1890, AA R 21 A 1; Jahresberichte 1890, AA R 9 A.

23. Beck til Mory 30.11.1889, AA R 21 A 1; Protokolle des Aufseherkollegiums 28.1.1891, VA R 9 A I 14; Jahresberichte 1891, AA R 9 A.
24. Om nyordningen af skolevæsenet: Protokolle des Aufseherkollegiums 28.1.1891, VA R 9 A I 14; Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1891, AA R 10 A 1. Generel oversigt i Jahresberichte 1891, AA R 9 A.
25. Minna Padel indrettede i 1893 oven over garveriet et privat pensionat i tilknytning til skolerne. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1893, AA R 10 A 1. Angående de forhåbninger man knyttede hertil: Jahresberichte 1894, AA R 9 A.
26. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1891 og 1893, AA R 10 A 1; Jahresberichte 1891 og 1893, AA R 9 A.
27. Underskuddet på skolernes årsregnskab voksede fra 1892 til 1900 fra ca. 4000 M til ca. 6700 M. Auszug aus den Schulrechnungen seit 1892, AA R 15 B.
28. Jahresberichte 1896 og 1897, AA R 9 A.
29. Fra 1896 til 1898 havde pige-selekta-klassen kun to elever Jahresberichte 1896–98, AA R 9 A.
30. Jahresberichte 1898, AA R 9 A.
31. Brev fra pastor Claussen til skoleinspektøren, refereret i skoledagbogen. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 17.4.1897, AA R 10 A 1.
32. Fra 1896 søgte pastor Claussen at få myndighedernes accept af, at de forældre fra Tyrstrup kirke-distrikt, der ønskede deres børn konfirmeret i Christiansfeld, forinden skulle ansøge om tilladelse hos ham. Jahresberichte 1896, 1899, 1905, 1907/08, AA R 9 A.
33. Jahresberichte 1899, AA R 9 A.
34. Især den meget fyldige revisionsindberetning fra december 1902, Kredsskoleinspektørarkivet, LA Åbenrå.
35. Protokolle des Aeltestenrats 24.11.1899, PA II R I C I.
36. Meyr, Chrf., til W. Jacky, Berthelsdorf, 13.12.1899 og 7.2.1900, AA R 21 C 4; Protokolle des Aeltestenrats 20.12.1899, PA II R I C 1.
37. Jacky til Meyr 18.12.1900, AA R 21 A 2.
38. Jahresberichte 1900–01, AA R 9 A.
39. Jahresberichte 1901, AA R 9 A.
40. W. Breutel, Chrf., til Jacky 12.11.1902, AA R 21 A 2.
41. Jahresberichte 1903, AA R 9 A.
42. Forhandlingerne med regeringen er refereret i Jahresberichte 1902–04, AA R 9 A. Korrespondancen med myndighederne er samlet i Verhandlungen mit der Regierung 1902, AA R 2 B. Menighedens argumentation over for myndighederne er særlig udførlig i skoleinspektørens brev til regeringsassessor Fischer, Slesvig, 14.11.1902. Den endelige regulering af skoleforholdene i Christiansfeld findes i Kredsskoleinspektørarkivet 1904, LA Åbenrå.
43. Udviklingen for prorealklasserne og pensionatet kan følges i årsberetningerne op til 1913. Efter 1909 omtales prorealklasserne slet ikke.
44. Auszug aus den Schulrechnungen seit 1892, AA R 15 B.
45. Protokolle des Aeltestenrats 14.2.1913, PA II R I C 2.
46. Jahresberichte 1913, AA R 9 A.

47. Jahresberichte 1914–18, AA R 9 A.
48. Der blev nedsat et særligt udvalg for fremtidsspørgsmål, der i januar 1919 holdt sit tredje møde. Protokolle des Aeltestenrats 29.1.1919, PA II R I C 2.
49. Høy havde allerede i december 1918 indsendt sin skoleplan direkte til Unitetsdirektionen, der sendte den videre til ældsterådet. Selv om dette gav Høy en næse for at have omgået rådet, nedsatte man straks et skoleudvalg til at se nærmere på hans plan. Protokolle des Aeltestenrats 3.1.1919, PA II R I C 2. Allerede 24.2.1919 traf ældsterådet beslutning om at iværksætte planerne under forudsætning af Unitetets tilslutning. Sst. 24.2.1919. Forhandlingerne med unitetsdirektionen: sst. 21.3., 7.4., 24.3.1919.
50. Allerede 2.5.1919 indledtes forhandlingerne med lærer Jørgensen, og 30.9.1919 forelå Unitetsdirektionens godkendelse af overenskomsten mellem ham og ældsterådet. Protokol des Aeltestenrats, PA II R I C 2–3.
51. Ældsterådsprotokollen 20.8.1956.

Eleverne

1. Det fremgår af den række elever, der havde hjemsted uden for Tyrstrup herred, men besøgte skolerne som dagelever. Personalien 1891/1915, AA R 7 B; Verschiedene Schülerverzeichnisse 1907/1920, AA R 7 D.
2. I 1835 var indbyggertallet i Christiansfeld 632, menighedens medlemstal 503; i 1860: 681 indbyggere – 427 medlemmer; i 1900: 572 indbyggere – 320 medlemmer; i 1921: 593 indbyggere – 293 medlemmer. RA, Folketællinger for Christiansfeld 1835, 1860, 1900, 1921. Medlemstallet efter F. C. Høy: Christiansfeld 1773–1923, Chrf. 1923, 56–57.
3. Thyssen V, 281–83.
4. I de områder, hvor Indre Mission vandt frem, kunne indremissionærerne og de herrnhutiske emissærer længe arbejde side om side, men med den stadig stærkere kirkeliggørelse af Indre Mission måtte Brødremenigheden også miste fodfæste i disse områder. Inge Bundsgaard: Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen ca. 1880–1914, upubliceret speciale ved Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1982, 29–30, 57–58.
5. Især Holdt, Sdj. Årb. 1943.
6. På grundlag af Allgemeine Uebersicht über Erziehungsanstalten, Ortschulen und Bildungsanstalten der Brüdergemeine 1870 ff, AA R 8 B.
7. Riese, 26–31.
8. Hans-Walter Erbe: Erziehung und Schulen der Brüdergemeine Unitas fratrum, Herrnhuter Studien, hrsg. Mari P. van Buijtenen, Cornelis Dekker, Huib Leeuwenberg, Rijksarchief in Utrecht 1975, 334. De stadige problemer med de statslige skolemyndigheder fremgår tydeligt af Memorabilien aus der Unitäts-Aeltesten-Conferenz i Gemeinnachrichten fra 1870'erne.
9. Erbe, 334–335.
10. Vagn Dybdahl: Det ny samfund på vej 1871–1913, Dansk socialhistorie V, Kbh. 1982, 113–117.
11. Jahresberichte 1879, AA R 9 A.
12. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1889 og 1890, AA R 10 A 1.
13. Tagesbuch der Mädchen-Anstalt 1890, AA R 10 A 2.
14. De disciplinære problemer kan aflæses særlig tydeligt i skolcedagbøgerne. I 1888 måtte

Inge Bundsgaard

man bortvise to pensionærer fra drengeskolen. Den ene søgte at stikke af fra skolen, den anden, der havde givet skolen flere problemer, søgte at sende breve hjem uden om skoleinspektøren, hvori han »bagtalte« skolerne på det voldsomste. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1888, AA R 10 A 1.

15. Jahresberichte 1913, AA R 9 A (Dewitz' understregning).
16. Bl.a. Jahresberichte 1868, AA R 9 A.
17. Thyssen VII, 182–185, 308–325.
18. Specielt Holdt, Sdj. Årb. 1943, 44–47.
19. Stemmetallene fra Trap: Danmark 5. udg., 24 (X,1), 1965, s. 164, 170, 178, 182, 187, 190, 194, 198.
20. Se Indledning, note 11.
21. På grundlag af oplysningerne om dansksindede ejendomsbesiddere 1900–03 har derudover 69 familier kunnet identificeres som dansksindede, 3 familier som »blakkede« i national henseende. Andre 55 familier har ikke kunnet identificeres. Denne store restgruppe skyldes først og fremmest, at de dansksindede ejendomsbesiddere først er registreret med navns nævnelse i 1900–03. Der er ikke grund til at antage at gruppen af tysksindede familier var meget større end tallene angiver; tværtimod bevirker den meget mobile gruppe af tyske bestillingsmænd og funktionærer en overrepræsentation af tysksindede familier i forhold til de mere bofaste dansksindede gårdmandsfamilier.
22. Således skriver skoleinspektør Garve i 1875, at mange åbent tilstår, at de, der kan ordentligt tysk, klarer sig bedre end dem, der kun kan dansk. O. Garve, Chr., til Tietzen, Berthelsdorf, 17.7.1875, AA R 21 C 1.
23. Jahresberichte 1898, AA R 9 A.
24. Jahresberichte 1900, AA R 9 A.
25. Jahresberichte 1866, AA R 9 A.
26. Jahresberichte 1872, AA R 9 A.
27. Mory, Chr., til Achtnich, Berthelsdorf, 10.1.1884, AA R 21 C 1. Jahresberichte 1883, AA R 9 A.

Skolerne og de nationale modsætninger

1. Jahresberichte 1867, AA R 9 A
2. Jahresberichte 1868, AA R 9 A (Burkhardts understregninger).
3. I skoledagbøgerne er der udførlige skildringer af disse patriotiske fester. Diarierne 1882–1901, AA R 10 A 1–2.
4. Tagesbuch der Knaben Anstalt 1890, 1895, AA R 10 A 1.
5. Bl.a. Tietzen, Berthelsdorf, til v. Bülow, Chr., 1.3.1864, AA R 21 A.
6. Tietzen til v. Bülow, 21.8.1866, AA R 21 A.
7. Tietzen til Burkhardt 7.8.1868, AA R 21 A.
8. Tietzen til Burkhardt 4.3.1869, AA R 21 A.
9. Jahresberichte 1877. AA R 9 A.
10. Jahresberichte 1897, AA R 9 A.
11. Jahresberichte 1906/07, AA R 9 A.
12. I 1897 slår regeringen således fast, at man ikke kan skride ind over for skolernes danskundervisning, så længe skolerne er privatskoler. Königliche Regierung, Schleswig, til

Kreisschulinspektor Landt, Haderslev, 28.8.1897 (Kredsskoleinspektørarkivet, LA Åbenrå).

13. Jahresberichte 1914–18, AA R 9 A.

Skolerne og de tyske myndigheder

1. W. Lexis: Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich III, Das Volksschulwesen und das Lehrerbildungswesen im Deutschen Reich, Berlin 1904, 70–75.
2. Erbe, 333–337.
3. L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslavrig 1864–1920, Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå 1981.
4. Tietzen, Berthelsdorf, til Burkhardt, Chrf., 7.4.1869, AA R 21 A (Tietzens understregning).
5. Henvendelsen fra de tyske myndigheder er ikke bevaret, men dens indhold kendes gennem skolinspektør Garves meget indgående svarskrivelse. Garve, Chrf., til Landrat v. Rosen, Haderslev, maj 1874 (dato ulæselig), AA R 21 C 1.
6. Jahresberichte 1874, AA R 9 A.
7. Tietzen til Hentschel, Chrf., 26.2.1877, AA R 21 A.
8. Jahresberichte 1879, AA R 9 A.
9. Mory, Chrf., til Beck, Berthelsdorf, 6.8.1888, AA R 21 C 3; W. Breutel, Chrf., til Regierungsassessor Fischer, Schleswig, 14.11.1902, AA R 2 B.
10. Mory til Achtnich, Berthelsdorf, 5.9.1882, AA R 21 C 1.
11. Skolinspektør Mory skriver således til Berthelsdorf i januar 1884 om kredsskoleinspektørens besøg kort før jul: »Ved denne lejlighed opmuntrede han mig til at stræbe efter at indrette en statsanerkendt højere borgerskole her«. Mory til Achtnich 10.1.1884, AA R 21 C 1.
12. Sdj.s Hist. V, 169.
13. Personalien, AA R 7 A 1; Mory til Kaftan 28.12.1883, AA R 21 C 1.
14. Mory til Achtnich 10.1.1884, AA R 21 C 1.
15. Achtnich til Mory 14.1. og 5.5.1884, AA R 21 A.
16. Achtnich til Mory 4.7.1884, AA R 21 A.
17. Mory til Achtnich 12.12.1885, AA R 21 C 2.
18. Meycr, Chrf., til Jacky, Berthelsdorf, 13.12.1899, AA R 21 C 4.
19. Specielt skolerevisionsindberetningerne 1903–05, Kredsskoleinspektørarkivet, LA Åbenrå.
20. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1899, AA R 10 A 1.
21. Hans-Ulrich Wehler: Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918, Göttingen 1973, 124–138.
22. Jeg kan således ikke tilslutte mig Jens Holdts opfattelse af skolernes rolle. Holdt, Sdj. Årb. 1943, 45.

Skolerne og menigheden

1. Se afsnit 1, note 24.
2. Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1890, AA R 10 A 1.
3. Se afsnit 1, note 35 og 38.
4. Erbe, 328–333.

Inge Bundsgaard

5. Jahresberichte 1903, AA R 9 A.
6. Jahresberichte 1905, AA R 9 A.
7. Størstedelen af korrespondancen mellem skolinspektørerne i Christiansfeld og skoledepartementet i Berthelsdorf drejer sig om problemerne med at skaffe herrnhutisk uddannede lærere til skolerne. Den store mangel på lærere bliver til stadighed understreget i brevene fra skoledepartementet, således Tietzen til Burkhardt 12.8. og 27.8.1873, Achtnich til Mory 17.12.1885, Beck til Mory 25.8.1889, AA R 21 A.
8. Således Beck til Mory 24.10.1886, AA R 21 A.
9. Allerede i 1880 udtrykte M. Achtnich i skoledepartementet bekymring for seminarielærernes fremtid inden for menigheden. Achtnich til Hentschel, Chrf., 20.10.1880, AA R 21 A.
10. Netop dette forhold bliver i særlig grad fremhævet i kredsskolinspektørens revisionsindberetning af 1903, Kredsskolinspektørens arkiv, LA Åbenrå.
11. Således Achtnich til Mory 10.3.1883, AA R 21 A 1. Jacky, Berthelsdorf, til Burkhardt, Chrf., 21.9.1897, AA R 21 A 2.
12. Jahresberichte 1905, AA R 9 A. Ligeledes Allgemeiner Lehrplan for både pige- og drengeskolen 1897, AA R 3 A 2.
13. Således Tagesbuch der Knaben-Anstalt 1895 og 1896, AA R 10 A 1, og Jahresberichte 1905, AA R 9 A.
14. Afholdelsen af de religiøse fest- og højtidsdage er beskrevet i skoledagbøgerne. Diarien, AA R 10 A 1-2.
15. Jahresberichte 1905, 1913, AA R 9 A.

Musik og sang

Af Sybille Reventlow

Indledning

Musikkens placering og udformning i gudstjenesten har været omstridt i den evangeliske kirke siden Reformationen. Ud fra forskellige åndelige baggrunde har man i århundreder diskuteret berettigelsen af figural-sang, orgelmusikkens karakter, koralens stil og menighedens ofte ringe sang. Den verdslige musik er blevet stillet over for den kirkelige, og en af kirkemusikkens store kriser faldt i 1700-tallet, hvor liedsang og operaens recitativer og arier trængte ind i det kirkelige repertoire, samtidig med at ortodoxien var blevet afløst enten af pietismen eller af kirkens verdsliggørelse.

Da pietismen vandt indpas ved det danske hof omkring 1730, fulgte der hurtigt lovbestemmelser, som søgte at afskaffe den rige musikudøvelse i gudstjenesterne. Selv om forordningerne ikke medførte den ønskede rensning af gudstjenesten lige med det samme, ser vi dog i slutningen af 1700-tallet, at gudstjenesternes musikalske indhold efterhånden var sunket ned til en temmelig ussel menighedssang, som affødte en offentlig debat fra 1790 i anledning af den kongelige kapelmester J. A. P. Schulz' skrift »Tanker over Musikens Virkning paa et Folks Dannelse«²

Bemærkelsesværdigt er det dog, at Brødremenigheden i Christiansfeld i modsætning til landets øvrige kirker blev fremhævet som ideal for sin fortræffelige menighedssang:

... hvo som har hørt den Christianfeldske Menighed, veed af egen Erfaring, at det kan gaae an, at bringe 3 til 400 Mennesker til at synge ordentlig, naar de vænnes dertil; og hvorfor ikke flere? Deres Sang er langsom og høitidelig, sagte og ydmyg, harmonerende og rørende, alt hvad den bedende og lovsyngende Sang bør være.

Disse anerkendende ord om Brødremenighedens kirkesang blev skrevet i 1783, hvor man fra flere sider erkendte, at menighedssangen i Dan-

mark befandt sig på et for den tids ører pinligt lavt niveau. I købstæderne blev der sunget alt for højt, idet ungdommen i folkeskolerne havde lært, at »lægge alle Kræfter til naar de vil lovsynge Gud«. I landsbyerne sang man i hver sin toneart og forsøgte at overdøve hinanden⁴.

Allerede i 1781 stod det at læse i Pontoppidans Danske Atlas, at der i Christiansfeld om aftenen blev »siunget Psalmer med Accompagnement af Orgelverket, hvilket endog for fremmede Tilhørere befindes meget indtagende og rørende«⁵. Brødremenighedens musikkultur blev enkelte gange i de følgende år fremhævet som et forbillede for resten af landet. I 1794 stod der i en artikel, som drejede sig om indførelse af musikundervisning for almuen, at man i Brødremenigheden havde eksempel på, at syngeskunsten og musikken kunne dyrkes og øves med held af håndværkerne, selv om deres fingre ligesom bøndernes måtte være blevet usmidige på grund af deres daglige arbejde. Forfatteren havde hørt de ugifte brødre opføre smukke koncerter i Brødrehuset og mente, at når håndværkere kunne lære at spille, kunne bønder vel også⁶.

Søstrehusets koncerter fik ingen udefra adgang til, selv om søstrene efter sigende alle var musikalske og havde mange musikinstrumenter i deres korsal. I 1796 skrev en besøgende, at kirkekorets og hele menighedens sang var så smuk og harmonisk, at man kun turde synge med, hvis man selv sang godt⁷.

Det var ikke kun menigheden i Danmark, som vandt beundring for sin musik. Det er kendt, at Goethe i en periode interesserede sig for herrnhutismen og i Wilhelm Meisters Lehrjahre lod harpespillerens musik være inspireret af den herrnhutiske sangpraksis⁸. Også den tyske komponist, J. F. Reichardt, var stærkt betaget af herrnhuterne og berettede om et besøg i Herrnhut, hvor han oplevede »den enkleste musik og en ren ukunstlet sang«, som havde sat ham i en sådan andægtig og salig stemning, som han aldrig havde følt i de sædvanlige kirker⁹.

Når musikken i Brødremenigheden var så bemærkelsesværdig, skyldtes det ikke, at der i 1700-tallet var særlige musikalske talenter, som fik musikken til at blomstre op en kort tid, som det ofte er tilfældet i små samfund. Sang og musik var af tradition den væsentligste del af hele Brødremenighedens trosudfoldelse, og menighedsmedlemmernes evner blev fra barnsben trænet systematisk ved individuel musikundervisning og under de daglige forsamlinger, som var gennemsyret af musik. Baggrunden herfor lå i det vækkelsesprægede menighedsliv og i Zinzendorfs

praktiske tanker om gudsdyrkelsens former. Zinzendorfs liturgiske ideer kom til udtryk i forord til salmebøger og i hans taler, hvori der findes mange betragtninger om musik og sang ved menighedsforsamlinger. Efter Zinzendorfs død blev menighedsordningerne nøje gennemdrøftet ved tre synoder i 1764, 1769 og 1775, hvis vedtægter 1782 samledes i et stort håndskrevet værk, som også rummede bestemmelser om menighedens sang og musik. Disse synodalvedtægter fik sammen med Christian Gregors sangbog fra 1778 og hans koralbog fra 1784 afgørende betydning for en ensretning og disciplinering af musiklivet i menighederne. Gregor var medlem af unitetsdirektionen og desuden musikdirektør.

Samtidig hermed blev vedtægterne fulgt op af ugentlige efterretninger, som blev udsendt fra Unitetsdirektionen i Herrnhut. Heri findes særlige breve til de lokale ældsteråd, som tog enkelte problemer under nærmere behandling. Også musikken blev diskuteret i en sådan »Nota« fra 1790, som blev læst op 5. juli 1790 i ældsterådet i Christiansfeld¹⁰.

Brevet var skrevet i anledning af, at flere brødre og søstre havde ytret frygt for, at musikrepertoiret i menighederne undertiden var for verdsligt, modepræget eller i hvert fald udtryk for en for Brødremenigheden fremmed holdning, som kunne skade menighedens sande opbyggelse. I brevet nævntes også en omsorg for søstrenes musikopførelser. Her måtte man passe på, at søstrene ikke blev alt for udadventde, og ved deres egne korforsamlinger og kærlighedsmåltider i Søstrehuset var det bedst, at de selv stod for musikken fremfor brødrene. Endelig understregede Unitetsdirektionen, at den havde konstateret, at orgelmusikken ofte var ganske uhensigtsmæssig, således at den slet ikke udtrykte noget åndeligt indhold, eller, hvad der var værre, måske udtrykte en stemning, som var fuldstændig modsat menighedens »Herzens-Stimmung«. Derfor mente direktionen ligesom i synodalvedtægterne, at det var bedre at spille koralmelodier, som dog kunne bibringe menigheden noget opbyggeligt, end frie orgelpræludier. Brevet sluttede med at anføre, at ældsterådene i menighederne altid måtte være opmærksomme på musikudøvelsen og flittigt deltage i de fælles musikøvelser for at forhindre, at letsindige og skadelige værker sneg sig ind i repertoiret. Ældsterådene måtte sørge for, at sang og musik var »gemeinmässig«.

Det fremgår af disse udtalelser, at musikken virkelig blev tillagt en væsentlig betydning i sig selv og ikke blot blev anset som behagelig baggrund, som kunne gå sine egne uforståelige veje, så længe den ikke generede no-

gen. Et håndgribeligt bevis herpå er de store musiksamlinger, som stadig findes bevaret i nogle brødremenigheder – blandt andre i Christiansfeld.

Vi vil i det følgende indkredse de forskellige aspekter af musiklivet i Brødremenigheden¹¹. Efter en redegørelse for det musikalske repertoire, som er overleveret i form af en stor, hovedsagelig håndskreven musiksamling foruden i de talrige sang- og koralbøger, behandles ud fra normative kilder fra både Herrnhut og Christiansfeld herrnhuternes egne tanker og forestillinger om musikkens liturgiske brug. Dette afsnit giver i nogen grad en forklaring på musiksamlingens ofte særprægede indhold og omfattende betydning til trods for dens amatørmæssige karakter. Herefter fremlægges der ud fra kilder af refererende karakter i Christiansfeld en gennemgang af denne menigheds musikhistorie med hensyn til orgler, organister, blæserkor og musikundervisning.

Brødremenighedens Blæserkor musicerer foran Enkehuset ved et bryllup i 1972.

Musiksamlingen

Størrelsen af musiksamlingen kunne angives på flere måder¹². Den fylder 7–8 hyldemeter, vejer over 100 kg og rummer 1600–2000 titler. Antallet af titler er et vidt begreb, for dels er ikke alle samlinger med flere forskellige satser (messagingblæsestemmer, sangbøger, liturgier o.s.v.) gennemgået, dels er der mange enkeltværker, som er skrevet ud fra større værker til en speciel lejlighed. Under alle omstændigheder repræsenterer musikken fra før år 1800 hovedparten af noderne, ligesom omfanget af den håndskrevne musik er større end den trykte.

Det siger sig selv, at de åndeligt-religiøse værker er i overtal. Størstedelen af disse kirkelige værker består af motetter med og uden instrumentalledsagelse og kantateligende stykker, som er blevet opført ved de mange festlige forsamlinger. Musikken er skrevet af næsten 200 forskellige komponister, hvoraf adskillige kun optræder en enkelt gang. Mange af komponisterne er fra Brødremenigheden – dels fra Christiansfeld – dels fra andre brødremenigheder; men der findes dog også flere almindeligt kendte komponister.

Af komponister fra Brødremenigheden, som har gjort sig gældende, kan nævnes navne som C. W. Fliegel, J. Gambold, J. G. Gebhard, J. C. eller C. G. Geisler, Chr. Gregor, J. D. Grimm, G. F. Hellström, J. Herbst, C. D. Jäschke, C. I. Latrobe, J. H. Mankell, C. F. Türstig, J. R. Verbeek og Weber. Blandt disse var Hellström, Mankell og Türstig organister, og Fliegel var lærer i Christiansfeld, mens de øvrige er kendte musikere fra andre menigheder. Af komponister, som ikke stammer fra Brødremenigheden, var de populæreste C. G. A. Bergt, G. F. Händel, J. A. Hasse, J. Haydn, F. Mendelssohn-Bartholdy, W. A. Mozart, J. F. Reichardt, J. H. Rolle, J. A. P. Schulz og E. W. Wolf.

Selv om noderne fra sidste halvdel af 1800-tallet er opdelt i to grupper, nemlig værker som enten henhører til »Kirchenmusik Christiansfeld« eller til »Gesangverein Christiansfeld«, gælder det, at man ikke altid har skelnet skarpt mellem kirkens musik og den musik, der lød

rundt omkring i korhusene og kostskolerne. At leve liturgisk i et fællesskab lå bag ved alle daglige handlinger, og musikken var udtryk for den liturgiske stemning. Derfor ser vi, at størsteparten af musikken, selv om den ikke altid var af en streng kirkelig art, med nogle tekstforandringer hist og her har kunnet passes ind i de mange fælleshandlinger, fester og forsamlinger, der fandt sted.

Den forsamling, hvortil der findes flest selvstændige værker, var kærlighedsmåltidet i forbindelse med nadveren. Desuden er der et stort antal værker, som udover denne lejlighed også er blevet brugt i andre sammenhænge. Næst efter kærlighedsmåltidet var påsketiden fyldt med musik, men også musikken i forbindelse med dødsfald »Heimgangsstücke« er fremtrædende¹³.

Ved de øvrige forsamlinger brugte man ofte værker fra tidligere lejligheder, efter at man havde lempet teksten til. Vi kan nævne alle de fester og forsamlinger, som rummede musik – fra de vigtigste til de tilsyneladende mindre vigtige: kærlighedsmåltid i forbindelse med nadver, passionstid (det store sabbaths-kærlighedsmåltid), »Heimgangsstücke«, fest den 13. august (menighedsfest og Christiansfelds stiftelsesdag), advent, ældstefest, brødefest, søstrefest, enkers og enkemænds fest, fredsfest, ægteskabsfest, nytår, årsfest, pinse, børnefest, drengefest, kongens fødselsdag, 31. oktober, julefest, hedningefest, englefest, 29. august, 31. august, 8. august, 7. september, 1. marts, himmelfest og pigefest. Herudover var der en hel del dage, hvor der fandt enkeltstående mindefester sted for en eller anden begivenhed i Brødremenighedens historie.

Til alle disse lejligheder blev den musik, som findes i musiksamlingen, opført af menighedens sangere og musikere; men vi må ikke glemme, at koralmusikken, sunget af hele menigheden eller spillet af basunkoret har haft en overmåde stor betydning. Det, musiksamlingen rummer, er hovedsageligt et rent koncertpræget repertoire, som skulle uddybe og fremhæve en højtidelig feststemning, som var grundlagt i selve gudsdyrkelsen og i den uudsmykkede koralsang.

Lejlighedsmusikken i Brødremenigheden adskilte sig ikke principielt i komposition og stil fra den øvrige evangeliske kirkemusik, hvilket også medførte, at man med stor glæde optog musik af kendte komponister som Haydn og Rolle og senere af Mendelssohn-Bartholdy m.fl. Dog må det fremhæves, at formålet med herrnhuternes musikudøvelse og dermed deres musikpraksis har sat sig spor både i den fra professionelle kompo-

Musiksamlingen er kun en del af det righoldige skriftlige kildemateriale i Christiansfeld. Hertil kommer menighedens egentlige arkiv. Det har været genstand for flere ordningsarbejder sidst i 1970'erne, da blev der udarbejdet en ny registratur, og arkiverne stillet op i moderne stålrøler. Selve ordningsarbejdet går tilbage til århundredskiftet, da en udsending fra Herrnhut registrerede materialet efter en fælles plan for menighedsarkiver rundt om i verden. Hovedprincipperne i dette ordningsarbejde er bibehold. Der er en registratur over ikke blot de utrykte samlinger, men tillige over menighedens bibliotek, der rummer mange sjældenheder.

nister lånte musik og i den amatørmusik, som blev komponeret inden for menighederne. Den musik, som blev lånt udefra, blev – især indtil ca. 1820 – tilpasset forholdene, hvis det var nødvendigt. Værkerne måtte f.eks. forkortes, hvis de var for lange til menighedsbrug. Dette kunne eventuelt gøres ved at springe en modulationsdel over og klistre reprisen på begyndelsen. Koloraturpassager og krydret harmonik blev desuden forenklet, ligesom instrumentledsagelsen i størst mulig omfang skulle understøtte sangen og ikke have selvstændig betydning. Endelig blev stærkt fugerede passager udeladt. Kort sagt blev al den musik, som havde en egen kunstnerisk vægt uafhængig af dens tekstledsagende funktion, undgået. Brødremenighedens musik er blid og sangbar, men uden de store musikalske virkemidler. Satsene er sjældent særlig lange og oftest for blandet firestemmigt kor, strygeorkester og fløjte, obo, klarinet, fagot og horn. Undertiden spillede orglet med som yderligere understøttende instrument.

Teksterne til herrnhuternes egne værker er både bibeltekster og frit

digtede. Bibelteksterne stammer ofte fra forskellige steder i biblen, men er sat sammen til en handling, hvis forskellige dele udtrykkes i musikken ved skift i satsart, karakter eller taktart. Denne leddelte kantateligende motetform er meget karakteristisk for den tidligste musik i Christiansfeld. Sådanne værker kan desuden rumme recitativiske afsnit, hvis melodier var bygget op over formler, der findes i en gammel håndskreven koralbog fra ca. 1756¹⁴. Her anføres der i forordet, at visse liturgiske stykker ikke var blevet sat i musik i bogen, da de ændrede sig fra tid til anden. Hertil havde man da nogle melodiske formler under nr. 218 og nr. 219, hvoraf melodierne til nr. 219 især var anvendelige til bibelsang i prosa:

Art 219 a. Meine Seele erhebet dem Herrn

Art 219 b. Lobet dem Herrn alle Heiden

Art 219 c. Opfer u. Gaben hast du nicht gewollt

Tegnet $\sim$ angav, hvor i melodien man kunne indføje flere noder, hvis der var for mange stavelser i teksten. Vi kan genkende disse formler i flere recitativiske afsnit fra værker af Gregor i Christiansfelds musiksamling:

Sang- og koralbøger

Det blev ofte fra menighedsdirektionens side fremhævet, at man ikke nødvendigvis altid skulle opføre nye værker, blot fordi de var komponeret af en af brødrene. Direktionen fremhævede som nævnt, at koralmelodierne ofte var at foretrække frem for de sandsynligvis mere fantasifulde og koncertprægede amatørmetetter.

Koralsangen havde gamle traditioner i Brødremenigheden, som gik tilbage til den gamle Brødrekirke i Böhmen fra Reformationens tid¹⁵, og herrnhuterne takkede i en af deres talrige sangbøger for, at menigheden havde fået en særlig sanggave af Helligånden. Samtidig håbede de med denne nådegave at kunne være Vorherre til stigende glæde¹⁶. I brødremenighedernes forsamlinger er koralsang og motetsang blevet kombineret, og kor, menighed og musikere har afløst hinanden musikalsk i løbet af en fælleshandling og vekslet mellem koncertprægede motetkor, instrumentalmusik i form af koraler, solo- og menighedssang. Samtidig har man i de gamle leddelte motetter kunnet sætte en koralsang ind imellem to af leddene. Den levende og varierede karakter, som på denne måde prægede menighedsmusikken, var fuldstændig tilsigtet og teologisk begrundet, idet man frygtede at stivne i nogle fastlåste former, som det efter herrnhuternes mening var tilfældet i andre kirkesamfund. Dette gav sig dels udtryk i Brødremenighedens særlige liturgiske sædvaner, Singstunden og Liturgi, som skal omtales senere, dels i selve koralsangen.

Zinzendorf var en højt begavet liturg og i stand til at digte på stedet, når han ledede sin menigheds forsamlinger. Det er svært at forestille sig, hvordan det har kunnet lade sig gøre rent praktisk uden alt for stor forvirring; men resultatet af hans inspirerede natur kan ses i de trykte sangbøger, som dels er meget omfangsrige, dels ustandselig blev genoptrykt med tillæg, som bestod af nye digte, der kom til i forbindelse med forsamlingerne.

Den første egentlige herrnhutersangbog udkom 1735¹⁷. Bag i bogen fandtes et alfabetisk register og et melodiregister, som henviste til Frey-

lingshausens sangbog eller til særlige herrnhutiske sange, som kunne fås i afskrift i Herrnhut. I melodiregistret nævnes, at sangene er opdelt i *arter*, således at der kunne være mange forskellige melodier med samme rytmiske skema. En sanger kunne således altid vælge den melodi, han kendte bedst inden for en bestemt art. Det fremgår af forordet, at herrnhuterne udførte deres koralsang på en anden måde end den vanlige, idet sangene ikke blev sunget, som de stod – altså med alle strofer og faste verselinier – men sammensat efter deres tekstlige indhold, således at der altid kunne skabes ny saglige sammenhænge: en »Liederpredigt«. Derfor sang man ikke hele koraler, men tog enkeltvers eller -strofer ud og satte dem sammen med andre vers eller strofer fra andre koraler. Zinzendorf påstod i forordet, at de fleste i menigheden var vant til denne form og kunne synge med uden skriftligt forlæg, hvorfor han også mente, at det var umuligt at lave en egentlig herrnhutisk sangbog, fordi sangprædikenerne netop bestod af utallige kombinationer af sange.

Efter flere tillæg til sangbogen fra 1735 og nye udgaver i de følgende år udkom 1755-67 »Das Kleine Brüder-Gesang-Buch«, som bestod af tre dele 1) Hirten-Lieder von Bethlehem 2) Gesang des Reigens zu Saron 3) Dritter Theil enthaltend eine abermalige Sammlung alter und neuer Verse. Denne sangbog var af en særlig art, idet den var det første forsøg på at lave en samling af korte sange, enkeltvers, bønner og »suk«, som var lette at huske, og som kunne tjene til brug ved den sammensatte sang i menighederne som bevis på Helligåndens gaver og nåde. Førsteudgaven blev revet væk, fordi der trods alt var god brug for den i Singstunden. 1. del af sangbogen var skrevet til brug for alle, der var fattige, små og ringe og 2. del har mottoet: Ich bin eine geringe Feld-blume«. Titlen »Gesang des Reigens« hentydede til *en* kreds eller *et* selskab, som kunne samles på den frie mark med sang og spil. I modsætning til ordet »die Reihen«, viser »Reigen«, at der kun var tale om *et* selskab og antyder en pilgrimsidé, hvor hyrdeselskaber drager rundt med deres hjord som nomader. Disse dannede en »Reigen«, når de samledes i deres telte.

1753-54 udkom den såkaldte Londonsangbog¹⁸, som ikke viser nogle i den musikalske sammenhæng nye eller usædvanlige træk. Brødre menigheden havde imidlertid behov for en fælles sangbog, som både kunne bruges til deres særlige sangpraksis, men som også indeholdt hele sange. At skabe en ny sangbog efter Zinzendorfs død blev Christian Gregors opgave. Sangbogen »Gesangbuch zum Gebrauch der evangelischen Brü-

dergemeinen« med ialt 1750 numre udkom 1778 i Barby, og den indeholdt alle de bedste gamle og nye sange fra de forskellige sangbøger, der blev brugt i menighederne, foruden nogle helt ny sange.

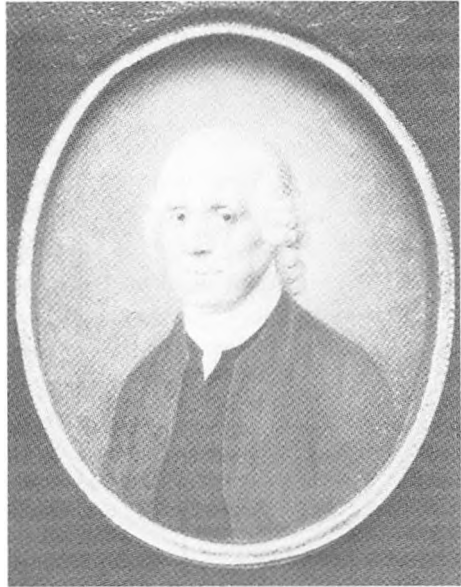
Gregor imødekom med denne sangbog herrnhuternes særlige måde at synge på ved at bringe et detaljeret register. Det fremgik allerede af forordet til sangbogen fra 1735, at herrnhuterne aldrig sang hele lieder, men både ved de offentlige prædikenforsamlinger og i de daglige Singstunden praktiserede den såkaldte »Liedertheologie« ved at sætte verslinier sammen fra forskellige sange og synge »aus dem Herzen« for at holde stemningen levende og skabe et stadig nyt handlingsindhold. Registret i sangbogen fra 1778 bestod ikke kun af sangenes eller strofernes førstelinier i alfabetisk orden, men derimod af alle vers overhovedet, således at man altid i fællesskab kunne lave en nye sangprædiken, som det havde været skik i menigheden fra begyndelsen af. Forordet, som formentlig var skrevet af Gregor, er meget beskedent, og han erkender, at bogen som alt jordisk er ufuldkommen og stykvis, selv om han havde udvist megen flid. Det vigtigste for ham var, at det dobbelte formål med bogen var opnået. Sangbogen holdt sig da også med mange genoptryk og Anhänge helt til 1927.

Endelig skal der nævnes to mindre sangbøger, som blev skrevet med henblik på to forskellige grupper inden for den samlede menighed: Børnesangbogen fra 1789 og N. J. Holms danske sangbog »Harpen« fra 1829.

Børnesangbogen, som blev udgivet af »Bruder Joseph«, d.v.s. A. G. Spangenberg, viser Brødremenighedens meget aktive og tidlige interesse for børneopdragelse¹⁹. Sangbogen var forsynet med et forord »An die uns so theuren und werthen Kinder in den Brüdergemeinen« og bestod af religiøse formaninger. Foran de sanggrupper, som hørte til eet bestemt indhold, havde man trykt korte sætninger fra en lærebog for børn i Brødremenigheden, som var udkommet ca. 12 år tidligere: »Hauptartikel der Lehre Jesu Christi«. På denne måde kunne børnene lettere overskue indholdet af sangene. Sangbogen var tænkt til alment opbyggeligt brug, og der er intet angivet om sangpraksis, ligesom registret er et almindeligt alfabetisk register over sangtitlerne.

Unitetsdirektionen gjorde sig grundige overvejelser over sangbogens brug og udsendte et brev til alle menigheder, om hvordan man kunne distribuere den, således at børnene virkelig fik lyst til at gå i lag med det lidt drøje værk. Helligånden skulle jo også modtage »das Ihm gebührende

Christian Gregor (1723–1801), som efter Zinzendorfs død skabte brødre-menighedens sangbog. Miniature. Efter Hahn-Reichel: Zinzendorf s. 231.

Lob, und vielen Dank« fra børnehjerterne. Man kunne derfor lave en lille ceremoni i menighederne, hvor børnene fik sangbogen højtideligt overrakt med dedikation. Problemet var dog, hvordan man fik børnene til at synge efter bogen, og menighederne blev formanet til ikke at overdrive kravene, men gå forsigtigt til værks, så at børnene ikke følte sig presset. Der blev derfor appelleret til forældrene – særlig mødrene, som kunne hjælpe børnene til at føle glæden ved at synge. Iøvrigt gav Unionsdirektionen enhver frihed til at befordre sangbogen på sin facon: »Dog, hvem ved, hvad den kære Helligånd giver af ideer, som alle er brugbare, til Ældsterådets brødre og søstre?«²⁰.

Mens børnesangbogen var et tydeligt udtryk for Brødremenighedens pædagogiske aktivitet, var »Harpen« resultat af et lokalt, nordisk behov for en forbedring af den herrnhutiske, danske salmesang og dens ofte ubrugelige sprog. Der var en tendens til, at musikken blev forsømt i de danske prædikenforsamlinger, og der findes i Christiansfeldts musiksamling ingen dansksproget kirkemusik overhovedet.

Her havde man længe været utilfreds med de danske forhåndenværende salmebøger. Den mest udbredte sangbog var »En liden Samling af

adskillige Vers og Sange til Opmuntring og Opbyggelse«, som i løbet af 1700-tallet blev trykt i København i mange oplag. I 1787 diskuterede man i menigheden, om man skulle lade den genoptrykke, da den var så efterspurgt, og da oplaget fra 1778 åbenbart var udsolgt. Den danske præst, Briant, ønskede det imidlertid ikke, da han brugte broder Christlieb Suters sangbog »Samling af gamle og nye aandelige Psalmer og Vers« fra 1786; men Briant overvejede at lade Christiansfeldts skoleinspektør, F. B. Reichel, lave en ny²¹. Reichel var musikalsk og måtte tit overtage direktionen af menighedsmusikken, foruden at han ofte ledede Singstunden. Der kom dog ikke nogen sangbog fra Reichels hånd, og »En liden Samling ... Sange« blev genoptrykt flere gange endnu. Det var en lille, tynd bog uden forord, men med register over alle versene. Melodihenvisningerne gik ikke til melodiarter, men til andre dansksprogede salmer.

I modsætning til denne sangbog var Suters lagt mere an i stil med Brødremenighedens tyske sangbøger: melodihenvisningerne gik til Gregors koralbog fra 1784, ligesom det alfabetiske register var over alle versene i salmerne. Sangene var stillet op systematisk efter tankegang, og kilderne var rimeligt alsidige, da sangene ikke alene stammede fra Brødremenighedens tyske salmebøger, men også fra Kingos, Brorsons, Pontoppidans og Guldbergs salmebøger. Nogle få sange var helt nye. Suters sangbog blev kritiseret af menighedsdirektionen i Herrnhut, som syntes, at Suter ikke skulle have lavet en dansk sangbog, før han var sproget mægtig²².

Niels Johannes Holms »Harpen« erstattede disse to sangbøger, og den var i brug i Christiansfeld i hele 1800-tallet. Selv om bogen henvendte sig til alle mennesker, »hvis Borgerskab er i Himmelen«, byggede den alligevel hovedsagelig på Brødremenighedens tidligere sangbøger, og de fleste salmer var derfor nye oversættelser af de tyske. Med hensyn til melodierne indskrænkede Holm sig ikke til dem, der var kendt i Norden, men førte også her Brødremenighedens traditioner videre: han ønskede »en større Afvexling, fordi Sangen bliver mindre levende, naar de samme Melodier altfor ofte forekommer. Melodier, som den gode Smag maae finde uforenelige med christelig Andagt, har man søgt ganske at undgaae«²³.

Holms melodikilder var da også stort set koralbogen fra 1784; men han planlagde at udgive en særlig koralbog til »Harpen«, hvilket dog ikke blev realiseret. Endelig var sangene forsynet med henvisninger til skriftste-

der, som lå til grund for salmerne, således at de ligesom børnesangene fra 1789 fik et dobbelt opbyggeligt formål.

Medens mange af Brødremenighedens forsamlinger i ældre tid kunne have et fuldstændig frit og improviseret præg, som stammede fra de pietistiske vækkelser og bidrog til en privat religiøs stemning, måtte nogle forsamlinger på forhånd være koncentreret om et bestemt indhold, hvad enten det drejede sig om uddelingen af sakramenterne eller om årets faste kirkelige højtider. Sådanne forsamlinger adskilte sig ikke principielt fra den frie forsamlingsform, bortset fra at der forelå en fastere plan af indholdet eller den liturgiske gang.

De trykte liturgibøger, som var ment som vejledning, men ikke som noget krav, blev i modsætning til de private opbyggelsessammenkomster brugt til offentlige kirkelige lejligheder: dåb, nadver, dødsfald, begravelse og englefest samt de almindelige kirkelige højtider. Liturgibøgerne indeholder litanier, liturgier og lovsange, der var sammensat af rimede og urimede tekster beregnet på responsorial og antifonal sang, som kunne få karakter af hele kantater med menigheden. Litanier og liturgier var indtil 1770 indeholdt i sangbøgerne, selv om Zinzendorf også udgav særlige litanier og liturgibøger forinden. Behovet for en fornyet og revideret gudstjenesteordning efter Zinzendorfs død viste sig dog i »Liturgischen Gesängen der Brüdergemeinen aufs neue revidirt« (Barby 1770 og 1773) og i »Litaneyen für die Chöre in den Brüdergemeinen« (Barby 1773). Disse bøger blev genoptrykt i 1791 og senere og indeholdt sammensatte sange med hovedvægt på bøn, lov- og taksigelse.

1907 udkom »Liturgienbuch der evangelischen Brüdergemeine«, som blev mønster for menigheden indtil idag. I forordet omtales liturgibøgerne historie, og det understreges, at liturgierne undergik væsentlige forandringer i tidens løb. Om Zinzendorfs liturgiske sange siges det, at de var hymner, som bestod af lovprisende og anrørende sangvers, hvorimod Gregors liturgibog fra 1791 (liturgibogen fra 1770 nævnes ikke) havde fået et helt nyt præg, idet liturgien var blevet til en selvstændig gudstjeneste adskilt fra taleforsamlingerne. Musikken var desuden blevet mere afvekslende, og denne udvikling blev fortsat i K. B. Garves liturgibog fra 1823. I de senere liturgibøger fra 1868 og 1873 blev vekselsangen yderligere udarbejdet, og der blev desuden optaget læsestykker. I den ny liturgibog fra 1907 er de oprindelige, enkle hymner helt forsvundet og vekselsangen mellem brødre og søstre temmelig indskrænket, hvorimod

*Christian Gregors Choral-Buch, Leipzig 1784, som vandt stor udbredelse.
Efter Unitas Fratrum s. 384.*

der blev lagt vægt på et varieret melodivalg i stedet for tidligere refrain-former.

Der findes en hel del flere sang- og liturgibøger, som dog ikke skal omtales her. Derimod skal Brødremenighedens koralbøger omtales, hvoraf den nævnte »Choralbuch, enthaltend alle zu dem Gesangbuche der Evangelischen Brüder-Gemeinen vom Jahre 1778 gehörige Melodien« fra 1784 fik stor udbredelse overalt og blev brugt i menighederne i de næste 100 år. Bogen var udarbejdet af Christian Gregor og rummer over 500 melodier, som er opdelt i så mange arter eller klasser, som der i sangbogen findes melodiarter: tekster, som havde samme stavelsesmål og samme antal rimdele, fik samme artsbetegnelse. I koralbogen findes ca. 260 melodiarter, men det angives i forordet, at der tidligere i Brødremenigheden var et større antal sange i brug, som man havde samlet i en håndskreven koralbog, der var inddelt i ca. 570 melodiarter; også

i Christiansfeld findes et par ældre, håndskrevne koralbøger. Parallelt til sangbogen fra 1778 redegjorde Gregor for koralsangen i menighedsforsamlingerne, hvor man spontant skabte nye sange ved at springe rundt i de forskellige melodiarter og sætte tilsvarende tekstdele sammen. Melodierne havde lige nodeværdier og var skrevet med becifret bas; men sangere og organister kunne dog – med måde – udsmykke melodierne med gennemgangstoner, når de fandt det påkrævet, ligesom Gregor opfordrede menigheden til at dele sig og synge vekselvis i visse koraler.

Gregors koralbog byggede på ældre håndskrevne koralbøger, som var udbredt i alle menigheder. Koralbøgerne var til brug for organisterne, og man havde derfor ikke fundet det fornødent at udgive dem tidligere, da melodierne var kendt af menighederne. Melodierne stammede fra de bøhmiske brødre, den lutherske og reformerte kirke, verdslige sange og komponister fra selve Brødremenigheden.

Vi vil udelade omtaler af koralbøger fra 1800–1900-tallet, eftersom deres musik viser en stadig større påvirkning fra den romantiske kirke-musik, hvis stil er gældende den dag idag i Christiansfeld ved siden af Brødremenighedens egen musiktradition.

Liturgisk sang

Denne særlige tradition er blevet antydet ved gennemgangen af de trykte sangbøger, hvis udgaver afspejlede menighedens forsøg på en stadig levende gudsdyrkelse, selv om stemningslejet ændrede sig med tiden.

Unitetsdirektionens egen holdning til liturgi og Singstunde fremgår af synodalvedtægterne fra 1782, som gav retningslinier for de liturgiske formers indhold:

Ved liturgier og Singstunden, som er fortræffelige dele af vores smukke gudstjenester, kommer alt an på, at både liturgen og de dertil hørende tjenere ved en sådan forsamling samt hele menigheden altid opfører sig med det dertil hørende såvel glade som liturgiske hjerte – d.v.s. rettet mod tilbedelsen af Gud – hvilket har den indflydelse på stemmen og klangen og øvrig henhørende adfærd, som tilvejebringer den rette udformning af sagen²⁴.

Liturgen var i liturgierne præsten, hvorimod Singstunden, som ofte blev holdt for en bestemt, begrænset del af menigheden, undertiden blev ledet af andre. De omtalte tjenere var salstjeneren og musikerne – eventuelt blot organisten. Begrebet »det liturgiske hjerte« betød, at alle handlinger var hellige i den forstand, at de blev gjort i Jesu navn. Eksempelvis skulle arbejde, søvn, opvågnen og børnenes adfærd ske liturgisk, d.v.s. med en værdighed og en erkendelse af Jesu eget eksempel som menneske²⁵. Denne liturgiske holdning skulle også udtrykkes i sangen og musikken:

Hjertets situation, nemlig et fornøjet, bøjet og smeltet eller brudt hjerte, som hviler i Guds fred, skal kunne mærkes i musikken og i sangen og i alle forekommende ydre forhold; den af Jesu blod opmuntrede ånd og den over hans forsoning og alle Guds deraf flydende velsigninger opmuntrede sjæl. Syngestemningen, især i Singstunden, hænger nøje sammen med glæden ved Herren, og den skal også give den egentlige tone til liturgierne foruden erkendelsen og følelsen af vor dybe uværdighed til al Hans godhed og trofasthed²⁶.

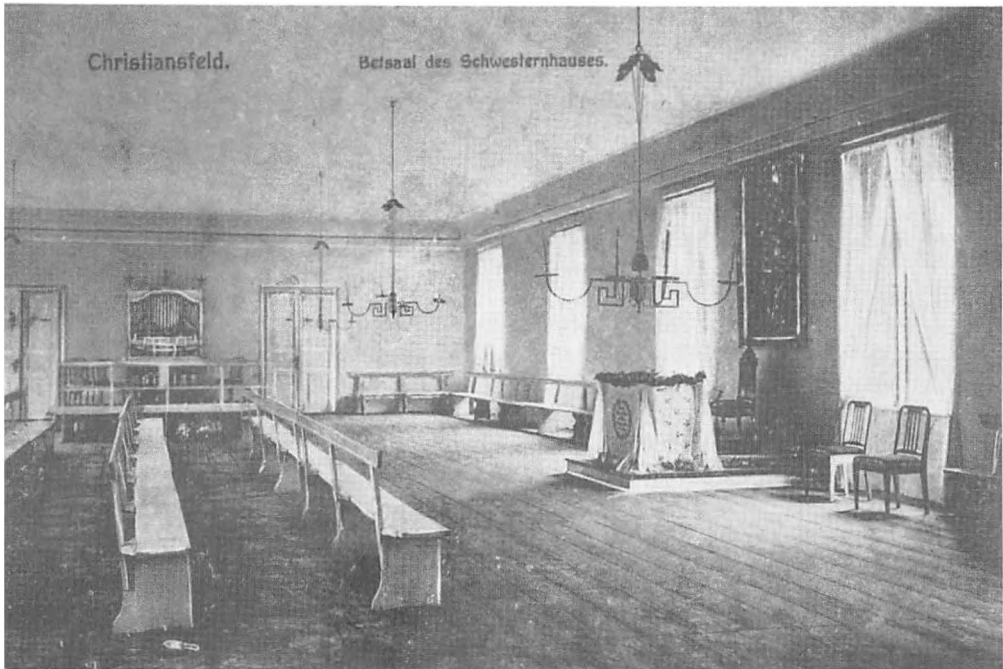
På den ene side var sangen altså udtryk for det liturgiske hjerte, på den anden side havde musikken indflydelse på hjertets tilstand:

Til den ydre skønhed ved forsamlingerne, som igen har en indflydelse på hjertet, hører også, at mange af Jer synger og musicerer, som om det kun var en, og det kræver altså enhver enkelts nødvendige opmærksomhed på helheden foruden hjerternes tilknytning til ét formål. Herrens folk i det gamle forbund sang og spillede ofte med høj jubel, fryd og stærke klange til Guds pris for hans velgerninger. Vi har i vor tid den allerstørste [velgerning] at besyngne, nemlig Jesu død og forsoning. Deraf opstår foruden glæden svarende til de gamle glæde ved Herren tillige den dybe nedbøjethed over hans smerte, som vi er skyld i; og dette tilmåler sangens glæde, således at den bliver liturgisk. Inderlig glæde og blid smerte kommer da sammen i hjerterne og ytrer sig følgelig også i de syngende og klingende toner²⁷.

Musikken beredte menighedens adgang i himmelen:

Jeg tror helt sikkert, at de himmelske virtuoser bliver charmeret af en sådan menneskelig koncert og vil gerne give os adgang til deres fuldkomne orkester²⁸.

I Søstrehusets korsal udfoldede der sig et rigt musikliv. I buggrunden det ældste orgel fra 1770. Foto før 1920. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

Singstunde og liturgi

De to forsamlingsformer, Singstunde og liturgi, adskilles altid som to forskellige størrelser, fordi deres indhold og funktion er forskellige. Liturgi form bygger imidlertid på Singstunde, idet den rummer sammensætninger af forskellige salmevers og kor efter en bestemt tankegang, men iøvrigt er yderligere beriget med korstykker og vekselsang – f.eks. litanier – mellem liturg, kor og menighed. Ved Singstunde kom det ifølge synodalreferaterne an på, at der blev sunget kendte sange valgt efter løsendet eller bibelteksten, som alle kunne synge med på og følgelig blive personligt opbygget i kraft af den overordnede tanke, der lå bag. Der måtte gerne indføres nye sange, således at menighedens repertoire blev forøget, men de skulle da helst foredrages, inden en Singstunde startede. Om liturgierne skrev synoden, at de adskilte sig fra en Singstunde derved, at en liturgi var

en højtidelig forsamling – egentlig kun for nadvergæsterne, hvorimod den sidstnævnte [Singstunde] hører med til en menigheds daglige opbyggelse, foruden at det højtidelige fredskys bliver givet i liturgi, hvilket ikke sker i Singstunde, hvis ikke der foreligger en særlig omstændighed.

Liturgier indeholder ikke kun takke- og lovsang, men der hører også en ydre fremvisning af ærbødighed og tilbedelse til, og der burde ikke holdes nogen [liturgi], hvori menigheden ikke bragte tilbedelsen enten stående, eller på knæene eller liggende med ansigtet nedad. Der hører altså også en sådan hjertets andagt og stilling med, som passer til formålet med denne handling, og ingen skulle således kunne gå til liturgi af vane²⁹.

En liturgi havde ikke personligt opbyggende elementer i sig, men forudsatte en allerede vakt gruppe deltagere, hvorfor den ikke havde improviseret karakter, men forløb efter en nogenlunde fast plan.

Zinzendorf skabte denne forsamlingsform og kaldte det en liturgi

når en menighed eller et kor deraf viste sig i fællesskab foran Gud med den hensigt at love og prise ham og bringe deres anliggende til ham³⁰,

og han udgav sange til offentligt brug

i hvilke de emner var indholdt, hvorom man skal tale barnligt med Gud overhovedet, og især med Faderen, Sønnen og Helligånden³¹.

I Zinzendorfs tid var Singstunden imidlertid den vigtigste gudstjenesteform, fordi den i modsætning til prædikenforsamlinger krævede hele menighedens aktive medleven. Brødremenighedens Singstunde strækker sig tilbage til ca. 1724–25, hvor menigheden var ved at danne sig, men endnu var en del af den lutherske kirke i Sachsen uden selvstændige gudstjenester. Ordet »Stunden« er almindeligt for pietistiske, private opbyggelsesforsamlinger, og den frie form, en Singstunde havde mulighed for at få i en vækkelsesforsamling, smeltede i tidens løb sammen med udviklingen af Brødremenighedens såkaldt offentlige gudstjenesteformer. Da menigheden blev kirkeligt selvstændig havde den således allerede udviklet en særlig form for gudstjeneste, hvori prædiken og uddelingen af sakramenterne let kunne passes ind. Singstunden blev oprindeligt holdt efter fyraften omkring kl. 8 og 9 om aftenen og fik et meget varieret indhold – ofte med bøn og tale udover sangen³². Sangen blev som nævnt sunget udenad, og man satte på improvisatorisk vis forskellige vers sammen til nye sange, hvis indhold udtrykte en fælles, sammenhængende ide.

Zinzendorf skrev, at de fleste menighedsmedlemmer var vant til at synge uden bog, for man kunne jo ikke hele tiden blade rundt i sangbøgerne med alle deres tillæg for at følge med. Især var børnene dygtige til at synge udenad, og Zinzendorf skrev, at Gud viste sin nåde derved, at alt, hvad man skulle kunne i menigheden, blev let at fatte for hjertet og hukommelsen.

Når Singstundens betydning var så stor, skyldtes det også, at den kun kunne lykkes, hvis alle var inspireret. Ikke alle taler behøvede at være inspireret, men kunne holdes efter grundig læsning og solid erkendelse; men hvis man ikke følte inspiration ved Singstunde, stoppede Helligånden ørene til og kunne ikke ånde, for så kom der ikke en rigtig Liederprædigt i stand sammen med menigheden³³.

Derfor kunne Zinzendorf ikke lide, at man brugte sangbøgerne ved forsamlingerne, for de var kun ment som rettesnor, og han følte, at troen vaklede i en menighed, hvis sangen blev forsømt eller ikke anset for så vigtig som prædikenforsamlingerne. Man forsøgte til stadighed at

holde denne tankegang levende, selv om det alle dage voldte vanskeligheder for menighederne at leve op til den improviserede form.

I synodalreferaterne stod der i 1775, at det ville være en stor skam

hvis den tanke, som blev ytret her og der, blev almindelig, at den offentlige prædiken var den vigtigste menighedsforsamling, som man kunne stille sig tilfreds med. Hvis en menighed mister smagen for liturgier, Singstunden, Gemein-homilien o.s.v., er det et tegn på, at hjerterne ikke lever således i Jesus, som det burde være, og det kunne være vejen til, at vi mistede karakteren af en levende Jesu menighed og kom ind i den sædvanlige religionsgang³⁴.

I synodalreferatet fra 1782 genoptog man diskussionen, men understregede dog nu i højere grad en prædikens betydning, da det ikke var meningen, at man skulle anse denne for ringere end sanggudstjenesterne.

Da det var afgørende for en Singstundes eller liturgis vellykkede forløb, at menigheden var aktiv og nærværende, hvilede der et stort ansvar på organisten, som måtte være i stand til at reagere hurtigt på liturgens eller forsamlingslederens indskydelser; men han måtte samtidig kunne understøtte den liturgiske stemning, der skulle ligge latent i menigheden. Derfor blev hans musikalske indsats vurderet ud fra hans evner til – sammen med musikkoret – at fremhjælpe menighedens glade stemning:

En menighedsorganist skal være en i sit hjerte salvet, liturgisk og til denne tjeneste ligesom stemplet mand. Hans skal så snart han betræder orglet for at tjene menigheden med sin del være nærværende med hele sit hjerte og især korrespondere med liturgen i samme andagt. Han skulle rimeligvis kende hvert vers, som bliver istemt, for at han kan synge med i sin stemning, således at han ikke ser ud til blot at spille melodien, men verset selv³⁵.

Derfor skulle organisten ikke blot have et stort sangkendskab, men også kunne udtrykke sit »i Herren salige, fornøjede og tillige andægtige hjerte« i musikken³⁶. Dette kunne enten ske i et prælude, som svarede til en bestemt forsamlings formål og indhold eller ved at spille melodier, hvis tekster passede ind i den åndelige sammenhæng. Der måtte ikke blandes nogen »fremmed genius« ind i hans spil, og erfaringen havde vist, at hvis organisten blot lod hjertet lede i en simpel melodi, ville Helligånden være nærværende i tilhørerne og hjælpe dem til at digte vers til, som de kunne bede i stilhed til lyden af instrumenterne. Hvis organisten virkelig kunne spille »vunde-vers og også kraftigt føler Jesu vunder«³⁷, så ville han

ved sådanne toner, hvor selv fløjterne prædiker, kunne frembringe en sådan klang i vor sal, at hjerterne springer i livet på nådevalgets folk³⁸.

Organistens pligter var som regel at spille på orglet ved alle forsamlingerne, at sætte sangerkor og instrumentalister på benene, indøve musikken med dem og have ansvaret for opførelserne og holde orglet i stand. Organisten skulle ikke blot ledsage menighedssangen, men også være i stand til at udføre de forspil, mellemspil og efterspil, der krævedes, i hvilke han nøje skulle udtrykke stemningen i gudstjenestens indhold.

Gregor indskærpede i koralbogen, at det var nødvendigt, at organisterne kunne spille i alle tonearter:

eftersom det i brødre menighederne ikke kommer an på ham, men på liturgen, hvilket vers og i hvilken tonart denne vil eller kan begynde det i, så skal organisten straks være i stand til uden først at måtte prøve mange tangenter, at falde med ind og ledsage sangen uden anstød, hvilket ofte i en såkaldt Singstunde kan kræves på ti eller flere måder, idet der deri aldrig bliver sunget hele sange, men lutter enkeltvers, som dog for det meste handler om én matric.

Organisten måtte således i sin bundne stilling have et godt gehør for at undgå liturgiske katastrofer. Han blev udtrykkeligt advaret imod at slå sig løs i for-, mellem- og efterspil, da det foruden at forstyrre hjerternes andagt kunne føre koralsangen bort fra dens oprindelige formål, som var opbyggelse, hvor den sungne tekst var hovedsagen, medens musikken, selv om den var en overordentlig vigtig faktor og er blevet udøvet under alle sammenkomster, ikke måtte rumme særlige, musikæstetiske virkemidler, idet den kun var et af redskaberne til at opnå en passende stemning:

Alt, hvad der ved sangen klinger fremmed for menigheden, ødelægger såvel dens behagelige overensstemmelse, som hjerternes rolige andagt³⁹.

Der havde siden 1750-erne været mange interne diskussioner i brødre menighederne om musikkens rolle i menighedslivet og liturgien. Fra denne tid forsøgte Christian Gregor at tale menighedsmusikkernes sag for at højne musikkens kvalitet. Han mente bl.a., at musikerne var nødt til at studere – også verdslig musik – og troede som mange herrnhutere i og for sig ikke, at man skulle frygte den verdslige musiks skadelige indfly-

delse. Ved verdslig musik forstod man ikke blot operaer og visemelodier, men al musik, der var komponeret til formål uden for kirken, og som rummede musikalske virkemidler, der i herrnhuternes øjne var for stærke. Mange musikalske brødre skelnede dog ikke mellem verdslig musik og kirkemusik, men understregede, at det for herrnhuterne kom an på menighedsmusikken, som ganske vist havde lært af den fremmede musik, men iøvrigt var noget ganske andet. Gregors synspunkter, som udmøntede sig ved Unitetsdirektionens møder i Herrnhut, i håndskrevne afhandlinger og i hans trykte sang- og koralbøger, prægede Brødremenighedens musik i over 100 år, samtidig med at andre holdninger til den farlige »Welt Musik« blandede sig og altid forsøgte at dæmpe en alt for frodig eller specialiseret musikudfoldelse.

Efter denne gennemgang af musikalske sædvaner i Brødremenigheden overhovedet, vil vi nu se nærmere på, hvad der egentlig skete i Christiansfeld, og hvordan alle disse tanker og regler prægede en menighed i det daglige. Koncentrationen kommer til at ligge på Christiansfelds første 50 år, hvor det musikalske særpræg, der endnu kan spores i menigheden, blev grundfæstet.

Orgler i Christiansfeld

I menighedens første år var der ikke noget musikliv, og søstrene skrev i juni 1774, at de savnede musikken og sangen, som dog ellers plejede at gøre det hele så livligt og fornøjeligt⁴⁰. Menigheden havde ikke fået noget orgel endnu og derfor heller ingen organist, så man må regne med, at salmesangen ved liturgierne har været noget spag. Ved indvielsen af den første menighedssal i Christiansfeld 13. november 1773 blev salmesangen ledsaget af et klaver⁴¹. Singstunden var der endnu ikke tale om. I juli 1774 fik søstrene besøg af to søstre fra Herrnhut, og glæden var stor, især fordi en af de nyankomne havde bragt sin cither med, som hun spillede ved morgen- og aftenvelesignelsen og ved andre lejligheder⁴². I oktober 1774 ankom endelig et orgelpositiv til den lille menighedssal, og orglet lød første gang ved en Singstunde 18. oktober, da Brødrehuset blev indviet. Denne Singstunde blev holdt i forbindelse med indvielsen af brødrenes sovesal, mens en højtideligere liturgi under forstander Briants ledelse tidligere på aftenen var uden orgelledsagelse og kun for nadverbrødrene⁴³.

Der eksisterer omtaler af 8–9 orgler eller orgelpositiver i Brødremenigheden. Det første til menighedssalen i 1774 blev leveret fra Tønder af en Søren Borck for 78 Rdl. og opsat for 17 Rdl. af en Hans Hansen, der var urmager, og, som det var almindeligt for urmagere, også havde forstand på orgler.

I december 1777 fik man kontakt med orgelbygger Johan Daniel Busch fra Itzehoe, som kunne skaffe menigheden et orgel på favorable betingelser. Kontakten var etableret af en af menighedens venner, Henning Henningsen, som havde et barn i kostskolerne. Denne havde talt med organist Ebeling, som var organist på Augustenborg. Henningsen forstod sig ikke på orgler og heller ikke på Ebelings skriftlige forklaringer om orglets bygning, som han videresendte, men han heftede sig ved orglets rimelige pris og anså Ebeling for en god musiker, selv om denne kun spillede middelmådigt på orgel. Ebeling havde forsikret, at det Augusten-

borgske orgel gjorde sin mester ære og kunne ikke anbefale nogen bedre orgelbygger end Busch. Amdi Worm i Jylland og andre byggere forlangte større summer for et tilsvarende orgel, så man besluttede sig for Busch og skrev kontrakt 12. januar 1778, hvorefter Busch skulle levere et orgel for ialt 800 Rdl.⁴⁴.

Busch arbejdede efter egen vurdering ihærdigt med orglet og ville allerede i juli 1778 have afleveret det, hvis ikke andet arbejde hindrede ham: »Jeg har arbejdet med mine tre svende på Deres orgel rigtig som slaver«⁴⁵. Alt andet arbejde var blevet sat til side, men alligevel kunne han altså ikke nå det og var fuld af undskyldninger – bl.a. påstod han, at en præst i Itzehoe havde truet med at indklage ham for kongen, hvis han tog af sted til Christiansfeld. Han kommenterede lidt helligt, at præstens opførsel var et åbenbart bevis på »hvor lidt broderlig kærlighed der desværre findes blandt os kristne«⁴⁶ og håbede, at i det mindste Brødremenigheden ville vise sig rimelig.

Det var vanskeligt for menigheden at være andet efter Busch' velskrevne brev, og i et nyt brev en måned senere berettede han stolt om, at han med magt havde revet sig løs fra alt andet arbejde. Det, der imidlertid sinkede ham nu, var, at han ikke kunne finde en skipper til at transportere orglet, idet han foretrak søvejen frem for landevejen – desuden håbede han, at Brødremenigheden kunne se, hvilken umage, han gjorde sig. I september skulle han da ankomme med orglet og overholdt siden alle fristerne, således at han fik sin sidste betaling i 1780, hvor han efter aftale erstattede en vox humana med en fløjtestemme. Orglet blev taget i brug 1. november 1778, og menighedens taknemmelighed over for Vorherre var stor, fordi han nu lod sangen blive smukt ledsaget af det gode, nye orgelværk. Det blev en rigtig festlig gudstjeneste med Te Deum i stedet for det sædvanlige kirkelitani og med menighedens særlige musikkor, som opførte en nykomponeret motet »Lasset uns dem Herrn singen«⁴⁷.

Det nye orgel skulle erstatte kirkesalens gamle positiv og der måtte ikke spilles på det af fremmede, som kunne ødelægge det. Positivet blev anbragt på prøve i Søstrehusets korsal; men i 1780 ville de ikke længere have det, og man besluttede at sælge det⁴⁸.

Da Busch satte sit orgel op i 1778 fremgår det, at han samtidig stemte de ugifte brøders orgelpositiv. Dette positiv er det tredie omtalte orgel i Brødremenigheden, og det svarer formentlig til et instrument med otte registerudtræk, cymbelstjerne og tremulant, som var lavet af en af de

ugifte brødre og blev beskrevet som noget »ganz ordinaires« af den tyske præst Prätorius⁴⁹.

Vores viden om Brødremenighedens orgler i de følgende år er spinkel. Der foreligger et tilbud ca. 1780 på et nyt orgel fra orgelbygger Johann Paul Geycke i Hamburg, som formentlig ikke førte til nyanskaffelser, og vi ved, at Busch' orgel allerede i 1791 trængte til reparation. Busch døde i 1787, og man fik forbindelse med en anden orgelbygger, som kunne overtage arbejdet. I 1800 eller 1801 satte orgelbygger C. Hansen et orgel i stand i Søstrehuset. Dette må altså være menighedens fjerde orgel, såfremt det gamle menighedsorgel ikke blev solgt alligevel⁵⁰.

I 1810 erfarer vi, at orglet i kirkesalen trængte til reparation, men at det ville blive meget kostbart⁵¹. Formentlig har man ikke fået gjort noget ved det før i 1813, hvor der blev sluttet kontrakt med orgelbygger Jørgen Marcussen fra Sottrup ved Sønderborg⁵². Ifølge kontrakten skulle han komme til Christiansfeld en gang om året for at efterse og stemme menighedens fem orgler eller positiver: det store orgel på menigheds-salen, positivet i den lille sal, orglet i Brødrehuset og de to positiver i Søstre- og Enkehuset. Der er ikke fundet andre kilder til anskaffelsen af disse orgler, og det er ikke til at gennemskue, hvorvidt et af de tre positiver er det oprindelige, gamle orgelpositiv fra 1774⁵³. I Brødrehuset er instrumentet tidligere omtalt som et positiv, men det er uvist, om brødrene havde fået dette skiftet ud med et rigtigt orgel.

Kontrakten med Marcussen strakte sig over fire år, hvorefter der skulle tages stilling til forlængelse. Det var trange økonomiske tider i første halvdel af 1800-tallet, men forbindelsen blev holdt vedlige med Marcussen, som tilsyneladende ikke blev ansat til at reparere orglet, men som var blevet tilknyttet menigheden som diasporabroder. Han havde allerede i 1814 vist sig som »ein Liebhaber des Heilands«⁵⁴. I 1834 henvendte han sig gennem organist Dehm til Ældsterådet for at få besked om, hvorvidt menighedens tidligere ønske om en grundig reparation af orglet på menighedssalen skulle finde sted. Dette skete dog først 23 år senere, hvor Marcussens forbindelse med menigheden i 1850 var blevet yderligere be-fæstet ved hans giftermål med søster Münzer⁵⁵.

Brødremenigheden ville i 1834 gerne have orglet forbedret, fordi det ikke stemte med instrumenterne, og bassen trængte til forstærkning. Man havde flere gange talt med Marcussen og hans kompagnon Reuter, men de havde haft så travlt, og menigheden havde heller ikke rigtigt råd.

Kirkesalen med Marcussen-orglet i baggrunden i 1982. Christiansfeld Foto, Elise Petersen.

Desuden overvejede man, om man ikke snarere burde købe et nyt orgel; men først da der kom en ny organist til, som ikke var så døv som den gamle, kom der skub i sagen.

I februar 1857 blev Marcussen & Søn, som firmaet nu hed, anmodet om at undersøge orglet på kirkesalen, som i flere omgange tjente som lazaret under Treårskrigen. Man kan tænke sig, at alting og også orglet var blevet noget medtaget. Menigheden ønskede at vide, om det kunne betale sig at reparere orglet, og Marcussen kom til det resultat, at det var bedst at bygge et nyt orgel, men at man eventuelt kunne bibeholde nogle af de gamle stemmer. Det ville blive lidt dyrere end først beregnet, men Marcussen anbefalede det og håbede, at orglet ved Herrens hjælp ville blive til menighedens almindelige tilfredshed »og længe bidrage til vor Herre Zebaoths pris«⁵⁶. Det ny orgel ville koste 2650 Rdl., og menigheden overvejede sagen længe. I 1859 støttede de to berømte brødre fra

Stockholm, Gustav og Abraham Mankell, som stammede fra Christiansfeld, Marcussens forslag og udtalte, at det ikke kunne betale sig at reparere på det gamle orgel, for man ville aldrig blive tilfreds.

Der blev dog ikke skrevet kontrakt før i maj 1863, hvor den gamle Marcussen var død. Forinden var der gået en del breve frem og tilbage med forslag til dispositioner, hvor også organisten kom med ideer. Marcussen forsøgte både at lave en god sammenstilling af stemmerne og en smuk facade, og han anvendte ingen af de gamle stemmer alligevel. Ifølge kontrakten forpligtede Marcussen sig til at være færdig i slutningen af 1864 med orglet, som ville koste 3600 Rdl., der skulle betales i forskellige tempi. I slutningen af 1863 måtte kirkesalen dog igen benyttes til lazaret, under krigen i 1864 var der om sommeren indkvartering i salen, og senere på året blev den brugt til hø- og stråmagasin. Menighedsforstanderen skrev til Marcussen, at de ikke kunne modtage orglet til rette tid; det passede orgelbyggerne udmærket, da deres forretning havde haft forsinkelser på grund af krigsuroighederne, og de lovede at levere orglet i begyndelsen af 1865.

Det ny orgel blev indviet i maj 1865 samtidig med at kirkesalen igen blev taget i brug efter to års pause. Organist Hellström fra Christiansfeld og Gustav Mankell vurderede instrumentet i juli måned på forstanderens opfordring, og de fandt det på alle måder fortræffeligt. Den skik, som allerede var blevet indført af Christian Gregor i 1700-tallet, at organisten sad med front mod menigheden og ryggen mod orglet var lykkedes fint, og klangen var »ausgezeichnet schön«. Tonen var »rund, reich, voll und kraftvoll,« og man kunne ikke tænke sig intonationen smukkere. Hele orglet var så vellykket, at det tjente Marcussen til stor ære:

Ved dette sit nyeste orgel har Herr Marcussen leveret et fornyet bevis på sit sande mesterskab i kunsten, og den prisværdige nøjagtighed, hvormed dette værk i alle sine dele er forfærdiget og det propre, fine arbejde, kan ikke fremhæves nok. Vi ønsker menigheden i Christiansfeld tillykke ... Menighedssangen kan sandelig heller ikke blive ledet af mere yndige, sarte og herlige toner, end det her er tilfældet.

På grund af Mankells ros af orglet forærede man Marcussen 100 Rdl. som velfortjent belønning, og orglet kom ialt til at koste 4032 Rdl. – en noget større sum end beregnet.

Det gamle orgel besluttede man i 1865 at sælge, mens det lille orgel i

den lille sal skulle repareres. I 1880 fik Enkehuset et nyt orgel, da de fejrede 100-års jubilæum for indvielsen af deres korhus, og i 1896 besluttede man, at Marcussen skulle reparere sit store orgel inden for to år. Året efter var der planer om at forære det lille orgel væk til en af de bøhmiske menigheder, hvis det kunne betale sig med hensyn til fragtomkostningerne.

I 1904 ville organisten have orglet i menighedssalen rensat og registreret anderledes. Orgelbygger Martens i Tønder anså dog ikke rensning for nødvendig, men tilrådede indføring af kvint og mixtur, og man tog forhandlinger op med Marcussens efterfølger Zachariassen i Åbenrå⁵⁷. I juli 1917 blev orgelpiberne af metal afleveret efter ordre fra Krigsministeriet. Forinden var den store kirkeklokke og alt kobber- og messingtøj afleveret til omsmelting; kirkeklokken blev dog tilbageleveret i 1919. I 1922 blev der indsat prospektpiber af zink i det store orgel i stedet for de originale af tin, men på et af de to andre bevarede små orgler findes kun bemalede trælister i stedet for piberne⁵⁸.

Indtil 1973, da orglet blev grundigt istandsat til menighedens 200-års jubilæum i Danmark, skete der mindre reparationer og forbedringer i 1930-erne og i 1948. Blandt andet blev der installeret elektrisk blæser i 1930-erne, hvilket organist Schött allerede havde bedt om i 1923 og 1925, men fået afslag. I 1948 blev orglet bygget om, og man fjernede nogle af de nye piber, der blev indsat ca. 1904. Marcussens orgel havde 20 stemmer og dets oprindelige disposition så ud som følger⁵⁹:

I. Hovedværk

1. Principal 8'
2. Bordun 16'
3. Viola da gamba 8'
4. Gedackt 8'
5. Oktav 4'
6. Rørfløjte 4'
7. Oktav 2'
8. Trompet 8'

II. Overmanual med sveller

9. Violin principal 8'
10. Gedact 16'

11. Fugara 8'
12. Dobbeltfløjte 8'
13. Fløjte amabile 8'
14. Fløjte dolce 4'
15. Klarinet 8'

III. Pedal

16. Principal 8'
17. Subbas 16'
18. Violoncel 8'
19. Gedackt 8'
20. Basun 16'

Der findes to andre orgler bevaret i Brødremenigheden, som begge stammer fra slutningen af 1700-tallet. Det ene findes i Søstrehusets sal og er bygget 1770 af Jürgen Hinrichsen Angel fra Flensborg. Hvordan dette

*Det ældste orgel i Søstrehusets korsal,
bygget 1770.
Hans Gorssens samling, Christiansfeld.*

meget kønne orgel, som blev restaureret i 1961, er havnet i søstrenes korsal, vides ikke, ligesom det mindst lige så gamle orgel i Brødrehusets korsal også har en ukendt historie⁶⁰.

Oversigt over Brødremenighedens orgler:

1. orgel: 1774. Menighedssal. Orglet kom fra Tønder
2. orgel: 1778. Menighedssal. J. D. Busch
3. orgel: 1778. Brødrehuset. Positiv
1778. Søstrehuset får 1. orgel
1780. Søstrene vil af med 1. orgel
4. orgel: ca. 1800. Orgelreparatur i Søstrehuset (positiv)
5. orgel: inden 1813. Positiv i lille sal
6. orgel: inden 1813. Orgel i Brødrehuset. Måske det samme som 3. orgel
7. orgel: inden 1813. Positiv i Enkehuset. Afskaffes i 1880
8. orgel: 1865. Nyt orgel i Menighedssal af Marcussen
9. orgel: 1880. Nyt orgel i Enkehuset.

Organist Herman Schmidt ved orglet, julen 1909. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

Musikudfoldelsen

Organisterne Piesch og Türstig

Vi ved ikke, hvem der var den første, der spillede på det lille orgel, som ankom til Christiansfeld i oktober 1774. I flere måneder havde ledelsen i Christiansfeld søgt at få en lærd mand til drengeskolen, som også kunne spille orgel. Det havde ikke været muligt at finde nogen i København, men efter at have forsøgt at få forskellige musikbegavede fra Tyskland, som imidlertid enten ikke var egnede eller som blev forhindret ved lodtrækning (Andreas Broksch fra Ebersdorf)⁶¹, viste det sig at David Piesch fra Barby Seminarium kunne være interesseret, og han modtog ydmygt kaldelsen 4. oktober 1774.

David Piesch spillede fra november 1774 til de daglige forsamlinger i menighedssalen, men allerede i oktober 1777 mente Ældsterådet, at det ville være godt for ham i nogen tid at få en stilling uden for Christiansfeld. Piesch trængte efter sigende til forandring og ville gerne tilbage til skriverstuen i Barby. Desuden trængte man ifølge Ældsterådet til en, der virkelig forstod sig på musik, for både Piesch og en broder Walther gjorde ganske vist, hvad de kunne for musikken, men de var ikke særlig dygtige.

Ældsterådet kunne dog ikke skille sig af med Piesch, før der var fundet en ny organist, og de forsøgte at få fat i orgelkyndige fra andre menigheder, Peter Raillard og Weinstrauch fra Neuwied eller Friedrich Brau fra Gnadau. Brau var villig til også at være lærer, men da han var svagelig, havde man sine bange anelser, og Ældsterådet forsøgte at få kontakt med C. F. Goets i Zeist, som også var parykmager og derfor kunne tjene sit brød frit⁶². Brødremenigheden foretrak altid organister, som havde andre færdigheder end de musikalske. Organiststillingen samt musiktimer og skolelærergerning var ikke særlig indbringende, og desuden lagde man jo stor vægt på gode håndværkere i menigheden, når blot der ikke var for mange af samme slags.

Friedrich Brau døde, inden han nåede at komme til Christiansfeld, og

da man ikke kunne få fat i Goets, som Ældsterådet imidlertid også havde fået frarådet, måtte Piesch foreløbig blive, hvor han var. Han blev hjulpet af Christian David Schneider, som også gav musiktimer og spillede mådeligt på orglet, i hvilken anledning pastor Prætorius skrev til Christian Gregor: »Det er godt, at vores nation ikke er særlig musikalsk fra naturens side!«⁶³.

Først i september 1778 lykkedes det Ældsterådet at ansætte Carl Friedrich Türstig fra Gnadenfrei som organist, og Piesch kunne endelig få lov til at rejse tilbage til Barby. Türstig ankom i oktober, og menigheden ønskede, at han udover sin organisttjeneste også skulle arbejde som såkaldt »Hausdiener« i Brødrehuset eller som »Stubenbruder« i drengekostskolen, hvor han også skulle give undervisning i sang og klaver. Han begyndte i december 1778 at undervise otte drenge fra skolen i klaver og sang, samtidig med at han gav undervisning i regning og skrivning. Türstig var i virkeligheden guldsmed af fag, men vidste endnu ikke, hvordan han kunne fungere som sådan i menigheden, så man besluttede at se tiden an og lade ham starte som organist⁶⁴.

C. F. Türstig var født 16. juli 1745 i Gnadenfrei og kom allerede som femårig i den lokale menighedsskole. Han plejede her efter eget udsagn at tilbringe søndagene med læsning og sang fra sangbogen, og Helligånden lå ham meget på hjerte. Det stod dårligt til i Gnadenfrei, men en vækkelse i 1755 forbedrede stemningen. Selv om han bad Helligånden om at hjælpe sig igennem de vanskelige år i puberteten, kom han dog alligevel væk fra ham og blev nedtrykt og modløs, fordi han af natur var »flatterhaft u. zum Leichtsinn geneigt«⁶⁵. Han blev dog til sin store glæde optaget i menigheden og fik tilladelse til at deltage i nadveren, så til trods for hans vanskelige sind følte han Helligåndens støtte. Først arbejdede han som knapmager og som guldsmed; men da han blev optaget i de gifte brødres kor, fik han for god tid til at læse filosofiske og naturvidenskabelige skrifter, som ofte førte ham væk fra det fromme liv. Han havde da ustandselig store angrende perioder, men i 1770 begyndte han igen at tjene menigheden med orgelspil ved mange lejligheder, som han anså for en nåde og forpligtelse, og som var til stor fornøjelse for ham selv. Hans kaldelse til Christiansfeld erkendte han som Helligåndens vilje, selv om han ikke følte sig dygtig nok, men Helligånden hjalp ham, og han opnåede menighedens kærlighed og tilfredshed. Han startede med orgelspil og musikundervisning, og to måneder senere konstaterede menighedsledel-

sen, at salmesangen ved kærlighedsmåltidet juleaften blev udført livligere og mere fuldstemt, da sangerkoret var blevet forøget med børn og brødre siden Türstigs ankomst. I december måned havde Ældsterådet iøvrigt holdt et fornøjeligt møde med vokal- og instrumentalmusikerne. Her blev det bestemt, at Türstig skulle have opsynet med de brødre, som skulle tjene menigheden med sang og instrumentalspil. Desuden fik han ansvaret for musikinstrumenterne på menighedssalen og skulle herudover sørge for, at sangkoret øvede sig ordentligt på deres kantater. Endelig skulle han stadig prøve at trække flere brødre til, som kunne lære at spille basun og trompet⁶⁶.

Türstigs første syv år i Christiansfeld forløb til menighedens tilfredshed. Han komponerede flere festmotetter, som stadig er bevaret og var aktiv med sin musikundervisning, hvor han gennemsnitlig havde 6–8 drenge i violin og klaver. I 1781 døde Brødrehusets guldsmed, og han overtog forretningen som mester samtidig med, at han ved lodtrækning blev medlem af Opsynskollegiet. Det var dog en betingelse, at han skulle fortsætte med orgelspillet og børnenes musikundervisning. Desuden bad Ældsterådet ham om at overtage direktionen af blæsermusikken, hvilket han accepterede så længe, det kunne gå og lovede også at få nogle brødre eller elever til at spille valdhorn. I 1783 lod Helligånden loddet falde positivt til fordel for hans giftermål med den slesvigske præstedatter, Anne Christina Kastrup, og Türstig udgik følgelig af Opsynskollegiet⁶⁷. Han havde tidligere sagt, at han ønskede at forblive ugift, men det gjorde ikke noget, fordi det var Helligånden, der afgjorde det. Ældsterådet havde nemlig i 1779 forsøgt at arrangere et andet giftermål for Türstig, hvor han afslog; men han kom til at leve i et lykkeligt ægteskab med Anna Christina Kastrup, som også var musikalsk og gav de store piger musikundervisning⁶⁸.

I 1786 blev Türstig noget svingende, og man var ikke mere tilfreds med hans direktion af menighedsmusikken. Embedet blev overdraget til F. B. Reichel, som også ofte havde bistået ved Singstunden. Reichel var en lærd mand fra Niesky, skoleinspektør og førstelærer⁶⁹. I 1790 erklærede Türstig, at han ikke mere havde tid til at besørge organisttjenesten, og han kunne heller ikke klare den midlertidige overtagelse af apotekerbestillingen, som var blevet pålagt ham, for der gik for meget tid fra hans guldsmedeprofession. Ældsterådet erkendte, at organistembedet allerede i adskillige år var blevet besørget utilfredsstillende, ligesom Türstig

havde opgivet sin undervisning af unge mennesker i klaver og orgel. Man vedtog at forsøge at finde en anden organist og musiklærer, men klarede sig dog i de følgende år derved, at blandt andre broder Vothmann blev Türstigs medhjælp. I 1797 blev Türstig svagelig og gik med konstante mavesmerter, som medførte, at han sidste gang spillede på orglet ved nadveren i september 1797. Året efter, den 22. december, døde han som 53-årig efter store lidelser, og menigheden skrev, at han ofte havde opmuntret dem med sit orgelspil til Herrens lovprisning og sluttede med at prise Helligånden, som også havde ledet Türstig så nådigt, selv om han ellers ikke havde haft noget nemt sindelag.

Christiansfelds musikliv 1770–1800

Med Türstigs død er den første musikgeneration afsluttet i Christiansfelds musikliv. Den dyrkede værker fra to perioder, hvoraf den første periode (ca. 1750–70) lå før Christiansfelds grundlæggelse, mens den anden faldt ca. 1770–ca. 1800. I den ældste periode, hvor især Christian Gregors værker optræder hyppigt, var der en mangfoldighed af musikformer: bibelmotet, motetter med eller uden obligat instrumentals ledsagelse, motetter for solo eller duet, motetter med musikalsk indskud eller tilføjelse, motet med strofisk variation, bibelkantate og lied.

Det var herrnhuternes praksis at pille en sats eller en del af en sats ud af en sammenhæng, ændre teksten og sætte den i en ny, som var passende til en bestemt lejlighed. Da musikken udelukkende var brugsmusik for Brødremenigheden, kan det dog ikke uden modifikationer forsvares at rubricere værkerne efter den rent musikalske information, da denne er afhængig af lejligheden for opførelsen. Det er således umuligt at bedømme omfanget af en motet eller med sikkerhed at optælle, hvor mange led en kantate eller motet egentlig består af. De gamle stemmesæt fra den ældste generation hjælper os ikke, da deres afsnitsmarkering hverken er tydelig eller konsekvent. De ny stemmesæt fra de yngre generationer har i mange tilfælde ændret den oprindelige komposition, føjet nye led til eller trukket dele fra. Ejheller hjælper det at se på teksterne, skønt de er de bedste nøgler. Ud fra et religiøst synspunkt er spørgsmålet om musikalsk storform uvæsentligt, da det her kommer an på tekstens tydelighed og forkyndelse. Musikken skulle for menigheden udelukkende være middel til opbyggelse (»Gelegenheit zur Erbauung«).

Den form, der først og fremmest kræver en beskrivelse, er de led-

delte motetter, hvis karakteristiske træk er tekstlig og musikalsk ledning. Teksterne er sammensat af bibeltekster, således at de passede til den lejlighed, hvorved musikstykkerne skulle opføres. Musikken følger tekstens leddeling fuldstændig og skifter sats fra skriftsted til skriftsted. Sætserne eller delenes længder er fra ca. 10 til ca. 15 takter, og sats-skiftet kan angå besætning, taktart, stil (deklamerende stil – bredere melodiske fraseringer – vekselsang – imitation – koralsats etc.), instrumentalledsagelse, tonalitet og graden af det harmoniske elements kompleksitet. Her findes ikke recitativ. Man kunne forestille sig, at denne leddelte motetform egentlig var som en fikseret, udarbejdet »Singstunde« for menighedskoret, da den i sin enkle og usammenhængende udformning trods lighedstræk med musik fra midten af 1600-tallet står isoleret fra den evangeliske kirkemusik. Motetformen kunne give associationer til sangbogen »Gesang des Reigen zu Saron«. Ordet »Reigen« er ligeledes anvendt i en titel: »Singet dem Herrn in festlichen Reigen«. Menighedens række, kreds eller ring afspejles i disse rækkeformede værker og minder i form om almindelig selskabelig rundsang, hvor hver enkelt af deltagerne ved bordet synger en strofe. I Brødremenigheden er deltagerne i kredsen eller ringen brødrene, søstrene, enkerne, børnene o.s.v. Det er forøvrigt en naturlig tanke, at princippet for Brødremenighedens koralsang smittede af på deres kunstmusik.

Det homofone princip havde en altdominerende rolle, og imitation er kun gennemført med stor sjældenhed, da den var forstyrrende for tekstforståelsen. Tonemaleri optræder kun undtagelsesvis. Hvis der er motivarbejde, og musikken dermed ikke udelukkende er betinget af de sproglige intonationer, findes det i form af meget enkel sekvenseringsteknik, imitation og sporadiske instrumentale figurationer. En egentlig enheds-skabende motivteknik finder man kun i de sætser, som har instrumentalt forspil, mellemspil og efterspil, og hvor disse optager motiver fra den vokale sats. I melodiføringen er der i firestemmigt kor en tendens til overvejende nedadgående linier i periodernes start og derefter en gradvis eller brat opstigning til et relativt højdepunkt. Det er sjældent, at man i denne musik finder en afrundet melodisk frase. I de duetterende eller solistiske motetter ser billedet anderledes ud, idet de er langt mere iørefaldende med bredere melodisk frasering end i de firestemmige sætser, og de er ofte holdt i en mere subjektiv og liedagtig tone.

Eks. 1: Christian Gregor: Gib mir mein Kind gib mir dein Herz

Moderato

vi. I/II

vi. a.

S

b

Gib mir mein Kind gib mir dein Herz

10

Gib mir mein Kind gib mir dein Herz, spricht der Herr

und lass deinen Augen

meine Wege wohl-ge-fal-len

Musikken er iøvrigt præget af de musikalsk uddannede komponister og kan dårligt sammenlignes med anden musik.

I den anden periode indtil ca. 1800 var Johann Ludwig Freydt den hyppigst forekommende komponist. De værker, der er undersøgt, findes alle i to udsættelser, den ene fra ca. 1780, den anden fra 1810–20. Den, som har lavet de nye udsættelser, har forsøgt at forbedre den oprindelige udsættelse. Det er forståeligt, at der var behov herfor, da de ældre udsættelser virkelig ofte mangler plan, både hvad angår det tonale og det formale. Det er dog et spørgsmål, om forsøget på at forbedre er lykkedes helt. Som i den ældste periode er motetternes store formale opbygning afhængig af teksten. Tuttidelen synger den almene lovsang, som har bibeltekst, mens indskudte solodele kan have subjektive refleksioner i fri digtning. Hver del er klart afgrænset med dobbelte taktstreger, ændring af tempobetegnelse, taktart og toneart. Men inden for rammerne af en enkelt sats er musikkens forløb ikke kun betinget af teksten. Vi kan nu tale om motiver og temaer, og de er i forbindelse med de øvrige komponenter i satsen såsom tonalitet, klang, rytme o.s.v. bestemmende for satsen, der – betragtet som helhed – er præget af den tidlige wienerklassik.

Den væsentligste forskel mellem de ældre og de nyere udsættelser af Freydt, som kan have haft Haydn som forbillede, er de forenklede og tydeligere systematiserede storformer. Forandringerne er sket på bekostning af musikalsk stof, således at de nyere stemmesæt har udeladt imiterende gennemføringer. Det er en mangel, da de homofone dele ikke i sig selv er dynamiske, og derfor virker de nyere udsættelser stillestående. Det er betegnende for alle de senere bearbejdelser, at den voksende formbevidsthed i dens bestræbelser har fortrængt de ældre stemmesæts spontane ideer, således at den nye generations formelle krav kun har kunnet realiseres på bekostning af indholdets detaljer. Det musikalske stof i ritornellerne er indskrænket til at være figurationer og hurtige passager uden motivisk betydning. Forspil og efterspil fungerer som indledning og afslutning til den vokale del, hvor antallet af mellemspill er indskrænket. Det er koret, der spiller en rolle, og mellemspillene er fyldt, som sjældent er modulerende, da de harmoniske progressioner øjensynlig volder mindre problemer end tidligere.

De musikalske søstre

I Christiansfeld var der i denne første generation en stor interesse for

musikken, selv om Türostig måske ikke var den, der ydede det meste. Som vi så i indledningen var menigheden som helhed kendt for dens gode kirkesang, brødrene for deres smukke koncerter, og søstrene havde deres eget lukkede, intense musikliv, hvor sangglæden næsten oversteg det liturgiske formål.

I modsætning til brødrenes diari er rummer søstrenes mange kommentarer til de forskellige små og store musikbegivenheder. Dette betyder dog ikke nødvendigvis, at brødrene var mere passive musikalsk set, men er snarere udtryk for en forskellig opfattelse af, hvad der var væsentligt at kommentere. Brødrene kommenterede trofast de daglige begivenheder, hvornår der var liturgi, Singstunde o.s.v., og hvem der ledede dem, men aldrig, at en eller anden broder spillede smukt på violin eller harpe eller havde en god stemme, tiltrods for at mændene i den offentlige musikudøvelse var i overtal som basunblæsere og instrumentalister. Drengenes musikundervisning blev også registreret og specificeret – omend ikke fyldigt – i modsætning til pigernes. Derfor må man regne med, at de også havde orgel fra begyndelsen – formodentlig før søstrene – og at de var lige så musikalsk aktive, selv om musikken for deres vedkommende var en biting i forhold til deres egentlige næringsdrift. Søstrene arbejdede dog også med at kniple, strikke, sy og andre huslige ting (se herom Thomas B. Ravns afsnit om Håndværk og fabriksvirksomheden). I skolerne lærte pigerne »alt, hvad der var godt for kvinder: læse, skrive, regne, strikke, sy, husvæsen«, men også ting, som havde at gøre med »det morsomme, fornøjelige, muntre, sanggaven og den slags«⁷⁰.

I 1775 noterede søstrene, at man for første gang havde Gemeinstunde med musik⁷¹. Det skete i den stille uge, som i de fleste brødremenigheder forløb med bøn og sang i tilslutning til lidelseshistorien. I dette år blev Jesu lidelse og død besunget af flere sangerinder – »recht lieblich u. gefühlig«, hvortil den meget afholdte søster Langgaard spillede på harpe. Maria Christina Langgaard var født 1741 i Thorup i Hanherred under Ålborg Stift. Hendes far, Andreas Langgaard, var præst og tillige med sin kapellan henfalden til »pietistiske Grublerier«⁷². De ville ikke skrifte efter ritualet og fik irrettesættelser, hvorefter Andreas Langgaard i 1748 drog til Herrnhut. Han blev siden præst i Gnadenberg og rejste til sidst til Amerika. Hans datter fik en vis betydning for menigheden i Christiansfeld, som ved hendes død i 1776 skrev, at

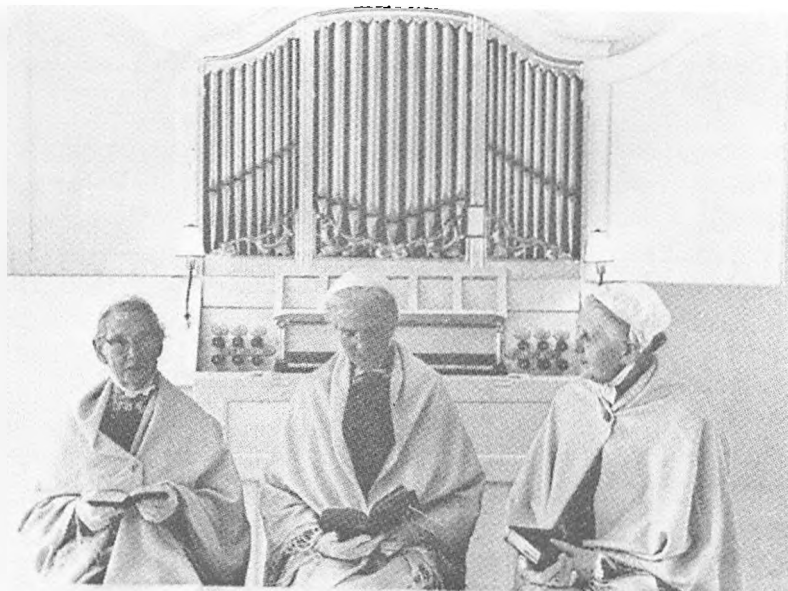
hun uagtet sin svaghed ret ofte glædede menigheden såvel som hendes kære kor ved sit harpespil, og har givet os mangan en fornøjelse med sin sanggave og med sine sange og vers, og hun var derved i sit rette element. Man kunne vel med rette sige om hende: et svagt legemshylster, men en munter sjæl⁷³.

Hun havde tidligere sunget og spillet ved Søstrehusets særlige sammenkomster – f.eks. i adventstiden, hvor der blev musiceret til historien om den vantro Thomas. Fra denne tid blev der musiceret ved alle begivenheder, og der har været en varm stemning blandt søstrene, som ikke lod en lejlighed gå fra sig til at synge og spille, hvad enten der var fødselsdage eller kirkelige begivenheder. Den 3. december 1776 var en stor dag for søstrene, idet deres korhus blev indviet⁷⁴. Det skete under fuld musik, og de 24 søstre drog under basuners klang ind i det nye korhus, hvor der blev holdt kærlighedsmåltid med sang og musik, liturgi og Singstunde. Man havde længe glædet sig til denne dag, og allerede nogle måneder forinden holdt kærlighedsmåltid med megen musik som tak for at sovesalen snart var færdig.

Der gik således sjældent en dag, hvor søstrekoret ikke var forsamlet med sang og musik, og musikken havde tilsyneladende karakter af ren og skær fornøjelse. Søstrene skrev ofte, at musikken gav en yndig underholdning, og F. B. Reichel følte sig da også i 1779 foranlediget til at give en grundig forklaring på, hvad det at »liturgisere« egentlig betød, og på hvilken måde en liturgi adskilte sig fra søstrenes populære Singstunden⁷⁵.

I 1781 viste det sig, at mange søstre egentlig hverken kunne teksterne eller melodierne ordentlig til den ny sangbog, og man genoptog på søstrenes opfordring en tidligere skik med at lære dem versene og melodierne inden Singstunden, for at det kunne lyde bedre. Desuden blev antallet af Singstunden i Søstrehuset forøget for at melodierne kunne blive bedre kendt.

Næsten alle musikværker, der blev opført i menigheden, var for solo eller kor, strygeorkester, blæsere – oftest fløjte, obo, klarinet, fagot, horn og trompeter – og orgel, men det er dog ikke sandsynligt, at søstrene spillede med ved de offentlige gudstjenester, idet deres adfærd blev nøje overvåget. Selv som korsangere foregik deres deltagelse ikke uden diskussion, især fordi det kunne vække opmærksomhed blandt fremmede, der besøgte menigheden. Søstrene havde dog deres eget instrumentarium ud over orglet, for menighederne foretrak netop, at søstrene spillede hos sig selv og ikke blev opvartet af brødrene – især

*»De musikalske søstre« spillede en stor rolle for musiklivet i Christiansfeld. Her er tre søstre i kirkedragt fotograferet ca. 1960 foran orglet i Søstrehusets korsal.
Fra Øster: Barn i herrnhuernes Christiansfeld 1965.*

ikke, hvis disse var ugifte. På søstrenes korsal fandtes der mange instrumenter, og der er imellem 1777 og 1796 omtalt violiner, bratsch, bas, fagotter, harpe og klaver, så de havde ligefrem et fuldt orkester.

Som tegn på søstrenes sangglæde findes en del håndskrevne nodebøger også fra før år 1800, som var i enkelte søstres besiddelse: Gertraud Christine Müller, Anne Christine Alleleft og Catharina Nielsen. Disse søstre havde både kirkelige værker i klaverudtog, men også sangbøger for sang og klaver med samtidens almindelige folkelige lieder, Gellerts gejstlige oder og lieder, og instrumentalmusik af Mozart, Koželuch, Rossetti og Vanhal. Om G. C. Müller, som var menighedens afholdte læges søster, skrev menigheden, at hun havde et særligt talent for musik og fik den sjældne tilladelse til at uddanne sig musikalsk. Hun glædede ved sin derved opnåede færdighed ikke kun sig selv, men lod glad og gerne andre få del i denne gave⁷⁶. Også søster Alleleft tjente villigt sit kor med sine talenter, så længe hun havde kræfter⁷⁷. Om C. Nielsens musikaltet forelig-

ger der ingen oplysninger, men det er givet, at alle de mange talentfulde søstre virkelig spredte glæde blandt deres medsøstre, som udadtil måtte opføre sig meget lukket og indadvendt.

Nogle breve på Det kgl. Bibliotek vidner ligeledes om den store betydning musikken havde for søstrene⁷⁸. Tidligere medlemmer af menigheden i Christiansfeld, Meta Hammerich, C. Oestrup (som var veninde med G. C. Müller) og »Betzy«, gentog ofte i deres breve ønsket om igen at kunne forenes i Christiansfeld og synge sammen:

O, jeg ejer så mange dejlige sange om håbet; bare jeg kunne synge dem engang med dig ved klaveret. Hvilken rigdom vi dog har i Tyskland [C. Oestrup var kommet til menigheden i Neuwied] af smukke lieder, som er sat i musik. Her overgår det vel andre lande. Måske gør jeg mit dyre fædreland uret; så tilgiv mig. Det er overhovedet mit livs største nydelse at tilbringe min tid med sang og spil, dertil har den kære Gud anvist mig den rette plads, thi her har jeg måttet gøre det til min hovedbeskæftigelse. Jeg har allerede en harpecleve siddende hos mig.

»Betzy« kom til Berthelsdorf og gav undervisning i tegning, klaver og sang, og Meta Hammerich i København længtes efter de fælles musiktimer hos ægteparret Isacker (Isagger) i Christiansfeld. Familien Isagger døde før 1800, så det var givetvis i Tüerstigs organistperiode, at alle disse nævnte søstre udfoldede sig.

J. H. Mankell

Da Tüerstig døde i 1798 kom menigheden i bekneb for en organist, da der ingen fandtes i Christiansfeld, som kunne overtage organistembedet. Ældsterådet henvendte sig da i februar 1799 til Unitetsdirektionen i Tyskland og forhørte sig om den ugifte broder Mankell i Niesky, som var kendt som en begavet musiker med det rette sindelag. Mankell havde netop skiftet stilling fra at være skolelærer i Niesky til at dirigere musikken på seminariet og give de violinstuderende brødre en videregående musikundervisning. Det var dog blevet fremhævet, at Mankell ikke måtte være den eneste, der dirigerede musikken, da han manglede evner til at vurdere, hvilke stykker, der egnede sig til brug i menigheden⁷⁹.

I Niesky ville man nødig af med Mankell, selv om han vanskeligt kunne leve af sit arbejde der; men sagen blev forelagt ham selv, og han var parat til at rejse, men sagde på forhånd, at han var bange for ikke at kunne leve op til menighedens forventninger. Mankell bad om at få en form for for-

retning eller et erhverv foruden organistembedet, således at han kunne klare sig, ligesom han krævede mere end 80 Rdl. i løn. I Christiansfeld besluttede man at give ham 100 Rdl., uagtet at Tüerstig ikke havde fået mere end 40 Rdl.

Mankell ankom 1. juli 1799 til Christiansfeld, og hans ophold i menigheden i 15 år blev en broget historie. Han var født 19. september 1763 i Nieder-Asphe i Oberhessen, hvor faderen var landmand⁸⁰. I 1794 kom han til menigheden i Niesky efter at han i Holland havde haft sin vækkelse. I Christiansfeld blev han gift med Johanna Maria Keyser, datter af den rige købmand Abraham Keyser i Stockholm, og med hende fik han flere børn. I menigheden gik det ham godt⁸¹, og han fik glasmageriet som erhverv ved siden af organistembedet. Han bad dog om at blive fritaget herfor i 1810, fordi han ikke havde tid, men menigheden fastholdt dog, at han skulle fortsætte, da de 100 Rdl. ikke var nok at leve af. Han havde imidlertid en rig kone⁸².

Mankell var meget aktiv med musikken og opnåede allerede i 1805 stor ære, idet han ved den svenske kongefamilies besøg i Brødremenigheden havde komponeret en march, som havde behaget kongen i den grad, at han bad om noderne og forærede Mankell et guldur som betaling⁸³. Sammen med de øvrige musikalske brødre fik han skabt en udadvendt musikalsk virksomhed, som medførte en længere sag i 1811, hvor musikerne tydeligvis var utilfredse med den måde, man så på musikudøvelsen på i menigheden⁸⁴. Gennem Mankell sendte musikerne et anonymt brev til Ældsterådet, hvori de gav udtryk for stor misfornøjelse med musikkens placering. De havde derfor besluttet sig til, at de ikke mere af lutter venlighed og behov for festlighed ville spille ved forsamlinger uden for Brødresalen og Menighedssalen med undtagelse af begravelser, med mindre de udtrykkeligt blev bedt derom af menighedsforstanderen. Dette medførte, at de ikke ville optræde ved de forskellige korfester, hvor musikken jo ved kærlighedsmåltiderne plejede at være overordentlig righoldig.

Grunden til musikernes vægning er ikke helt klar, og Ældsterådet forstod tilsyneladende heller ikke sagen til bunds; men når musikerne skrev, at det var korarbejderne – lederne af de enkelte kor – der ikke ønskede taffelmusik til at forøge festglæden, må man tro, at musikken var ved at få overtag over den liturgiske stemning. Ved en fest i Enkehuset havde man desuden på en fornærmende måde udtalt, at brødrene havde gjort sig

mindre umage med at tjene menigheden og dens kor end med at tjene musikken. Den slags kritik havde musikerne efter sigende måttet tåle i mange år.

Det, der bekymrede Ældsterådet mest, var imidlertid, at de musikalske brødres vægring også ville gå ud over basunkoret, som ikke mere ville starte festerne om morgenen med koraler. Ældsterådet håbede og henstillede til brødrene, at de ikke ville være modvillige her, men af sig selv ville bibeholde denne afholdte skik uden nødvendigvis at være blevet opfordret specielt til det af korlederne. Med hensyn til taffelmusikken og den slags var Ældsterådet nærmest ligeglad, idet musikken her efter deres mening kun sjældent skabte den egentlige festglæde og desuden var forbundet med omkostninger, fordi musikerne skulle have en erkendtlighed. Derfor mente Ældsterådet, at det var en udmærket ide, at det blev korenes egen afgørelse, om de ville have denne underholdningsmusik eller ej.

Et par dage efter denne konference i Ældsterådet måtte man på ny diskutere musikken, idet det i flere år havde været skik, at brødrene udøvede musik i en lokalitet, der hed Kohaven⁸⁵. Denne musiceren trak mange og også fremmede tilhørere til, og det havde ført til såkaldte uroligheder, når musikken holdt op. Ældsterådet anså det for bedre, at musikken blev spillet på kirkepladsen og ikke i Kohaven, for på pladsen kunne man glæde hele menigheden, og det ville da ikke gå ud over den almindelige orden – man havde fra præstegården, Søstre- og Enkehuset, som omkranser pladsen, gode muligheder for at overvåge, hvad der foregik. Ældsterådet anførte desuden, at aftenluften var usund i Kohaven, så der var også sundhedsmæssige grunde til, at koncerterne ikke skulle afholdes der!

Ved et møde mellem Ældsterådet og musikerne et par dage senere var musikerne meget fornærmede⁸⁶. De følte, at de blev behandlet dårligt og vurderet ud fra forudfattede meninger og ondsindede tydinge. Rådet undrede sig over, at der aldrig tidligere havde været sådanne klager. Musikerne var imidlertid villige til at øve sig på kirkepladsen, blot de af og til fik lov til at spille i Kohaven, fordi de der kunne hvile ud indimellem uden at blive betragtet, og de lovede at undgå uorden. De var imidlertid vrede over spørgsmålet om taffelmusikken og misfornøjede over, at Ældsterådet blot havde accepteret, at de kunne spille efter opfordring, samtidig med at rådet forventede, at basunblæserne spillede uopfordret.

Musikerne endte med at fastslå, at frihed til taffelmusikken var en betingelse for basunblæsningen om morgenen; men Ældsterådet var urokkeligt og sagde, at så måtte man undvære basunkoret, hvis musikerne ikke ville give menigheden den fornøjelse. Dog blev det tilføjet, at musikerne da gerne en gang imellem kunne spille »passende« musik om aftenen, men at de ikke kunne forvente at blive opfordret dertil hver gang. Med hensyn til Kohavemusikken kunne Ældsterådet ikke modsætte sig, da disse musikøvelser i det fri havde fundet sted i så mange år. Musikernes friere handle måde viste sig i denne periode også ved at de blev brugt som musikanter til et bal til ære for en af de kosakkiske generaler, der befandt sig i Christiansfeld i 1814⁸⁷.

Der havde tydeligvis sneget sig forskellige »Weltförmigkeiten« ind i menighedsmusikken, og musikernes selvbevidsthed var steget. Man talte ovenikøbet senere om en særlig »Club« – en vennekreds – omkring Mankell, som man misbilligede⁸⁸. Hvor musikerne tidligere havde været totalt underkastet menighedens skikke og holdninger, viste der sig nu en frimodigere holdning. Hvad det kom af, kan vel ikke besvares entydigt: dels er det ikke uventet, at de stramme regler for menighedslivet som helhed og for musikken i særdeleshed ikke kunne blive ved med at fastholde gemytterne – dels har enkeltpersoners temperament sikkert haft deres betydning – og Mankell var en glad broder med et ukompliceret og spontant sind, som han selv var fuldt bevidst om:

Jeg er fra naturens hånd en munter karakter, menneskevenlig, tjenstvillig, trofast mod venner, tavs, når det skal være, og munter i selskab⁸⁹,

og disse egenskaber foruden hans musikalske talent skaffede ham flere muligheder, end de fleste fik, samt adgang til mange mennesker. Den muntre karakter udsatte ham følgelig for fristelser, hvor han efter eget udsagn burde have været forsigtigere og mere trofast over for sig selv. Det kom nemlig for dagen i 1814, at han havde forført en af de ugifte søstre, som nu var i sjette måned, og dette var indledningen til en lang og smertefuld sag for mange medlemmer af menigheden⁹⁰. For mændene var det slemt, fordi det kom for dagen, at deres koner havde bedraget dem, for konerne var det slemt, fordi de blev opdaget og skulle stå til regnskab. Mankells egen kone måtte igennem en lang og opslidende skilsmisse, deres fem fælles børn i alderen fra 12 til ½ år blev i mange år faderløse, og den stakkels forførte søster blev smidt ud af menigheden og

sendt til Fyn. Mankell blev også smidt ud, og det eneste, der ikke fik store skår, var menighedsmusikken, hvor flere brødre havde fået gode musikalske impulser under Mankells virke og derfor var egnede til at føre traditionerne videre.

Mankells planer var, at han først ville rejse til København og søge job, men derefter til Stockholm, hvor han ville have sin familie med sig. I København, hvor han forsøgte at ernære sig som instrumentmager, havde han det imidlertid dårligt og bad om lov til at vende tilbage til Christiansfeld. Man rådede ham dog til at rejse til Berlin, idet han som instrumentmager ville få de bedste chancer der. Dette delvise afslag, men dog også imødekommende forslag om at rejse til en anden menighed, fik mærkelig nok Mankell til at skrifte, og i en række breve til en af brødrene får vi rullet hele hans lange synderegister op, som får et tragi-komisk skær over sig – dels fordi det efter hans eget udsagn ikke »var slået helt fejl« med flere kendte musikalske søstre, dels på grund af den naivitet, hvormed han beretter om begivenhederne. Når vi hører om forholdene i flere breve og ikke kun i eet, er det, fordi han blev ved med at komme i tanker om nye forelskelser, som han havde glemt at fortælle om i det forrige brev eller fortiet, fordi kvinderne enten var gift eller i for nær familie med hans kone, og han undskyldte sin upræcise hukommelse med sin store forvirring.

Man forstår måske på denne baggrund bedre, hvorfor menighedskorrene i de foregående år havde været tilbageholdende med at ønske festmusik ved bordet og andre steder, for det er givetvis gået livligt til både ved festerne og i Kohaven om aftenen.

Mankells breve medførte, at man ikke kunne tillade, at han kom ind i nogen Brødre-menighed mere, og hans forsøg på at få sin familie med sig lykkedes ikke. Hans kone ville ikke love noget, før han havde vist et bedre sindelag, og selv om hans breve var fulde af anger og savn og underskrevet »Jeres arme Mankell« lod hun sig ikke blødgøre. I 1816 kom Mankell til Stockholm og blev ansat som musikdirektør ved et regiment i Kalmar. Hans kone besluttede sig da til at søge skilsmisse og ville have forældremyndigheden; men Mankell ville ikke underskrive papirerne, da der også kom penge ind i sagen. Der gik flere år, hvor Mankell gjorde krav på penge fra hustruen og nægtede at underskrive. Det hele var en besværlig og pinagtig sag og også ulideligt for konen, som ikke kunne slippe af med ham. I 1818 blev det ham forbudt at vise sig i menigheden,

og hans kontakt med kone og børn blev forhindret, således at han, når han sendte penge, ingen svar fik. I 1824 blev familien Mankell skilt – formentlig fordi Mankell fandt sig en ny kone. Fru Mankell blev herefter omtalt som enke, og Mankell fik året efter en søn i sit ny ægteskab. J. H. Mankell døde 4. november 1835 som musikdirektør ved flåden i Karlskrona⁹¹.

Tre af Mankells sønner blev alle til noget, selv om de ikke kan have haft det så nemt. Den ældste, Carl Abraham Mankell (16. april 1802 – 27. oktober 1868) var i 1814, da faderens utroskab blev opdaget, skoleelev, og menighedens skudsmål om ham var, at han var god til sine studier, men af et noget flygtigt temperament. Han holdt dog inde med sine studier i 1815, og Ældsterådet skrev, at han skulle være drejer⁹². Han blev dog også musiklærer i kostskolen, og da faderen i 1821 ønskede at få et af sine børn til sig som hjælp i sin instrumentmagervirksomhed, blev det Carl Abraham, der kom derover, fordi den næstældste søn, Wilhelm August, gerne ville vente. I 1823 var Carl Abraham blevet lakerer af profession og arbejdede i starten som sådan i Stockholm. Hans ønske om at vende hjem igen som musiklærer i skolen blev ikke imødekommet, da man ikke stoledede helt på ham. I Stockholm blev han organist og sanglærer ved forskellige skoler, hvilke embeder han beklædte til sin død. Desuden blev han sanglærer ved musikkonservatoriet i Sverige og medlem af Det kgl. musikalske Akademi. Gennem forelæsninger og populære bøger virkede han for en almen udbredelse af musikken og dens historie, og han udgav desuden sangantologier, hvor han hyldede sit ideal om enkel folkelig sang i modsætning til samtidens kunstmusik.

Om den næstældste søn, Wilhelm August (29. januar 1803 – 29. november 1874) blev det i 1816 bestemt, at han skulle være snedker⁹³. I 1824 kom han til København, blev sat i lære som instrumentmager og blev senere klaverfabrikant i Göteborg. En tredje søn, Gustav Adolph (20. maj 1812–23. marts 1880) blev musiklærer i Christiansfeld, men i 1831 ville man i Neuwied udveksle ham med en anden dernedefra, idet menigheden i Neuwied manglede en musiklærer, organist og musikdirektør. I Christiansfeld ville man ikke bytte med nogen, men dog gerne med G. A. Mankell:

Hvad angår den omtalte broders musikalske kendskaber og færdigheder, især hans færdighed i orgelspil, tror vi at kunne give ham et godt vidnesbyrd⁹⁴.

Dog syntes man i Brødremenigheden, at han var for uerfaren, foruden at han havde for svagt et helbred. Han blev nogle år i Christiansfeld, men i 1833 ønskede man at få fat i ham i Gnadau, hvilket dog Christiansfeld frarådede, idet han kun forstod sig på musik og ikke på handel⁹⁵. Samme år kom han til Stockholm, men ville ligesom sin storebror gerne have mulighed for at vende tilbage til Christiansfeld, hvad man dog ikke kunne love ham. Han forblev da i Stockholm og blev en af Sveriges største organister. Desuden blev han musikpædagog og kantor. Han afholdt flere orgelkoncerter, hvorved hans improvisationskunst vakte stor opmærksomhed. Senere blev han lærer i orgel ved musikkonservatoriet i Stockholm, professor i 1859 og i 1866 medarbejder ved et arbejde omkring koralbogen. Han virkede aktivt for en højnelse af orgelmusikkens standard i Sverige. Mankell var desuden organist ved de Stockholmske brødræforsamlinger fra 1837 og til sin død i 1880.

Brødrene Mankell bar tilsyneladende ikke nag til Brødremenigheden, skønt det så ud, som om man ønskede at slippe af med dem. Carl Abraham og Gustav Adolf var som omtalt behjælpelige ved vurderingen af Marcussenorglet 1863–65 og Carl Abraham holdt forbindelsen vedlige med særligt afholdte søstre i menigheden. Et af hans værker, »Samlade Sångstycken vid Pianoforte«, som findes i Brødremenigheden er tilegnet Marie Achtnich fra en af de musikalske familier »til erindring om forfatteren, som hun engang gemte i en skuffe«. Også nogle af Gustav Adolfs værker befinder sig i Christiansfelds musiksamling.

J. L. Dehm

Efter Mankells udvisning kom menighedsmusikken på flere hænder, idet forskellige brødre, Johann Ludwig Dehm og Hans David overtog orgelspillet, mens Jacob Wilhelm Verbeck og broder Vogel skulle hjælpes ad med menighedsmusikken og opsynet med noder og instrumenter⁹⁶. Senere overtog broder Uttendörfer direktionen af menighedsmusikken, da Verbeck rejste til Berlin for at studere teologi, og broder Wunderling fik overladt udvalget af musikstykker ved kærlighedsmåltider og andre festforsamlinger. I 1818 fik J. L. Dehm, som i mellemtiden var blevet ene organist, overdraget direktionen af menighedsmusikken efter grundig overvejelse fra Ældsterådets side, og han fik derfor et tillæg til sin løn, som kom op på 60 Rdl.⁹⁷.

J. L. Dehm var født 29. august 1787 i Schmalkalden i Hessen-Cassel⁹⁸. I 1804 fik han tilladelse til at indtræde i menigheden i Neudietendorf, hvor han kom i urmagerlære. I 1809 blev han udlært og rejste til Herrnhut for ikke at blive soldat. Her kunne han imidlertid ikke få arbejde, men flakkede rundt – først til Niesky, derefter til Kleinwelka og endelig i juli måned til Christiansfeld, hvor han blev læredreng hos urmager Lüderitz. I 1810 blev han lærer i drengeskolen og musiklærer, og i 1814 menighedsorganist med 40 Rdl. om året. Han måtte da ophøre med sin lærergering, men fastholdt musiktimerne og urmageriet. I 1818 forelskede Dehm sig i Wilhelmine Louise Wiediger og ville giftes med hende. Ældsterådet fandt dog partiet uheldigt både praktisk og økonomisk og ville have ham gift med en anden; men Dehm var besluttet på sit og blev forlovet med hende, selv om de var blevet holdt væk fra hinanden efter mange lodtrækninger⁹⁹. Først i april 1820 blev de gift, men allerede i juni blev han alvorligt syg, og omkostningerne løb op for ham¹⁰⁰. Hans svigerfar forsøgte at få menighedsforstander Fuchs til at hjælpe familien Dehm, og anførte, at Dehm fik for lidt i løn sammenlignet med Mankell. Wiediger skrev, at han havde givet sin datter til Dehm i hans egenskab af menighedsorganist og ikke urmager, og han lagde et stærkt pres på Fuchs, som han af en eller anden grund mistænkte for ikke at kunne lide Dehm. Svigerfaderen understregede, at han henvendte sig til Fuchs som Guds tjener og menighedens far og ikke som privatperson, hvorfor det var svært for Fuchs at afslå. Det fremgår, at uviljen kunne skyldes giftermålet, som længe havde været diskuteret i Ældsterådet, fordi Dehm ikke havde villet underkaste sig. Alligevel sagde Fuchs, at han ikke havde noget imod Dehm, men at han ikke personligt var ansvarlig for lønnen. Den beroede nemlig på en kollektiv beslutning, som skulle tages af menighedens repræsentanter i Opsynskollegiet.

Dehm endte med at stige til 75 Rdl., men sagen voldte noget postyr, fordi han ikke selv havde ansøgt direkte ad den normale vej gennem Opsynskollegiet, men ladet svigerfaderen tale for sig. Årsagen til Mankells høje løn var efter sigende, at han var en lærd musiker, som specielt var blevet forskrevet fra Niesky, mens Dehm ikke havde samme baggrund. Desuden var menigheden i Mankells tid mere velhavende. Når man alligevel gav Dehm en smule lønforhøjelse, var det som opmuntring og i håbet om, at han ville arbejde flittigt og forsøge at trække mange mennesker til musikken.

Wiediger blev imidlertid skuffet over den ringe forhøjelse og spurgte uforskammet om, hvornår der kom en ny menighedsforstander, idet han anså det for Fuchs' skyld, at der ikke var kommet mere ud af ansøgningen. Han anklagede Fuchs groft og anså ham for en diktator, som kun handlede til egen vinding. Hvis menigheden virkelig skulle have skaffet penge, kunne man bare have startet med at udleje Fuchs' 1. etage, som han alligevel havde ekstra fremfor så mange andre. Fuchs svarede altid værdigt og dækkede sig ind under sin manglende kompetence til egenhændige beslutninger, idet han altid måtte handle på kollegiets vegne.

Formentlig var Dehm ikke noget stort musikalsk talent, hvilket Fuchs har været fuldstændig klar over, da han havde en lang fortid som musiker bag sig¹⁰¹. Fuchs var født i 1756 i Harzen og kom som dreng i lære hos stadsmusikanten i Celle. Han havde ikke noget specielt talent for musikken, men nåede ved flid, stædighed og bøn så vidt, at hans læremester blev tilfreds med ham. Stadsmusikanterne havde dog i 1770-erne problemer i Tyskland på grund af dyrtid, hvorved de ikke fik nok at bestille. Som 28-årig havde den fromme, unge mand fået nok af at spille til dans, hvorfor han blev fagottist ved artilleriet i Harburg efter en prøve, hvor han fik bifald. I 1781 kom han med artilleriet til Hannover og i 1783 blev han opfordret til at blive medlem af dronningens kapel i London, som bestod af tyske musikere. Han var dog bange for, at Helligånden skulle tabe ham af syne og søgte i stedet optagelse i Brødremenigheden. Til trods for at han kun kunne blive ansat i køkkenet og give sig af med opvask, mens han ikke kunne få nogen musikalsk ansættelse, accepterede han dog menighedens tilbud og rejste til Barby, hvor han med tiden fik forskellige andre hverv. I 1812 blev han kaldet til Christiansfeld som forstanderens medhjælp, hvis embede han senere overtog. Her fik hans liturgiske og musikalske gaver rig lejlighed til at udfolde sig, og menigheden mindedes ved hans død i 1847 de mange smukke Singstunden, som vidnede om hans stærke og barnlige tro.

I Dehms tid skete der intet nyt i menighedsmusikken, og i en periode omkring 1818 var der alvorlig mangel på korsangere. Der kom ingen nye kompositioner til af betydning og orglerne blev tilsyneladende dårligt passet af økonomiske grunde. Dehm fastholdt i sin organistperiode sin urmagergerning og brugte herudover sin tid på musikundervisning assisteret af C. W. Fliegel, som var en stor hjælp for menigheden, da Dehms dårlige hørelse allerede fra 1843 svækkede hans evner som musiklærer. I

1854 tvang døvheden ham til at opgive organistembedet, som han »med stor kærlighed og interesse havde besørget i 40 år«¹⁰².

Dehm døde først 14. november 1868. I sit ægteskab fik han otte børn, hvoraf hans ene datter, Wilhelmine Dehm (15. maj 1827–23. februar 1908) var musikalsk. Hun blev fra 1850 organist i Søstrehuset, hvor hun i adskillige år havde ledet koralsangen ved morgenvelsignelsen. Hun tjente ved musikken i 65½ år og begav sig sjældent uden for menigheden. I kirkebogen blev hun omtalt som from, uerfaren og gammeldags¹⁰³. En søn af Dehm, Christian, var i 1852 musiklærer i drengeskolen¹⁰⁴.

G. F. Hellström

Da Dehm i 1854 trak sig tilbage, blev organistembedet midlertidigt overdraget G. F. Hellström (1825–1912), som var førstelærer i drengeskolen. Ældsterådet forsøgte derefter med breve til alle menigheder at få fat i en passende organist, men det lykkedes ikke, selv om man hævdede lønnen til 80 Rdl. I juni 1855 fik Hellström embedet som organist og musiklærer og bestyrede det med stor dygtighed.

Han var født i Zeist af en svensk far og en dansk mor¹⁰⁵. Ved pædagogiet i Niesky var der omkring 1840 et livligt musikliv, som befordrede Hellströms talenter. Han spillede bratsch i husorkestret, sang i koret og fik en primitiv undervisning i orgel af organist Kästner. Efter sin uddannelse blev han lærer i Niesky, Kleinwelka og Ebersdorf, indtil han 1852 blev kaldet til Christiansfeld, hvor hans forældre boede. Her gav han musiktimer på alle mulige instrumenter, mens den almindelige sangskole i menigheden voldte ham kvaler, fordi han aldrig havde lært noget meto-

disk.

Hellström stod sig godt med præsterne i Christiansfeld, som gav ham frihed til at vise initiativer og forny musikken med sin romantisk prægede orgelstil. Hans musikalske princip var:

Væk fra Gregor. Tiderne ændrer sig og smagen med dem. Således bestræbte jeg mig på at slå ind på nye baner med mit spil, til mange søstres forfærdelse, som hos mig ikke kunne komme til at synge andenstemme.

Han pressede på for at få det gamle orgel sat i stand og forsynet med nye stemmer og var aktiv ved det nye Marcussen-orgels opsættelse. Desuden fik han nedsat en kommission, som diskuterede menighedsmusikernes placering, således at dirigenten bedre kunne få overblik over dem. Kom-

missionen bestod af Chris. Gormsen, A. Padel og Sigm. Christoph – alle musikalske brødre.

Et stort arbejde havde Hellström både med at komponere og med at udskrive stemmer til sangere og musikere, og musiksamlingen bærer tydeligt præg af hans flid, som i menigheden blev meget værdsat. Han sparede imidlertid på nodepapiret og skrev bag på de gamle noder, hvis oprindelige orden i høj grad blev forstyrret. Intet blev dog smidt væk, men værkerne blev splittet ad og lagt sammen med nye arrangementer og værker af Hellström selv. Det er ganske forståeligt, at det for en menighedsorganist var vigtigt, at den daglige musik forløb efter hensigten, men det bragte forvirring i nodearkivet. Hellström ordnede da de mest brugelige værker og lagde dem i blå omslag, uanset hvad der stod på bagsiderne: gamle værker af komponister som Gregor, Freydt, Geisler, Mankell og mange andre.

I 1894, hvor Hellström tog sin afsked, nåede han at lave en katalog over »de musikstykker, der befinder sig i skabet juli 1894«¹⁰⁶. Udkastet til denne katalog lavede han i den gamle, oprindelige katalog fra omkring 1780–90, hvori han skrev: »Der ligger meget ubrugeligt nodemateriale i menighedssalen, brødresiden, kor, i bislaget, syd-øst«¹⁰⁷. Alt dette blev liggende, indtil man i 1972 ønskede at få nodesamlingen registreret. Her viste det sig, at næsten alle gamle værker, som var registreret i den ældste katalog, var bevaret i deres helhed, selv om Hellström havde brugt de blanke bagsider til sine egne værker. Hellström lavede flere andre registranter, blandt andet en såkaldt realkatalog 1866–81 over titlerne på de værker, der var opført ved de forskellige lejligheder. Denne katalog kan have interesse for et nøjere studium af musikudøvelsen i anden halvdel af 1800-tallet.

Hellströms Lebenslauf illustrerer denne periodes musikliv på en ganske interessant måde, samtidig med at vi får et tydeligt indblik i hans effektivitet:

Vores orgel var gammelt og skrøbeligt; derfor kunne man ikke undvære et lille orkester ved korstykkerne. Det bestod af en strygekvartet, en fløjte og to horn uden ventil. De gamle korstykker var alle komponeret for denne besætning. Kun sjældent beordrede jeg »idag ingen valdhorn«. Så viste der sig altid en næsten bebrejdende forbavelse hos hornblæserne. Man må ikke vise sig for lidt eftergivende som musikleder i menigheden – deltagerne stiller jo deres kræfter til rådighed gratis. Sikker kan man dog også komme i situationer, som kræver, at man viser en vis fasthed. Kun en gang er jeg kommet i den situation.

Sybille Reventlow

Jeg havde antaget en ny sangerinde, som endnu tilhørte koret med de »større piger«. For at hun kunne få en bedre støtte, stillede jeg hende i sangkoret ved siden af størstesangerinden, således at hun åbnede rækken. Derpå kom de andre sangerinder til mit hjem og forklarede mig, at de følte sig sat tilbage. Hvis ikke jeg hævdede den fornærmelse, ville de ikke mere synge i kor. Jeg havde naturligvis overhovedet ikke ventet noget sådant, tog dog ikke min anordning tilbage, skønt situationen var kritisk: det var Langfredag formiddag. Heldigvis fandtes der nogle gifte søstre, som var villige til at hjælpe. Efter helligdagene blev striden så bilagt. Iøvrigt er jeg altid kommet godt ud af det både med sangerne og med blæserne, hvis leder jeg ligeledes var.

Hellström, som var tysk opdraget, hilste de preussiske tropper velkommen og glædede sig over, at tyskerne gjorde mere for musikken end danskerne:

Vi var helt tilfredse med vores indkvartering, og gjorde, hvad vi kunne for dem. Senere drog også østrigske tropper gennem byen og hele landet fra Christiansfeld til Kolding blev fuldstændig besat af østrigere og præjsere. Også alle slags berømte personligheder drog igennem som for eksempel prins Albrecht af Preussen. Nu kunne vi også glæde os over al slags militærmusik. Først præjsisk regimentsmusik; senere kom østrigsk musik, som ikke havde træblæsere ... Næsten daglig var der offentlige militærkoncerter.

Hellström blev kendt i andre menigheder i Tyskland og fik tilbud om organist- og musiklærerstillingen i Gnadenfrei i 1859 – samme år som hans ægteskab med Caroline Renkewitz. Han var fristet til at tage stillingen, men indvilligede i at blive i Christiansfeld, da han fik sin løn forhøjet. Organistlønnen var i hans tid mere fleksibel end tidligere, og han fik adskillige gange lønforhøjelse; men rygterne om, at han ønskede at forlade sin stilling i Christiansfeld, gentog sig, og i 1864 ansøgte Heinrich Barth fra Lausanne om at få organistembedet i Christiansfeld¹⁰⁸. Han vidste, at menighedsmusikken her havde gode betingelser sammenlignet med andre menigheder, men var dog klar over, at han måske ikke kunne leve op til Hellströms ry, selv om han havde fået en fin musikuddannelse.

Hellström blev dog i Christiansfeld indtil 1894, hvorefter han rejste til Gnadenberg. Han kunne dog ikke holde ud at være pensionist og blev som 70-årig i 1895 organist i Kleinwelka. Tre år senere rejste han til Neudietendorf, hvor han forblev til sin død.

Musikken i 1800- og 1900-tallet

Med Hellströms ophør som organist er den anden og tredje musikperiode i menigheden afsluttet. Den anden periode fra omkring 1800 til

1850 er ikke som tidligere karakteristisk ved enkelte meget anvendte komponister, men ved en større spredning. De hyppigst forekommende komponister er C. I. Latrobe, J. R. Verbeek, J. Gambold og J. H. Mankell. Disse komponister falder hovedsagelig inden for Mankells organistperiode. I Dehms tid har man spillet koraler og iøvrigt opført de gamle ting, mens der kun kom få nye værker til.

Værkerne fra den anden komponistgeneration i Christiansfeld adskiller sig som de nyere udsættelser af Freyds værker fra den første generation ved formel klarhed, harmonisk simplicitet og melodisk afrundet-
hed, såvel af de vokale mellemstemmer som af det instrumentale akkompagnement, selv om det dog er overstemmens melodiske linie, der dominerer satsbilledet. Det tonale forløb og de harmoniske funktioner er med denne generation sat ind i et fast mønster, som korresponderer med værkernes formskemaer. Den ældre generations hyppige fravigelser til tonearter ud over de nært beslægtede forekommer overhovedet ikke i anden generation. Motetternes melodik er overvejende liedpræget og har altid en karakter, som stemmer overens med tekstens udtryk. Motivudskillelse er der ikke tale om, og det typiske for sætterne er en fremadskridende homofon stil med afrundede melodiske perioder, som dog kan være indbyrdes kontrasterende med forskellig satsteknik, sekvensdannelse og endog små imitationer.

Eks. 2. J. H. Mankell. Fløjter, klarinetter, horn, vl II og vla er udeladt.

Moderato

23

Der Herr ist mein Hirte mir wird nichts mangeln, der

Sybillе Reventlow

Herr ist mein Hir- te mir wird nichts mangeln. Er wei- det
mich, er wei- det mich auf einer grünen
Au- e, und füh- ret mich zum frischen Was- ser...

Der Herr ist mein Hirte mir wird nichts mangeln, der Herr ist mein Hirte mir wird nichts mangeln. Er wei-det mich, er weidet mich auf einer grünen Au-en, u. füh-ret mich zum frischen Was-ser ...

Generationen fra 1850 til ca. 1900 gør sig i Christiansfeld såvel kvalitativt som kvantitativt mindst gældende. Nedgangen af musikalsk materiale skyldes dels, at trykte noder var let tilgængelige, dels at man vedblev at opføre de gamle værker, hvilket fremgår af de mange stemmeudskrifter i Hellströms håndskrift. Endelig var musikken i menigheden blevet min-

dre særpræget. Lyriske lied- eller salmeprægede motetter med stereotype vendinger uden stor melodisk betydning og ofte med tilløb til det sentimentale er det almindelige. Inden for dette materiale arbejdes der med vekselkor og solo-tutti modstillinger med samme musikalske stof. Værkerne er klare i formen og altid med firetaktsgruppering. De tonale rammer er enkle, men inden for disse er de harmoniske progressioner ofte krydret med romantikkens virkemidler, som bidrager til den følelsesfulde satskarakter.

Eks. 3. G. F. Hellström. Kor og messingblæsere.

Andantino

Musical score for "Morgenstern auf Finsternacht" by G. F. Hellström. The score is in 4/4 time, key of B-flat major, and marked "Andantino". It features a vocal line and a brass line. The lyrics are: "Morgenstern auf Finsternacht der der Welt voll Freude macht Jesulein Komm herein leucht in meines Herzens Schrein." The brass part is labeled "messing".

Mor-gen-stern auf fin-stre Nacht der der Welt voll Freu-de macht Je-su-lein Komm her-ein leucht in meines Her-zens Schrein.

Th. Erxleben skrev i 1891, at den tidligere ensartethed af menighedernes musik veg for en mangfoldighed, således at musikken fra gamle dage stadig blev holdt i hævd i nogle menigheder, mens den i andre gik nye veje¹⁰⁹. I vort århundrede præges musikrepertoiret stadig af en splittelse mellem

gammelt og nyt. De rodfæstede liturgiske sædvaner holdes i hævd i gudstjenesten, og menigheden har endnu i dag et stort sangkor og et blæserkor, som er en naturlig del af menigheden (se Helge Rønnows afsnit om De liturgiske former og deres forudsætninger). Men repertoiret bygger på den ældre musik – Hellströms musiktradition er endnu levende, og der har ikke fundet nogen fornyelse sted. Singstunden forekommer kun sjældent og kun som en god tradition, men af forståelige grunde ikke som hovedsagen, da menigheden ikke mere præges af vækkelser, men er tæt tilknyttet folkekirken. Alligevel sporer man tydeligt i gudstjenestens liturgi og i kærlighedsmåltiderne en anden tone, og selv om ordet og forkyndelsen er hovedsagen, giver de afvekslende og stadig levende musikalske skikke et påfaldende særpræg.

Organisterne efter Hellström vil vi nøjes med at præsentere¹¹⁰. Det forbavsende lille antal organister i 1700- og 1800-tallet blev afløst af en række kortvarigt virkende organister, som forsøgte at føre traditionerne videre. Først i Erika Schmidts organisttid blev stabiliteten i menighedsmusikken genoprettet, omend tiderne også med hensyn til musikkens afgørende betydning for menighedens religiøse identitet var ændret.

Organister 1894-1976:

1894 T. I. Erbe organist

1899 Erbe får gratifikation i december for sit store arbejde med nodeskrivning for kormusikken

1903 Erbe orlov i juni på grund af sygdom. Lærerne Hickel og Dahl deler embedet med Hickel som den ansvarlige

1904 Erbe søger i december sin afsked pr. 1. april 1905

1905 Tre ansøgere i januar til organistembedet: Broder Friedrich (Herrnhut), Cornelius Hellström (Neudietendorf) og Hickel

1905 Alfred Hickel ansættes i marts på prøve. Han får ekstra løn for at arbejde i korusene, hvis der ikke findes organister der

1906 Gruschwitz organistvikar i august

1907 Hickel afløses i februar af en søster i Singstunden ved aftenforsamlingerne

1907 Hickel fastansat i september

ca. 1907 Helena Schmidt og Toni Achtnich organister i Søstrehuset og i den lille sal

1908 Herman Schmidt organistvikar i juli

- 1910 H. Schmidt fastansat som lærer og organist i januar
- 1917 Ebbesen organistvikar i januar for Schmidt, som er indkaldt til krigstjeneste
- 1918 Gustav Schulze ansøger i marts om organist- og lærerstillingen
- 1918 Søster Frieda Rigel uddannes fra marts til organist. Organist Schmidt død i Rusland. Embedet skal først besættes efter krigen
- 1918 Frieda Rigel fastansat som organist i december
- 1919 F. Rigel siger op i september
- 1919 Ansøgere til organiststillingen fra oktober 1919 til september 1920: Paul Günther (Gnadenfrei), Oberlein (Herrnhut), Willi Fürstenberg (Kleinwelka), Søster Klein, Gustav Wende, Søster Meissel (Neusaltz), Winter (Herrnhut), Paul Schiött (Niesky).
Man måtte dog ikke ansætte tyske organister, der også skulle være lærere.
- 1921 Schiött organist i februar. Ebbesen takkes for sin vikartjeneste siden 1917
- 1921 Ebbesen vikar i april, da Schiött skal videreuddannes
- 1930 Ebbesen organist i juni. Medhjælper: Pastor Hochstein og Helena Schmidt
- 1933 Erika Schmidt organist i september. Ebbesen og Helene Petersen vikar
- 1938 Frøken Fløe vikar
- ca. 1960–1975 Gerda Nielsen medhjælp
- 1976 Christian Colditz organist. Dorte Colditz medhjælp.

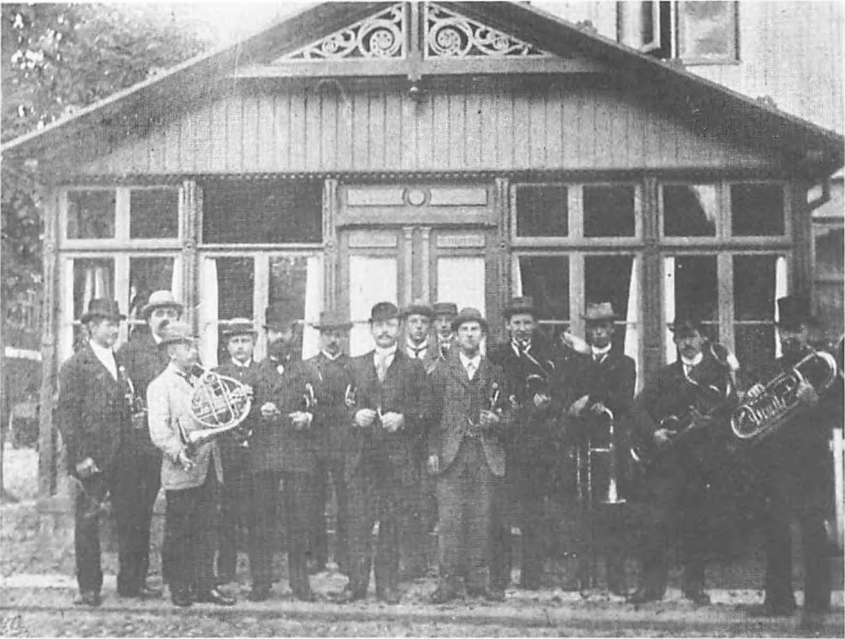
Basunkoret

Første gang basunkoret i Christiansfeld blev omtalt i kilderne var, da de 24 søstre i 1776 drog ind i deres ny korhus¹¹. Det var søstrene, der berettede om den festlige dag, og som tidligere nævnt betyder det ikke, at det var første gang, blæserkoret optrådte: man har blot ikke fundet anledning til at omtale det tidligere.

Blæserkorets vigtigste funktion var at træde i stedet for orglet ved særlige lejligheder samt at spille koraler i det fri før festgudstjenester, ved runde fødselsdage, begravelser, Påskemorgen, Nytårsaften og andre lejligheder. Basunkoret er en gammel skik i brødremenighederne og omtales så tidligt som i 1731. Det blæser stadigvæk i Christiansfeld og består ikke kun af basuner, men udgøres af alle mulige messinginstrumenter: Kornet (S, A), flygelhorn (S, A), trompeter (S, A), tenorhorn (T), valdhorn (T), trækbasun (T), baritonhorn (bariton), bastuba (B), helikon (B) og trækbasun med ventiler (T, bariton og B). Der findes i øjeblikket ikke valdhorn og bastuba, som f.eks. i Hellstrøms tid. I 1939 købte blæserkoret instrumenter fra Christiansfelds brandvæsens musikkapel. For at støtte sammenholdet mellem menighederne meldte man sig i 1938 ind i et blæserforbund, og blæserkorene fra hele Europa mødes regelmæssigt til stævner.

Som vi har set i det foregående var ledelsen af menighedsmusikken – herunder blæserkoret – ikke altid underlagt organisten. Derfor ved vi ikke noget videre om basunkorets ledere og medlemmer i tidens løb, men er kun stødt på enkelte navne. Af organisterne har formentlig Tüerstig, Mankell, Dehm og Hellström alle haft med basunkoret at gøre i perioder, men det var svært for dem at få tid til at bestride alle deres hverv: organist, musikdirigent, nodeskriver, musiklærer, almindelig lærer samt deres egentlige næring.

De faste blæsere i Tüerstigs tid var urmager Lüderitz, væver Grosheim og Müller, som måske var menighedens læge, og Tüerstig fik besked på at trække flere brødre til, som kunne lære at spille basun og trompet¹². At

Basunkoret omkring 1900. Hans Gorrsens samling, Christiansfeld.

man i menigheden ikke hæftede sig særligt ved basunblæsernes musikalske bestilling, og at de heller ikke selv gjorde det, kan man se ud af levnedsløbene, hvor deres virke som blæsere overhovedet ikke er omtalt. Dette kunne også have den baggrund, at man især i gammel tid aldrig specificerede på hvilken måde de forskellige tjente menigheden, men kun omtalte dem som »Helfer« eller »Diener«. Da Türstig i 1781 overtog direktionen af blæsermusikken, fremgik det heller ikke, hvem han overtog den fra.

Følgende musikere er i tidens løb blevet omtalt som *blæsermusikere* eller *ledere af menighedsmusikken*:

1781 C. F. Türstig. Dirigent. Organist, lærer, guldsmed og apoteker

1786 F. B. Reichel. Dirigent. Førstelærer

1814 J. W. Verbeck. Dirigent

1814 Vogel

indtil 1818 Uttendörfer. Dirigent

1818 Dehm. Dirigent. Organist, lærer, urmager

1818 Wunderling

Sybille Reventlow

- 1854 Hellström. Dirigent. Organist, lærer
1896 Erbe. Dirigent. Organist, forstander for Brødrehuset
1899 Achtnich. Dirigent
Hickel. Organist
C. A. Gruschwitz
H. Schmidt. Dirigent. Organist, lærer
Martens, Dirigent. Slagter
P. Schiött. Dirigent. Organist, lærer
1931 Heinz Gruschwitz. Dirigent. Fabrikant.
1934–39 Johann Schmolke. Dirigent. Bagermester
Indtil 1942 Herbert Grell. Dirigent. Murer
1942–47 J. Schmolke. Dirigent
1947–60 H. Grell. Dirigent. Bygmester
1960–74 Otto Grell. Dirigent. Landmand
1974 Knud Elmo Knudsen. Dirigent. Lærer
Christian Colditz. Organist. Keramiker
Dorte Colditz. Organistmedhjælp. Keramiker
1. juli 1983 havde blæserkoret 14 medlemmer: Dorte og Christian Colditz, Otto Grell, pensionist Johannes Jacobsen, murer Gunnar Jakobsen, Knud Elmo Knudsen, sygehjælper Ida Madsen, chauffør Johan Madsen, salgschef Svend Boye Nielsen, snedker Alfred Kramer Smidt, ingeniør Christian Straarup, afdelingsleder Svend Aage Sørensen, skoleelev Morten Thomassen og lærer Käte Thomsen.

Musikundervisning

Musikundervisning for almindelige almuefolk helt tilbage til 1770-erne var en virksomhed, som for resten af landet var ganske usædvanlig, og som vi så i indledningen, blev den fremhævet med interesse. Brødre-menigheden var således i stand til at realisere nogle tanker om musikkens virkning på mennesket gennem opdragelse, som først blev gennemført offentligt i Danmark med skoleloven af 1814 efter nogle langvarige diskussioner fra slutningen af 1780-erne. Musikundervisningen skete dels i forbindelse med religionsundervisningen, hvor man lokkede budskabet ind med sang, dels med henblik på at uddanne nye menighedsmusikere. Vi hører f.eks. i 1779 om drengen Andr. Kiörboe, som måske skulle i lære hos Spielwerg, at Ældsterådet ikke ønskede, at han af den grund skulle opgive sin musikundervisning hos Türstig, da denne håbede at opdrage ham til en god menighedsmusiker¹¹³.

Det var især i kostskolerne, som blev oprettet 1775 i Christiansfeld, at der blev undervist i musik, og der var jævnlige adskillige børn – både drenge og piger, som fik undervisning i sang, violin, klaver og orgel. Her havde Türstig gennemsnitlig seks børn til særundervisning i et instrument – især klaver – og i sang¹¹⁴. Alle børn, som ikke fik særundervisning i musik, blev undervist af David Schneider i sang, hvor man øvede sig på menighedsmelodierne. Den kvindelige lærer, Aennel gav ligeledes pigebørnene klaver- og sangundervisning¹¹⁵. Oprindeligt var denne særundervisning ligesom undervisningen i fransk og tegning privat, således at familierne måtte betale særskilt for deres børn.

Musikundervisningen havde længe en stor betydning i menigheden, og en far – formentlig en baron von Schubart – der havde anbragt sin datter i pigeskolen, skrev begejstret i 1826:

Hvad angår musikken, og især instrumentalmusikken, så er undervisningen uforlignelig, idet hørnene, når sådant ønskes af forældrene, bliver undervist af en lærerinde, hvis læremetode er fortræffelig; thi hun lærer børnene, hvad der er sjældent, at spille musik med lige meget smag og følelse. Og min lille plejedatter, som har evner og geni for musik, havde

efter et halvt års undervisning gjort herlige fremskridt og henrykkede mig ved den renhed og følelse, hvormed hun udførte på klaveret, hvad hun skulle synge, hvilket efter lærerindens princip aldrig overstiger børnenes kræfter¹¹⁶.

I 1846 skrev man angående musikundervisningen:

Vi ansee Musik som en vigtig Deel af Opdragelsen, idet Intet er saameget skikket til paa rette Maade at forædle og opløfte Gemyttet, som netop denne. Fortrinsviis erkjende vi dette med Hensyn til Sangen, hvor tillige Vanen til fælles Samvirken bidrager til at vække Almenfølelse. Derfor have og alle Elever Underviisning i Sang, nemlig methodisk Anledning efter Natorp¹¹⁷, Choralsang og Sang af Andre smukke Melodier. For de Elever, der gjøre videre Fremskridt, gives der endnu en første Class, i hvilken deres musikalske Smag uddannes ved Foredrag af Compositioner af de bedste Tonedigtere, som Mozart, Haydn, Händel o.s.v. Privatunderviisning i Claveer- og Fiolinspil samt paa nogle Blæscinstrumenter meddeles; ogsaa opføres fra Tid til anden smaa Concerter til Opmuntring for Eleverne¹¹⁸.

En sådan plan var selv for 1840-erne avanceret sammenlignet med de undervisningsmuligheder, man iøvrigt havde i provinsens skoler.

Som det fremgår af fortegnelsen over sang- og musyklærere, var der hvert år også mange beskæftiget med at træne børnene musikalsk. I 1852 meddelte G. Hellström imidlertid, at det så sløjt ud med menighedens musikliv, men at han arbejdede på at forøge sangtimerne. Han mente dog, at den danske nation havde »ein sehr geringer Musiksinn«¹¹⁹ og følte først, da Christiansfeld var blevet tysk, at der kom noget mere orden over musikundervisningen.

Således gik det fra anden halvdel af 1800-tallet op og ned med intensiteten af musikundervisningen, men det daglige menighedsliv var i sig selv pædagogisk tilrettelagt, og Singstunden havde også det formål at indprente melodier og tekster bedre, således at sangen kunne forløbe smukt ved de offentlige gudstjenester.

*Fortegnelse over musyklærere:*¹²⁰

	<i>Brødre</i>	<i>Søstre</i>
1779	C. F. Türstig D. Schneider	Fru Türstig Aennel
1825–27	J. L. Dehm	Christine Müller Louise Holm Charlotte Barlach

Brødre

1828–30 J. L. Dehm
Johannes Mentzel
Gustav Mankell

1832 Dehm
Mankell

1835 Dehm
Uh

1836–56 Dehm Th. v. Calker
Jäschke Wünsche
Tietgen
Fliegel
R. Voullaire
Nyegaard
Hallbech
Bau

1848

1852 G. F. Hellström

1853–54 Hellström
H. A. Deutschberg
C. A. Leupold
C. Dahl

1857

Søstre

L. Kiörbo
Emilie Sönnichsen
Marie Aastrup
Marie Petersen
Friderike Menzel
S. Hammerich

Louise Holm
Christine Müller
Emilie Sönnichsen

Röntgen
Kiörbo

Kiörbo Dehm
Ebbesen Pimberton
Hausch
Söfverberg

Sparmeyer

Sybille Reventlow

Brødre

Søstre

- 1858–68 Hellström
Th. Reichelt
Leupold
Dahl
Ph. Aastrup
Köhler
A. Wagner
B. Enkelmann
H. Höpfinger
F. Träger
J. Wolther
R. Uh
A. Schmidt
C. Dehm
- 1871–81 Hellström
Luttringshausen
Lund
Pietsch
Wolther
Hennig
Lund
Brauer
Marx
- 1882 Hellström
Bänniger
Herrmann
Biedermann
Enkelmann
Schnöbel
Gebhard
Gleiche
Schallschmidt
Solbrich

- Schneider (1872)
Menzel (1875–76)
Cranz (1876)
Hellström (1877–89)

Afslutning

Vi har hørt, at sangen i Christiansfeld var »langsom og højtidelig, sagte og ydmyg, harmonerende og rørende«. Dette blev et ideal i slutningen af 1700-tallet for kirkesang overhovedet; men allerede i 1731 skrev Zinzendorf, at menighedernes glade stemning ikke måtte få dem til at synge for højt. Det åndelige indhold i tilbedelsen skulle bearbejdes med et blødt gemyt. Gregor fremhævede nødvendigheden af, at alle skulle synge som med én stemme, således at man ikke faldt ud af korklangen og overdøvede hinanden, men forsøgte at indpasse sig. I synodalreferaterne stod der, at mens man i den gamle pagt (Israel) sang og spillede til Guds ære som tak for hans velgerninger med *høj* jubel, med fryd og stærke klange, skulle nu sorgen over Guds smerte, som mennesket er skyld i moderere glæden og gøre sangen liturgisk¹²¹.

Man måtte ikke længere synge højt, men skulle tilstræbe rolig, andægtig og blød harmonisk sang med tydelig tekst uden distraherende elementer i form af polyfone afsnit eller virtuose passager. Musikinstrumenterne – violiner, blæsere og især orgel – skulle også hjælpe med til at fremme harmonien og dæmpe stemmerne. De fleste motetter i musiksamlingen er da også præget af ro, andagt og blidhed, og den overvejende del bærer tempobetegnelser som *affettuoso*, *langsam*, *grave*, *moderato*, *andante* og lignende. Musikken var indtagende, dæmpet og simpel i ældre tid – måske med undtagelse af Mankells værker, som dog også i betydeligt antal blev kasseret, hvad enten det skyldtes hans egne synder eller hans tilbøjelighed til at komponere galante værker med menighedsfremmede passager.

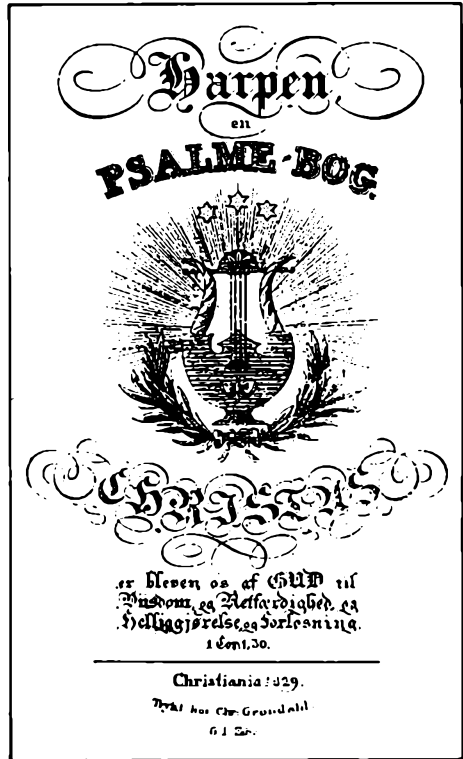
For modstanderne af herrnhutismen var det i 1700-tallet en torn i øjet, at sangen i Brødremenigheden havde en stærk appel også til andre end menighedens medlemmer. Anmelderen af Schiørrings koraler fra indledningen, som fremhævede Brødremenighedens smukke sang, tilføjede, at han ikke håbede, at der var læsere, der var så intolerante, at de blev stødt over eksemplet, og i værker helt tilbage til Brødremenighe-

dens begyndelse i Tyskland forsøgte man også at angribe sangen. Salmene fik i modstandernes øjne større betydning end bibelordet og i stedet for at bede, sang man. Sangene samlede efter kritikernes mening brødrenes og søstrenes forvirrede sind til andagt, selv om der ikke var nogen sammenhæng i teksterne, som kun bestod af »sælsomme ord, fordi de i deres ophidselse snart sang det ene, snart det andet«¹²². Man talte tidligt om »sang-kætteri«, som også var konstateret hos andre kættere tidligere: Satan efterlignede Christi kirke og brugte dennes midler – også sangen – til at udbrede sit rige.

Så sent som i 1768 skrev den danske præst Peder Olrog i sin afhandling om Psalmernes Fornødenhed, at man kunne udbrede vildfarelser ved sang, og at det ikke kun var i nyeste tid, at »skadelige Meeninger, saasom Herrenhuthernes, ere udsprede ved Hielp af Psalmer ...«¹²³. Olrog anførte, at når sådanne grupper med så stort udbytte brugte sangen, måtte det bekæmpes med deres egne midler, nemlig sangen. Denne tankegang brugte Olrog også i forbindelse med de andre fjender af religionen: *sanserne*. Sangen kunne hjælpe på hukommelsen og forebygge tankernes adspredelse i gudstjenesten, hvorved man kunne få sanserne, »disse rebelliske Undersaatere«¹²⁴, til i det mindste at være stille. Blev sanserne og indbildningskraften lænket med sangen, kunne de i virkeligheden fremme gudstjenesten. Det menneske, der nemlig ikke blev følelsesmæssigt rørt ved »Sangens og Musikkens Yndigheder, er tillige for haard til at tage imod Medlidenheds fine Indtryk, til at græde med de Grædende«¹²⁵, og Olrog skrev videre, at det var urimeligt, at de *himmelske* lidenskaber skulle fødes og næres ved kold eftertanke, mens enhver utiladelig passion kunne finde næring i digtning, sang og musik.

For at forstå sangens og musikkens overvældende betydning og styrke i Brødremenigheden og ikke standse ved den nærliggende tanke, at musikken blot skulle skabe en særlig from baggrundsstemning på linie med anden funktionel musik, må man hæfte sig ved den bevidste brug af musikken til fængsling af sanserne, som Zinzendorf længe havde praktiseret. Musikken var ikke på ortodoks vis legitimeret som kunst til Guds ære, for da ville menigheden ikke iøvrigt have været så udpræget puritansk i omgangsform, byggestil og hele kirkeindretning: menighedernes kirke- og korsale er nemlig totalt blottet for udsmykning – alt er gennemstrømmet af et ubrudt og roligt hvidt lys, som intensiveres af de hvide vægge og bænke og de store symmetriske vinduer med hvide gardiner i begge sider

Niels Johannes Holm fik stor betydning for Brødremenigheden. Hans norske salmebog »Harpen« fra 1829 har haft betydning op til i dag. I Christiansfeld blev den benyttet fra 1830 til 1959.

af salen. Herved fremkommer det, som kunsthistorikeren Wolfgang J. Müller kalder en statisk lysvirkning i modsætning til andre kirkers dynamiske lysforhold, hvor der på grund af vinduernes anderledes placering og andre arkitektoniske forhold opstår mere dramatiske spil mellem lys og skygge, som netop kan *adsprede* tankerne på grund af den levende æstetiske virkning^{125a}. I Christiansfeld og i de andre brødremenigheders kirker, som er bygget efter samme princip omkring lysforholdene, har dette statiske lys den samme virkning som den til formålet indrettede musik, nemlig *fængslingen af de adspredte* tanker.

Det skal derfor fremhæves, at musikudøvelsen ikke havde nogen æstetiske begrundelser – heller ikke i sammenhæng med lovprisningen. Der blev derfor ikke lagt vægt på nogen professionel musikudøvelse, som kunne frembringe en særlig nydelse eller speciel musikinteresse, thi musikken var kun udtryk for en liturgisk samstemthed. De traditionelle skel

mellem kirkemusik og verdslig musik var derfor også ophævet i menigheden, hvor man kun opererede med begrebet »Gemeinmusik«. Denne musik kunne rumme melodier fra andre sammenhænge end de kirkelige, og instrumentalmusik blev heller ikke opfattet som verdslig, som det var tilfældet hos pietisterne.

Det vigtigste var, at musikken ligesom lyset dæmpede sanseindtrykkene. Lyset var blødt og nærmest dødt, musikken blottet for kunstneriske virkemidler eller effekter. Den virkede som et lydtapet, som i sin statiskhed fremhjælp en usanselig, liturgisk fællesfølelse.

Selv om herrnhuterne mente, at det var vigtigere, at menighedsmusikerne havde »Gemein-Herzen« end at de var kunstnere, kom man dog ikke udenom, at musikken måtte klinge ordentligt. Det krævede et vist kendskab til det musikalske håndværk; men det var svært at finde grænserne for menighedsmusikkens virkemidler, fordi der herskede uenighed herom i menighederne overalt – en uenighed, som strakte sig ind i ledelsens rækker. Menigheden i Christiansfeld blev dog grundlagt på et tidspunkt, hvor de mest principielle diskussioner om musik og religion forlængst havde fundet sted, og hvor Gregors forsøg fra 1750-erne på at hæve det musikalske niveau allerede havde slået igennem. Selv om han i 1760-erne havde måttet tilpasse sine æstetiske behov til menighedens liturgiske krav, var det dog uden tvivl ham, som ved hjælp af en blanding af smidighed og fromhed, satte alle menighedernes musikudøvelse i system og fik overvundet den værste amatørisme. Det var også ham, der prægede musikafsnittene i det store samlede håndskrevne værk i 1782 fra synoderne, som rummede alle de principielle overvejelser om musikudøvelsen, der havde gjort sig gældende fra midten af 1700-tallet. I forordningerne om organistens position fremgår det, at denne, fra at være en almindelig tjener eller arbejder i menigheden, havde fået en betydeligere status, og Gregor havde allerede tidligt understreget offentligt, at det ikke altid var organistens skyld, hvis musikken gik dårligt i en menighed.

På trods af den store forsigtighed, hvormed Brødremenigheden udøvede musik, blev den dog for enkelte af de gamle herrnhutere for verdslig, og den gamle A. G. Spangenberg forsøgte så sent som i 1790 at protestere imod »der Weltgeist«:

I vores musik er der allerede så meget verdsligt, at hjertet kvæles over det. Lader vi det fortsætte således for øjnene af os, så vil det udbrede sig fra Herrnhut til alle menigheder ...

Vi må ikke vente, før et eller flere huse står i flammer, men vi skal være opmærksomme på, hvis vi blot lugter en ny brand¹²⁶.

Spangenberg havde fuldstændig ret i, at Brødremenighedens musik gradvis ændrede sig og modtog påvirkning udefra i takt med menighedernes stigende åbning over for de omkringliggende samfund. Dog forblev deres overordnede normer bevarede, og herrnhuterne blev i hele 1700-tallet og også siden stående som en menighed med en særlig, ikke tidstypisk musikpraksis.

Dette kom sig af, at betydningen af herrnhuternes musik altid lå i sammenhæng med det religiøse budskab. Kun den praktiske musikudøvelse, som viste sig i menighedsmusikken og i menighedens musikopdragelse havde en betydning, mens tanker om musikteori, kunst og videnskab lå helt uden for Brødremenighedens interessesfære. Herved adskilte herrnhuterne sig fra de karakteristiske tendenser i Oplysningstiden. De lagde ikke vægt på, at menighedssangen skulle tilfredsstille æstetiske krav og derved bidrage til en mere eller mindre spinkel religiøs stemning, som kunne ødelægges, hvis nogen sang falsk. De lå i virkeligheden langt fra den i 1700-tallet meget diskuterede virkningsæstetik, hvorfor de altid afviste problemerne om kunst og videnskab som noget, der ikke kom menigheden ved. Derfor havde deres musikopfattelse intet med Oplysningstidens interesse for affektlæren at gøre, hvorefter musikken skulle indeholde, påvirke og udtrykke følelser. Herrnhuterne forsøgte hverken at få deres musik til at indeholde eller udtrykke religiøse følelser, men stræbte tværtimod efter en i og for sig effektløs musik, som kunne bruges terapeutisk.

Musikkens fremtrædende plads i Brødremenigheden kan ikke uden videre henføres til samtidens almindelige strømninger, men har sin egen begrundelse. Den har visse samtidige træk, men griber også tilbage til og fastholder gamle traditioner. Musikudfoldelsen i det herrnhutiske menighedsliv er tænkt sammen til en helhed, som vel at mærke er mere bestemt af praktiske end teoretiske overvejelser. Det var derfor også vigtigt for herrnhuterne at understrege, at deres lejlighedsvis musikafhandlinger kun skulle opfattes som nogle »tilfældige anmærkninger«, som »ikke kom an på kunst og videnskab, men på en enkel og med hjertets følelser ledsaget musikudøvelse«¹²⁷.

Noter

1. Til pastor Helge Rønnow, Christiansfeld, skal lyde en varm tak for hans bistand og gæstfrihed, ligesom organisterne Erika Schmidt, og Christian og Dorthe Colditz har været meget hjælpsomme. Jeg takker desuden Frau Pastorin Ingeborg Baldauf, arkivleder i Herrnhut, hjerteligt for hendes vejledning.
2. Minerva, et Maanedsskrift, nr. 19. København, februar 1790.
3. Nyeste Kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager for 1783, 542. Tak til cand. mag. Ea Dal for henvisningen.
4. Nyeste Kiøbenhavnske Efterretninger.
5. Erik Pontoppidan: Den danske Atlas. Kbh. 1781 (1971). Bd. VII,1, 210.
6. Maanedsskriftet Iris, udg. af S. Poulsen, bd. 3-4. Kbh. 1794, 157-63.
7. Efterladede Papirer fra den Reventlowske Familickreds bd. 9, Kbh. 1922. Brev fra Sybille Reventlow til Luise Stolberg, dateret Brahetrolleborg 23. august 1796.
8. J. W. von Goethe: Wilhelm Meisters Lehrjahre. Zweites Buch. 13. Kapitel. I UNITAS FRATRUM 1975 skriver Walter Blankenburg i sin artikel: »Die Musik der Brüdergemeine in Europa«, at harpespilleren sagde: »Eine Gemeinde des Heilands muss ohne Buch singen können; denn sie soll in der Sache leben. Einem Fremden reicht man ein Gesangbuch; wenn aber die Gemeinglieder einem Vers erst aufschlagen, so möchte der Liturg schnell etwas anderes singen, damit sie es müde werden«. Dette sagde imidlertid ikke Goethes harpespiller, men Zinzendorf selv på en synode i 1750.
Tak til professor, dr. phil. Per Øhrgaard for hjælpen.
9. J. F. Reichardt: Briefe eines aufmerksamen Reisenden, die Musik betreffend. Lpz. 1774-76, 47-51.
10. Amtliche Nota der Unitäts Direction, PA I R 4 D.
11. Jævnfør iøvrigt Sybille Reventlow: Helligånden som dirigent. Om det musikalske repertoire hos Brødremenigheden i Christiansfeld i det 18. og 19. århundrede, i Dansk Årbog for Musikforskning VII, 1973-76, København 1976. Væsentlige dele af artiklen om musikudøvelsen i Christiansfeld er udkommet under titlen »Weltmusik, Kirchenmusik und Gemeinmusik« i værket »Aufklärung und Pietismus im dänischen Gesamtstaat«, 1983.
12. En registrant over hele musiksamlingen er ved at blive publiceret sammen med registranter over arkiv og bibliotek. Jævnfør iøvrigt Suzanne Summerville og Sybille Reventlow: Lov den Herre. Musikken i Christiansfeld – en levende tradition, i Dansk Kirkemusiker Tidende nr. 6 og 7 1977. Det ældre repertoire, som er nedskrevet eller trykt før år 1800 findes katalogiseret i RISM-registranterne under signaturen DKCh. En sammenligning med Catalog of the Johannes Herbst Collection, udgivet af Marilyn Gombosi (The University of North Carolina Press 1970), viser, at flere ældre værker fra Christiansfeld kan genfindes i varierede former i Winston-Salem.
13. Det fremgår af musiksamlingens ældste katalog DKCh R679, hvornår de forskellige musikstykker er blevet opført.
14. Sammlung alter und neuer Sing-Weisen zum Gesang der Brüder-Gemeinen, (Herrnhut).

15. Willy Senft: Brüdergesang. Eine Geschichtliche Studie zur Fünfhundertjahrfeier der Brüderunität, Hamburg 1957.
16. Des kleinen Brüder-Gesangbuchs Dritter Teil, enthaltend eine abermalige Sammlung alter und neuer Verse, Barby 1772 (Vorrede 1767).
17. Das Gesang-Buch, der Gemeine in Herrn-Huth. Daselbst zu finden im Waysen-Hause 1735.
18. Bind I: Etwas vom Liede Mosis, der Knecht Gottes und dem Liede des Lammes, das ist Alt – und neuer Brüder-Gesang von den Tagen Henochs bisher, für alle Kinder und Seelen Gottes mit einfältigem Auge gesammelt und zu verständigem Gebrauch überlassen.
Bind II: Des Evangelischen Lieder-Buchs unter dem Titel Brüder-Gesang von den Tagen Henochs bisher zweyter Band, Enthaltend über Tausend Lieder zum Achtzehnden Seculo aus der Evangelischen Brüder-Kirche, London 1754.
19. Gesangbüchlein für Kinder in den Brüdergemeinen, Barby 1789.
20. Allgemeine Ausschreiben von U.A.C. 17. november 1789, PA I R 2a (Christiansfeld).
21. Protokoll der U.A.C. 2. september 1786, 424, (Herrnhut).
22. Se note 21.
23. Harpen, en Psalme-Bog, Christiania 1829, Forord s. VIII.
24. Synodalvedtægt 1782 § 910.
25. Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760. Hrsg. v. C. Hahn u. H. Reichel, Hamburg 1977, 212–14.
26. Synodalvedtægt 1782 § 911.
27. Synodalvedtægt 1782 § 917.
28. Jüngerhausdiarium 1. april 1759, 603. (Herrnhut).
29. Synodalvedtægt 1782 § 913.
30. A. G. Spangenberg: Leben des Grafen N. L. von Zinzendorf I–VIII. Zu finden in den Brüdergemeinen, 1772–75. Citat: V, 1525.
31. Spangenberg.
32. Joseph Th. Müller: Die Singstunde der Brüdergemeine, Monatsschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst 7.–8. Jahrgang 1903.
33. Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder 224; se note 25.
34. Synodalvedtægt 1782 § 916.
35. Synodalvedtægt 1782 § 917.
36. Synodalvedtægt 1782 § 918.
37. Synodalvedtægt 1782 § 918.
38. Synodalvedtægt 1782 § 918.
39. Christian Gregor: Choral-Buch, enthaltend alle zu dem Gesangbuche der Evangelischen Brüder-Gemeinen vom Jahre 1778 gehörige Melodien, Lpz. 1784. Forord.
40. Schwesternhaus Diarier 16. juni 1774, SA I R I 1 (Christiansfeld)
41. R. II Ba 3 (Herrnhut).
42. Schwesternhaus Diarier 21. juli 1774, SA I R 1 (Christiansfeld)
43. Akten betreffend Orgelbau Va R 13 B; PA II R 5, 4. oktober 1774 (Christiansfeld).
44. VA R 13 B (Christiansfeld); R 21 A no. 55c, Breve fra Prætorius til Gregor dateret Christiansfeld 15. februar og 5. november 1778 og 5. maj 1779 (Herrnhut).

45. VA R 10 IVa 5, Brev fra Busch dateret Neustadt og Itzehoe 12. juli og 25. august 1778 (Christiansfeld).
46. VA R 10 IVa 5, Brev dateret 12. juli 1778.
47. PA II R 5 (Christiansfeld).
48. PA II R 5, 5. november 1778; PA II R 1 B, 12. oktober 1778, 137 og 28. februar 1780, 35 (Christiansfeld).
49. R 21 A no. 55c, Brev fra Prätorius til Gregor 15. februar 1778. (Herrnhut).
50. SA II R 9a. (Christiansfeld).
51. VA R 9a, 211. (Christiansfeld).
52. PA II R 1 B, 27. september 1813, 50 (Christiansfeld).
53. VA R 13 (Christiansfeld).
54. PA II R 1 B, 24. september 1814 (Christiansfeld).
55. PA II R 1 B, 28. oktober 1850, 11 (Christiansfeld).
56. VA R 13 (Christiansfeld).
57. PA II R 1 B, 7. oktober 1904, 318 og 11. november 1904, 321 (Christiansfeld).
58. PA II R 1 B, 17. august 1917, 300 og 14. juli 1922, 161 (Christiansfeld).
59. DKCh R 679 (Christiansfeld).
60. Se iøvrigt Den danske Orgelregistrant, Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling.
61. Protokoll der U.A.C. 1. oktober 1774, 21ff. Om det følgende, se: 3. og 4. oktober 1774, 36 og 50 og 23. april 1777, 187f (Herrnhut).
62. PA II R 1 B, 4. april 1778, 50 og 18. maj 1778, 72 (Christiansfeld).
63. R 21 A no. 55c, Brev fra Prätorius til Gregor 4. oktober 1778 (Herrnhut).
64. PA II R 1 B, 8. september 1778, 125, 10. oktober 1778, 136, 9. november 1778, 149–50 (Christiansfeld).
65. Tüerstigs Lebenslauf i Christiansfeld.
66. PA II R 1 B, 14. december 1778, 165–166 (Christiansfeld).
67. PA II T 1 B, 24. marts 1783, 438 (Christiansfeld).
68. Anna Christina Tüerstigs Lebenslauf (Christiansfeld).
69. PA II T 1 B, 10. april 1786, 249. Om det følgende: 5. juli 1790, 156–157, 22. september 1792, 138 (Christiansfeld).
70. Tyske Kancelli. Haderslev Amt. Sager vedr. Christiansfeld pakke D 84,1 (RA).
71. SA I R 1, 9. april 1775 (Christiansfeld).
72. Wibergs præstehistorie.
73. Maria Christina Langgaards Lebenslauf (Christiansfeld).
74. SA I R 1, 3. december 1776 (Christiansfeld).
75. SA I R 1, 21. januar 1779 (Christiansfeld).
76. G. C. Müllers Lebenslauf (Christiansfeld).
77. Anne Christine Alleclefts Lebenslauf (Christiansfeld).
78. Håndskriftsafdelingen på Det kgl. Bibliotek.
79. PA II R 1 B, 31. december 1798, 117 (Christiansfeld).
80. Kirkebog I i Christiansfeld. 18. april 1802, 123. Oplysningerne om J. H. Mankell i Christiansfeld opklarer i nogen grad hans dunkle biografi. (Jvf. Musik in Geschichte und Gegenwart og Sohlmanns musikleksikon).

81. I PA II T 1 B mangler der registre til årene 1799–1808, hvorfor disse protokoller kun er løseligt gennemgået.
82. PA II R 1 B, 12. november 1810.
83. R 11 Ba, no. 7–10 (Herrnhut).
84. PA II R 1 B, 25. maj 1811, 288ff (Christiansfeld).
85. PA II R 1 B, 28. maj 1811, 291 (Christiansfeld).
86. PA II R 1 B, 1. juni 1811, 293 (Christiansfeld).
87. R 11 Ba no. 7–10 (Herrnhut).
88. R 11 Bb no. 8 a. 1815 (Herrnhut).
89. PA II R 2 B. Brev fra Mankell til Rømer dateret København 10. januar 1815 (Christiansfeld).
90. PA II R 2 B. Breve fra Mankell 10. januar 1818, 22. januar 1815 (Christiansfeld).
PA II R 1 B, 10. september 1814, 19. september 1814, 24. september 1814, 28. november 1814, 14. januar 1815, etc. (Christiansfeld). Sagen finder ligeledes stor omtale i U.A.C. protokollerne i Herrnhut.
91. Sohlmans musikleksikon.
92. PA II R 1 B, 6. februar 1815, 10. juli 1821 (Christiansfeld).
93. PA II R 1 B, 25. marts 1816, 6. december 1824., 113, 28. juli 1831, 17 (Christiansfeld).
94. PA II R 1 B, 28. juli 1831, 17 (Christiansfeld).
95. PA II R 1 B, 11. marts 1833, 121–23, 4. november 1833, 161 (Christiansfeld).
96. PA II R 1 B, 10. september 1814, 19. september 1814 (Christiansfeld).
97. PA II R 1 B, 10. januar 1818 (Christiansfeld).
98. J. L. Dehms Lebenslauf i Christiansfeld.
99. PA II R 1 B, 1. marts 1818, 157, 13. marts 1818, 222 (Christiansfeld).
100. Organisten betreffend, VA R 13 A 2 (Christiansfeld).
101. Fuchs' Lebenslauf i Christiansfeld.
102. Kirkebog i Christiansfeld II, 194.
103. Kirkebog i Christiansfeld IV, 202.
104. PA II R 1 B, 14. juli 1852, 115 (Christiansfeld).
105. Hellströms Lebenslauf i Mitteilungen aus der Brüdergemeine 1913, 165ff.
106. DKCh R679
107. DKCh R 679
108. VA R 13 B (Christiansfeld).
109. Th. Erxleben: Hilfsbuch für Liturgen und Organisten in den Brüdergemeinen. Zweite neu bearbeitete Ausgabe des »Hilfsbüchlein für Liturgen und Organisten«, Gnadau 1891.
110. PA II R 1 B. Se protokollerne for de forskellige år. (Christiansfeld).
111. SA I R 1, 3. september 1776 (Christiansfeld).
112. PA II R 1 B, 14. december 1778, 165–66, (Christiansfeld).
113. PA II R 1 B, 13. februar 1779, 19 (Christiansfeld). Om Kiørboes senere job som leder af handelshuset se Henrik Fodes afsnit
114. AA R 14, Kassebøger i Christiansfeld for Pensions-Kinder-Anstalt.
115. R 4 B V f no. 2, Christiansfeld Schulen Correspondenz (Herrnhut).
116. R 4 B V f no. 1a (Herrnhut).

117. Bernhard Christoph Ludwig Natorp (1774–1846) beskæftigede sig teoretisk og praktisk med skolespørgsmål og videreførte ånden fra Pestalozzi og den voksende nationale bevidsthed i begyndelsen af 1800-tallet. Han var forbigående tilhænger af ciffernotationen i musikundervisningen og hans metodiske tanker påvirkede lærerseminarierne og folkeskolen. Desuden var han afgørende for en fornyelse af den evangeliske kirkesang (*Musik in Geschichte und Gegenwart*).
118. AA R 8, Kort Efterretning om Opdragelses-Institutterne for Dreng- og Pigebørn i Christiansfeld, Odense 1846 (Christiansfeld).
119. R 4 B V f no. 2 (Herrnhut).
120. AA R 14 1799. Kassebog for Pensionskinder-Anstalt (Christiansfeld); R 4 B V f no. 2, 4 og 5 (Herrnhut).
121. Synodalvedtægt 1782 § 917.
122. Vollständige so wohl Historisch – als Theologische Nachricht von der Herrnhuthischen Bruderschaft ..., Frankfurt u. Lpz. 1735, 165.
123. Peder Olrog: Afhandling om Psalmernes Fornødenhed, Den Patriotiske Tilskuer no. 97, København 1768, 18–19.
124. Olrog 8.
125. Olrog 19.
- 125a. Wolfgang J. Müller: Christiansfeld in kunsthistorischer Sicht. (Aufklärung und Pietismus im dänischen Gesamtstaat 1770-1820. Neumünster 1983).
126. R. 24.B. 17.19. Promemoria fra Joseph til U.A.C. 6. maj 1790 (Herrnhut).
127. Sammlung alter und neuer Sing-Weisen, zum Gesang der Brüder-Gemeinen (Herrnhut).

De liturgiske former og deres forudsætninger

Af Helge Rønnow

Indledning

Hensigten med denne artikel er, at give læserne et indtryk af de liturgiske former, der i nutiden anvendes af Brødremenigheden i Christiansfeld. Det er ikke hensigten at beskrive de mange liturgiske former og specielle forsamlingsformer, der har været brugt i fortiden, men nu ikke mere er i brug. Derimod tilstræbes det at give en beskrivelse af de nuværende gudstjenesteformer, deres baggrund, og den udvikling, der har ført frem til de liturgiske formularer, der i dag anvendes i Christiansfeld. Det er min opfattelse, at forståelsen af Brødremenighedens liturgiske tradition er nøglen til forståelsen af Brødremenighedens historie på ethvert punkt, da det liturgiske liv var og er hjerteslaget i Brødremenighedens virksomhed. Gennem liturgien har vi i dag mulighed for at træde ind i den endnu levende tradition, som nærværende samling af afhandlinger vurderer historisk.

Denne artikel vil først søge at give en almen beskrivelse af Brødremenighedens oprindelige opfattelse af, hvad liturgi betyder og er. Dernæst gives en vurdering af spændingen mellem fortid og nutid, hvorefter hver enkelt liturgisk form vil blive beskrevet. Efter et afsnit om andagtslitteraturen gøres et forsøg på at vurdere den liturgiske traditions betydning for Brødremenigheden i dag.

Artiklen bygger på mine erfaringer som præst for menigheden suppleret med selvstudium af det i Brødremenighedens bogsamling værende trykte materiale. Desuden har jeg, med støtte fra såvel Statens Humanistiske Forskningsråd som fra Det Europæiske Fastlands Brødreunitet, haft lejlighed til at orientere mig i det materiale der findes på Unitetsbiblioteket i Bad Boll, hvor jeg også har haft adgang til enkelte utrykte manuskripter¹.

Jeg takker såvel Forskningsrådet som Brødreunitetets ledelse for, at disse studier blev muliggjort. Ligeledes takker jeg mine brødre: unitetsbibliotekar, pastor Siegfried Bayer, pastor Eberhard Bernhard og pa-

stor, dr. Helmut Bintz, Bad Boll samt biskop Helmuth Reichel, Königsfeld for stor tålmodighed, mange mundtlige oplysninger og henvisninger til litteratur. Deres meddelelser må betragtes som en hovedkilde til denne artikels indhold.

På Brødremenighedens vegne takker jeg forskningsrådet for iværksættelsen af dette projekt, ligesom menigheden også takker såvel styringsgruppen som de enkelte forskere for projektets gennemførelse.

Ordet liturgi betegner i almindelig kirkelig sprogbrug de ritualer, der benyttes ved menighedens gudstjenester. F.eks. er den danske højmesse og de folkekirkelige ritualer liturgi, ligesåvel som andre udarbejdede sungne og talte former kan være det.

Ordet stammer imidlertid fra det græske ord *Leiturgia*, der egentlig betyder »folkets arbejde«, og blev betegnelsen for offentlig tjeneste².

Set under den synsvinkel bliver liturgien i menigheden den kristne menigheds – gudsfolkets – arbejde. En tjeneste som Guds folk – menigheden – må påtage sig som »offentlig tjeneste« eller sagt på nutidsdansk »borgerligt ombud«.

I det efterfølgende skal der gøres forsøg på at vise, hvorledes begge disse opfattelser af ordet benyttes i Brødremenigheden, og at sammenhængen mellem de to former ikke er tilfældig, men nødvendig.

At leve liturgisk

Troens styrkende tydning

»Jeg vidner i dag for Herren din Gud, at jeg er kommet ind i det land, Herren tilsvor vore fædre at ville give os.« Sådan lød Løsensordet, hentet fra 5. Mosebog 26,3, den 13. juni 1772, da Brødremenigheden på Tyrstrupgård for første gang fejrede Den hellige Nadver³. Når man kender de gamle menighedssøskendes tankegang, kan der ikke være tvivl om, at denne nadvergudstjeneste for dem var menighedens stiftelsesdag. At den lille husmenighed på Tyrstrupgård senere skulle blive til Brødremenigheden i Christiansfeld, var helt klart, det var selve opgaven, at opbygge en menighedsby; men netop derfor måtte der også være en menighed til at bygge. Formaliteterne ved købet af Tyrstrupgård var i orden. Den 1. juni havde købekontrakten været forelagt i statsrådet og den 11. juni var den blevet underskrevet⁴. Det var helt naturligt, at man straks, da man havde fået denne meddelelse holdt nadver på Tyrstrupgård. Opgaven med at bygge en menighedsby havde man jo fået af Frelseren selv, derfor ville intet andet være naturligt, end at begynde det menighedsliv det skulle være at opbygge byen, med at mødes med Kristus i nadverens fællesskab⁵.

For de få menighedssøskende der den 13. juni 1772 var samlet til nadvergudstjeneste på Tyrstrupgård, har Løsensordet været Frelserens tale direkte til dem⁶. Det var for dem en bekræftelse på, at Jesus selv ville være leder af den menighed, som de nu skulle i gang med at opbygge. Teksten er hentet fra ritualet for Israels frembærelse af førstegrødeofferet. Ordene skulle siges til præsten, når man bragte »en del af førstegrøden« som et takkeoffer til Gud. At kalde statsrådets godkendelse af købekontrakten for en førstegrøde ligger så nær for, at det har været uundgåeligt, og løsensordet er da kommet til at stå som Guds godkendelse af, at det var Ham, der havde sat dem i arbejde og givet dem den jord, hvorpå de skulle bygge menighedsbyen og høste afgrøder til brug for menighedens drift.

Et sådant sammenfald af en begivenhed og et til begivenheden passende

løsensord, kan man naturligvis anse for at være en tilfældighed. I så fald må man regne med en lang række tilfældige sammenfald gennem såvel Christiansfeldermenighedens som Brødremenighedens historie i øvrigt. Naturligvis kan man også gå ud fra, at sådanne sammenfald arrangeres af menighedens ledere. Dette kan selvfølgelig ikke afvises.

Som et eksempel kan nævnes 13. august 1777. Den dag fejrede alle Brødremenigheder – og dermed også Brødremenigheden på Tyrstrupgård – 50-års dagen for Brødremenighedens fornyelse 13. august 1727. Dagens løsensord var: »Den retfærdiges lidelser er mange, men Herren frier ham af dem alle« (Salmernes Bog 34, 20).

Netop den 13. august 1772 udstedtes i København den forordning, der gjorde en ende på den usikkerhed der efter Struenses henrettelse havde været om koncessionens gyldighed, idet man fik kongelig underskrift på, at »det forbliver ved den koncession, der allerede er tildelt de Mæhriske brødre⁷.«

Jens Holdt skriver herom: »Måske er det tilfældigt, at koncessionens fornyede udstedelse falder på den dag, der er hovedfesten i Brødremenigheden ... Men måske har også Prætorius senior her en finger med i spillet. Brødrene og alle »enfoldige« mennesker ynder disse tilfælde, der ser ud som en højere tanke. Hvorfor ikke også tillægge begivenhedernes gang troens styrkende tydning⁸.«

»Troens styrkende tydning« er ikke noget specielt for Brødremenigheden, men er en naturlig del af kristenlivet i alle kirkesamfund. Derfor er det nødvendigt, dersom man søger at forstå et kirkesamfunds virksomhed, først at finde frem til den tradition, det pågældende samfund har for tydning af sin tro, og hvilke konsekvenser det pågældende kirkesamfund selv mener denne tydning har for såvel den enkelte som menigheden.

Liturgisch leben

»Liturgisch leben« er et begreb, der hører med til Brødremenighedens faste terminologi. Netop i dette begreb finder vi nøglen til forståelsen af »troens styrkende tydning«, således som den kom til udtryk i tidligere tiders brødremenighedsbyer, og således som den stadig lever som et ideal for nutidens brødremenigheder.

Grundlaget for tanken om at *leve liturgisk* er ikke fremmed for luthersk teologi. Med rette kunne grev Zinzendorf påstå, at han byggede

videre på Luthers kaldsforståelse, om at ethvert godt og ærligt arbejde er en tjeneste for Gud⁹. På dette grundlag byggede Zinzendorf videre med Kristus som eksempel. Dette eksempel blev holdt frem for menigheden hver gang man i kirkesalen bad følgende afsnit fra det store kirkelitani¹⁰.

Liturg: Med dit livs fuldkomne fortjeneste
 Menighed: velsign os kære Herre Gud!
 Liturg: Med din fødsel som menneske,
 med din barnlige lydighed,
 med din arbejdsflid,
 med din ydmyghed, sagtomdighed og tålmodighed,
 med din vågen og beden,
 med dine fortjenstfulde tårer,
 med dit livsalige ord,
 med dine hellige sakramenter,
 Menighed: velsign os kære Herre Gud!

Dette korte citat må være nok, men det skal dog bemærkes at i den oprindelige liturgi nævnes mange andre af Jesu menneskelige dyder, f.eks. hans »handwerkstreue«. Citatet viser, at Jesu liv fremstilles som forbilledet for ethvert kristenmenneskes liv. Livet bliver i dette forbillede til een enhed, hvor alt menneskeligt væves sammen, så verdsligt og åndeligt ikke kan skilles, fordi alt i livet tilhører Gud, og skal bruges i Hans tjeneste.

Dette syn på menneskelivet betyder, at for en kristen kan der ikke være noget skel mellem verden og kirken, for tilværelsen kan ikke deles op i et verdsligt og et åndeligt rum. Kirkegang, arbejde, og privatliv er alt sammen en del af et menneskeliv, der har Jesu liv til forbillede. Med det syn på menneskelivet bliver alting »arbejde for Frelseren«, liturgi, tjeneste. Derfor kunne Zinzendorf tale om, at selv søvnen var en liturgisk handling, og derfor var – og er – det vigtigt at dagliglivets handlinger ledes af Frelseren og formes efter hans vilje.

Det var ud fra den tankegang, man tilrettelagde menighedsbyernes organisation, og i en sent opbygget menighedsby som Christiansfeld spores det livssyn den dag i dag i byens arkitektur og den endnu bevarede del af den oprindelige byplan¹¹.

Naturligvis kan der nævnes talrige eksempler på brødre og søstre, der

ikke formåede at leve et liturgisk liv, selvom det nok for de allerflestes vedkommende var deres oprigtige ønske. I Brødremenighedens arkiv findes et righoldigt materiale af levnedsløb, der især for den ældre dels vedkommende klart illustrerer de pågældendes ønske om, at livet skulle leves liturgisk. Et liturgisk liv der afsluttes med en liturgisk død, det var og er, efter Brødremenighedens tankegang, at være velsignet med Kristi livs fuldkomne velsignelse.

Kirkesalen, Menighedens pæne stue

Ønsket om, og bestræbelserne for, at leve et liturgisk liv fik naturligvis betydning for såvel udformningen som forståelsen af både liturgien og kirkesalen. I salen mødes menigheden med Frelseren. Gennem den talte og sungne liturgi taler Frelseren til sin menighed, leder den og inspirerer den til at leve liturgisk. Når menigheden er forsamlet, er Jesus i dens midte. Igen må man bemærke, at dette ikke er et originalt Brødremenighedssynspunkt, de fleste kirkesamfund vil sikkert kunne blive enige om, at kun således kan man holde Gudstjeneste. Brødremenigheden har imidlertid altid forsøgt kraftigt at understrege dette.

Titelbladet på sangbogen fra 1737 er et godt eksempel herpå. (Se billedet på næste side). Titelbladets stik viser menigheden, der fra henholdsvis søstresiden og brødrresiden knæler med ansigtet vendt mod kirkesalens midte (den såkaldte prostration), fordi den himmelfarne Frelser, Guds-lammet, er i dens midte. Det er menigheden, der mødes med sin Herre.

I dag bruges prostrationen ikke mere, men alligevel finder vi det samme udtrykt på en anden måde i den sidst udkomne »Gesangbuch der evangelischen Brüdergemeine« fra 1967, der som motto på bladet efter titelbladet har trykt følgende Zinzendorfcitat: »Sangbogen er en slags svar på bibelen, et ekko og en fortsættelse. I bibelen ser man, hvordan Gud taler til mennesker, og af sangbogen, hvordan mennesker taler med Gud«¹².

Udtryksformen er forskellig, men sagen og påmindelsen er den samme. Menigheden der »i salen« er sammen med, og i samtale med, sin Frelser.

De gamle brødre brugte udtrykket: »at gå til forsamling i salen.« Ligesom man i Ny Testamente hører om, at den første menighed »forsamledes«, således »forsamledes« Brødremenigheden også i »salen«. Brugen af ordet »sal« betød ikke, at man regnede sin kirkesal for mindre værdig

Christliches
Sesang-Buch
der
Evangelischen
Brüder = Gemeinden
von 1735
zum drittenmal aufgelegt und durchaus
revidirt.

Zu finden in obbesagten Gemeinden,
1741.

Sangbogen fra 1741 gentager som illustration prostationsscenen fra 1737-udgaven: Brødre og søstre knæler vendt mod kirkesalens midte. Christiansfeld foto, Elise Petersen.

end enhver anden kirke, men kirkesalen er ikke mere hellig end ethvert andet sted i den verden, der er skabt af Gud. Det hindrer ikke at man ærer kirkesalen som »die gute Stube der Gemeinde« (menighedens pæne stue), men konsekvensen af at leve liturgisk er, at kirken er blevet større, der går ingen skillelinie mellem verden og kirken. Menigheden har slået døren op til verden, og fylder verden med kirke. Der er ikke længere nogle specielt hellige steder. Det hellige område omfatter hele verden, og har Kristi kors til midtpunkt¹³.

Dette er ikke »brødremenighedstanker« løstrevet fra al anden kirkelig teologi, men en tolkning af Jesu ord: »Hvor to eller tre er forsamlet i mit navn, der er jeg midt iblandt dem.« (Mattæus Evangeliet 18, 20).

Naturligvis får dette også betydning for kirkesalens indretning, for hvor Frelseren er, dér hersker der glæde. Derfor må kirkesalen være hvid, hvid er glædens og evighedsens farve. Og netop fordi Kristus har ofret sig selv for vore synder, er der heller ikke brug for et alter. For den kristne kirke gælder kun eet offer, Kristus, og derfor er der ikke brug for andet alter end Golgata. Derfor er liturgibordet ikke at betragte som noget alter, men som en praktisk indretning, hvorfra Guds-tjenesten ledes og sakramenterne administreres.

Derfor bærer præsten heller ikke noget egentligt ornat¹⁴, han er at betragte som den tjenstgørende broder, eller som Frederik Schrøder udtrykte det: »den jævne broder i den sorte frakke«¹⁵. Ved sakramentforvaltningen bæres dog en hvid talar. I Christiansfeld blev det først i 1970-erne skik, at denne også anvendes ved konfirmation og bryllup¹⁶.

Kirkesalens indretning er omtalt andetsteds,¹⁷ men i denne sammenhæng må det nævnes, at enkeltheden er en væsentlig ting, der skal minde menigheden om, at blot man samles med Jesus som midtpunkt, kan man holde gudstjeneste. Hverken billeder, altre eller krucifiks er nødvendigt¹⁸. Følgende vers af Christian Rénatus v. Zinzendorf, begrundet den teologi om liturgisk livsførelse, der er grundlaget for kirkesalens enkle indretning:

Det ene er fornødent her
i Krist at have del,
at sjæl og ånd samt legem er
ham overgivet hel.

Man sikkert går med ham foran
og ved, at intet rive kan
os af den hånd, som holder fast
om alt i verden brast¹⁹.

Spændingen mellem fortid og nutid

Det er klart, at der i en menighed, hvor man har det her skildrede syn på at livet bør leves liturgisk, vil der opstå et rigt gudstjenesteliv. Dersom en sådan menighed desuden lever og arbejder i et tæt fællesskab om hverdagens gøremål, vil det være naturligt at der opstår et dagligt gudstjenesteligt fællesskab.

Dette skete også i den menighed der opstod på Tyrstrupgård, og som senere blev til Brødremenigheden i Christiansfeld. Fra 31. oktober 1772 »indførte man en fast ordning. Foruden de daglige morgen- og aftenandagter bestemtes det, at der om søndagen skulle holdes en dansk prædiken, om mandagen læses af menighedsbladet, om tirsdagen holdes Sing-Stunde (sanggudstjeneste), om onsdagen menighedsaften med skiftevis dansk og tysk tale, om torsdagen læses en prædiken, om fredagen var der liturgisk andagt og om lørdagen bibellæsning«²⁰.

Med forskellig ordning fortsattes dette daglige gudstjenesteliv helt op til tiden umiddelbart før og under 1. verdenskrig. Dertil kom at menigheden her, såvel som i andre Brødremenigheder, var under daglig formaning og trøst af løsensordene, der af menigheden blev betragtet som Guds tale ind i hverdagen. Jesus var menighedens leder og generalældste, menigheden var altså et »Kristokrati«²¹.

I vort århundrede kan denne mængde af gudstjenestelige forsamlinger ikke opretholdes, det gælder ikke bare i Christiansfeld, men i alle Brødremenigheder. Der er mange grunde hertil. Det nære produktionsfællesskab eksisterer ikke mere. I Christiansfeld – og næsten alle andre brødremenighedsbyer er menighedens medlemmer et mindretal. Brødremenighedens medlemmer er en del af det omgivende samfund, TV og den nutidige samfundsform præger Brødremenighedens medlemmer, såvel som andre kristne præges deraf²².

Når dette er sagt, må det på den anden side også bemærkes, at den kirkelige aktivitet i Brødremenigheden i Christiansfeld, hvad forsamlingernes antal angår, er betydelig højere end det kan forventes ved en sam-

menligning med folkekirkelige forhold, hvilket vil fremgå af den følgende skildring²³.

Min personlige vurdering af, hvad vi kan kalde nutidens »Christianfel-derliturgi« er, at det der har overlevet som en levende tradition, er den del af liturgien i kirken som menigheden prioriterer som udtryk for medlemmernes kristenliv, hvorimod det som mere eller mindre var udtryk for arbejdsfællesskabet, er faldet bort. Naturligvis gives der ingen entydige begrundelser, men sikkert er det, at de liturgiske former der lever, gør det fordi der er tilslutning til disse forsamlinger.

*På dette billede taget ved en kirkefest i Christiansfeld i 1978 ses de på side 730 omtalte talarer, som desuden her kan sammenlignes med folkekirkens præstedragt. Nr. 2 fra venstre er biskop Sigurd Nielsen, Sydafrika, derefter pastor Helge Rønnow, Christiansfeld.
Foto: Elise Petersen.*

Liturgiske former

*Kirkelitanier*²⁴

Ordet *litani* stammer fra græsk og betød oprindeligt »nødråb«. Det er en gammel form for vekselbøn, der går tilbage til den jødiske gudstjeneste, men som også findes i flere andre religioner.

På kristen grund har det nok oprindeligt været en pilgrimsbøn. Præsten har gået foran i pilgrimsprocessionen og sunget bønnerne, og pilgrimmene har dannet den menighed, der som tilslutning og svar sang: »Kyrie eleison« (Herre forbarm dig), eller »Bønhør os kære Herre Gud.«

Forlægget til Brødremenighedens kirkelitani findes stadig i Romerkirkens »Missale Romanum«, hvor det står anført før indvielsen af dåbsvandet påskeaften eller -nat. Ifølge traditionen er det forfattet i 594 af pave Gregor den Store, da en pestepidemi havde ramt Rom, og der derfor blev foranstaltet en bodsprocession.

Sådanne liturgier har dog sikkert været brugt lang tid før, så dersom Gregor virkelig har forfattet denne liturgi, har han haft mange forlæg. Det kan således nævnes, at der findes liturgier i den tidligere kristne litteratur, blandt andet i Clemensbrevet.

Ved læsning af Det nye Testamente syntes det klart, at den ældste menighed har søgt at skabe liturgi også gennem genfortælling af evangelierne. Som et eksempel kan der henvises til Kyrie eleison, Herre forbarm dig, der på een gang kan være både en nødvendig bestanddel i genfortællingen af en begivenhed fra evangeliet og et liturgisk led i den gudstjeneste, der danner rammen om evangeliefortællingen og forkyndelsen af dens budskab.

Som et eksempel herpå kan vi benytte Mattæusevangeliet 20, 30–34, der i veksellæsning kan lyde således:

Præsten: Og *se*, der sad to blinde ved vejen, da de hørte, at det var Jesus, som gik forbi, råbte de og sagde:

Menigheden: »Herre, forbarm dig over os, du *David's søn!*

- Præsten: Men skaren truede ad dem, for at de skulle tie; men de råbte endnu højere: og sagde:
- Menigheden: »Herre, forbarm dig over os, du Davids søn!
- Præsten: Da standsede Jesus, kaldte på dem og spurgte: »Hvad vil I have, at jeg skal gøre for jer?«
- De svarede ham:
- Menigheden: »Herre lad *vore øjne blive åbnede.*«
- Præsten: Så ynkedes Jesus inderligt og rørte ved deres øjne; og straks *fik de deres syn igen*, og de fulgte ham.

En sådan veksellæsning er ikke bare et godt oplæg til en prædiken, men i sig selv en prædiken.

For denne tekst gør sig yderligere det gældende, at denne form for veksellæsning henleder menighedens opmærksomhed på, at Jesus er opfyldelsen af de gammeltestamentlige profetier om Messias som Davids sønnen og meddeler opfyldelsen af eet af de tegn, der skal følge Messias: at blinde bliver seende²⁵.

Dette er ikke stedet til at drøfte om evangelisterne nu også har haft den her påståede hensigt ved udformningen af sin beretning. (Påstanden vil forøvrigt ikke være ukendt af nogen teolog.) Hensigten med dette eksempel er derimod at vise, hvorledes et litani kan opfattes som et møde med, eller en samtale med, Frelseren. Dersom vi går et skridt videre, og erstatter præstens læsninger fra Mattæusteksten med for menigheden relevante bønner, men samtidig beholder menighedssvarene, har vi et litani, menighedens nødråb om Guds hjælp, og bøn om at menighedens »øjne må blive åbnede«, så menigheden kan se Jesus, og følge ham, altså leve livet liturgisk.

De øvrige liturgiske former vil blive skildret ud fra nutiden, men på grund af kirkelitaniets centrale placering i Brødre menighedens liturgiske tradition, vil vi her gå den modsatte vej, og kort skildre den udvikling der har ført frem til den nuværende form.

Reformatorerne havde oprindeligt ikke megen forståelse for de katolske litanier. Det er forståeligt. Dels fandtes litanierne jo ikke på folkesproget, og dernæst havde brugen af dem udviklet sig til en endeløs recitation år ud og år ind. I 1529 fornyede Luther dog det oprindelige kirkelitani under indtryk af den trussel, som tyrkernes fremtrængen udgjorde for Europa. Luthers litani blev udarbejdet både på latin og tysk, det blev

også oversat til dansk, og en rest af det er endnu i brug i folkekirken, det står som nr. 364 i »Den danske Salmebog«.

Den gamle bøhmiske Brødrekirke havde vistnok ikke stor interesse for litaniet, men overtog det dog fra Luther i midten af det 16. århundrede. For den gamle bøhmiske Brødrekirke var Gudstjenesten med menighedssang på folkesproget det vigtigste, og selv om konciliet i Konstans udtrykkeligt forbød menighedssang udgav brødrene i 1501 den første salmebog på folkesproget, og i 1531 udgav Michael Weise den første salmebog på tysk.

Det er bemærkelsesværdigt at den første tysksprogede salmebog blev udgivet af brødrene, og altså udkom i Bøhmen²⁶.

Det er uvist om grev Zinzendorf har haft kendskab til kirkelitaniet, derimod må det betragtes som givet, at han har kendt det gamle katolske litani fra 594.

Første gang vi hører om et specielt brødremenighedslitani er i 1741, da Leonhard Dober stillede forslag herom. Dober udarbejdede derefter sammen med Johannes Langguth det første forslag til kirkelitaniet²⁷. Zinzendorf gennemarbejdede derefter forslaget og det endelige litani er sikkert først og fremmest hans arbejde. Litaniet er første gang trykt i »11. Anhang zum Herrnhutter Gesangbuch«, der udkom 27. marts 1743.

Diariet fra Herrnhag beretter, at litaniet første gang blev anvendt i Herrnhag den 1. maj 1743, kort efter Zinzendorfs hjemkomst fra Amerika²⁸. Der er ingen efterretninger om, at dette litani er blevet anvendt i andre menigheder på et tidligere tidspunkt. Det er udelukket at litaniet har været anvendt i Herrnhut, idet Herrnhut fra sin grundlæggelse i 1722 havde Bertheldorfs lutherske kirke som sognekirke, og således kun har kunnet anvende det af Luther udformede litani. Det kan i den forbindelse nævnes, at det var så sent som i 1761, at der første gang holdtes gudstjeneste med prædiken i kirkesalen i Herrnhut. Man ønskede at undgå kirkesplittelse, og det var grunden til at Zinzendorf aldrig kom til at opleve en egentlig gudstjeneste i salen på sit gods²⁹.

Det er tydeligt at litaniet ikke er udsprunget af den lutherske kirke, men har sit udspring i den herrnhutisme, der er vokset ud af den luthersk prægede pietisme. Det kan vist ikke nægtes, at den første udgave af Brødremenighedens kirkelitani var præget af den til tider noget sværmeriske fromhed, der prægede menigheden i Herrnhag, hvorfor grev Zinzendorf påny gennemarbejdede litaniet, og i »Litaneyen Buchlein« fra

1757 har vi den sidste bearbejdelse fra hans hånd. Arbejdet med revision af kirkelitaniet fortsatte, og der udkom nye bearbejdelser foretaget af Spangenberg og Chr. Gregor, men med den udgave der findes i »Liturgische Gesänge«, der blev udgivet af Chr. Gregor i 1791, fik kirkelitaniet en vedvarende form, der stort set forblev uforandret til 1873.

I »Liturgienbuch der evangelischen Brüdergemeine«, der udkom i Gnadau i 1873 finder vi en forkortet udgave af kirkelitaniet, »Det lille kirkelitanie«. I forordet siges, at det er »... zum Gebrauch in Verbindung mit der Predigt eingeführt ...«

Hidtil havde liturgilæsning og prædikegudstjeneste været adskilt; således at man samme søndag formiddag ved en tidlig forsamling læste kirkelitaniet, og kort tid derefter havde prædikegudstjeneste. Nu skete der en forkortelse af liturgien, således at prædiken blev omgivet af liturgi, og selv blev en del af kirkelitaniet.

Årsagen til forandringen var, at det ikke lod sig gøre at fortsætte med to gudstjenester søndag formiddag.

Med »det lille kirkelitani« er vi nået frem til det litani der nu benyttes i Christiansfeld. En senere reform af Gudstjenesteordningen, der skete i 1960, har vi ikke haft indflydelse her. Det skal sikkert ses i sammenhæng med, at Christiansfeldermenigheden i 1959 fik trykt et »Tillæg af salmer for Brødremenigheden i Christiansfeld« og »Litani til brug ved Brødremenighedens Gudstjeneste«. Disse to tillæg blev til brug ved Gudstjenesten i Christiansfeld indbundet sammen med »Den danske Salmebog«. Her var kirkelitaniet fornyet ved brugen af tekster fra den dengang nye danske bibeloversættelse af 1948³⁰. Det er nok naturligt at man ikke hidtil har ønsket at ændre derpå. – Dels har man sikkert følt brugen af bibeloversættelsen af 1948 som en fornyelse, og dernæst har menigheden følt det som en opgave at fastholde sine Gudstjenesteformer, der ofte af gæster betegnes som smukke og berigende. Der har kort sagt ikke været noget behov for forandring.

En anden grund til at forandring ikke har været påkrævet er, at kirkelitaniet kun benyttes i sin fulde udstrækning een søndag om måneden. De øvrige søndage er det således, at der efter den første salme læses en af de fem indledninger til kirkelitaniet (se s. 759 ff), og en epistel (samme tekst som i Folkekirken) læses da i stedet for litaniets hoveddel. Derefter følger salme, kirkebøn, evangelielæsning, prædiken og salme, hvorefter der sluttes med litaniets sidste del, der betegnes som slutningslitani. På

denne måde har menigheden i Christiansfeld indtil videre fastholdt brugen af kirkelitaniet.

Den dansksprogede liturgiske udvikling begynder i Christiansfeld egentlig først ved Genforeningen. Før 1920 var hovedgudstjenesterne på tysk, og den danske præst virkede først og fremmest som »aftensangsprædikant« ved eftermiddagsgudstjenesterne.

Ved Genforeningen i 1920 skete der en forandring i dette forhold. Pastor F. C. Høy fik til opgave at oversætte samtlige liturgiske formularer, og dermed var der påbegyndt en naturlig udvikling, der langsomt fortrængte de tysksprogede gudstjenester, så de dansksprogede efterhånden fik overvægten og fra 1945 blev enerådende.

Det var en naturlig udvikling, men stort set har den ikke medført nogen indholdsmæssig forandring. Brødreunitetets karakter som internationalt kirkesamfund fremgår bl.a. af, at liturgierne er de samme, og man er derfor istand til ved internationale sammenkomster at opstille de liturgiske tekster ved siden af hinanden, så hver kan følge dem på sit sprog og genkende den hjemlige gudstjeneste både i sit eget og de andres sprog.

Dåb

Dåben var oprindelig en speciel gudstjeneste. Efterhånden blev det skik at den holdtes kort efter gudstjenesten søndag formiddag og i 1970 tog man konsekvensen fuldt ud, og byggede den sammen med gudstjenesten søndag formiddag, hvor dåbsliturgien så træder i stedet for slutningslitaniet.

Under salmen efter prædiken og bekendtgørelser går præsten ud og ifører sig den hvide talar. Dåbshandlingen begynder med at man synger verset: »Lover Herren han er nær.« Derefter holder præsten en dåbs-tale rettet til forældrene, hvorpå menigheden synger: »Herren strækker ud sin arm«. Derpå følgende korte litani:

Præsten: Kristus, du Guds Lam, der bærer verdens synd!

Menigheden: Giv os din fred!

Præsten: Med dine hellige sakramenter!

Menigheden: Velsign os Herre Gud.

Under hele denne del af handlingen har præsten siddet på stolen bag liturgibordet. Nu rejser han sig, og det samme gør de ved gudstjenesten

tilstedeværende børn. Normalt er søndagsskolen til stede og sidder samlet på den øverste bænk. Præsten stiller nu børnene en række spørgsmål om dåbens betydning, og børnene svarer med skriftord fra Det nye Testamente. Af sammenstillingen af skriftord ses det klart, at det er Luthers lille katekismus der er forlægget³¹. Det kan ske, f.eks. i sommerferietiden, at der ikke er tilstrækkelig mange børn til stede, og så må menigheden svare, men det er en sjælden undtagelse. Børnene vil gerne medvirke, og menigheden lægger vægt på, at det er børnene der svarer, og på den måde får en højtidelig dåbsoplæring, der forbindes med den naturlige glæde, der altid bør være ved en dåbshandling.

Under denne første del af handlingen, er dåbsbarnet ikke til stede i kirkesalen. Det er derimod forældrene, familien, eventuelle gæster, og naturligvis menigheden.

Når dialogen mellem præsten og børnene er forbi sætter de sig og menigheden synger: »O lad din ånd nu med os være ...«³². Medens disse to vers synges bæres dåbsbarnet ind, sædvanligvis af en bedstemor, og gives til faderen, der også holder det over dåben.

Efter salmen rejser menigheden sig, forældrene går frem og stiller sig foran liturgibordet, hvor dåbsfadet står. De mandlige faddere stiller sig ved den sydlige ende af liturgibordet, de kvindelige faddere ved den nordlige ende. (Denne placering er en rest fra den tidligere opdeling af kirkesalen med en »brødreside og en søstreside«.)

Præsten spørger nu menigheden: »Hvad er i døbt til, I, som er døbt til Kristus Jesus?« og menigheden svarer: »Til Hans død«. Derpå følger selve dåben; faderen holder barnets hoved hen over dåbsfadet, og præsten siger: »N. N. til Jesu Kristi død døber jeg dig i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn«. Derefter lægger præsten hånden på barnets hoved, samtidig rækker moderen og fadderne velsignende deres højre hånd mod barnets hoved, og præsten fortsætter: »Så er du altså begravet med Kristus ved dåben til døden, og ligesom du er blevet indpodet i og ligedannet med hans død, skal du også blive det med hans opstandelse«³³. Derpå svarer menigheden: »I Jesu navn, amen,« og synger derpå:

Hans død og al hans smerte
skal leve i dit hjerte,
indtil du kaldes hjem til Gud.

Medens dette vers synges gives barnet til moderen³⁴. Når verset er sunget siger præsten: »Nu er det ikke længere dig der lever, hvad der lever i

dig er Kristus. Det liv du lever nu på jorden, det lever du i tro, og den du tror på er Guds Søn, som har elsket dig, og givet sig selv for dig»³⁵.

Denne dåbsform har undertiden virket stødende på kristne fra Folkekirken. Bekendt er det også, at Grundtvig med denne dåbsformular som grundlag, erklærede at, »den såkaldte Brødremenigheds ukristelighed er soleklar«³⁶.

For Brødremenigheden er det imidlertid således, at børnene døbes til at tilhøre Jesus og til at oplæres i den tro, som senere bekræftes i konfirmationshandlingen. I en nyere tysk dåbsformular kommer dette til udtryk ved at der stilles et spørgsmål til forældrene om villighed til at oplære barnet i den kristne tro. Dette spørgsmål forudsættes imidlertid stillet til forældrene ved den forudgående dåbssamtale, der ifølge kirkeordningen er en forudsætning for dåb.

Mere vigtigt er det nok at pege på, at ordene omkring selve dåbshandlingen er hentet fra Romerbrevet 6,3 og nøje korresponderer med afslutningen af Luthers dåbsforklaring i »Den lille Katekismus«. Det er altså Luthers gamle forkyndelse af Kristi kors og død, hvori der er opstandelse og evigt liv for dem der tror på ham. Indtil 1976 brugte man kun den første sætning af det romerbrevscitat der anføres efter dåbshandlingen, således at der kun blev sagt: »Så er du altså begravet med Kristus ved dåben til døden.« For de gamle brødremenighedsfolk har det været fuldt tilstrækkeligt, de kendte sammenhængen og vidste, at når den første profeti om Jesu død blev opfyldt, så blev opstandelsesprofetien det også. Udviklingen har ført med sig, at det i dag findes mere naturligt at citere verset i sin helhed.

Citatet fra Galaterbrevet: »Nu er det ikke længere dig der lever ...« er en påmindelse om, at det nye liv man genfødes til i dåben, er hvad der tidligere i denne artikel er kaldt et »liturgisk liv«.

Dåbshandlingen slutes nu med en fri bøn for dåbsbarnet og forældrene, fadervor og den aronitiske velsignelse. Til slut synges de to sidste vers fra Den Danske Salmebog nr. 697: »Guds Søn har os så kær ...« og »O du, som os velsigned ...« Denne afslutning falder ikke helt sammen med den i de andre brødremenigheder sædvanlige, men skyldes en tillempling til danske folkekirkelige forhold. Efter dansk tradition mangler den apostolske trosbekendelse i Brødremenighedens dåbsliturgi, sådan som det her er skildret. I forhold til »Buch der Versammlung in der Brüdergemeine« mangler et trefoldigt Agnus Dei i litaniet inden bønnen:

»Med dine hellige sakramenter, velsign os Herre Gud«. Disse to mangler rådes der bod på, ved at man til Gudstjenester med dåb, i Christiansfeld altid benytter indgang IV. Dette indeholder både Agnus Dei og trosbekendelsen, men som den eneste indgang har den ikke Fadervor. Derfor er bønnen flyttet fra før Agnus Dei til sin nævnte plads og suppleres med Fadervor, der hermed kommer til at stå på den plads den havde i oldkirken, som de troendes bøn der gives de døbte umiddelbart efter dåben. Denne tillem্পning efter dansk tradition falder helt naturligt for menigheden. Tidligere sang menigheden til slut den apostolske velsignelse, det er desværre faldet bort.

Brødremenighedens dåbsliturgi er oprindeligt udarbejdet af grev Zinzendorf, og blev første gang offentliggjort i Liturgienbuchlein 1755. Den første del med dialogen mellem præsten og børnene/menigheden understreger sammenhængen mellem dåb og oplæring, idet spørgsmål og svar er i nøje overensstemmelse med det 4. hovedstykke i Luthers lille Katekismus. Anden del, selve dåbshandlingen udfolder med sin henvisning til Jesu død – oprindeligt helt uden henvisning til opstandelsen, betydningen af Jesu korsdød, medens den tredje del bliver formaning om at leve et helt nyt liv – kristenlivet³⁷. Selve dåbshandlingen bliver dermed både oplæring og et bibelsk vidnesbyrd i luthersk tradition. Liturgi og pædagogik er smeltet sammen.

Konfirmationen

Konfirmationen er for Brødremenigheden i Christiansfeld den naturlige konsekvens af barnedåben, hvor dåben bekræftes som afslutning på den dåbsoplæring, der har fundet sted i hjem, kirke og skole.

Konfirmationsgudstjenestens liturgi er kort, og udformet med megen korsang. Den består af Kyrie, Fadervor, Agnus Dei og skriftlæsning. Efter en prædiken, omgivet af menighedssang kommer en tale til konfirmanderne, hvorpå præsten siger: »Lad os sammen med konfirmanderne bekende vor tro,« hvorefter konfirmanderne sammen med den øvrige menighed fremsiger den apostolske trosbekendelse.

Heri lægges, at også tro er en menighedssag. Menigheden skal støtte og opbygge den enkeltes tro, og konfirmanderne føle sig sat ind i de troendes fællesskab. Efter en salme bedes konfirmationsbøn (den samme som benyttes i Folkekirken) med håndspålggelse på hver enkelt konfirmand. Desuden nævnes for hver konfirmand et skriftsted, som vedkom-

Liturgibordet i kirkesalen pyntet til konfirmation. Christiansfeld foto, Elise Petersen.

mendes konfirmationsord, og den aronitiske velsignelse lyses. Efter konfirmationen synger koret en bøn for konfirmanderne, denne bøn fortsættes af en talt bøn, der af præsten formes forskelligt fra år til år. Under handlingen knæler konfirmanderne.

Traditionen er derpå, at præsten siger: »Som menighedens gave til jer, giver jeg jer et Ny Testamente, må Guds ord være jeres livs ledestjerne«. Derefter synger koret: »Salige er de som hører Guds ord og bevarer det«. Gudstjenesten slutter derpå med salmesang og bortsendelsesord, og den apostolske velsignelse synges af menigheden.

Denne konfirmationsgudstjeneste er stærkt præget af Den danske Folkekirke. Konfirmationspraksis i de forskellige landes Brødre-menigheder er præget af de muligheder for undervisning og de traditioner der

hersker i det pågældende område. Det for Brødremenigheden væsentlige er indførelsen i menighedens fællesskab, lejligheden til at aflægge bekendelsen og den forudgående undervisning. Disse tre ting hører for Brødremenigheden til dåbens konsekvenser.

I Brødremenigheden er der ikke tale om en oprindelig konfirmationstradition. Den første konfirmation fandt sted i 1812 og omfattede eleverne på kostskolen i Neuwied. Fra 1918 blev den almindelig skik i de tyske Brødremenigheder. I Christiansfeld er der blevet afholdt konfirmation i hvert fald siden 1839³⁸.

Sanggudstjeneste – Singstunde

Indtil 1970 holdtes lørdag aften en sanggudstjeneste, som forberedelse til den kommende søndag. Af egentlige sanggudstjenester holdes nu kun 4 i adventstiden. Alligevel er det nødvendigt allerede nu at nævne sanggudstjenesten som en af de liturgiske former i Christiansfeld, fordi den har betydning for flere andre gudstjenesteformer.

Sanggudstjenesten kan bedst forklares som en *sungen* prædiken. Formen er således: Efter klokkeringning og prælude synges et eller to indgangsvers, der normalt er hentet fra samme salme. Derefter læser liturgen sanggudstjenestens tekst. Det er oftest dagens løsen, men kan også være et eller to vers fra kommende søndags tekst. I forbindelse med højtidene og specielle menighedsfester udvælges teksten i tilknytning hertil. Sanggudstjenesten lørdag aften var ikke at betragte som en afslutning på den forgangne uge, men derimod som forberedelse af og begyndelse på den kommende søn- eller helligdag.

Til sanggudstjenesten udvælges vers fra forskellige salmer. Disse vers, med deres forskellige melodier, skal så virke som en sungen prædiken, der bringer sit budskab til menigheden. En sanggudstjeneste indeholder som regel ikke under 16 vers og ikke over 24 vers.

Den klassiske form for sanggudstjeneste er, at man fastholder et enkelt tema og behandler det – og det alene. Dernæst holder man de vers der har et forkyndende sigte strengt adskilt fra de vers der har karakter af bøn. Formen bliver da, at efter tekstlæsningen, har man en sungen prædiken, der går over i en sungen tilbedelse. Inden de sidste to, eller det sidste vers synges, beder liturgen en bøn, for den kommende søndag, og for menighedens specielle anliggender. Denne bøn var af særlig karakter. Her blev der bedt for syge menighedssøskende, ja, alt hvad der lå menig-

heden på sinde af vanskeligheder, sorger og glæder kunne nævnes i denne bøn. Det var ikke noget frit bedemøde, men en forberedt bøn, der i særlig grad var menighedens fællesbøn for hverdagens gøremål.

Når en sanggudstjeneste er sammensat således, at såvel salmeversenes indhold, som melodiskiftet fra vers til vers er afstemt efter hinanden, er en sanggudstjeneste en meget betagende og stærk gudstjenesteform. Bliver den derimod til en samling salmevers uden en gennemgående tanke-række, eller bare en sangaften, mister den sin betydning som gudstjeneste.

Det ville den også gøre, dersom der blev prædikedet. Netop den korte varighed på 20–30 minutter, og salmeversenes indhold og melodier skal være virkemidlet³⁹.

Deltagelsen i sanggudstjenesterne i Christiansfeld blev i årene op til 1970 stadig mindre, og sanggudstjenesten lørdag aften måtte derefter opgives.

Man skal nok være forsigtig med at se opgivelsen af sanggudstjenesten som et udtryk for tilbagegang. Denne gudstjenesteform egner sig bedst for en menighed hvor alle er fortrolige med formen, og er derfor vanskelig gennemførlig i en tid, hvor mange tilflyttere får deres gang i menigheden. Dertil kommer at mange vers på grund af sprogbrug, indhold og begrebsverden ikke umiddelbart forstås af de yngre generationer. Derfor bliver det stadig mere vanskeligt at udvælge salmevers til en sådan »sungen prædiken«. Den vanskelighed gør sig også gældende andre steder i Europa. Sanggudstjenestens genoptagelse vil uden tvivl kræve nye salmer.

Selv om sanggudstjenesten i Christiansfeld for tiden kun praktiseres i adventstiden, lever den dog på andre måder i menighedens liturgi, idet dens form i høj grad præger fejringen af Den hellige Nadver, og kærlighedsmåltidet, der i grunden er sanggudstjeneste med speciel udformning.

Den form for sanggudstjeneste – singstunde – som her er skildret blev første gang praktiseret af Friedrich von Watterwille i 1725. Gennem mere end 250 år har den været elsket indenfor Brødremenigheden og er det mange steder endnu.

Den Hellige Nadver

Tidligere var fejringen af Den hellige Nadver altid en selvstændig gudstjeneste, der som regel holdtes kl. 19. Nadvergudstjenesten blev derved befriet for prædiken og anden liturgi. Dernæst var det i Christiansfeld

oprindeligt således, at kun menighedens medlemmer kunne deltage i nadvergudstjenesterne. Dette skyldes ikke kun, at det dengang var en forudsætning, at man forinden havde været til skriftesamtale hos præsten; og af ham fået det kort, der gav adgang til nadvergudstjenesten, men det skyldtes i ældre tid også forholdet til sognekirken. Således kan man se i ældsterådsprotokollen fra 1854, at flere fra Tyrstrup sogn ønsker at deltage i Brødremenighedens nadvergudstjeneste, men da ældsterådet frygter en konflikt med sognets præst, anmodes de om at trække deres ansøgning tilbage⁴⁰.

Selv om der i dag ikke uddeles adgangskort til nadvergudstjenesterne, og enhver kristen har adgang til at modtage nadveren i Brødremenigheden, er der meget der kan tale for en selvstændig nadvergudstjeneste uden prædiken. Nadveren kan på den måde helt anderledes komme til at fremstå som Guds gerning, der sker helt uden menneskers indblanding. Søndag aften er imidlertid i nutiden ikke et særligt familievenligt tidspunkt. Derfor indførte man i 1973 den ordning, at den månedlige nadver fejres i forbindelse med gudstjenesten søndag formiddag, idet man dog skærtorsdag og ved menighedsfesterne i august og september fortsat holder nadver kl. 19⁴¹. Selv om der i menigheden er almindelig tilfredshed med denne ordning, er alle dog enige om, at ved den nadvergudstjeneste der fejres om aftenen, og uden prædiken, kommer nadverens sakramentale karakter klarest til udtryk.

Når nadveren fejres i forbindelse med gudstjenesten om formiddagen, træder nadverliturgien i stedet for slutningslitaniet. Under salmen efter prædiken går præsten og hans medhjælper, der betegnes som akolyt, ud og ifører sig *hvide talarer*, hvorpå de bringer brød og vin ind på liturgibordet, så nadverliturgien kan begynde så snart salmen er sunget. Inden der redegøres for nadverliturgien må det være på sin plads at komme med et par bemærkninger om brugen af talaren⁴². Talaren svarer til den i Folkekirken anvendte messeskjorte, albaen, men faconen er anderledes, og ligger tæt op ad den der anvendes til præstekjoler i Folkekirken. Virkningen er dog meget anderledes, ikke mindst fordi talaren i Brødremenigheden er syet af hvidt lærred, eller terylene.

Talaren symboliserer de lange hvide klæder, som Danielsbogen skildrer som Guds og englernes dragt, og som desuden i Johannes Åbenbaring skildres som de frelstes dragt i himmelen. Når præsten og de menighedssøskende der hjælper ved nadveren er iklædt den hvide talar, er det

altså for at minde menigheden om, at nadveren er evighedens måltid⁴³.

Til talaren hører et bredt bælte, der er syet af samme stof. I dag er bæltet hvidt, men en tid var det således, at den administrerende broder, bar et rødt (blodfarvet) bælte, medens de medhjælpende brødre bar hvide bæltter. Første gang vi ved om, at dette fandt sted var 14. januar 1753 i Herrnhag.

Også brugen af bæltet har bibelsk begrundelse. I Johannes-Åbenbaring 1, 13 skildres Jesus »klædt i en fodsid kjortel og med et guldbælte om brystet«. Zinzendorf siger herom: »... vort bælte er derimod blodfarvet, fordi vi kun gennem Lammets blod (des Lammes Wundenblut) bliver rehabiliteret og berettiget til at bære hvide klæder. Han derimod stråler (prangt) med sine sår kun for at ære os ... derfor er hans bælte gyldent.« Den røde farve skulle altså udtrykke det som senere er blevet kaldt »Zinzendorfs blodteologi«. Hvordan den forstås af Brødremenigheden i dag, får man et udmærket indtryk af, ved nærmere at studere Zinzendorfs salme: »Kristi blod og retfærdighed«⁴⁴. Brugen af det røde bælte blev ret hurtigt ualmindelig, om det nogensinde har været brugt i Christiansfeld vides ikke, men det forekommer ikke sandsynligt. Den hvide talar med det hvide bælte er derimod blevet brugt i Christiansfeld fra første begyndelse.

Når talaren er nævnt, må også *liturgibordet* nævnes. Normalt er bordet dækket af et grønt klæde, men ved sakramentforvaltning og kirkelige festdage udskiftes det grønne klæde med en hvid dug, der, som klædet, går helt ned til gulvet. Over den hvide dug lægges en mindre rød dug, der dækker bordpladen og går et par centimeter ned langs bordets kanter. Dette klæde har en frynsebort af guldtråde. På den måde bliver både den gyldne og den blodrøde farve repræsenteret og sat i forbindelse med den hvide, evighedens og glædens farve.

Brødremenighedens nadver har form af en sanggudstjeneste. Det skal ikke forstås sådan, at menighedens sang blot er at betragte som en stemningsfuld baggrund for nadverhandlingen, eller udfyldning af ventetiden, medens brød og vin bringes rundt. Gennem sangen udtrykker menigheden overfor Gud: tak, bekendelse, lovprisning og glæde over de gaver som Kristus skænker til frelse, og som forpligtelse til broderskab og tjeneste⁴⁵. Samtidig er det menigheden der selv er præst eller forvalter af den hellige nadver, idet versene indeholder alle de klassiske led, der kendetegner nadverfejringen i kristne kirkesamfund.

I de første par vers besinder menigheden sig på, hvad det er at holde nadver, og det kan f.eks. slutte med denne bøn til Jesus:

»O, vinstok gyd din rene saft
i os som dine grene!
lad Jesus ved din nådes kraft
os alle vorde rene«.

Efter de indledende vers, beder præsten en nadverbøn, hvorefter der synges endnu et vers. Under afsyngelsen af dette vers rækker alle hånd til den der står på ens højre og venstre side. Dette håndtryk er tegn på, at ligesom Kristus har tilgivet os, således tilgiver vi hinanden. Det vers der vælges til at sættes ind på dette sted handler altid om, at Jesus kommer til os i nadveren, men skal man kunne synges:

»O kom velsignede herind,
thi dig tilhører sjæl og sind«,

så må man også med sandhed kunne bede Hans bøn: Forlad os vor skyld, som *også vi forlader* vore skyldnere.

Efter afsyngelsen af dette vers siger præsten: »Med dine hellige sakramenter« og menigheden svarer: »Velsign os kære Herre Gud«. Derefter velsignes brødet med indstiftelsesordene fra 1. Korinterbrev 11, 23b–24. Præsten giver sølvskålen med brødet til akolytten (præstens medhjælper), og sammen går de gennem bænkeraderne og uddeler brødet. Menigheden bliver på deres pladser, den bænkerække der modtager brødet rejser sig og bliver stående indtil alle i rækken har fået. Der er intet skel mellem menigheden på den ene side og præsten og akolytten på den anden side, som tjenende menighedssøskende bringer de brødet rundt til deres brødre og søstre.

Brødet der bruges er dobbeltoblater, der brækkes i to stykker under uddelingen. Ingen spiser brødet før uddelingen er til ende, og præsten fra liturgibordet siger: »Spis, det er Jesu Kristi legeme, som han hengav i døden for os«. Når det er sagt, nyder alle brødet samtidig, medens orglet spiller:

»Hellige Herre Gud
Hellige stærke Gud
Hellige barmhjertige frelsermand!«

Præsten eller akolytten falder i med:

»Du evige Gud«

og hele menigheden fortsætter:

»Lad os aldrig savne
trøsten af din korsets død!
Forbarm dig Herre!«⁴⁶.

Medens vinen hældes fra karaffen eller kanden ned i kalken synges atter et vers, der forklarer nadveren, det kan f.eks. slutte således:

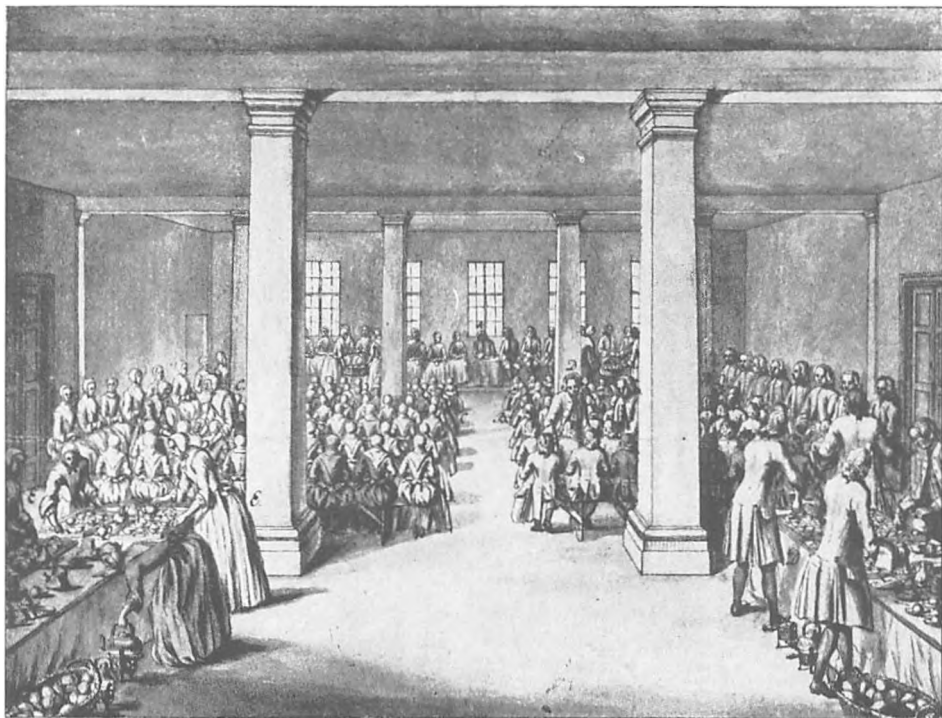
Det liv med evighedens fred
lad alle gennemstrømmes med.
Se med velsignelse er bægre fyldt,
med liv vi får af Jesus uforskyldt.

Vinen velsignes med ordene fra 1. Korinterbrev 11, 25 og bringes derpå rundt til menigheden. I ældre tid havde man fælleskalk, men nu bruges enkeltkalke, og af praktiske grunde, for at der ikke skal spildes, men også fordi man fra fælleskalkens tid er vant dertil, nydes vinen straks.

Såvel under uddelingen af brød som vin synges der. Der er ingen pauser, og selv om man naturligvis ikke kan synge i det øjeblik man drikker vinen, så synger jo den øvrige del af menigheden.

Når uddelingen af vin er slut forstummer sangen. Præsten læser nu taksigelsen, der er sammensat af bibelord og kan være forskellig fra gang til gang. Taksigelsen kan eventuelt fortsættes af menigheden med et enkelt vers, f.eks. »Tak for al din fødsels glæde«⁴⁷. I alle tilfælde skal der være endnu et vers, der slutter med at minde om den himmelske glæde, og begynder med at gøre det naturligt at række hånd til den der står på ens højre og venstre side i glæde over, at man nu i menighedens fællesskab har modtaget Guds velsignelse og tilgivelse. Derfor anvendes ofte på dette sted verset:

Vi så mange som os her befinde,
række nu hverandre hånd.
For dit åsyn vi os vil forbinde,
til at drives af din Ånd.
Når du os, de unge og de gamle,

A. Le Ministre, qui ce-
lebre la Liturgie.
B.B. Les Garçons.
C. C. Les Filles.

AGAPES
Des
Enfants

DD. Les Diaeres.
EE. Les Diaconesses,
qui distribuent.

Det første kærlighedsmåltid fandt sted i 1727. Denne tegning fra 1758 viser, at skikkene i Christiansfeld har gamle rødder. Efter Høy: Christiansfeld, 1923.

hjem skal tage og hos dig forsamle,
vi ved englenes harpeslag
takke vil for denne dag.

Som afslutning læses fra 1. Korinterbrev 11, 26: »Så ofte som I spiser dette brød og drikker denne kalk, skal I forkynde Herrens død, indtil han kommer«, og menigheden fortsætter med at synge: »I sin genkomst«. Derefter fortsættes med verset:

Lammets store nadvergang
nærmer sig med jubelsang
bruden råber: »Jesus kom!
Kom og hent din ejendom!«

Derpå afsluttes nadveren med at præsten lyser den aronitiske velsignelse, hvorefter først præst og akolyt og derefter menigheden forlader kirken.

I tidligere tid brugtes i stedet den apostolske velsignelse, der da blev sunget af menigheden.

Ovenstående skildring af en nadver i Brødremenigheden i Christiansfeld er forsøgt foretaget således, at de for menigheden særegne synspunkter skulle fremgå af de citerede salmevers. Nadverens form er ikke meget forskellig fra den oprindelige nadverfejring i Brødremenigheden.

Prætorius og Briant ville kunne genkende formen fra pionertiden, dersom de kunne opleve en nadver i nutidens Christiansfeld.

Mange undrer sig over, at i Brødremenigheden har kristne med reformert og luthersk baggrund kunnet holde nadver sammen uden vanskelighed, og det er bemærkelsesværdigt, at man indenfor Brødrekirken aldrig har haft en nadverstrid. Dette skyldes sikkert at Zinzendorf pointerede stærkt, at nadveren ikke skal forstås med forstanden, men med hjertet. På »Ratstag zu Lindseyhouse« argumenterede Zinzendorf med, at Jesus ganske vist har sagt om nadverens brød og vin: »dette er mit legeme« og »dette er mit blod«. Disse udsagn kan imidlertid ikke skabe forståelse af nadveren. Jesus sagde jo også: »Jeg er døren« og »jeg er vejen«. Derfor er det ikke selve ordene der overbeviser om sakramentets betydning, men derimod hjertets overensstemmelse med ordenes mening. Kun sådan ved man, at man har del i Frelserens lidende kærlighed og i hans blod, men så kan man også vide det lige så sikkert, som man ved, at man selv er til⁴⁸.

Derfor kan Zinzendorf også i en prædiken fra 1754 sige: »... den, der af hele sit hjerte går til alters, med hvilken opfattelse det end er, med ham er vi tilfredse. Vi begærer ikke at menneskers ideer skal rette sig efter os; men det begærer vi, at den, i hvis hjerte Frelseren har givet den samme grad af nåde, følelse og smag, skal være så tro, at han ærligt og hjerteligt følger den opfattelse, som han i sin forstand har af sagen, hvorledes den end er, og så nyder så meget som han kan«⁴⁹.

Nadveren er også for nutidens Brødremenighed Guds velsignelse af mennesker gennem Jesu nærvær i nadverhandlingen. Det er en gave der kan modtages, men ikke forklares.

Kærlighedsmåltidet

Ved ældstefesten i november holdes der kærlighedsmåltid i kirkesalen i Christiansfeld⁵⁰. Tidligere var der også altid kærlighedsmåltid ved menighedens stiftelsesfest den 13. august, men på grund af ferietiden er det sjældent muligt i nutidens Christiansfeld. Også ved jubilæer og andre særlige fester holdes der kærlighedsmåltid – og det med god tilslutning.

Et kærlighedsmåltid er ikke en sakramental handling, men menigheden der samles for at glæde sig med menighedssøskende og menighedsvenner. I Christiansfeld er det nok desuden også blevet en særlig traditionsbærer, der knytter forbindelsen tilbage til menighedens første tid i såvel Herrnhut som Christiansfeld.

Kærlighedsmåltidet begynder med klokkeringning, og så snart orglet falder ind med præludiet, går de tjenende brødre og søstre ind i kirkesalen, hvor der ved langvæggen overfor liturgibordet er stillet et langt bord med tekopper i muselmalet porcelæn. Der står også tinkander klar til te, og vand i kobberkedler holdes varmt på kulbækkener. Desuden står der kurve med rosinboller.

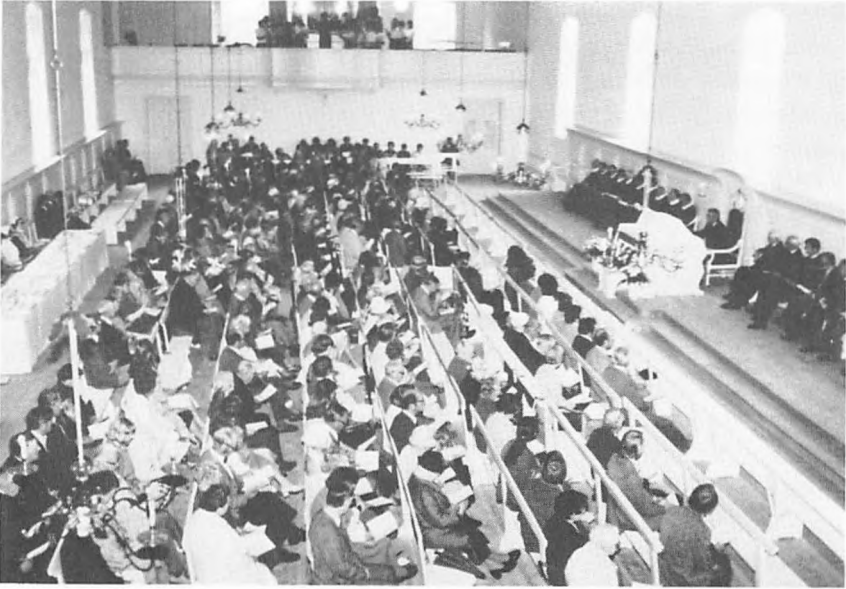
De tjenende søstre bærer sorte kjoler, hvide forklæder med kniplinger og på hovedet hauben med silkebånd, der med deres farve fortæller om vedkommende er ugift, gift eller enke. Brødrene er i mørkt tøj og hvide handsker.

Ved præludiets slutning kommer præsten ind, og sætter sig ved liturgibordet.

Kærlighedsmåltidets form er sanggudstjenestens, blot er der foruden vers, der synges som menighedssang, også udvalgt korstykker, der indgår i sanggudstjenestens forløb.

Så snart menighedssangen begynder bringer de tjenende brødre og søstre bakker med te, der er tilberedt med sukker og mælk, og rosinboller ud til menigheden. Serveringen af te og boller søges afpasset således at det kan nydes under korsangen. Der serveres normalt to kopper te til hver deltager, men kun een rosinbolle.

Stemningen ved et kærlighedsmåltid er ganske særegen. Som regel præget af fest og glæde. Undertiden bliver vers og korstykker suppleret

Kærlighedsmåltid i kirkesalen 13. aug. 1977. Yderst til venstre det lange bord med porcelæn og tinkander og de tjenende søstre og brødre i mørkt tøj. Christiansfeld foto, Elise Petersen.

med musik af blæserkoret, men som ved andre sanggudstjenester er der ingen prædiken, derimod kan der bringes hilsener fra andre brødre-menigheder eller af andre gæster.

En skildring af et kærlighedsmåltid er egentlig ikke mulig. Stemningen er en vigtig del, men den gæst der kommer netop som en gæst der vil deltage, og ikke bare som en turist der vil opleve en mærkværdig tradition, vil som regel i kærlighedsmåltidet opleve noget smukt og glædeligt.

Christiansfeldermenigheden er sikkert i dag den Brødre-menighed i Vesteuropa, hvis form for kærlighedsmåltid kommer nærmest det oprindelige. Der sættes en ære i at bevare det gamle udstyr af kobber, tin og porcelæn, – og bevare det i levende brug, for dermed i traditionen at være bundet sammen med fortiden. Denne respekt overfor traditionen omfatter ikke blot det ydre, men også det åndelige, men udefinerlige indhold.

Det første kærlighedsmåltid i Brødre-menigheden opstod spontant den 13. august 1727. Da menigheden kom tilbage fra gudstjenesten i Berthels-

dorf fandt 7 forskellige små selskaber sammen. For at de uforstyrret kunne forblive sammen til sang og samtale sendte greven dem mad fra sit eget køkken, og det nød de så »med hinanden i kærlighed«⁵¹. Det er dette spontane selskab, der udviklede sig til det liturgiske kærlighedsmåltid, som her er forsøgt skildret.

Førhen holdtes kærlighedsmåltid også i mindre grupper, f.eks. søstrekoret eller brødrekoret. Et specielt kærlighedsmåltid for de brødre og søstre der gjorde tjeneste i kirkesalen fandtes også, ligesom det ikke var ualmindeligt at der blev holdt et kærlighedsmåltid efter begravelse. I dag er skikkene på det område forskellige i de enkelte menigheder, men i Christiansfeld er kærlighedsmåltidet i nutiden altså den festlige og stilfulde menighedsforsamling i kirkesalen.

Bryllup

Brødremenigheden har ikke vielsesret, derfor finder ægteskabsindgåelsen sted for den borgerlige myndighed.

Sædvanligvis afholdes samme dags eftermiddag en bryllupsgudstjeneste. Efter en tale til ægteparret aflægges det kirkelige ægteskabsløfte om troskab indtil døden skiller, hvorpå ægteparret knælende modtager velsignelsen, og menighedens forbøn. Gudstjenesten udformes festligt med medvirken af kirkekoret.

Ofte anvendes efter velsignelsen en forbøn for ægteparret skrevet af Zinzendorf.

Kirkeåret

I advents- og juletiden samt i påskeugen er der en række specielle liturgiske skikke, der bruges netop på disse tidspunkter. I det følgende tages disse skikke op for så vidt som de er afvigende fra det foregående. Mange højtider fejres dog således at den sædvanlige liturgiske tradition benyttes, men at der derudover indsættes korstykker, samt at koret synger specielle liturgiske led. Sådanne almindelige udsmykninger af liturgien vil ikke blive omtalt i det følgende.

Adventstiden

Kirkeåret indledes med en såkaldt Hosiannagudstjeneste på 1. søndag i advent. Ved denne gudstjeneste medvirker foruden kirkeketet også et børnekor. Børneketet der kan være på fra 20–50 børn sætter sig nede i kirkesalen ved siden af liturgibordet, kirkeketet har som sædvanlig sin plads på pulpituret.

Efter menighedssang og en kort liturgi med korsang læses dagens tekst, beretningen om Jesu indtog i Jerusalem. Prædikenen slutter med ordene: »Hosianna, Davids søn! Velsignet være Han der kommer i Herrens navn; Hosianna i det højeste!« Straks derefter falder børneketet ind, og sammen med kirkeketet oppe på pulpituret synger de den ovennævnte tekst, der jo var mængdens hyldestråb til Jesus ved indtoget i Jerusalem.

Korstykket begynder som en kanon, men ender med at de to kor sammen synger: »Hosianna i det højeste«. Børneketet synger eenstemmigt. Kirkeketet synger firstemmigt⁵².

Tanken med udformningen af dette korstykke er, at børneketet på gulvet i kirkesalen symboliserer den jordiske menigheds hyldestsang til Kristus, medens kirkeketet symboliserer den himmelske menighed. De to kor synger den samme lovsang. Endnu må de synges hver for sig, men en gang skal de forenes i det himmelske kor og sammen synges »Hosianna i det højeste!« Sådan er det for den jordiske menighed, indtil hele Guds

menighed er samlet i himmelen, og alle skal synge med i den himmelske lovsang.

Det er baggrunden for det korstykke, der har gjort gudstjenesten 1. søndag i advent til en begivenhed, der fylder kirkesalen.

Efter Hosiannakoret sætter børnene sig og gudstjenesten fortsætter med prædiken, kirkebøn og velsignelse.

I adventstiden afholdes desuden 4 sanggudstjenester. De tre på onsdage i adventstiden, og den fjerde som morgensang den 24. december. Især den sidste er særdeles velbesøgt, selv om den holdes om morgenen kl. 7,30.

Ved de tre onsdages sanggudstjenester er der indbygget korstykker.

Juleaften

Juleaftens gudstjeneste holdes kl. 19,00. Oprindeligt var det et kærlighedsmåltid, og for 1700-tallets Brødremenigheder har det sikkert været en god og naturlig skik. Den gang var juleaften jo ikke den store familieaften. Allerede i slutningen af forrige århundrede var forholdet imidlertid blevet et andet, og man begyndte da at afskaffe serveringen af te og rosinboller, og tilbage havde – og har – man en sanggudstjeneste med kormedvirken. Selv om nogle måske vil mene, at kl. 19,00 ikke er et familievenligt tidspunkt, så er der dog normalt et deltagerantal på 7–800 mennesker. Denne aften har man to læsninger – først Lukas-Evangeliet 2, 1–14 og dernæst fortsættelsen 2, 15–20. Naturligvis er aftenens menighedssang hentet fra de traditionelle julesalmer og flere af korstykkerne går igen fra år til år. Mod gudstjenestens slutning synger et kor af børn »Glade jul«. Under denne salme bæres tændte kerter ind i kirkesalen. Både børnene der synger og alle andre børn i kirkesalen får en brændende kerte udleveret. Ideen er nu, at børnene skal bringe lysene fra kirken hjem og tænde familiens juletræ med kerten. Skikken stammer i Brødrekirken tilbage fra den første generation i Herrnhut, men skikken med at benytte lys ved gudstjenesten juleaften og -nat er i andre kirkesamfund langt ældre. Den oprindelige ide er naturligvis, at skabe en levende illustration til juleevangeliet, sådan som vi finder det i Johannes-Evangeliet 1, 7–9. Oprindeligt var skikken naturligvis ikke forbundet med juletræet, det brugte man ikke i 1700-tallet.

Til juleaftens tradition hører i Christiansfeldt også, at Brødremenighedens blæserkor fra kl. 21,00 til kl. ca. 22,00 går gennem gaderne i den gamle bydel og spiller julesalmer.

Nytårsaften

Nytårsaften holdes gudstjeneste kl. 23,30.

Som liturgi læses en Davidssalme, der af kirkekoret besvares med et korstykke, derefter følger prædiken over årsløsenet for det kommende år. Præcis kl. 24,00, helst når præsten er midt i en sætning, falder orglet, blæserkoret og kirkekoret ind med »Nu takker alle Gud«⁵³, og menigheden rejser sig og synger med på dette vers. Baggrunden for denne tradition er for det første at illustrere, at det gamle er forbi, og Gud giver en ny begyndelse. Dernæst opnås at menigheden går ind i det nye år, idet den stående takker Gud.

Efter at »Nu takker alle Gud« er sunget, læses løsensordet for »i dag den 1. januar«. Kirkebønnen bedes og gudstjenesten sluttes med den aronitiske velsignelse.

Den stille uge

Den stille uge indledes med den såkaldte Betaniatime om aftenen lørdag før palmesøndag. Efter menighedssang og et af koret sunget Agnus Dei holdes en kort tale, og efter at menigheden har sunget et vers, begynder den fortløbende læsning af en evangelieharmonii, indeholdende de fire evangeliers beretninger om Jesu liv fra lørdagen før palmesøndag til begivenhederne påskemorgen⁵⁴. Disse beretninger er rammen om 9 af påsketidens 11 forsamlinger.

Betaniatimen er en forberedelsesgudstjeneste til påskeugen. Der læses om Jesu komme til Betania dagen før indtoget i Jerusalem og om salvnin-gen. Tekstlæsningen afbrydes ofte for at give plads for et vers, der synges af menigheden. Disse vers er at betragte som menighedens svar på den tiltale, bibelteksterne er til menigheden⁵⁵.

Palmesøndag kl. 17,00 holdes den næste læseforsamling, her fortsættes læsningen af evangelieharmonien. Palmesøndags tekstlæsning omfatter naturligvis Jesu indtog i Jerusalem, og hans virksomhed i templet, hvor børnene gentager Hosiannaråbene, som de hørte da Jesus red ind i byen, og beretningen om ypperstepræsterne der beder Jesus om at standse børnenes hyldestråb, og Jesus, der svarer: »... har I aldrig læst de ord: 'af spædes og diendes mund har du beredt dig lovsang?'« Efter læsningen af disse ord kommer gudstjenestens liturgiske højdepunkt, idet tekstlæsningen afbrydes af et kor af børn og kirkekorets hosiannasang. Det er

samme korstykke som 1. søndag i advent. Mandag og tirsdag i den stille uge afholdes læseforsamlinger om aftenen, disse aftener dog uden medvirken af kirkekoret. Skærtorsdag formiddag er der læseforsamling med kirkekorets medvirken.

Læseforsamlingerne varer som regel 30–40 minutter, og teksten afbrydes normalt 10–15 gange af et vers sunget af menighed eller kor. Læseforsamlingerne har sikkert deres oprindelse i oratorierne, der oprindeligt ikke er koncertstykker, men netop bibellæsning, hvor den indlagte musik er forkyndelse og bøn. Læseforsamling var en naturlig forsamlingsform i 1700-tallet, og Zinzendorf foretrak den fremfor alt for mange kristelige taler. Han mente, at det ofte var en bedre form for evangelieforkyndelse at læse op af bibelen end at tale over den⁵⁶.

Helt op til begyndelsen af vort århundrede holdtes i Christiansfeld, såvel som i andre Brødremenigheder to ugentlige læseforsamlinger; en fra Det gamle Testamente og en fra Det nye Testamente.

Læseforsamlinger må betragtes som en pædagogisk værdifuld forsamlingsform, der samtidig med mulighed for eftertanke og personlig andagt også giver lejlighed til at høre de bibelske tekster læst i sammenhæng.

Langfredag eftermiddag kl. 14,30 holdes en læseforsamling der kaldes »Kristi dødstime«. Ved formiddagens gudstjeneste har man haft en forkortet liturgi og den lange tekst om domfældelsen til prædiketekst. Af langfredagens begivenheder er der kun tilbage at læse om Golgata. Teksterne læses i korte stykker, så der bliver rig anledning til at indskyde vers der egner sig til meditation over Jesu lidelse. Præcis klokken 15,00 læses om Jesu død, og endnu medens kirkeuret slår, begynder menigheden at synge: »Hellige Herre Gud!« Det er samme vers, der anvendes ved Nadveren medens brødet nydes. Medens dette vers synges begynder kirkeklokkerne at ringe, og de ringer også under den efterfølgende takkebøn for Jesu lidelse og død. Efter denne bøn synger kirkekoret »Når jeg herfra skal vige ...«. Derefter fortsætter evangelielæsningen med beretningerne om de undere der skete da Jesus døde, om høvedsmandens vidnesbyrd, og spydsticket, således at tekstlæsningen slutter med Johannes-Evangeliets citat fra Zakarias' Bog 12, 10: »De skal se hen til Ham de har gennemstunget.«

Ved disse ord skifter liturgien fra det tunge og sorgfulde til taknemmelighed over og lovsang for, hvad Jesus har gjort for os gennem sin lidelse og død. Menighed og kor synger en sammenhængende taksigelse sam-

mensat af 5 vers i menighedssang og to korstykker⁵⁷. Dermed slutter den stille uges gudstjenester i Christiansfeld.

Påskemorgen

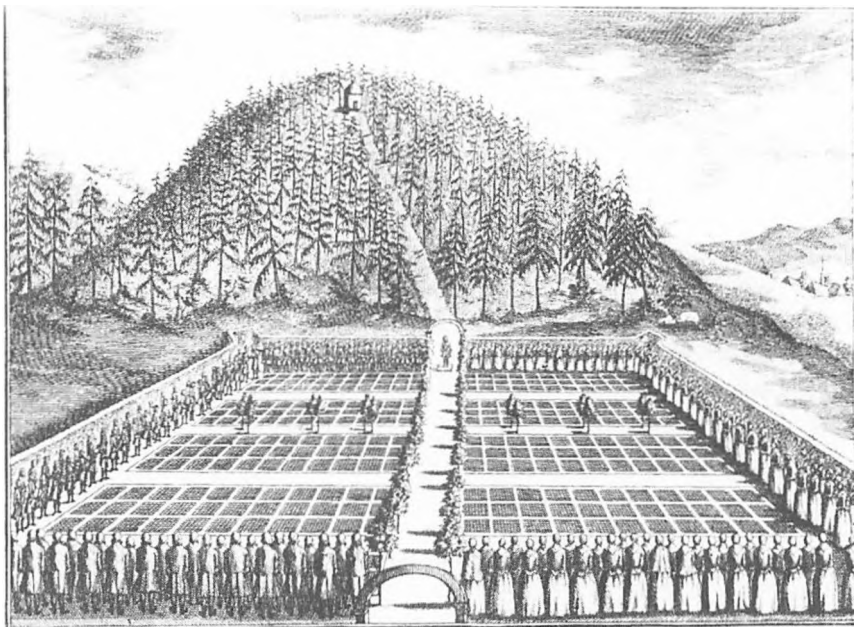
Påskemorgen, 20 minutter før solopgang er menigheden samlet i kirkesalen. Der er ingen klokkeringning før Gudstjenestens begyndelse, og der indledes ikke med noget præludium. Gudstjenesten begynder med, at præsten kommer ind, og med raske skridt går mod liturgibordet. Allerede godt halvvejs fremme ved bordet råber han: »Herren er opstanden« og menigheden svarer: »Ja, han er sandelig opstanden.«

Fremme ved liturgibordet siger præsten: »Kristus er opstanden« og kirkekoret svarer: »Ja, han er sandelig opstanden« hvorefter der følger en kort liturgi læst af præsten og med svar sunget af koret.

Denne indledning ved gudstjenesten påskemorgen er udvidet i forhold til, hvad der er almindeligt i Brødrekirken. Sædvanligvis er det således at ordene: »Herren er opstanden« ikke siges før præsten er på sin plads ved liturgibordet. Den nuværende skik er indført af Reinhold Becker, der var præst i Christiansfeld 1896–1911⁵⁸. Tanken er nok den, at budskabet er så overvældende, at det ikke kan holdes tilbage. Den anden afvigelse i forhold til andre Brødremenigheder er den nævnte liturgi, der i mange år blev brugt som korstykke ved Gudstjenesten påskedag kl. 10,00, men omkring 1970 blev flyttet til påskemorgen. Det er et meget smukt korstykke, med et solidt bibelsk indhold. Det er nu genindført ved gudstjenesten kl. 10,00, men bruges stadig påskemorgen. I den resterende del af liturgien påskemorgen er der, bortset fra salmevalget, ingen afvigelser fra det officielle tysksprogede forlæg.

Efter indledningen synges salmen »Jesus lever graven brast ...« Derpå læses påskemorgens liturgi der er sammensat af elementer fra Trosbekendelsen, Luthers lille katekismus og en lang række bibelord⁵⁹. Denne liturgi er blevet en art »Brødremenighedens trosbekendelse« uden at den dog på nogen måde har officiel status som sådan.

Liturgien i kirkesalen slutter med: »Som forårssolen morgenrød⁶⁰...« Derefter forlader menigheden kirkesalen og tager opstilling på kirkepladsen inden man samlet vandrer ud til Brødremenighedens kirkegård, Gudsageren. Forrest går basunkoret, der består af 12–14 blæsere, derefter kommer præsten fulgt af den øvrige menighed. På vej til Gudsageren spiller basunkoret salmemelodier. På Gudsageren fortsætter litur-

OSTER-LITURGIE.

Gedächtniß der abgeschiedenen Brüder und Schwestern
am Ofter-Morgen auf dem Kuthberge zu Herrnhuth.

Commemoration des Decedés
Le Matin de Pâques.

Påskemorgen på Gottesacker i Herrnhut. Kobberstik 1757.

Efter Hahn-Reichel: Zinzendorf s. 345.

gien. Man bekender troen på Jesu opstandelse, og på at »Han som opvakte Kristus fra de døde, også vil levendegøre vore dødelige legemer ved sin Ånd, som bor i os«. Man mindes de menighedsmedlemmer, der er døde siden sidste påske, og bekender, at »jeg tror, at vore brødre og søstre, såfremt de er hensøvede i troen på Herren Jesus, er faret hjem til menigheden i Himmelen og gået ind til deres Herres glæde; deres legemer er her stedt til hvile«. Liturgien på Gudsageren slutter med at menigheden synger den apostolske velsignelse.

Inden vi ser på oprindelsen til denne liturgi, må det være på sin plads at nævne Gudsagerens specielle indretning. Ensartede gravsten i lange rækker. Brødrene begravet vest for midtergangen, søstrene øst for midtergangen. Alle er lige, på stenene står ingen titler, kun navn, samt data om fødsel og død og eventuelt et skriftsted eller et vers fra salmebogen. Der

findes ingen familiegravsteder. Det er en fælles begravelsesplads for menigheden, og gravene placeres kronologisk efter dødstidspunktet, ingen kan selv vælge sin gravplads.

Alle er lige for Gud, akkurat som i kirkesalen; og en kirkesal det er netop hvad Gudsageren symboliserer. Her hviler den menighed der er hos Gud »derhjemme«.

Der findes to kristne menigheder; den der venter på Herren her i denne verden, og den der er hos ham derhjemme. Sådant udtrykkes det også i slutningen af kirkelitaniet, når det siges »... ære være Ham (Jesus) i den menighed der venter på ham her, og i den der er hos ham derhjemme«.

Fejringen af påskemorgen opstod i Herrnhut helt spontant⁶¹. Martin Dober fortæller i sin dagbog fra 1732, at de unge brødre påskelørdag (12. april) besluttede, at de påskemorgen inden solopgang ville gå op på Huttberg. Efter at have været på Huttberg påskemorgen »früh vor 4 Uhr« gik de til kirkesalen. Dober fortæller om, at de sang i 1½ time, og at de sammen læste det 3. kapitel af 1. Petersbrev og bad sammen.

Året efter, den 5. april 1733, fortælles det at såvel brødre som søstre samles på pladsen kl. 3 om morgenen, vandrer syngende rundt, og derpå holdt bøn i kirkesalen inden de ved solopgang gik op på bjerget. Kirkegården i Herrnhut ligger på Huttberg, og det er bemærkelsesværdigt, at den spontane påskeglæde ved solopgang bringer kirkesal og gudsager i forbindelse med hinanden.

Zinzendorf havde angst for offentlige frie bønner. Hans synspunkt var, at det let gik sådan, at »den såkaldte bøn ud af hjertet ikke kun er blevet til prædiken, men formlig plapren«. Dette synspunkt var nok grunden til at den frie bøn påskemorgen i sidste halvdel af 1740'erne blev erstattet af dele af kirkelitaniet. I 1753 var Zinzendorf i London, og da han der var liturg påskemorgen benyttede han 2. og 3. trosartikel i litaniet. Derefter udarbejdede han et litani der blev benyttet i Herrnhut året efter. Den endelige udformning blev optaget i »Liturgienbuchlein« 1755.

Den nuværende form er fra 1907. Zinzendorfs liturgi er bevaret, men spontanitet kan ikke formaliseres, liturgien påskemorgen er blevet ærværdig og højtidelig, men stadig udtrykker den påskeglæden.

Begravelsen

Begravelseshøjtideligheden begynder med en gudstjeneste i kirkesalen. Kisten bringes ikke ind i kirken, og blomster og kranse bringes direkte på kirkegården, hvor de benyttes til at dække den høj, der er dannet af den fra graven opkastede jord. Efter klokkeringning, prælude og en salme læses en tekst fra Det gamle Testamente og en fra Det nye Testamente. Derpå følger korsang og afdødes levnedsløb oplæses.

Det er ethvert Brødre menighedsmedlems ret at skrive et levnedsløb. Tidligere var det mest almindeligt at afdøde selv havde skrevet sit levnedsløb, nu sker det ofte at levnedsløbet forfattes af de pårørende. Det er at beklage, for derved bliver levnedsløbet ofte kun en levnedsbekrielse, hvorimod det der skrives, som det man ønsker oplæst ved sin begravelse, får en helt anden karakter af ydmyghed, og ofte bliver et vidnesbyrd om Guds og menneskers godhed mod en livet igennem⁶².

Efter oplæsningen af levnedsløbet bedes en bøn og efter en salme holdes en prædiken. Denne prædiken er ikke en prædiken *over* den døde, men derimod en prædiken *til* de levende. Derfor tales der ikke om afdøde, men om Kristus.

Efter prædiken synger koret, derpå synger menigheden endnu en salme, hvorpå man forlader kirkesalen og går ud på kirkepladsen. Her står rustvognen med kisten. Menigheden synger med musikledsagelse af basunkoret salmen: »Nu har jeg overvundet, ved Jesu blod og sår«, hvorefter man påbegynder vandringen til Gudsageren. Forrest går basunkoret, der undervejs spiller salmevers, derefter kommer præsten, så rustvognen og derpå følger menigheden. Ligheden med påskemorgen er bemærkelsesværdig. Det der sker er egentlig, at der holdes en »liturgisk flyttedag«. Et menneske flytter fra »den menighed der venter på Ham her« til »den menighed der er hos Ham derhjemme«.

Når man er ankommet til kirkegården stilles kisten over graven. Man synger et enkelt vers, hvorefter præsten siger: »Ære være Ham der er opstandelsen og livet! Han var død og se, han er levende i evighedernes

Begravelse i Christiansfeld. Lige bag basunkoret skimtes præsten. Billedet er fra en af de sidste begravelser, mens man endnu benyttede den gamle ligbære. Foto Jens Thorsen.

evighed. Den som tror på ham skal leve om han end dør. Ham være ære i den menighed der venter på ham her, og i den der er hos ham derhjemme«, og menigheden svarer: »Fra evighed til evighed! Amen«. Derpå sænkes kisten, medens menigheden synger verset: »Når jeg herfra skal vige ...« Dette valg af vers er dansk. Man bør bemærke at det samme vers benyttes langfredag eftermiddag efter læsningen om Jesu død. Dermed er forbindelsen altså knyttet til Jesu død, men også til dåbsliturgiens ord: »ligesom du er indpodet i og ligedannet med Hans død, skal du også blive det med hans opstandelse«.

Når kisten er sænket siger præsten:

Jeres hjerte forfærdes ikke! Tro på Gud, og tro på mig! I min Faders hus er der mange boliger. Hvis ikke, havde jeg sagt jer det; thi jeg går bort for at gøre en plads rede for jer. (Joh. Evangeliet 14, 1–2) Død, hvor er din sejr – død, hvor er din brod? Dødens brod er synden, og syndens kraft er loven. Men Gud ske tak, som giver os sejren ved vor Herre Jesus Kristus. (1. Kor. 15, 55–57)

Ifølge »Buch der Versamlungen« bedes på denne plads et litani, der er en bøn om Kristi nåde under henvisning til Hans fødsel, Hans liv på jorden, Hans lidelse, død, opstandelse og himmelfart. I 1970 blev dette litani i Christiansfeld udskiftet med ovenstående sammenstilling af skriftsteder. Man kan beklage at et sådant kort litani, der har rod i kirkelitaniet og »Litanei vom Leben, Leiden und Sterben Jesu Christi« ikke mere anvendes. Hvor beklageligt det end syntes at være, må man erkende, at læsningen af et litani ved begravelsen på kirkegården ikke kan gennemføres i dag, hvor det følge der er med, ofte for en stor parts vedkommende ikke er fortrolig med læsning af litanier. Endelig må det bemærkes, at de nævnte skriftord falder smukt ind i liturgien og er i god overensstemmelse med Brødremenighedens liturgiske tradition i øvrigt.

Jepp Madson Ohlsen har malet mange billeder med motiv fra kirkegården eller begravelser i Christiansfeld. Her ligtog med basunkor på vej fra kirken. Efter Nordslesvigske Museer 10, 1983.

Der fortsættes nu med en bøn, der lyder således:

»Kære Herre Gud, da det har behaget dig at hjemkalde vor broder/søster N. N. ind i evigheden, beder vi dig, lær os at tælle vore dage og komme i hu, at vi skal dø, og bered os til en salig hjemgang; ophold os i evigt samfund med din menighed her og hisset, og lad os engang tilsammen hvile fra vor møje hjemme hos dig!«

Derefter bedes Fadervor, den apostolske velsignelse lyses og der slutes med et salmevers.

Begravelsen i Brødremenigheden bør ikke være præget af smerten og sorgen, men af det kristne håb, »menigheden glæder sig med den hjemkaldte over, at han/hun er gået hjem til Herren«⁶³. Liturgien i jordelivet er slut, engang efter opstandelsen vil der også være en liturgi, et gudsfolkets arbejde, i »den menighed der er hos Ham derhjemme«.

Husandagtskalender og Løsenbog

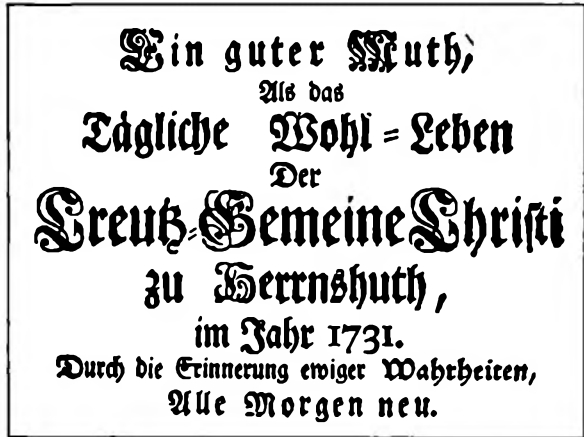
Brødremenighedens Danske Missionsforening (BDM) og Brødremenigheden i Christiansfeld udgiver hvert år henholdsvis Brødremenighedens Husandagtskalender og Brødremenighedens Løsenbog. Oplagstallene for 1984-udgaverne var 18.500 Husandagtskalendere og 1.500 Løsenbøger. Tallene fortæller om en udbredelse, der går langt udenfor Brødremenigheden. Hverken menighedens 266 medlemmer eller BDMs ca. 10.000 bidragydere kan alene bruge et så stort antal andagtskalendere årligt. Udgivelsen af Husandagtskalenderen og Løsenbogen må således betragtes som en fælleskirkelig tjeneste, Brødremenigheden har indenfor den danske kirke.

Normalt ville man nok ikke mene at en omtale af andagtslitteraturen hører hjemme i en beskrivelse af en liturgisk tradition. Når det gælder Brødremenigheden er det imidlertid nødvendigt i hvert fald at omtale Løsenbogen; brugen af den hører også i nutidens Brødremenighed med til »at leve liturgisk«.

Løsensordenes og dermed løsenbogens historie⁶⁴ begyndte den 3. maj 1728, da grev Zinzendorf om aftenen gav menigheden i Herrnhut et salmevers, der skulle være den kommende dags løsen⁶⁵. Snart derefter blev det skik at en eller flere brødre hver morgen vækkede menighedens medlemmer og meddelte dagens løsen. Hurtigt blev der brug for en trykt løsenbog, så menighedens udsendinge kunne benytte det samme skriftord eller salmevers som menigheden i Herrnhut. Zinzendorf gik derfor igang med at sammenstille en løsenbog for året 1731; denne blev imidlertid først færdig hen på sommeren. Forordet er dateret København den 12. juni 1731, og bogen er tilegnet »Der Durchlaughtigsten Prinsessin Sophia Hedewig« (Frederik IV's søster. Greven var på den tid gæst ved det danske hof i anledning af Christian VI's kroning)⁶⁶.

Siden er løsenbogen udkommet hvert år. I dag udgives den på omkring 30 sprog. Den første ikke tysksprogede udgave kom på fransk i 1741. I Skandinavien kom den første oversættelse på svensk i 1880.

*Titelbladet fra Løsen-
bogen 1731, her efter
reprintudgaven 1979.*

Den første dansksprogede udgave blev udgivet i De forenede Stater i 1888. Det var de mange danske udvandrere, der ønskede løsenbogen på deres eget sprog. Udgivelsen blev dog hurtigt overtaget af Brødre-menigheden i Christiansfeld. Løsenbogen udkom på dansk indtil 1971, da udgivelsen blev standset på grund af svigtende salg. Fra 1980 blev udgivelsen genoptaget.

Oprindeligt var løsenbogens tekster hentet fra såvel Det gamle som Det nye Testamente og fra salmebogen. Derudover blev der også udgivet en såkaldt »læretekst« til hver af årets dage. Læreteksterne var udvalgte bibeltekster. Disse to bøger var oprindeligt adskilt, selv om de efterhånden blev bundet sammen i eet bind.

Fra 1853 begyndte man at udgive en udgave, hvor teksterne til de enkelte dage anførtes i sammenhæng. Udviklingen blev da, at løsensord og læretekst altid var hentet fra Bibelen og rækkefølgen blev da: Løsensord og et dertil knyttet salmevers, læretekst og dertil endnu et salmevers. De to bibeltekster havde oprindeligt ikke nødvendigvis forbindelse med hinanden, men efterhånden som Løsenbogen mere og mere blev en personlig andagtsbog forandrede dette sig, og det nuværende princip er, at løsensord og læretekst sammen behandler et tema, og disse to tekster belyses så af et salmevers. Der findes dog stadig f.eks. engelsksprogede udgaver, hvor der bringes et salmevers til både løsensord og læretekst.

Som international andagtsbog er Løsenbogen enestående. En del af

dens karakter beror på den måde hvorpå teksterne udvælges, til belysning heraf vil vi følge den danske udgaves »redaktionsproces«⁶⁷. Løsensordet, der i nutiden altid er hentet fra Det gamle Testamente, udtrækkes af en samling på godt 1.700 udvalgte skriftord. Skriftordene er nummererede og tilsvarende numre blandes i en skål, der anbringes på bordet i Unitetsledelsens mødesal i Herrnhut, hvorefter der til hvert af årets dage udtrækkes et løsensord, der nøje bliver protokolleret. Når denne udtrækning er til ende, udarbejdes en fortegnelse over læretekster, således at disse belyser eller uddyber løsensordene. Derefter udsendes materiale til lokalredaktørerne i de enkelte sprogområder. I Christiansfeld modtages løsensord og læretekst ca. 1½ år før Løsenbogen skal tages i brug. Teksterne slås op i den danske bibel og rettes til, hvorefter der udvælges et vers fra Den danske Salmebog eller Brødremenighedens salmebogstillæg. Når dette arbejde er til ende påføres Det danske Bibelselskabs læseplan. I den færdige Løsenbog indlægges et kort med bedemner fra Brødremenighedens internationale bedepan.

I 1923 påbegyndte Brødremenighedens Danske Missionsforening udgivelsen af en Husandagtskalender, d.v.s. en afrivningskalender, der til hver dag i året bringer et andagtsstykke over løsensord og læretekst. De 365 andagtsstykker skrives af lige så mange præster og lægfolk. Der tilstræbes en vis alsidighed i udvalget af forfattere, således at en stor del af dansk folkekirkelig forkyndelse bliver præsenteret. Foruden en kort andagt bliver forfatterne bedt om at vælge eet salmevers fra Den danske Salmebog som afslutning på andagtsstykket.

Hvordan det er tanken at kalenderen skal benyttes og ofte bliver det, illustreres klart af følgende citat fra biskop Olav C. Lindegaards forord til 1984-udgaven:

»Året igennem vil mange familier, samlet om et af dagens hovedmåltider, læse dagens bibelord med det tilhørende lille andagtsstykke, og måske vil man tillige give sig tid til at syng den salme eller det vers, som afslutter de fleste af kalenderbladenes andagter. Fem minutters fællesskab om nogle bibelord, der giver livet indhold og perspektiv, som kalder os ud til et dagværk, og som skænker os Guds tilgivelse, når vi ved dagens slutning gør op, hvad vi forspildte og forsømtc.

Men kalenderen er mere end en værdifuld hjælp til daglig husandagt. De udvalgte bibelord fra Gammel- og Ny Testamente, som indholdsmæssigt fortolker og belyser hinanden, og som svarer til kirkeårstiden, kan føre læseren ind i videregående bibellæsning«. Den, der f.eks. første søndag i advent læser dagens gammeltestamentlige ord fra Salme 34,6: »Se hen til Ham og strål af glæde, jeres åsyn skal ikke beskæmmes«, må uvilkårligt få lyst til at

læse hele Salmen, og han eller hun vil så opdage, at Salmen i sin helhed er en stærk og billedrig lovsang: »Herren er nær hos dem, hvis hjerte er knust, han frelser dem, hvis ånd er brudt«(vers 19).

Når Brødremenigheden i 1980 genoptog udgivelsen af Løsensbogen var det ikke først og fremmest for at markere bogens 250 års jubilæum, men derimod ud fra den erfaring, at vi som Brødremenighed ikke kan undvære Løsensbogen, og at den for os ikke kan erstattes af Husandagtskalenderen, selv om kalenderen for mange af os er et værdifuldt supplement. Løsensbogen er ikke blot et bindeled mellem kristne i mange lande, og langt udover Brødremenighedens grænser, den er også, når den bruges rigtigt, et hjælpemiddel til at leve liturgisk.

De to bibeltekster og salmeverset hjælper os på vej til denne forståelse. I Bibelen taler Gud til mennesker og ud af Salmebogen taler mennesker til Gud. (Se side 714). Ud fra det synspunkt bliver de ukommenterede tekster frigjort fra forudgående fortolkning, således at de kan tale ind i menneskers og menigheders konkrete situation. Et løsensord som »Herre, kom din barmhjertighed i hu og din nåde, den er jo fra evighed af.« Salmernes Bog 25,7 (Løsensord til 9.6.1984) vil tale anderledes til det menneske der er sygt eller ulykkeligt, end til det, hvis hverdag egentlig er uden problemer. Men ordet har noget at sige fra Gud og om Gud til dem begge.

En indvending man ofte møder er, at »man ved at komme Guds ord i en tombola« må kunne få de mest mærkværdige ord på kirkens højtidsdage. Det kan ske, selv om det så undertiden viser sig, at der er en god mening i netop de ord, når først dagen kommer. Som et eksempel kan vi nævne løsensordet til Pinsedag 10.6.1984. Det er fra Salmernes Bog 18,30: »Ved din hjælp sønderer jeg mure, ved min Guds hjælp springer jeg over volde.« Hvem vil benægte at det er et udmærket ord til pinsedag, hvor menigheden skal samle sig om forkyndelsen af, at Herren ved Heligånden er hos os i vor verden.

Der er mange eksempler på, at mennesker i hverdagen, og ikke mindst i livets svære øjeblikke, klart har følt, at Gud talte til dem igennem løsensord og læretekst og derigennem både gav trøst, opmuntring og vejledning. Naturligvis gives der også eksempler på misbrug af løsensordene, det kan især ske, dersom man ikke slår op i bibelen for at læse dem i deres sammenhæng.

Naturligvis bliver løsensord og læretekst stumme ord fra Gud, dersom de læses »uden troens styrkende tydning«, men uden den kan heller ikke Bibelen læses som Guds ord. Løsenbogen er for Brødremenigheden, såvel som for mange andre kristne, en hjælp til at leve livet under troens styrkende tydning, en hjælp til *at leve liturgisk*.

Juni

87

9. LØRDAG

Salme 20

Herre, kom din barmhjertighed i hu og din nåde, den er jo fra evighed af. Salmernes Bog 25,7

Paulus skriver: **Jeg er ikke værd at kaldes apostel, fordi jeg har forfulgt Guds kirke. Ved Guds nåde er jeg det, jeg er, og hans nåde imod mig har ikke været forgæves.** 1. Korinterbrev 15,9-10

Ja, nåde, forbarmelse har du udøvet mod mig, som kun var døden værd, mod mig, som dig haver så ilde bedrøvet. Hvor har du mig dog så kær! Tålmodig du bærer mig denne tid. Du tugter og lærer mig, Frelser blid. BM 796,4

Pinsedag

10. SØNDAG

Johs. 14,15-21

Ved din hjælp søndrer jeg mure, ved min Guds hjælp springer jeg over volde. Salmernes Bog 18,30
Gud har ikke givet os fejhedes ånd, men krafts og kærligheds og besindigheds ånd. 2. Timoteus 1,7

Gud Helligånd, opfyld med lyst din troende forsamlings bryst! Med Himlens ild du os antænde, af Kristi kærlighed at brænde!

D.S. 262

Bede-emner

Søndag:

Bøn for kirken her og på hele jorden.

Mandag:

Bøn for ydre mission – unge kirker.

Tirsdag:

Bøn for hjem og erhverv, ungdom og undervisning.

Onsdag:

Bøn for slægt, venner, ensomme og nødstedte.

Torsdag:

Bøn for dronning, folk, fædreland og regering.
Bøn om fred i verden.

Fredag:

Bøn for kirkens diakonale virke.

Lørdag:

Loxprisering, bøn om tilgivelse og om ny kraft.

Jeres Fader ved, hvad I trænger til, for I beder ham.

Matt. 6,8

Liturgiens indflydelse

Ikke blot de mennesker der opbyggede Christiansfeld, men også de der sidenhen har levet og virket i menigheden, har levet under påvirkning af menighedens liturgiske tradition. Det betyder ikke at alle menighedsmedlemmer kendte og kender baggrunden for liturgierne, og heller ikke, at tankerne om »at leve liturgisk« i dag er en bevidst bestanddel af menighedsmedlemmernes daglige bestræbelser. Naturligvis var der såvel i pionertiden som i opblomstringstiden i 1800-tallets midte en glød af en hel anden styrke end i dag. Alligevel lever menigheden stadig under liturgiens indflydelse. Også i nutiden sætter det sit præg på menigheden. Ned gennem Christiansfeldermenighedens mere end 200-årige historie har der altid været nogle der søgte tilbage til f.eks. de to beretninger der er nævnt i denne artikels afsnit om troens styrkende tydning og har sammenholdt dem med deres egne erfaringer af lignende art. Somme tider har der været mange der gjorde sådan, somme tider få, men der har altid været nogle – og det er der stadig. Den åndskraft som disse menighedsmedlemmer bevist eller ubevidst repræsenterer, må man regne med i enhver vurdering af Brødremenigheden. Det er en del af Christiansfeldermenighedens historiske virkelighed, at der altid var søstre og brødre der *levede liturgisk* og fik styrke dertil gennem *troens styrkende tydning*.

Noter

1. Dersom der ikke ved angivelse af trykt materiale angives navnet på en anden bogsamling, findes det pågældende materiale på Unitetsbiblioteket i Bad Boll. Dette udelukker ikke at det eventuelt også forefindes i Christiansfeld.
2. Om ordet liturgi se nærmere f.eks. Aage Bentzen, Søren Holm og N. H. Søb: *Illustreret Religionsleksikon*, Skandinavisk Bogforlag 1950. Præstebiblioteket, Chrfeld.
3. *Jubelfeier des hundertjåhriges Bestehens der Gemeine Christiansfeld*, Herrnhut 1873, 53.
4. Kaufbrief, VA R 17, 1; Jens Holdt: *Brødrekolonien i Christiansfeld*. Indtil år 1800, Sdj. Årb. 1940, 69f.

5. Holdt, 81
6. En nærmere redegørelse for løsensordene og løsensbogen findes nedenfor s. 750 ff.
7. Holdt, 71
8. Holdt, 71
9. Vedrørende Zinzendorfs tanker om »Liturgisch leben« henvises til Hans-Christoph Hahn und Hellmut Reichel: Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder, Hamburg 1977, 209ff.
10. Her citeret efter F. C. Høy's oversættelse fra kort efter 1920. Udgivet liturgiblads til brug i kirkesalen. Christiansfelderarkivet.
11. Se A. Pontoppidan Thyssen (red.) Dansk Præste og Sognehistorie X, 212, H. Rønnow, Kirkebygningen.
12. »Das Gesangbuch ist eine Art Antwort auf die Bibel, eine Echo und Fortsetzung. Aus der Bibel sieht man Wie Gott mit den Menschen redet, und aus dem Gesangbuch, wie die Menschen mit Gott reden«. (Zinzendorf).
13. Vedrørende dette og det følgende afsnit, se: Siegfried Bayer: Zinzendorf als Gestalter der Gemeinde, Herrnhuter Hefte 16, Hamburg 1961, 37f.
14. På det europæiske fastland er den sædvanlige påklædning for en brødremenighedspræst under gudstjenesten mørkt tøj med hvid skjorte og hvidt slips. I Skandinavien er det efter anden verdenskrig blevet sædvane, at præsten i stedet for den hvide skjorte bærer sort skjorte og præsteflip.
15. Dansk Kirkeliv 1932, 86f.
16. Om talarens brug se nærmere side 730 f.
17. Se Jens Chr. Warmings afsnit om Salshuset.
18. Kristusfiguren der står på buen over liturgibordet i kirkesalen i Christiansfeld falder udenfor den liturgiske tradition. Den blev i oktober 1936 skænket til kirkesalen af borgmester Kaber, København.
19. Brødremenighedens tillæg til Den danske Salmebog, Christiansfeld 1959, nr. 758.
20. Holdt, 82.
21. Wilhelm Lütjeharms: »Gemeinleben im Zeichen der Liturgi,« i Heinz Renkewitz: »Die Brüder Unität«, Die Kirchen der Welt V, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1967, 134.
22. Lütjeharms, 134f.
23. I 1982 afholdtes i Brødremenigheden i Christiansfeld 72 gudstjenester, 12 unge blev konfirmeret, der var 1 bryllup, 4 begravelser og 1 urnenedsættelse. Af menighedens medlemmer er der på frivillig basis et firstemmigt kirkekor (26 medlemmer), 1 basunkor (12 medlemmer), 2 bibelstudiekredse og 2 missionskredse.
24. Fremstillingen i dette afsnit støtter sig til W. Lütjeharms: »The Litanie«, i Unitas Fratrum, Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine nr. 7/1980, Wittig Verlag, Hamburg, 76–80.
25. Se cks. Salmernes Bog 146,8, Esajas Bog 29, 18 og 35, 5.
26. Siegfried Bayer: Gottesdienst- und Lebensformen in der Brüdergemeine. Utrykt manuskript i Unitets-Biblioteket Bad Boll.
27. Eberhard Bernhard: »Die Kirchen Litanei der Brüdergemeine.« Utrykt manuskript. Unitetsbiblioteket, Bad Boll.

28. Bernhard efter Darium von Herrnhag 1743 R 88. 33. c., Herrnhut.
29. Bayer, se note 26.
30. Disse tillæg er trykt til brug i kirkesalen, og har ikke været i handelen. Brødre­menigheds kirkelitanier findes aftrykt i: Helge Rønnow: »Brødre­menigheden – en levende tradition«, Christiansfeld 1980, ISBN 87-851-9079-9, se her s. 759.
31. Som svar i dialogen mellem børnene og præsten anvendes følgende skriftord: Matt. 28, 19–20, Peters 1. Brev 3,21, Titusbrevet 3, 5–6. Markus 16, 16 og 10, 14, (Bibelcitaterne fra dåbslitani­et er alle fra Scidelinernes oversættelse af NT).
32. Den Danske Salmebog (DDS) 401, 1+4.
33. Vedrørende dåbsformularen og den efterfølgende tiltale til den døbte sammenlign med Romerbrevet 6, 3–5.
34. Der gives forskellige forklaringer på denne tradition. En meget praktisk, og dermed sikkert troværdig, er at oprindeligt blev børnene døbt samme dag som de var født eller dagen efter. Var det dåb i kirken, var moderen ikke med, og det var da naturligt at det var faderen der holdt barnet over dåben. Var det hjemmedåb kunne moderen være med, og når barnet da var døbt, lagde faderen det ned til moderen i sengen. Naturligvis gives der også en tolkning der begrundes skikken med at moderen skulle være »uren« på grund af fødslen, men den har jeg ikke fået bekræftet af nogen indenfor Brødre­menigheden; i øvrigt ville den jo også være i strid med tankerne om at leve liturgisk. Der­imod benyttes skikken til at minde om, at forældrene begge har ansvar for barnet, og begge skal frembære det for Gud.
35. Galaterbrevet 2, 20.
36. N. F. S. Grundtvig: »Kirke-Speil« 1871; Lorenz Bergmann: »Grev Zinzendorf« II, København 1961, 211,304.
37. Bruno Jordahn: »Der Taufgottesdienst im Mittelalter bis zur Gegenwart,« i Liturgia, Handbuch des Evangelischen Gottesdienstes, Johannes Stauder Verlag, Kassel 1970, 498–501.
38. Kirkebogen for Brødre­menigheden i Christiansfeld 1838–74, 53.
39. Bayer, se note 26.
40. Otto Grell: »Fra Ældsterådsprotokollen« i A. Pontoppidan Thyssen (red.) »Dansk Præste- og Sognehistorie« X, Haderslev Stift, Århus 1978, 199.
41. Grell 212.
42. Såvel vedrørende betydningen af talaren, som vedrørende red­egørelsen for Brødre­menigheds nadveropfattelse støtter dette afsnit sig i vid udstrækning til: Helmut Hickel: »Das Abendmahl zu Zinzendorf Zeiten« Herrnhuter Heft nr. 9 Ludvig Appel Verlag, Hamburg 1956.
43. Se Danielsbogen 7, 9/10, 5/12, 6. og Johannes Åbenbaring 3, 4/4, 4 desuden også DDS nr. 661, 1.
44. DDS nr. 451. Det nuværende vers 3 er det oprindelige vers 1, hvilket også var tilfældet i såvel Den sønderjydske Salmebog som i »Det sønderjydske forslag til Den Danske Salmebog« Haderslev 1943.
45. Bayer, note 26.
46. DDS 442 er en anden oversættelse af samme salme.
47. DDS 390.

Helge Rønnow

48. Hickel.
49. Bergmann II, 183. London Pred. II 147.145–46.
50. Ældstefest se side 23 f.
51. Iflg. W. Bettermann, Jahrbuch der Brüdergemeine 1937/38,11.
52. Korstykket er komponeret i 1783 af Christian Gregor.
53. DDS 11, 1.
54. »Die Geschichte der letzten Tage des Menschensohnes von der Marterwoche an bis zu seiner Himmelfahrt«, Gnadau 1908.
55. Se note 12.
56. »Das bloße Vorlesen der Bibel ist eine noblere Methode, das Evangelium in der Welt forzupflanzen, als darüber zu reden.« Jünger Haus Diarium 12.1.1755, Beyer 16.
57. Denne taksigelse er tilgængelig i: Rønnow, 93.
58. Andreas Øster: Personlige minder om præsterne i Christiansfeld 1886–1945 i A. Pontoppidan Thyssen: Dansk Præste- og Sognehistorie X. 204–5.
59. Påskemorgens liturgi i dansk udgave er hidtil ikke udgivet, men findes aftrykt her s. 766.
60. DDS 204, 1+2.
61. Dette afsnit støtter sig til: Christoph Waas: »Zur Geschichte der Ostermorgenfeier in der Brüdergemeine«, »Der Brüderbote«. Mitteilungen aus der Brüdergemeine« nr. 404, Bad Boll, Marts 1983, 6–9.
62. Levnedsløbene findes i mikrofilm på Det kongelige Bibliotek.
63. Bayer, se note 26.
64. Om Løsensbogen se i øvrigt: Helmuth Hickel m.fl.: »Alle Morgen Neu«. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1976. En kortere fremstilling gives i: Rønnow, 41–49.
65. Det af Z. citerede vers lød: »Liebe hat dich hergetrieben/Liebe riss dich von dem Thron; und wir solten dich nicht lieben/Gottes und Marien Sohn?« Et forsøg på en dansk gendigtning kan lyde: »Kærligheden har dig drevet/til os fra din trone skøn./Er du derfor elsket blevet/du Guds og Marias søn?«
66. Der kendes kun eet originaleksemplar, det befinder sig i Unitetsarkivet i Herrnhut. Reprint udgave: Quell Verlag Stuttgart 1979.
67. Det bemærkes, at artiklens forfatter er redaktør af såvel Løsensbogen som Husandagtskalenderen, hvilket kan præge fremstillingen.

Brødremenighedens kirkelitani

P. = præst

M. = menighed

(Efter at der er sunget en indgangssalme rejser præst og menighed sig og læser een af de 5 indgange, undertiden efterfulgt af fortsættelsen).

INDGANG I

- P. Lovet være Gud, vor Herres Jesu Kristi Fader, som i Kristus har velsignet os med al den himmelske verdens åndelige velsignelser og har givet os Helligånden og i sin kærlighed forudbestemt os til barnekår hos sig ved Jesus Kristus, ifølge sin egen viljesbeslutning; ham være ære fra evighed til evighed; Amen.
- M. *Op, alle, som på jorden bor,
og takker Gud, vor Gud!
hans pris af helligt englekor
i Himlen synges ud.*
- P. Vor Fader, du, som er i Himlene!
- M. Helliget worde dit navn; komme dit rige; ske din vilje på jorden, som den sker i Himmelen, giv os i dag vort daglige brød; og forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere; led os ikke ind i fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er riget og magten og æren i evighed! Amen.
- P. Du Guds Søn, verdens frelser,
- M. vedkend dig os!
- P. Du Gud Helligånd,
- M. bliv altid hos os!
*Gud Fader, Søn og Helligånd
ske tak med hjerte, mund og hånd.
Den hellige treenighed
ske lov og pris i evighed.*

(menigheden sætter sig)

INDGANG II

- P. Herre, vor Gud, du som er barmhjertig og nådig, langmodig og rig på miskundhed og trofasthed, som bevarer miskundhed mod tusinder, som tilgiver brødc, overtrædelse og synd, og mod hvem vi alle har syndet, bøj dit øre og hør os; thi ikke i tillid til vore retfærdshandlinger fremfører vi vor begæring for dit åsyn, men i tillid til din store barmhjertighed. *2. Mos. 34, 6-7*

M. Amen.

P. Vor Fader, du, som er i Himlene!

M. Helliget vorde dit navn; komme dit rige; ske din vilje på jorden, som den sker i Himlene; giv os i dag vort daglige brød; og forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere; led os ikke ind i fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er riget og magten og æren i evighed! Amen.

P. Du Guds Søn, verdens frelser.

M. Vedkend dig os!

P. Du Gud Helligånd,

M. bliv altid hos os!

Du hellige treenighed,

vi lover dig i evighed!

Amen, Halleluja!

Halleluja!

Amen, halleluja!

(menigheden sætter sig)

INDGANG III

- P. Herre, jeg løfter min sjæl til dig; min Gud, jeg stoler på dig, lad mig ikke beskæmmes! Herre, kom din barmhjertighed i hu og din nåde, den er jo fra evighed af. Mine overtrædelser komme du ikke i hu, men efter din miskundhed kom mig i hu, for din godheds skyld, o Herre! *Sl. 25, 1*

P. Kyrie,	M. Eleison!
Kriste,	Eleison!
Kyrie,	Eleison!
Kriste,	Bønhør du os!

- P. Så siger den højt ophøjede, som troner evigt, hvis navn er »Hellig«: I højhed og hellighed bor jeg, hos den knuste, i ånden bøjedede for at kalde de højedede ånd og de knustes hjerter til live. – Salige er de fattige i ånden, thi Himmeriget er deres. Salige er de, som hungre og tørste efter retfærdigheden, thi de skal mættes. *Sl. 25, 6-7*
Es. 57, 15
Matt. 5, 3+6

- M. *Bønnens Ånd vor bøn vejlede,
og vi skulle få, som bede.*
- P. Vor Fader, du, som er i Himlene!
- M. Helliget worde dit navn; komme dit rige; ske din vilje på jorden, som den sker i Himmelen; giv os i dag vort daglige brød; og forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere; led os ikke i fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er riget og magten og æren i evighed! Amen.
Amen, amen, amen!
*Dig vi priser sammen,
Fader, Søn og Helligånd,
eet i hellighedens bånd!*

(menigheden sætter sig)

INDGANG IV

- P. Det er troværdig tale og fuld modtagelse værd, at Kristus Jesus kom til verden for at frelse syndere. Han er blevet os visdom fra Gud, både retfærdighed og helliggørelse og forløsning. *1. Tim. 1, 15
1. Kor. 1, 30*
- M. Amen.
- P. O du Guds Lam, som bar al verdens synd,
- M. forbarm dig over os!
- P. O du Guds Lam, som bar al verdens synd,
- M. Miskund dig over os!
- P. O du Guds Lam, som bar al verdens synd,
- M. Giv os din fred!
- P. Retfærdiggjorte af tro har vi fred med Gud ved vor Herre Jesus Kristus.
- M. Jeg forsager Djævelen og alle hans gerninger og alt hans væsen.
Jeg tror på Gud Fader, den almægtige, himmelens og jordens skaber. Og på Jesus Kristus, hans eenbårne Søn, vor Herre, som er undfanget ved Helligånden, født af Jomfru Maria,
pint under Pontius Pilatus, korsfæstet,
død og begravet, nedfaret til Dødsriget, på tredje dag opstanden fra de døde, opfaret til Himmels, siddende ved Gud Faders, den almægtiges højre hånd, hvorfra han skal komme at dømme levende og døde.
Jeg tror på Helligånden, en hellig almindelig kirke, de helliges samfund, syndernes forladelse, kødets opstandelse og et evigt liv.
Guds-Lammets være prisen bragt,

Helge Rønnow

*i evighed tilbedet,
som syndre har med guddoms magt
forløst og til sig ledet!
Fra alt, hvad lever, må
han pris og ære få.
Hans navn lovsynger Himlens hær.
O lover ham! Han er det værd.*

(menigheden sætter sig)

INDGANG V

- P. Herre, du evige Gud, som har skabt den vide jord, som lagde en vej i havet, en sti i de stride vande, for hvem folkene er som dråbe på spand, og i hvis øjne tusind år er som dagen i går, der svandt; du, Herre Gud, som ikke trættes eller mattes, men giver den trætte kraft, den svage fylde af styrke, – du, som tilgiver os alle vore misgerninger og læger os alle vore sygdomme, – du bor i et utilgængeligt lys, men dog er du nær hos alle, som kalder, hos alle, som kalder på dig i sandhed.
- M. *Du, den nye verdens skaber,
vis på os, hvad du formår!
Kæmp, så verdens fyrste taber,
vind, så Jesu ord består!
Byg dit tempel i vort bryst,
fyld Guds hus med himmel-lyst!*
- P. Se, hvor stor en kærlighed Faderen har vist os, at vi må kaldes Guds børn! Derfor bøjer vi vore knæ for Faderen, efter hvem ethvert faderforhold i Himmelen og på jord har sit navn: Vor Fader, du, som er i Himlene!
- M. Helliget vorde dit navn; komme dit rige; ske din vilje på jorden, som den sker i Himmelen; giv os i dag vort daglige brød; og forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere; led os ikke ind i fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er riget og magten og æren i evighed! Amen.
*Pris ham, gamle! pris ham, unge!
Pris hans navn, hver barnetunge!*
- Fortsættelse
- P. Kristus, du Guds Lam!
- M. Bønhør os!
- P. Fra ligegyldighed mod din fortjeneste og din død,
fra al synd,
fra den evige død
- M. bevar os, kære Herre Gud!
- P. Din fødsel som menneske,

*Es. 40, 28
Es. 43, 16
Es. 40, 15
Sl. 90, 4
Es. 40, 28-29
Sl. 103, 3*

*1. Tim 6, 16
Sl. 145, 18*

D.S. 267, 2

*1. Joh. 3, 1
Ef. 3, 14-15*

din lydighed indtil døden,
 din lidelse og bitre død,
 din opstandelse og himmelfart,
 din sidden ved Guds højre hånd,
 dit ord og dine sakramenter,
 din genkomst i herlighed

M. trøste os, kære Herre Gud!

Vi arme syndere beder: Bønhør
 os, kære Herre Gud!

P. Reger og styr din hellige, kristne kirke.

Lad korsets ord vind indgang blandt dem, der er kaldte efter dig navn; send tro arbejdere ud til din høst; hjælp alle biskopper, hyrder og tjenere i din kirke at forkynde dit frelsesord og at leve et helligt liv; giv din Ånd og kraft til ordets forkyndelse og bered hjerterne til tjeneste i dit hus.

(Led vor Brødrekirkes synode ved din Helligånd, og lad alle dens rådslutninger være under din velsignelse). Ophold iblandt os helt til dages ende forlignelsens ord;

foren alle Guds børn til een ånd, at de må elske hverandre af et rent hjerte og bevare Åndens enhed i fredens bånd; giv dit folk, at de må bo under dine vingens skygge, og oplad hjerterne for dit evangelium;

afvend al forargelse og tag alle forførelser bort fra dit folk; vær dine tjeneres lys og trøst iblandt kristne og hedninger; ban du vej for deres fødder og stræk deres teltsnore langt ud,

så, at hedningerne snart fuldtalligt kan gå ind i dit rige; frels Israel fra dets blindhed; og måtte dog også Israel leve for dit åsyn!

Ef. 4, 3

Rom. 11, 25

1. Mos. 17, 18

M. *Lad dit rige vidt udbredes,
 jordens folk til frelse ledes!*

P. Våg i nåde over alle regeringer, giv dem freds- og endrægtighedstanker og hør vor bøn for dem alle.

Hold din beskærmende hånd over vort folk og fædreland og alle dem, der styrer og råder folket!

Velsign, styr og beskærm vor øvrighed, vor dronning, Margrethe den Anden, prins Henrik, dronning Ingrid, og hele kongehuset; velsign regering og folketing, og hjælp, at vi alle må føre et roligt og stille liv i al gudsfrygt og ærbarhed. Fri os fra krig og oprør, fra krig og blodsudgydelse; og giv retfærdighed, sandhed og kærlighed fremgang iblandt os.

M. Bønhør os, kære Herre Gud!

P. Bevar os fra ilds- og vandsvåde, fra hagl og uvejr, fra sot og dyrtid; lad denne jord være under din velsignelse, Herre!

Tag vor menigheds husholdning i din hånd; og lad alle erhverv iblandt os være dig helligt; giv os i al vor færd et ærligt og redeligt sind; velsign alt arbejde, der gøres med flid og troskab; hjælp os altid at være villige til at bevise kærlighed imod enhver, lad os aldrig glemme at gøre vel og dele med andre.

Hebr. 13, 16

M. *Så skal verden også lære,
at vi dine venner ere.*

P. Kom til vore hjem og familier; velsign og hellige du ægtstanden; giv, at vore børn må opdrages i Herrens tugt og formaning og tidligt kende din frelse; fyld alle lærere med sin Ånd, og lad gerningen i vore skoler lykkes for dit ansigt;

(velsign vore konfirmanders undervisning og oplad deres hjerter for din nåde;)

lær de unge at følge dit ords lys. kom også vore menighedsmedlemmer i hu, som bor i det fjerne, og opbyg dem som levende stene i dit hus. Lad os alle vokse i din nåde og kundskab og udgyd din Helligånd over alle dine tjenerne og tjenerinder.

M. Bønhør os, kære Herre Gud!

P. Du menneskenes ven og frelser! Hjælp alle, der er i nød og fare; lad dem, der færdes på det usikre hav, erfare din almagts hånd; våg over dem, der er på farefulde rejser. Trøst alle sørgende og anfægtede; vær nær hos de ensomme og støt de gamle med det håb, at de snart skal være hjemme hos dig; vær du enkers trøst, de faderløses fader, og de fattiges forsørger; besejg fangerne og led dem til sand omvendelse og løs de uskyldigt fangnes bånd. Vær de syges hjælp og tilflugt; og når du lader menneskebørnene dø, så kom i hu, at du ikke alene er død for vore, men for den hele verdens syndere. – ja, du Gud over alle ting, højlovet i evighed, bliv alle menneskers frelser, forbarm dig over alle dine skabninger; thi du har jo ved dit blod forliget alle ting med dig selv, være sig dem på jorden eller dem i Himlene.

2. Kor. 5, 19

M. Bønhør os, kære Herre Gud!

P. Lær os at tælle vore dage og komme i hu, at vi skal dø, og bered os til en salig hjemgang; ophold os i evigt samfund med din menighed her og hisset, og lad os engang tilsammen hvile fra vor møje hjemme hos dig, lovprise og tjene dig i dit rige i evig retfærdighed, hellighed og salighed.

Sl. 39, 5

M. Bønhør os, kære Herre Gud! Amen.

Menighedssalme
Bøn

Tekstlæsning
Prædiken
Menighedssalme

SLUTNINGSLITANI

- P. O du Guds Lam, som bar al verdens synd,
M. forbarm dig over os!
- P. O du Guds Lam, som bar al verdens synd,
M. miskund dig over os!
- P. O du Guds Lam, som bar al verdens synd,
M. giv os din fred!
- P. Ære være Guds-Lammets, som er slagtet og har købt sig et folk ud af alle jordens stammer og tungemål, den Herre, der har erhvervet vore sjæle for sig, ham, som elsker os og har løst os af vore synder med sit blod, *Åb. 5, 9*
ham, der døde for os en gang, for at vi skal afdø fra synden, *Åb. 1, 5*
ham, der opstod hos os, for at også vi skal opstå, *1. Pet. 3, 22 Joh. 14, 2*
ham, der er faret op til himlen, for at berede os et sted, *1. Pet. 3, 22*
ham, hvem englene og magterne og kræfterne er underlagte,
ham være ære til alle tider i den menighed, som venter på ham her, og i den som er hos ham derhjemme,
- M. fra evighed til evighed! Amen.
- P. Og nu, bliv i ham, for at vi, når han åbenbares, må have fremodighed og ikke blive til skamme for ham ved hans komme. *1. Johs. 2, 28*
- M. *Han, han min trøst,
min tilflugt er alene,
min frelser ene.*
- P. Herren velsigne dig og bevare dig!
Herren lade sit ansigt lyse over dig og være dig nådig!
Herren løfte sit åsyn på dig og give dig fred! – *4. Mos. 6, 24-26*
- M. Amen, amen, amen!

Påskemorgens liturgi

Præsten: Herren er opstanden!
Menigheden: Ja, han er sandelig opstanden!

Jesus lever, graven brast, ...

- P. Jeg tror på den eneste sande Gud, Fader, Søn og Helligånd; af ham og ved ham og til ham er alle ting; ham være ære i evighed!
- M. Amen!
- P. jeg tror på Gud, vor Herres Jesu Kristi Fader, der har udvalgt os i ham, før verdens grundlov blev lagt; han, der friede os ud af mørkets magt og førte os over i sin elskede Søns rige; han, som har velsignet os med al åndelig velsignelse i det himmelske i Kristus og gjort os skikkede til at få del i de helliges arvelod i lyset, idet han i kærlighed forudbestemte os til sønnedkærlighed hos sig ved Jesus Kristus, efter sin viljes velbehag, til pris for sin nådes herlighed, som han skænkede os i den elskede.
- M. Det er vist og sandt!
- P. Vi priser dig, Fader og Gud, Himmelen og jordens Herre! fordi du har skjult dette for de vise og kloge og åbenbaret det for de umyndige. Ja Fader, således skete det, som var din vilje.
Fader, herliggør dit navn!
Vor Fader, du, som er i Himlene!
- M. Helliget vordt dit navn; komme dit rige; ske din vilje på jorden, som den sker i Himmelen; giv os i dag vort daglige brød; og forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere; led os ikke ind i fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er riget og magten og æren i evighed! Amen.
- P. Jeg tror på Guds enbårne Søn, ved hvem alt er, og ved hvem vi er skabt. Jeg tror, at han blev kød og tog bolig iblandt os og tog en tjeners skikkelse på; blev undfanget ved Helligånden, født af jomfru Maria; ligesom børnene har del i kød og blod, fik også han på lignende måde del deri, født af en kvinde; og i sin fremtræden blev han fundet som et menneske, som har været fristet i alle ting ligesom vi – dog uden synd; Herren og hans Ånd havde sendt ham for at forkynde et Herrens nådeår. Han talte det, han vidste og vidnede det, han havde set; de, der tog imod ham, dem gav han magt til at blive Guds børn.
Se det Guds Lam, som bærer verdens synd!
Han er pint under Pontius Pilatus, korsfæstet, død og begravet; gik i ånden hen og prædikede for ånderne, der var i forvaring;

på tredje dag opstanden fra de døde, opfaren til Himmels, siddende ved Gud Faders, den almægtiges højre hånd; derfra skal han komme igen på samme måde, som man har set ham fare til Himmelen.

- M. Med lov, vor mund udbryder
om Jesu herlighed,
den hele jord sig fryder,
fordi hans ord er sket;
sit løfte holdt han vist,
thi sjunger, alle munde,
af dybe hjertensgrunde:
Tak ske dig, Herre Krist!
- P. Ja, Herren skal selv stige ned fra Himmelen for at dømme levende og døde. Og der skal lyde en befaling, en overengels røst og Guds basun.
Han er min herre, der har genløst mig fortabte og fordømte menneske fra døden og fra Djævelens magt, ikke med guld eller sølv, men med sit hellige, dyrebare blod og med sin uskyldige lidelse og død; for at jeg skal være hans egen og i hans rige leve under ham og tjene ham i evig retfærdighed, uskyldighed og salighed; ligesom han er opstanden fra de døde, lever og regerer i evighed.
- M. Det er vist og sandt!
- P. Jeg tror på Helligånden, der udgår fra Faderen, og som vor Herre Jesus Kristus efter sin bortgang til Faderen har sendt os til at være hos os evindeligt, og som efter sin vilje tildeler enhver sin særlige gave.
Ham være ære i den menighed, som er i Kristus Jesus, den ene, almindelige, kristne kirke, de helliges samfund, til alle tider og fra evighed til evighed!
- M. Amen!
- P. Jeg tror, at jeg ikke af egen evne eller kraft kan tro på Jesus Kristus, min Herre, eller komme til ham; men Helligånden har kaldet mig ved evangeliet, har oplyst mig ved sine gaver, har helliget og opholdt mig i den rette tro; ligesom han kalder, samler, oplyser og helliger hele den kristne menighed på jorden og bevarer den hos Jesus Kristus i den rette, ene tro. I denne kristne menighed forlader han daglig mig og alle troende al synd rigelig.
- M. Amen!
- P. Jeg tror, at jeg ved den hellige dåb, som er badet til igenfødelse og fornyelse ved Helligånden – er blevet indlemmet i Kristi menighed, som han elskede og gav sig selv hen for, for at han kunne hellige den, idet han rensede den i vandbadet ved ordet.
- M. Amen!
- P. I dette de troendes samfund fortrøster jeg mig til Jesus Kristus, min Herre og Frelser, der døde for mig og har udgydt sit blod på korset for mig til mine synders forladelse og har givet sit legeme og blod i nadveren til et pant for mig.
Derfor bliver han i mig, og jeg i ham, og jeg har evigt liv, og han skal oprejse mig på den yderste dag.
- M. Amen!
- M. Som forårssolen morgenrød
stod Jesus op af jordens skød ...

Her afbrydes gudstjenesten i kirken. – Menigheden går ud og vandrer samlet til Gudsageren.

PÅ KIRKEGÅRDEN

- M. Jesus er mit håb, min trøst,
han min Frelser er i live,
derfor jeg med fryd og lyst
stedse mig tilfreds vil give,
hvad for tanker mangelund
mig end volder dødens stund.
- P. Jeg har lyst til at bryde op og være sammen med Kristus, thi det var langt, langt bedre. Jeg skal i al evighed ikke smage døden, men nå opstandelsen fra de døde; thi dette forkrænkelige må iføre sig uforkrænkelighed, og dette dødelige iføre sig udødelighed. Han, som opvakte Kristus Jesus fra de døde, vil også levendegøre vore dødelige legemer ved sin Ånd, som bor i os.
- M. Amen!
- P. Jeg tror, at vore brødre og søstre, såfremt de er hensovede i troen på Herren Jesus Kristus, er faret hjem til menigheden i Himmelen og gået ind til deres Herres glæde; deres legemer er her stedt til hvile.
- M. Kristus vil – thi endt er deres jammer –
vække dem af stille sovekammer
med forklaret legeme;
halleluja! det skal ske!
- P. Vi mindes vore søskende, der er døde siden sidste påske: N.N.
- M. Vi arme syndere beder: Bønhør os, kære Herre Gud!
- P. Ophold os med den fuldendte menighed i Himmelen i evigt samfund, og lad os der engang tilsammen hvile fra vor møje!
- M. Amen!
- Vi venter, Herre, på din dag,
den kommer, når du byder;
o, når i undergangens brag
da domsbasunen lyder,
gid sjælevågne da
vi med halleluja
lovprise må din magt
og med vor Gud i pagt
udråbe: Herren lever!
- M. Gloria de der dig sjunge
med menneskers og engles tunge
til himmelharpers toneflod;
perler tolv er porte rige
til staden, hvor som engles lige
vi kranse skal din trones fod.

Ej nogens blik har rørt
og intet øre hørt sådan glæde!
Af hjertets trang med himmelsk klang
vi juble ud vor takkesang!

P. Ære være ham, som er Opstandelsen og Livet!

Enhver, som tror på Kristus, skal leve – om han end dør. Ære være ham i den menighed, som venter på ham her, og i den, som er hos ham derhjemme:

M. Fra evighed til evighed! Amen!

Alle synger: Vor Herres Jesu Kristi nåde,
Guds kærlighed, Guds kærlighed
og den Helligånds samfund
være med os alle! Amen!

Litteraturfortegnelse

Udarbejdet af Thomas Bloch Ravn. Omfatter især de skrifter og afhandlinger, der er anført i noterne.

- Leiv Aalen: Den unge Zinzendorfs teologi, Oslo 1952. 2. udgave: Die Theologie des jungen Zinzendorf, Hamburg 1966.
- Thomas O. Achelis: Haderslev i gamle Dage 1627–1800, 1929.
- Thomas O. Achelis: Christiansfelds Anfänge, i Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., IX, Kiel 1930.
- Fr. Barfod: Danmarks Gejstlighed, 1848.
- R. W. Bauer: Haandbog i Mønt-, Maal- og Vægtforhold, 1882.
- Siegfried Bayer: Zinzendorf als Gestalter der Gemeinde, Herrnhuter Hefte 16, Hamburg 1961.
- Hartmut Beck: Brüder in vielen Völkern, Erlangen 1981.
- Lorenz Bergmann: Grev Zinzendorf I-II, 1957–61.
- A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik II, København 1847.
- Wilh. Bettermann: Theologie und Sprache bei Zinzendorf, Gotha 1935.
- Bevaringsplan Christiansfeld, udarbejdet af Det særlige Bygningssyns sekretariat, 1966.
- Erich Beyreuther: Der junge Zinzendorf, Marburg 1957.
- Erich Beyreuther: Zinzendorf und die sich allhier beisammen finden, Marburg 1959.
- Erich Beyreuther: Zinzendorf und die Christenheit, Marburg 1961.
- Erich Beyreuther: Studien zur Theologie Zinzendorfs, Neukirchen-Vluyn 1962.
- Walter Blankenburg: Die Musik der Brüdergemeine in Europa, Unitas Fratrum 1975.
- Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–1847, 1977.
- Inge Bundsgaard: Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen ca. 1880–1914, upubliceret speciale ved Historisk Institut, Århus Universitet, 1982.
- Mari P. van Buijtenen, C. Dekker og H. Leeuwenberg (red.): Unitas Fratrum, Herrnhuter Studien, Utrecht 1975.
- G. Burkhardt: Die Brüdergemeine I-II, 2. udg., Gnadau 1905–12.
- H. C. Christensen: Storlandbrug under omformning, 1981.
- Christiansfeld, opmålingshefte udgivet af »Måleren« 1922.
- Christiansfeld: Fortid og Nutid, udgivet af Turistforeningen for Christiansfeld og Omegn, 4. udg. 1946.

Litteraturfortegnelse

- En fynsk bondes besøg i Christiansfeld 1798, ved sognepræst P. S. Nyeberg, Kh. Saml. 4. rk. I, 1889–91.
- H. V. Clausen: Nordslesvig 1863–1893, Sdj. Årb. 1894.
- Camilla Collett: I de lange Nætter, Christiania og København, 1892.
- Will. J. Danker: Profit for the Lord, Grand Rapids, Michigan 1971.
- Dansk biografisk Lexikon I-XIX, red. af C. F. Bricka, 1887–1905.
- Christian Degn: Die Schimmelmanns im atlantischen Dreieckshandel, Neumünster 1974.
- Ole Degn: Dansk handel, håndværk og industri – set i Danmarks handelsspejl, Erhvervshistorisk Årbog 1969.
- Directory and Statistics, tillæg til Moravian Daily Texts, Bethlehem Pa. 1983.
- Vagn Dybdahl (red.): Sundhed og sygdom i Århus, 1963.
- Vagn Dybdahl: Det nye samfund på vej 1871–1913, Dansk Socialhistorie V, 1982.
- Sam. Eberhard: Kreuzes-Theologie. Das reformatorische Anliegen im Zinzendorfs Verkündigung, München 1937.
- Efterladte papirer fra den Reventlowske Familiekreds IX, udgivet af L. Bobé, 1922.
- Efterretning om Brødre-Unitetets Oprindelse og Fremgang og fornemmelig om dets nuværende Forfatning, København 1783.
- P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, 1910.
- Hans-Walter Erbe: Erziehung und Schulen der Brüdergemeine, i Unitas Fratrum, se M. P. v. Buijtenen.
- Hellmuth Erbe: Bethlehem Pa. Eine kommunistische Herrnhuter Kolonie des 18. Jahrhunderts, Stuttgart 1929.
- Th. Erxleben: Hilfsbuch für Liturgen und Organisten in den Brüdergemeinen. Zweite neu bearbeitete Ausgabe des Hilfsbüchlein für Liturgen und Organisten, Gnadau 1891.
- Jørn Falk: »Et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord«. Vor uforbrugte kulturarv fra det nittende århundrede, 1980.
- Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800–1945 I, 1975.
- Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770'erne, 1944.
- Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, Flensburg 1966.
- Henrik Fode: Islandshandel og fastlandsspærring, Erhvervshistorisk Årbog 1974.
- Henrik Fode: Selskabet til indenlandsk kunstflid 1808–1838, Erhvervshistorisk Årbog 1974.
- Henrik Fode: Aspekter i et lokalsamfunds demografi, i By og bygd, stad og om-land, Oslo 1981.
- Kjeld Folsach: Lærlingeforhold i de københavnske håndværkerlav 1681–1857, upubliceret speciale ved Historisk Institut, Københavns Universitet 1973.
- J. B. Frise: Adressbuch der sämtlichen Kaufleute, Fabrikanten, Manufakturisten

- und Makler in den Städten und Flecken der Herzogtümer Schleswig und Holstein, Flensburg 1810.
- Jonas Frykman og Orvar Löfgren: Den kultiverade människan, Lund 1979.
- Christian Gregor: Choral-Buch, enthaltend alle zu dem Gesangbuche der Evangelischen Brüder-Gemeinen vom Jahr 1778 gehörige Melodien, Leipzig 1784.
- Otto Grell: Fra Ældsterådsprotokollen, i Pontoppidan Thyssen (red.): Dansk Præste- og Sognehistorie X, bidraget om Christiansfeld.
- A. C. Gudme: Die Bevölkerung der beiden Herzogtümer Schleswig und Holstein, Altona 1819.
- Hans-Christoph Hahn und Hellmut Reichel: Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760, Hamburg 1977.
- Holger Hansen: Christiansfelds Anlæggelse, Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. rk., IV, 1922–24.
- Johannes Hansen: Kann die Herrnhutische Gemeine wahrhaft evangelisch-christliche genannt werden?, Leipzig 1821.
- Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I 1720–1914, 1972.
- Uffe Hansen: Markedsliv i Jylland, i »1800-tallet«, kulturhistorisk magasin fra Strandbergs forlag nr. 1 1982.
- Hans Heeland: Skomageriets og skotøjshandelens historie i Danmark, 1926.
- Henning Henningsen: Behøvling og hønsning. Indvielses- og optagelsesskikke i håndværkerlav, 1960.
- Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841, 1978.
- Lars N. Henningsen: Tobaksfabrikker og børnearbejde, Sdj. Mdskr. 5, 1978.
- Lars N. Henningsen: Haderslev Stiftamt. Bygningshistorie og amtmænd. Haderslev-Samfundets Årsskrift 1980.
- Lars N. Henningsen: Misvækst og kornspekulation 1698–1847 i Sønderjylland, Sdj. Årb. 1981.
- Lars N. Henningsen: Ejendoms historie i Nordslesvig, 1983.
- Sven Henningsen: Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark. Landhaandværket, Göteborg 1944.
- Helmuth Hickel: Das Abendmahl zu Zinzendorf Zeiten, Herrnhuter Hefte nr. 9, Hamburg 1956.
- Helmuth Hickel m. fl.: Alle Morgen Neu, Berlin 1976.
- Hans Holck: De kongelige Danske Rigers og Fyrstendømmers Stats- og Handelspejl for Aar 1780, København 1780.
- Jens Holdt: Niels Johannes Holm. Et Blad af Brødremenighedens Historie, 1937.
- Jens Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800, Sdj. Årb. 1940.
- Jens Holdt: Kostskolerne i Christiansfeld, Sdj. Årb. 1943.
- Jens Holdt: Elev-Fortegnelse fra Christiansfelds Kostskoler, Sdj. Årb. 1944.

Litteraturfortegnelse

- Johan Hvidtfeldt: Tønders Befolkning gennem tiderne, i M. Mackeprang (red.): Tønder gennem Tiderne, 1944.
- Gösta Hök: Zinzendorfs Begriff der Religion, Uppsala 1948.
- Fritz Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks im Schleswig-Holstein, i Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins IX, Leipzig 1923.
- F. C. Høy: Christiansfeld 1773–1923, 1923 og 1928.
- Industriens Historie i Danmark I-III, red. Axel Nielsen, 1943–44.
- Jahrbuch des Nordfrisischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe, 1925.
- J. Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 51, Leipzig 1922.
- Ebbe Johannsen: Kakkelovne fra Christiansfeld, Den gamle by's årbog 1967.
- Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870, Dansk Socialhistorie IV, 1979.
- Bruno Jordahn: Der Taufgottesdienst im Mittelalter bis zur Gegenwart, i Liturgia, Handbuch des Evangelischen Gottesdienst, Kassel 1970.
- Jubelfeier des hundertjårligen Bestehens der Gemeine Christiansfeld, Herrnhut 1873.
- Joachim Junge: Den nordsiellandske Landalmues Character, Skikke, Meeninger og Sprog, 1798, kommenteret udgave ved Hans Ellekilde 1915.
- Andreas Jørgensen: Et gullaschdrama fra Napoleonkrigens tid, Erhvervshistorisk Årbog 1950.
- Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, 1940.
- Kolding Herreds Landbrugsforening 1869–1919, Jubilæumsskrift 1919.
- Kort historisk Efterretning om det Evangeliske Brødre-Unitet af den augsburgiske Confession dets nuværende Forfatning, København 1774.
- Kort Underrættelse om Uppfostrings-Instituterna för Gossar och Flickor i Christiansfeld, Lund 1847.
- Kunst- und Baudenkmåler des Königreich Sachsen XII, Löbau 1910.
- Hans Kyrre: Vor skole, 1933.
- Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskolens historie 1536–1784, 1916.
- W. Lexis: Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich III: Das Volksschulwesen und das Lehrbildungswesen im Deutschen Reich, Berlin 1904.
- Wilhelm Lütjeharms: Gemeinleben im Zeichen der Liturgie, i Heinz Renkewitz (red.): Die Brüder Unität, Die Kirchen der Welt V, Stuttgart 1967.
- Wilhelm Lütjeharms: The Litanie, i Unitas Fratrum VII, Hamburg 1980.
- Lyna. Eine Wochenschrift, Haderslev 1797–1843.

- Birgit Løgstrup: Jorddrot og administrator, 1983.
- Edv. Mackeprang: Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie. 1. Del: I Laugstiden, 1911.
- Allan Madsen: Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. 1. bidrag til tekstil- og beklædningsproduktionens historie i Danmark 1600–1850, 1978.
- Karl Marx: Pre-capitalist Economic Formations, red. Eric Hobsbawm, London 1964.
- Günther Meinert: Handelsbeziehungen zwischen Sachsen und Italien 1740–1814. Eine Quellenveröffentlichung, Weimar 1974.
- Minerva – et Maanedsskrift, nr. 19, København 1790.
- Ingwer Ernst Momsen: Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860. Versuch einer historischen Sozialgeographie, Kiel 1969.
- Joseph Th. Müller: Die Singstunde der Brüdergemeine, Monatsschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst 7.–8. Jahrgang, 1903.
- Maanedskrifet Iris, udg. af S. Poulsen, bd. III-IV, København 1794.
- Aksel H. Nellemann: Den danske skoles historie, 1966.
- L. Chr. Nielsen: Blaa Mandag eller Fri-Mandag. Nogle kulturhistoriske Undersøgelser til Forstaaelse af Haandværkerlivet under Lavstiden, 1907.
- Lars D. Nielsen og Søren Olesen: Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818–1828, upubliceret speciale, Historisk Institut, Århus Universitet 1979.
- M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944.
- Sigurd Nielsen: Der Toleranzgedanke bei Zinzendorf I-III, Hamburg 1952–60.
- August Niemann: Handbuch der Schleswig-Holsteinische Landeskunde, Schleswig 1799.
- I. Nissen: Haderslev Amt, Haderslev 1840.
- P. Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreintrag« i Sønderjylland 1870–78, Sdj. Årb. 1950.
- Nyeste Kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager for 1783.
- C. Nyrop: Haandværkerskik i Danmark. Nogle Aktstykker samt nogle Oplysninger om Haandværksgebrauch und Gewohnheit, 1903.
- John Oldam: Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv, Erhvervshistorisk Årbog 1964.
- Søren Olesen: Den moderne mennesketypes opståen i Danmark, Den jyske historiker 21, 1982.
- Peder Olrog: Afhandling om Psalmernes Fornødenhed, i Den Patriotiske Tilskuer no. 97, København 1768.
- Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på Merkantilismens Tid, 1932.

Litteraturfortegnelse

- Frands Ole Overgaard: Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld. Vejledende arkivregistraturer. 1. Håndskriftssamlingen, manuskript, Århus 1974.
- Laurits Pedersen: Garveri i Vordingborg før og nu, 1934.
- Laurits Pedersen: Københavns Garverlavs Bog, 1935.
- Erik Strange Petersen: Foreningen af 5. oktober 1898 og den nationale jordkamp i Nordslesvig, Sdj. Årb. 1972.
- Guntram Philipp: Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten . . . , Forschungen zur Internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte V, Köln 1974.
- Hilding Pleijel: Herrnhutismen i Sydsverige, Stockholm 1925.
- Politikens Danmarks historie IX og X, red. J. Danstrup og H. Koch, 1962–66.
- Erik Pontoppidan m. fl.: Den Danske Atlas VII, 1781, repr. 1971.
- W. Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 60, 1971.
- L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864–1920, 1981.
- Thomas Bloch Ravn: Fra tømmermænd til lønarbejdere og kapitalister, upubliceret speciale ved Historisk Institut, Århus Universitet 1980, opstillet på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.
- Thomas Bloch Ravn: Fra svendelav til fagforening. Brud eller kontinuitet?, Arbejderhistorie 18, 1982.
- Thomas Bloch Ravn: Arbejdet mellem nødvendighed og dyd – et mentalitetshistorisk projekt om arbejdsmoralens udvikling i Danmark, Den jyske historiker 26, 1983.
- O. J. Rawert: Varelexicon I-II, København 1834.
- J. F. Reichardt: Briefe eines aufmerksamen Reisenden, die Musik betreffend, Leipzig 1774–76.
- Gerhard Reichel: A. G. Spangenberg, Tübingen 1906.
- Heinz Renkewitz: Hochmann von Hoehenau, 1935, optrykt Witten 1969.
- Sybille Reventlow: Helligånden som dirigent. Om det musikalske repertoire hos Brødremenigheden i Christiansfeld i det 18. og 19. århundrede, Dansk Årbog for Musikforskning VII, 1973–76.
- Sybille Reventlow: Weltmusik, Kirchenmusik und Gemeinmusik, i Aufklärung und Pietismus im dänischen Gesamtstaat 1770–1820, Neumünster 1983.
- Peder Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775.
- Ingrid Riese: Die Erziehungsanstalten der Herrnhuter Brüdergemeine in Christiansfeld, Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 16, 1967.
- Anne Riising: Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede, Erhvervshistorisk Årbog 1958.

- Helmut Rudolf: Herrnhuterbaukunst und Raumgestaltung, Hefte zur Brüdergeschichte nr. 3, 1938.
- L. Rumar: Jordbrug og brændevinsbrænding, Erhvervshistorisk Årbog 1966 og 1967.
- Helge Rønnow: Brødremenigheden – en levende tradition, 1980.
- Helge Rønnow: En byttehandel, i Ny Carlsbergfondets årsskrift 1979.
- Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, Neumünster 1970–82.
- Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte, Altona und Kiel 1787–98.
- Anne-Lise Schou-Pedersen: Indre Mission og den lokale basisorganisering, upubliceret guldmedalje-afhandling, Århus Universitet 1982.
- Anne-Lise Schou-Pedersen: Omkring kvinderne og missionen, Meddelelser fra Kattegat-Skagerak projektet nr. 1, 1982.
- Frederik Schrøder: Brødremenighedens Betydning for dansk Menighedsliv, i Dansk Kirkeliv 1932.
- Joh. Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topografi, 1854.
- Ludvig Schrøder: Om Brødremenighedens Betydning for Folkelivet i Danmark, 1902.
- Willy Senft: Brüdergesang. Eine geschichtliche Studie zur Fünfhundertjahrfeier der Brüderunität, Hamburg 1957.
- A. G. Spangenberg: Leben des Herrn Nicolaus Ludwig Grafen und Herrn von Zinzendorf und Pottendorf, I.VIII, Barby 1773–75.
- Otto Steinecke: Die Diaspora der Brüdergemeine in Deutschland I-III, Halle 1905–11.
- Suzanne Summerville og Sybille Reventlow: Lover den Herre. Musikken i Christiansfeld – en levende tradition, i Dansk Kirkemusiker Tidende nr. 6 og 7 1977.
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske folk, red. Vilh. la Cour m. fl. Bd. III: 1600–1805, 1940/42 og IV: 1805–64, 1937/39.
- Alfred Thomsen: Fra Christiansfelds første blomstringstid, Sdj. Mdskr. 1978.
- E. P. Thompson: The moral economy of the English crowd in the Eighteenth Century, Past and Present 50, 1971.
- A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. IV: De ældre jyske vækkelser, 1967 og V: De senere jyske vækkelser, 1970.
- A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850. Bd. VII af Vækkelsernes frembrud i Danmark..., 1977.
- A. Pontoppidan Thyssen (red.): Dansk præste og sognehistorie X, 1977 fig.
- A. Pontoppidan Thyssen: Christiansfeld. Die Herrnhuter im Spannungsfeld zwischen Pietismus und Aufklärung, i Aufklärung und Pietismus im dänischen Gesamtstaat 1770–1820, Neumünster 1983.

Litteraturfortegnelse

- F. Thaarup: Udførlig Vejledning til det danske Monarkis Statistik I-VI, København 1812-19.
- J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig I-II, 1864.
- J. P. Trap: Danmark IX, 4. udg., 1930 og X, 5. udg., 1967.
- Unitas Fratrum. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartfragen der Brüdergemeine. Udgivet af Hans-Walter Erbe, Dietrich Meyer, Hans-Beat Motel, Jørn Reichel og Hans Schneider, to årlige hefter fra 1977 (Wittig, Hamburg).
- Otto Uttendörfer: Alt-Herrnhut, Herrnhut 1925.
- Otto Uttendörfer: Wirtschaftsgeist und Wirtschaftsorganization Herrnhuts, Herrnhut 1926.
- Otto Uttendörfer: Zinzendorfs christliches Lebensideal, Gnadau 1940.
- Otto Uttendörfer: Zinzendorf und die Mystik, Berlin 1950.
- A. Valentiner: Kunne vore nuværende Forpagningsforhold tilfredsstillende de Forandringer som et fremadskridende Agerbrug maa gjøre?, i Tidsskrift for Landøkonomi 1861.
- Hans Wagner: Abraham Dürninger & Co. 1747-1939. Ein Buch von Herrnhutischem Kaufmanns- und Unternehmertum, Herrnhut 1940.
- E. Waschinsky: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1826-1864, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 1952.
- Christoph Waas: Zur Geschichte der Ostermorgenfeier in der Brüdergemeine, i Der Brüderbote. Mitteilungen aus der Brüdergemeine nr. 404, Bad Boll 1983.
- Max Weber: Den protestantiske etik og kapitalismens ånd (1920), da. udg. 1972.
- Hans-Ulrich Wehler: Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918, Göttingen 1973.
- F. Jürgensen West: De kgl. Amtmænd i hertugdømmet Slesvig 1660-1864, i Personalhistorisk Tidsskrift 1921.
- Max Wittern: Die Geschichte der Brüdergemeinde in Schleswig-Holstein, i Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2. Rk., IV, 4. Hft., Kiel 1908.
- Vagn Wählin: By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede - forsøg til en syntese, i Det grundtvigske bondemiljø, red. Jørgen Holmgård, 1981.
- Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp i Danmark, 1976.
- Zeitschrift für Brüdergeschichte. Udgivet af J. Th. Müller, G. Reichel og W. E. Schmidt, 1.-14. årgang, Herrnhut, Gnadau 1907-20.
- N. L. von Zinzendorf: Berliner Reden I-II, 1738 og talrige senere udgaver.
- Andreas Øster: Barn i herrnhuternes Christiansfeld, 1965.
- Andreas Øster: Danske herrnhuteres nationale kamp efter 1864, Sdj. Årb. 1968.

- Andreas Øster: Personlige minder om præsterne i Christiansfeld 1866–1945, i A. Pontoppidan Thyssen (red.): Dansk præste- og sognehistorie X, bidraget om Christiansfeld.
- Uffe Østergård: Mens verden langsomt ændres – ændringen i det danske landbrugssamfund i 1800-tallet, i »1800-tallet«. kulturhistorisk magasin fra Strandbergs Forlag nr. 2, 1982.

Værkets forfattere og billedredaktion

Inge Bundsgaard, cand.phil., tilknyttet Stationsbyprojektet, Høje Gladsaxe 9, 2860 Søborg.

Tove Elklit, cand.mag., lektor ved Historisk institut, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Hans Henrik Engqvist, arkitekt, tidligere docent ved Kunstakademiets arkitektskole. Borgevej 37, 2800 Lyngby.

Henrik Fode, cand.mag., arkivar ved Erhvervsarkivet, Vesterallé 12, 8000 Århus C.

Lars N. Henningsen, cand.mag., arkivar ved Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå.

Thomas Bloch Ravn, cand.phil., tilknyttet Historisk institut, Aarhus Universitet. Chr. Købkesgade 17th, 8000 Århus C.

Sybille Reventlow, lic.phil., adjunkt. Nørrebrogade 106,5, 2200 København N.

Helge Rønnow, præst for Brødremenigheden, Lindegade 26, 6070 Christiansfeld.

Anne-Lise Schou-Pedersen, cand.phil., tilknyttet Aalborg Universitets Center, Bynkevej 19, 9000 Aalborg.

Søren Sørensen, dr.phil., professor ved Musikvidenskabeligt institut, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Anders Pontoppidan Thyssen, dr.theol., professor ved Institut for Kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Jens Chr. Varming, arkitekt. Tegnestue Kronprinsessegade 8, 1306 København K.

Personregister

- Achtnich, dirigent 694
– Immanuel Martin, bager 228, 232
– Marie 681
– Toni, organist 690
Adler, kammerherre, Hindsgavl 368
Aennel, musik-lærerinde 695f
Alardus & Hartung, Hamborg 361
Albrecht af Preussen, prins 686
Alexander 1., czar 63
Alleleft, Anne Christine, søster 674
Anders, Otto, lærer 621
Andersen, broder 542
Andersen, Mads, forvalter 128, 309, 325
Angel, Jürgen Hinrichsen, orgelbygger 663
Arndt, Johann Gottfried, inspektør,
Tyrstrupgård 160, 278, 288, 293, 295,
303f, 319, 417, 482, 495, 497f, 501
Arnold, Gottfried, pietist 13, 15
- Bager, Clara Rebecca 553, 557, 559, 561,
576
– Ephraim, elev 554
– Johan Peter, elev 553
Bahnsen, bager 196, 208
Barlach, Charlotte, musiklærer 696
Barth, Heinrich, organist 686
Bau, familien, 136
Bau, musiklærer 697
Bau, Chr., vævemester 177, 185f, 206, 221,
229f
Bauer, advokat, Odense 366
Baumann, Samuel, klædevarerfirma,
Ebersdorf 358
Bayer, Siegfried, pastor, unitetsbibliotekar
709
Becker, Reinhold, præst 90
Behrens & Lange, Hamborg 361-363
Bendixen, portnerske, søster 91
Bentine, elev 561
Bergt, C.G.A., komponist 637
- Bering, Lorenz, lakfabrik 221, 250
Bernhard, Eberhard, pastor 709
»Betzy« 675
Bicker, Reinhold, præst 743
Biedermann, musiklærer 698
von Bielke, Hermann, forvalter 308-09
Bicing, Jens, præst, Skjern 342
Bintz, Helmut, præst, Bad Boll 710
Bloch, garvermester ca. 1900 189
Bloch, Ernst Bernhard, garvermester
(1856) 127, 247, 254
Boesen, U.S., biskop 86
Borck, Søren, orgelbygger, Tønder 657
Bornowsky, Joan 501
Bought, firma, Nottingham 399
Brau, Friedrich, organist, Gnadau 665
Brauer, musiklærer 698
Breutel, Carl Johannes William,
skoleinspektør, 595, 625
Briant, Jonathan, menighedsforstander 38,
43, 46, 202, 305, 335, 338, 341, 347, 417f,
421-423, 426, 447, 449-452, 469, 488, 501,
529f, 646, 657, 735
Bruyn, Johann, overlødmåler 287
von Brinken, Adolph Rudolph, rektor 370
Broksch, Andreas, Ebersdorf 665
Bruun, Bertel, klædefabrik Viborg 399
Buck, Martin, Skærbæk 75
Burkhardt, Arthur Guido, skoleinspektør
(1868-73) 583f, 612, 614f, 618, 625
Burkhard, Johannes Martin, skoleinspektør
(1893-99) 591, 593, 625
– G., forfatter 80
Busch, Johan Daniel, orgelbygger, Itzehoc
501f, 509, 657-59, 664
v. Bülow, Carl Ludwig Hermann 550, 564,
567, 568, 573, 584, 612, 614f, 625
– Louise 577
Bylov, Niels, bødker 257
Bänniger, musiklærer 698

Personregister

- Bøggild, Ole Severin, apoteker, Århus 368
Bøgh, Matthias, sognefoged 278
- v. Calker, Th., musiklærer 697
Callisen, C. F., generalsuperint. 74
Carl, prins af Danmark 14, 18
Carstens, Joh. Peter, Altona 361
Carstensen, Hinrich, Flensburg, 361f
Christian 6. 14, 18, 20, 23, 750
Christian 7. 43
Christian 8. 81, 559
Christiansen, Andreas, købmand,
Flensburg 361-364
Christie, Lorenzo, firma, Nottingham 399
Christoph, Johs., skomagter 165, 189, 192-
99, 207, 241f, 412
– L.T., plejer 568
– Sigm. 685
Claussen, Johs., præst, Tyrstrup 592, 595
Colditz, Christian, organist 691, 694, 704
– Dorte, organistmedhjælper 691, 694, 704
Collett, Camilla, forfatterinde 552f, 557
Comenius, Amos biskop 23
Conrad, Christian Ehrenfrie,
klædefabrikant & købmand, Görlitz 358
Conradi, generalsuperint. 23
Cramer, forvalter, Tyrstrupgård (se også
Kramer) 306
Cranz, David, forfatter 41
– søster, musiklærer 698
- Dahl, slagter 196
– C., musiklærer 690, 697f
– Christian, forvalter, Tyrstrupgård
307, 325
– Peter Hansen, bødker 127
David, Christian, missionær 16, 19
– Hans, broder, organist 681
– Wilhelmine 684, 697
– Christian, musiklærer 684
– Johan Ludwig, organist og urmager 659,
681-84, 687, 692, 693, 696, 697, 698
van Deurs, Georg 525, 528, 530, 538f, 557-
561, 576
Deutschberg, H. A., musiklærer 697
von Dewitz, Alexander, skoleinspektør
607, 625
Dibbern, I. G. klædevarerfirma, Altona 399
Diensen, Christian, bonde 278
- Dober, Leonhard (litani) 721
– Martin 745
Drewsen & sønner, papirfabrik 399
Dürninger, Abraham, handelshus,
Herrnhut 30, 60, 334, 390
- Ebbesen, søster, musiklærer 697
– Niels Chr., organist 691
– Peter Chr., guldsmed 180
– Peter, blikkenslager & lakerer 177
Ebeling, organist, Augustenborg 657
Egede, Hans 13, 19
Encquist, Niels Johannsson 85, 567f
Enkelmann, B., musiklærer 698
Erbe, T. I., organist 690, 694
Eriksen, Jens, skipper, Haderslev 358
Erleben, Gottfried, firma, Herrnhut 390
Ewald, Christian, Hviding 516f
– Johannes, Hviding, 516f
- Fabricius, Elisabeth, Humtrup 516
Feldmann, sekretær, Haderslev 366
Felger, Peter, Arnum 75
Fischer, låse- og beslagsmed 485
Fliegel, C. W., komponist 637, 683, 697
Fløe, frk., organistvikar 691
Francke, A. H., pietist 12-15
Franken & Graven, tobaksfirma, Bremen
399
Frederik 4. 13
Frederik 6. 81
Frederik 7. 83, 85f
Frey, strømpevæver 464
Freydt, Johan Ludwig, komponist 671, 685,
687
Frick, Anna, elev, Rosenlund ved Horsens
552-53
Friedrich, Gottlieb, handskemager 128, 224
Friedrich Wilhelm, konge af Preussen 23
Früauf, korrespondent i Herrnhut 83
– F. R. skoleleder 541f, 544, 545
Fuchs, Johann Adam, menighedsforstander
179, 682, 683, 707
Fürstenberg, Willi, Kleinwelka 691
- Galster Johann Georg, købmand, Ålborg 390
Gambold, J., komponist 637, 687
Garve, Carl Otto Leopold, skoleinsp. 625,
630

- Fr.L., præst 86-89, 567f
- K. B. (liturgibog) 647
- Gebhard, J. G., komponist 637, 698
- Geisler, C. G., komponist 637, 685
- Gellert (sangbog) 674
- Gerhard, låsc- og beslagsmed 485
- Geycke, Johan Paul, orgelbygger, Hamburg 659
- Gleiche, musiklærer 698
- Glitsch, farver 259
- Goethe, J. W. von 634, 704
- Goets, C. F., organist, Zeist 665
- Goll, Abraham, pottemager & ovnbygger 172, 248, 254, 463, 484, 486
- Gombosi, Marilyn, North Carolina 704
- Gormsen, Chris., musikalsk broder 685
- Christian, bestyrer 89, 394, 397, 403, 405f, 408, 560, 563
- Gormsen, Peter, handelsbetjent 338, 344, 354.
- Gorrsen, Matthias, sæbearbejder 253
- Graff, Anton, maler 40
- Green, Jonathan, urmager 501f
- Peter, urmager 501f
- Gregor, Chr., salmebogsredaktør, komponist, 41, 635, 637, 643-49, 655f, 661, 666, 668, 670, 684f, 699, 702, 722, 758
- Gregor den store, pave 719
- Grell, Herbert, bygmester 508, 694
- Otto, dirigent, landmand 694
- Grimm, J. D., komponist 637
- Grosheim, væver 692
- Grosser, David Ernst, skomager 156, 164f, 189, 191-95, 198f, 241, 342, 456
- Grundtvig, N. F. S. 725
- Gruschwitz, C. A. 690, 694
- Heinz, fabrikant 694
- Hermann, sæbefabrikant 253
- Grønkie, knapmager 196, 458
- Günther, Paul, organist 691
- Gyldenkrone, stiftamtmand, Århus 197

- Hallbech, musiklærer 697
- Hamerich, Joh., grosserer, Kbh., 390
- Hammerich, Joh., kommissionær 190
- S., søster, musiklærer 697
- Meta, søster 675
- Hancrons, Lorens, handelsbetjent 338, 344

- Hammerum, købmand, Kbh. 156
- Hansen, C., orgelbygger 659
- Hans, urmager 657
- Hans Peter, pottemager 254
- Hansen, Jens, branddirktør 276f, 280, 291
- Magnus, murermester 508
- Mathias, tobaksfabrik, Haderslev 397, 406
- Peter, rebslager 221
- Hasse, J. A. komponist 637
- Haupt, væver 196
- Hausch, søster, musiklærer 697
- Haydn, J. komponist 637, 671, 696
- Hedwig, brødrhusforstander 180, 192, 195, 205
- Heinke, G. lærer, 613
- Helfenbein, garvermester 238
- Hellborn, Eduard Heinrich, 128
- von Hellfried, stiftamtmand, Vejle 368
- Hellström, søster, musiklærer 698
- Cornelius 690
- G. F. organist, 637, 661, 684-86, 688-690, 692, 694, 696-698, 707
- Hennig, musiklærer 698
- F. W. præst 89
- Henningsen, Henning, teglværksejer, Egersund 484, 504, 657
- Peter, Egersund 153
- Hentschel, Emanuel Gustav, skoleinspektør 618, 625, 627
- Herberts & Smcath, klædevarerfirma Nottingham 399
- Herbrich, Joh. Chr., garver 190
- Herbst, J., komponist 637
- Herrmann, musiklærer 698
- Herzer, Christian Heinrich, murermester 441, 444, 458, 484, 504
- Hesselberg, P. N., præst 77, 82, 85, 563-567, 577
- Hickel, Alfred, organist 690, 694
- Hochstein, Hermann, præst 691
- Hoffmann, particulier 232
- v. Hohenau, Hochmann, »Hofmeister« 14f
- Holberg, Ludvig 12
- Holck, Hans 155, 182
- Holm, Michael, guldsmed 179f
- snedkermester 205
- Louise, musiklærer 696
- Niels Johannes, præst 70, 73-76, 82, 95, 551, 565, 644, 646, 701

Personregister

- von Holstein, Christina Friederica 284, 317
Hopf, H. A. G., menighedstjener 82, 232, 308
Hulten, Magnus, snedker 441
Hüller, Wolfgang J. 708
Händel, G. F. komponist 637, 696
Höffner, Jacob, murmester, Haderslev 417, 439, 452, 484
Hölcke & Wass, handelshus, Hamborg 345, 358f, 361-364
Höpfinger, H. musiklærer 698
Høy, Fr. Chr., sekretær i missionsforen. 91, 95, 106, 599, 723
- Ingwersen, Martin Henrik, stadsfysikus
Fredericia 366
Ipsen, Ulrik (selvbiografi) 228
Isager, Margrethe Maria, skolcelev 515f
Isagger (Isacker) 675
- Jablonsky, D. E. 23
Jackson, John, sekretær i det engelske bibelselskab 71
Jacobsen, skomager 165
– Johannes, pensionist, blæserkoret 694
Jakobsen, Gunnar, murer, blæserkoret 694
Jagd, C. von der forstander 230
Janny, Friderich Jacob, låse- og beslagsmed 485
Jensen, Chr., smed 508
– Lars, karctmager 128
– Peter, sæbesyder og lysestøber 196, 205, 247
Jessen, Jørgen, arkitekt 490
– Martin 128
Johansen, Magdalena Dorothea 119
Just, E. W., broder 415
Jürgensen, Jürgen, tekniker, Haderslev 508
– N. byggeforretning, Haderslev 508
Jäschke, C. D., komponist, 637, 697
Jørgensen, Alfred, realskolbestyrer, 599, 629
– Anna & Christen Skovsholt, bestyrere, Tyrstrupgård 304
– Jens, købmand, Kbh. 186
- Kaftan, Theodor, skole- og regeringsråd 619
Kaper, Ernst, borgmester Kbh., 756
- Karsdorp, C. (Wittwe), grossistfirma Altona 361
Kastrup, Jørgen, præst, Stepping 291
– Anna Christina 667
– Georg 457
Kennigott, Johs., garvermester 190, 196
Keyser, Abraham, købmand, Stockholm 676
– Johanna Maria 676
Kiergaard, Andreas, tømrer 154, 438, 441f, 485, 501, 504
Kierkegård & Agerskov, bomuldsvarer, Kbh. 390
Kiølborg, menighedsforstander 204
Kiørboe, Andreas Friedrich, handelsbetjent, købmand 196, 206, 344, 367, 381, 383f, 386, 390, 394, 695
Kiørboe, Anne Sophie 522
– Carl Frederik 384
– L. musiklærer, søster 697
– Peter 385
Klein, organist, søster 691
Klingenberg, amtmand 318f
Knudsen, Johan, advokat, Haderslev 371
– Knud Elmo, dirigent, lærer 694
Koch, Immanuel, låse- og beslagsmed 485
– Joh. Friedr., råttobak-grossist, Bremen 399
Kozeluch, komponist 674
Kramer, Jonathan Christian, bestyrer (se også Cramer) 333, 335-337, 341, 343
Krohn, apoteker, 367
Kästner, organist 684
Köhler, musiklærer 698
Kölbing, forstander, Barby 156, 303
– broder, Hamburg 363
König, lakerer og blikkenslager 250
- Lange, Heinrich, låse- og beslagsmed 485
Landt, Kreisschulinspektør 631
Langgård, Andreas, præst 672
– Maria Christina, søster 672, 706
Langguth, Johannes (kirkelitani) 721
Larsen, Em., husfoged 320
Latrobe, C. J., komponist 637, 687
Lchmann, Andreas, forvalter, Tyrstrupgård 128
– Chr. skrædder, broder 196, 367
Lcimberger, garvermester 254

- Leupold, C. A., musiklærer 697f
 Lieberkühn, Sam., forfatter 41
 Lillelund, Anna Johanne, Jordløse 350
 Lindegård, Olav, C. biskop 752
 Lindstrøm, kobbersmed 196
 – N. J. blikkenslager, skifertækker 508
 Lohfert, malermester 508
 Loos, Joh. Georg, forvalter, Tyrstrupgård
 304-06
 Lorens, Jacob, handelsbetjent 338
 Lorenzen, Frederik, præst, Vorbasse 366
 – G. W. værkemester, uldkammer 231f,
 233-35, 248
 Lorentzen, Peter Andreas, snedker 485,
 504
 Lornczen & Gorrison, handelshus,
 Flensborg 400
 Loretz, Johs., forfatter 41
 Ludolf, H. W., pietist 13
 Lund, musiklærer 698
 – Frands, diasporaarbejder 575
 – Jørgen Paulsen, diasporaarbejder, 84, 90
 Luther 21, 713, 720f, 724-26, 743
 Luttringshausen, musiklærer 698
 Lüderitz, Johann Georg, urmager 154, 342,
 368, 455, 682, 692
- Madsen, Ida, sygehjælper, blæserkoret 694
 – Johan, chauffør, blæserkoret 694
 Mankell, Carl Abraham, organist 661, 680f
 – Gustav Adolf 661, 680f, 691
 – J. H. organist 637, 675, 678-80, 682, 685,
 687, 692, 699, 706
 – Wilhelm August, klaverfabrikant 680
 Marcus, murermester 442
 Marcussen & søn, orgelbyggere 660-662,
 664
 – Jürgen, orgelbygger, Sottrup 509, 659
 Marley, John, klædefirma, Nottingham 399
 Martens, dirigent, slagter 694
 – orgelbygger, Tønder, 662
 Marx, musiklærer 698
 Matthiesen, Andreas, præst i Løjt 75
 Meissel, organist, søster i Neusalz 691
 Mendelssohn-Bartholdy, F. 637
 Mentzel, Johannes, musiklærer 697
 Menzel, Max Adolphe, bestyrer 408
 – Friderike, musiklærer, søster 697f
 Meyer, D. H., (sukkerhandler, Kbh.) 390
 – Joh. Heinrich, skomager 161, 191
 – Max Moritz, skoleinspektør 593, 611, 625
 Michelsen, Konrad, subrector, Haderslev
 82, 84
 Mory, Friedrich Ernst, skoleinspektør 586,
 612, 619, 625, 627
 Mozart, W. A., komponist 637, 671, 696
 Mussmann & Schwedler, Århus, 1811 390
 Mygind, C., forstander, inspektør 307
 Müller, læge, blæserkoret 692
 – (svoger til guldsmed Holm) 179
 – Chr. Ehrigott, isenkræmmer 455
 – Gertraud Christine, musiklærer 674, 696,
 706
 – Michael 462
 – Wolfgang J., kunsthistoriker 701
 Münzer, søster, g.m. orgelbygger Jørgen
 Marcussen 659
 Möhne, J. H. 70, 72-73, 551, 563, 565
 Møller, Niels, læge 462, 465
- Neubauer, hattemager 196, 464
 Neuhöffel, borgmester, Haderslev 160
 Nielsen, Catharina, søster 674
 – Frederich, smed 291
 – Gerda, organistmedhjælper 691
 – Sigurd, biskop 718
 – Svend Boye, salgschef, blæserkoret 694
 Nicmann, August, professor, Kiel 373, 376
 Noe, C., papirhandler, Kbh. 367
 Norling, Ana Margretha 385
 – Inger Marie (g.m. Kiørboe) 384
 Nycgård, musiklærer 697
 Nygård, handelsmand 196
 – Elisabeth, uldkammer 230, 232, 235
 Oberlein, organist 691
 Ohlsen, Jeppe Madsen, maler 748
 Olog, Peder, præst 700
 Ordt, Con. Arn. Ausm. grosserer,
 Hamborg 361
 Otzen, Andr., arbejdsmand 354, 367
- Padel, A., apoteker 685
 – Minna, pensionatsværtinde 628
 Pedersen, Johan, farver 177, 367
 – Jeppe, Husum 366
 Petersen, Andr., gdr. Dalby 82
 – C. A., købmand, Haderslev 376, 404
 – Helene, organistvikar 691

Personregister

- Marie, musiklærer 697
- Marcus, isenkræmmer 205
- N. 137
- Niels, drejermester 127
- Pielder, brødrehusforstander 247
- Piesch, David, lærer og organist 515, 665, 666
- Pietsch, musiklærer 698
- Plitt, Hermann, seminarieforstander, Gnadenfeld 79
- Pontoppidan, Erik 13
- Pram, præst 366
- Preibsch, Benjamin, bager 184, 208, 464
- Präg, J. P. væveri 184, 186, 206
- Prætorius, Johannes 43f, 153, 158, 187, 191, 202f, 275-78, 296, 305, 338, 347, 417-23, 426, 447, 449-51, 455, 468, 476, 501, 515, 659, 666, 735
- Lorenz, Kbh. 43, 712

- Raillard, Peter, organist, Neuwied 665
- Rasch, Chr. E., sukkerbager 169, 170
- Rathje, Joh. Wilh., handelshus, Kbh. 358, 361, 363f
- Rec, P. H. & Co., klædefirma, Århus 391
- Reichardt, J. F., komponist 634, 637
- Reichel, Christlieb 61
- F. B., skoleinspektør 646, 667, 673, 693
- Helmuth, biskop, Königsfeld 710
- Reichelt, Th., musiklærer 698
- Renkewitz, Caroline (g.m. G. F. Hellström) 686
- Reuss, Heinrich, greve 15
- J. societetsforstander 70, 565
- Reuter, orgelbygger 659
- Reyersen, Niels Lunde, storkøbmand, Kbh. 364
- Richter, handskemager 196
- Rigel, Frieda, organist 691
- Riis, Peter, Løgumkloster 75
- Rohde, Peder, præst 371
- Rolle, J. H., komponist 637
- Rosetti, komponist 674
- Rothe, J. A., præst, Berthelsdorf 16
- Rottmann, Jacob, Altona 335
- Ruoff, Joh. Friedrich, skomager 190, 196
- Ryberg, Niels, storkøbmand 364
- Rønnow, Helge præst 101, 576f, 704, 718
- Röntgen, søster, musiklærer 697

- Roentgen, August 76f
- Philipp Jacob, præst 70-76f, 82-84, 533, 541-45, 551-565, 573

- Schack, Hans, skipper 390
- Schade, Hans 458
- Schallschmidt, musiklærer 698
- Schammer, forvalter, Tyrstrupgård, 196, 324
- Johann Georg, forvalter, Tyrstrupgård 307, 325
- Schedewig, Johann Heinrich, forvalter, Tyrstrupgård 306, 324
- Scheller, C. F., købmand, Kbh. 238
- Schimmelmann, H. 42
- Schiørring 699
- Schiøtt, Paul, organist 691, 694
- Schloezer, Schløser, uldvæver 464
- Schlösser, Mathäus, uldtøjsfabrikant 202-05
- Schmidt, forvalter, 1898-1919, Tyrstrupgård 316, 324
- A., præst 625
- A., musiklærer 698
- E. W., præst 89f
- Erika, organist 690f
- H. Carl, forvalter 1858-84, 324f
- Helena, organist 690f
- Hermann, organist 613, 621, 690f, 694
- Schmidt, H. R., papirfabrik, Engelsholm 390
- Joh., Amsterdam 361
- Schmolke, Johann, dirigent f. blæserkor, bagemester 694
- Schneider, musiklærerinde 698
- Christian David 666, 695f
- Schnöbel, musiklærer 698
- von Scholten, Peter, Dansk Vestindien 64
- Schordan, H. W., uldkæmmer 221, 230
- Schramm, J. Chr., snedkermester 160, 418, 438
- Joh. Christoph, Neuwied 342, 485
- Schreuber, forvalter 324
- Schrøder, Frederik, højskoleforstander 716
- Ludvig, Askov 553
- von Schubart, baron 695
- Schultz, Caspar, murer 501
- J. A. P., kgl. kapelmester 633, 637
- Schulze, Gustav, organist, lærer 691
- Schött, organist 662

- Seidel, brødrehusforstander 196
 Scnft, Willy, husfader, kostskolen 532
 Seyersen, Martin, strømpevæver 205
 Smidt, Alfred Kramer, snedker, basunkor
 694
 Sohlinger, Joh. Barth., Niesky 357, 361,
 363
 Solbrich, musiklærer 698
 Sommer, J. C., købmand, Lübeck 238
 – M. C. købmand, Altona 238
 Sophia Hedewig, prinsesse, 750
 Spangenberg, A. G., biskop 20, 28, 32,
 39-42, 80, 644, 702f, 722
 Sparmyer, søster, musiklærer 697
 Spencer, Ph. J., pietist 12, 14
 Spielweg & Co. 196, 204, 209, 333, 336-38,
 343-51, 353-58, 362-68, 371-72, 376, 378-
 80, 383, 385, 387, 389-95, 397, 399, 401-
 04, 407-09, 414, 695
 Spielweg, Carl Ludwig Erdmann 335, 338,
 347, 361, 381
 Starc, E., lærer, Göteborg 535
 Stegelmann, kredsskoleinspektør,
 Haderslev 618f
 v. Stolberg, Chr. E. 20
 Struensee, Adam, generalsuprint. 42
 – C. A., finansembedsmand 42f
 Struensee, Joh. Fr., kabinetsminister 147,
 712
 von Strümpfler, købmand 282
 Straarup, Christian, ingeniør, basunkoret
 694
 Suhr, etatsråd 364
 Suter, Christlieb, broder (sangbog) 646
 Söfverberg, søster, musiklærer 697
 Sönnichsen, Emilie, søster, musiklærer 697
 – Sönnich, skoleinspektør 69, 72, 521, 524,
 528, 532f, 535f, 537, 541
 Sørensen, Eskild, bonde 214, 528
- Therkelsen, Peter, tømmermester,
 Fredericia 501
 Thomasius, Christian 12, 15f
 Thomassen, Morten, skoleelev, blæserkoret
 694
 Thomsen, Käthe, lærer, blæserkoret 694
 Tietgen, broder, musiklærer 697
 Tietzen, G. unitets-direktionen 615, 618
 Toft, Niels Johannsen, urmager 250
- Träger, F., musiklærer 698
 Türling, Anna Christina f. Kastrop,
 musiklærer 696
 – Carl Friedrich, organist 637, 665-668,
 672, 675f, 692f, 695
- Uh, R., musiklærer 697f
 Uttendörfer, O. F., præst 591, 625, 681, 693
 – Otto, finansdeccernent 93
- Vanhal, komponist 674
 Verbeck, Jacob Wilhelm, dirigent 681, 693
 – J. R. komponist 637, 687
 Vogel, Fr. Sigismund 456, 681, 693
 Vollquartz, provstinde, Kolding 366
 Vothmann, hjælpeorganist 668
 Voullaire, R., musiklærer 697
- Wagner, A. musiklærer 698
 Wallis, Johannes, sukkerbager 169
 Walther, broder, orgelspiller 665
 Watterwille, Friedrich von 729
 Weber, komponist 637
 Wed, Gott. Christ., flonclhdl., Hamborg
 361, 362
 Wees & Co., Gerrit van, Zeist, Holland
 392
 Weinstrauch, orgelkyndig, Neuwied 665
 Weise, Michael, salmebogsudgiver 721
 Wende, Gustav, organist 691
 Wenzel, Joh. Jos., købmand, Århus 368
 Werner, Fr., paraplymager 137
 – Jacob, murmester, Ekernførde 438, 442,
 484
 – Johann Friedrich, murermester
 Ekernførde 500
 – Th., klokkestøberi, Kleinwalka 508
 Wesley, John 23
 Wied, forstander (1837) 230
 – Matthäus, præst 84f, 564, 567
 Wiediger, 682 f
 – Wilhelmine Louise (gift Dehm) 682
 Wiegering, A., skoleleder 613, 621, 625f,
 626
 Wilhelm I., konge af Preussen 87
 Wilster, Hans, skomagervend 193
 Winther, organist, Herrnhut 691
 von Wobeser, E. W. 280, 282
 Wolf, E. W., komponist 637

Personregister

- Wolter, H. C., diasporaarbejder 74
Wolther, J., musklærer 698
Worm, Amdi, orgelbygger 658
Wrangel, Fridr. Heinr. Ernst, preussisk
general 83
Wunderling, skoleinspektør, musiker 532,
681, 693
Wünscher, musklærer 697
- Zachariassen, orgelbygger 662
Zander, »bager« 169
Zinzendorf, Christian Renatus 28, 716
Zinzendorf, Nicolaus Ludwig von 11, 14-18,
20-29, 31-38, 40, 50, 55, 80, 97, 314, 525-
527, 634f, 642f, 647, 652f, 699f, 704, 712-
714, 721, 726, 731, 738, 745, 750
- Øhrgaard, Per, professor 704
Øster, Andreas, præst 88, 90f, 224, 259
– August, rebslager 88, 90, 314, 553
- Oestrup, C. 675
- Aastrup, Augusta 577
– Christoph 577
– Cornelia 577
– Jens, pottemager 196, 221, 249
– Johannes, pottemager 248f, 254
– Joseph, præst 85, 87f
– Joseph, lærer 568
– Maric, søster, musklærer 697
– Philipp, musklærer 577, 698
– Sven 577

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Udsolgt.
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landråd*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens Værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*, 2. udg. revideret og udvidet af Hans Worsøe. Udsolgt.
10. *Nordslesvigs åndelige Genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*. 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Kr. 12,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter Genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Kr. 5,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 12,00 (20,00), III kr. 18,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Udsolgt.
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid*. Kr. 30,00 (50,00).
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjyske Fond*. Kr. 12,00 (20,00).
21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Udsolgt.
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Udsolgt.

23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Kr. 35,00 (50,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrå bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen: I–III. Udsolgt.
26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner: H. P. Hanssen. H. V. Clausen*. Kr. 18,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydsk Psalmesang 1717–1740*. Kr. 25,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi*. Kr. 20,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Udsolgt.
30. *Tønder Seminarie-stat 1788–1963*. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Udsolgt.
31. Peder H. Schmidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder*. Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser*. Udgivet af A. Andersen. Kr. 35,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København*. Kr. 35,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi*. Udgivet ved A. Andersen. Kr. 12,50 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*. Kr. 18,00 (30,00).
36. M. Favrholdt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967*. Udsolgt.
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853*. udsolgt.
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer*. Udgivet ved H. V. Gregersen. Kr. 30,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet*. Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Kr. 30,00 (49,50).
40. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*. Kr. 35,00 (57,50).
41. G. Japsen: *De nordslesvigske sparekassers historie*. Kr. 36,00 (60,00).
42. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland*. Kr. 60,00 (90,00).
43. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund*. Kr. 36,00 (60,00).
44. *Sønderjyske Historikere efter 1864*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. Kr. 25,00 (40,00).
45. Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk*. Kr. 80,00 (150,00).
46. Anders Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850*. Kr. 65,00 (115,00).

47. Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841*. Kr. 45,00 (90,00).
48. Holger Hjelholdt: *A. Regensburg, 1815–1895. En dansk embedsmand*. Kr. 40,00 (80,00).
49. Aage Rasch: *Ejderkanalen*. Kr. 35,00 (60,00).
50. Thade Petersen: *Rømø. Et bidrag til øens historie og beskrivelse*. Udsolgt.
51. Asger Nyholm: *Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850*. Kr. 90,00 (160,00).
52. G. Japsen: *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender*. Kr. 60,00 (90,00).
53. Børge L. Barløse: *Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864*. Kr. 120,00 (190,00).
54. Peter Anholm: *Sømandsliv og guldfeber. Erindringer fra verdenshavene, Australien og New Zealand 1854–1864*. Kr. 60,00 (90,00).
55. Jes M. Holdt: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*. Kr. 75,00 (120,00).
56. Sigurd Schoubye: *Sønderjysk Sølv*. Kr. 160,00 (250,00).
57. G. Japsen: *Den fejlslagne germanisering*. Kr. 60,00 (90,00).
58. Hans H. Worsøe: *Slægtshistorie i Sønderjylland*. Kr. 50,00 (75,00).
Teksthæfte hertil. Kr. 10,00 (15,00).
59. *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld*. Kr. 170,00 (260,00).

Normalprisen for ikke-medlemmer er angivet i parentes.

Bøgerne fås ved henvendelse til Historisk Samsunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.

SKRIFTER UDGIVNE AF

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

NR. 59